

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים וחמישה, חוברת שנייה ושלישית
סיוון, התשע"ג

ירושלים התשע"ג

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים וחמישה, חוברת שנייה ושלישית
סיוון התשע"ג

ירושלים התשע"ג

**"לשוננו" יוצא לאור בסיוען של הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
ושל הקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי**

עריכת לשון והתקנה לדפוס: אברהם בן-אמתי

ISSN 0334-3626

**© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשע"ג**

הפקה: עירית בריס

**סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים**

**האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה, גבעת-דרם, ירושלים 91904
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: iritberis@hebrew-academy.org.il
אתר האקדמיה: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>**

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: יוסף עופר

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט–תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד–תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו–תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו–תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג–תש"ס)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א–תשנ"ט)

את כתבי היד המוצעים למערכת יש למסור על פי ההנחיות שהתפרסמו
בלשונונו סז (תשס"ה), עמ' 113–114, ומופיעות גם באתר האקדמיה
במרשתת. יש לשלוח גם תקציר באנגלית.

תוכן העניינים

	מאמרים
	אהרון קולר
149	לבוא ולהיכנס: היבטים סינכרוניים ודיאכרוניים בסמנטיקה של הפועל לבוא בעברית העתיקה
165	אוהד אבודרהם
165	המרכיב העברי באוצר המילים של תרגומי המגילות (חלק ראשון)
191	יהונתן וורמסר
191	קווים לדמותה של לשון התנחומא-ילמדנו
221	יוסף יהלום
221	ראשית הדקדוק העברי והעשייה היוצרת בלשון: הלכה ומעשה בגזירת הפועל
239	דניאל י' לסקר
239	מושגים נוצריים בשפה העברית: השילוש כדוגמה
251	משה קהן
251	שרשות כסף: מילונו העברי של יוסף אבן כספי
267	שלום צדיק
267	מובנן של המילים פכר ווהם בערבית יהודית
287	ובעיית תרגומן לעברית בימי הביניים
287	מילות הטעם ב"מקנה אברם" לאברהם דבלמש: מפגש בין הדקדוק העברי לדקדוק המערבי הספקולטיבי
	עירית מאיר
	מצורן נטייה לרכיב תחבירי: השינוי הלשוני של תווית
317	ועידית דורון
317	היידוע בעברית בת ימינו
	הערות ותגובות
359	דוד טלשיר
359	עוד על "שמות חיים"
365	מרדכי מישור
365	למשמעותה של רעמה
V	תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

ד"ר אהרון קולר, Yeshiva University, 2495 Amsterdam Avenue, Belfer Hall 545, New York, NY 10033 • koller@yu.edu

אוהד אבורדה, אטר 36, עומר 8496500 • ohadab@post.bgu.ac.il

יהונתן וורמסר, רח' יפה נוף 43/2, נהרייה 2220803 • yowormser@gmail.com

פרופ' יוסף יהלום, רח' בורלא 25 ירושלים 9371425 • joseph.yahalom@huji.ac.il

פרופ' דניאל י' לסקר, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ת.ד. 653, באר שבע
lasker@bgu.ac.il • 8410501

ד"ר משה קהן, רח' עוזיאל 12 ירושלים 9642406 • moshumiryamk@gmail.com

ד"ר שלום צדיק, המכון להיסטוריה ולפילוסופיה של המדעים והרעיונות ע"ש כהן, אוניברסיטת
תל-אביב 6997801 • navitshalom@hotmail.com

ד"ר דרור בן-אריה, רח' יוני נתניהו 20, גבעת שמואל 5442404 • DrorBenArie@gmail.com

ד"ר עירית מאיר, החוג ללשון העברית, החוג להפרעות בתקשורת, אוניברסיטת חיפה, חיפה 3190501
imeir@univ.haifa.ac.il

פרופ' עידית דורון, החוג לבלשנות, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 91905
edit@vms.huji.ac.il

פרופ' דוד טלשיר, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ת"ד 653, באר שבע
dtalshir@bgu.ac.il • 8410501

ד"ר מרדכי מישור, האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה, גבעת רם, ירושלים 91904
mishormy@netvision.net.il

THE ACADEMY OF THE HEBREW LANGUAGE

LEŠONENU

A Journal for the Study of the Hebrew Language
and Cognate Subjects

Vol. LXXV, No. 2-3, Sivan 5773
June 2013

Jerusalem

THE ACADEMY OF THE HEBREW LANGUAGE

LEŠONENU

A Journal for the Study of the Hebrew Language
and Cognate Subjects

Vol. LXXV, No. 2–3, Sivan 5773
June 2013

Jerusalem

Editor
Moshe Bar-Asher

Editorial Secretary
Yosef Ofer

Copyeditor: Avraham Ben-Amitay

ISSN 0334-3626

© All rights reserved, 2013

Computerization: The Academy of the Hebrew Language
Printed by 'Graphit' Ltd., Jerusalem

The Academy of the Hebrew Language
Giv'at-Ram, Jerusalem 91904, Israel
Tel. 972-2-6493555, Fax 972-2-5617065
e-mail: iritberis@hebrew-academy.org.il
internet: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

Contents

Articles

Aaron Koller	לְבוּא and לְהִכְנִס: Synchronic and Diachronic Perspectives on the Semantics of לְבוּא in Ancient Hebrew	149
Ohad Abudraham	The Hebrew Component in the Aramaic Lexicon of the Targumim of the Five Scrolls (Part 1)	165
Yehonatan Wormser	On Some Features of the Language of <i>Tanḥuma-Yelammedenu</i>	191
Joseph Yahalom	The Beginnings of Hebrew Grammar against the Backdrop of Literary Creativity: Theory and Practice in Verb Derivation	221
Daniel J. Lasker	Christian Concepts in Hebrew: The Trinity as an Example	239
Moshe Kahan	<i>Sharshot-Kesef</i> : Ibn Caspi's Hebrew Dictionary	251
Shalom Sadik	The Judeo-Arabic Words <i>Fikr</i> and <i>Wahm</i> and Their Problematic Translation into Hebrew	267
Dror Ben-Arié	The Particles in Abraham de Balme's <i>Miqneh Abram</i> : An Encounter between Hebrew Grammar and Western Speculative Grammar	287
Irit Meir and Edit Doron	Degrammaticalization: The Linguistic Change of the Definite Article in Modern Hebrew	317

Remarks and Replies

David Talshir	More about <i>Living Names</i> : Response to Zohar Amar's Review	359
Mordechay Mishor	Ad <i>Lešonenu</i> 41, pp. 48–51	365
English Summaries		V

לבוא ולהיכנס: היבטים סינכרוניים ודיאכרוניים בסמנטיקה של הפועל "לבוא" בעברית העתיקה

דברי מבוא

התרגום הנפוץ ביותר לאנגלית של הפועל המקראי לבוא הוא to come, מעין ללכת לכיוון המדבר או הנמען. המילונים החדשים אינם מסתפקים בזה, ומוסיפים תרגומים נוספים, וביניהם to enter, to come in, to go, to go in¹. השימוש במילה to come סבוך, והרבה שנות מחקר סמנטי הראו שהמשמעות של מילה זו, הנראית כה פשוטה, סבוכה למדי. היו אף שהגיעו למסקנה, ש"אין מושג של 'לבוא' אוניברסלי בשפות העולם"¹.

במאמר זה אני מבקש לדון במשמעות המדויקת של הפועל לבוא בעברית המקראית ואחר כך בלשון חכמים, ולברר כיצד חלו השינויים ומאיזה טעם הם חלו. ארון תחילה בכמה עניינים הנוגעים לפועל come באנגלית, ואף אתייחס לחלק מהמסקנות של בלשנים אחרים שעיינו במילים מהשדה הסמנטי הזה בלשונות העולם. בעקבות הדברים הללו אפנה לממצאים במקרא. אלה יראו בעליל שהתרגום לפועל come באנגלית אינו קולע, הואיל ולפועל לבוא אין זיקה לציון הכיוון בעברית המקראית.

going ו־coming באנגלית

בשנות השישים של המאה העשרים הציג צ'רלס פילמור לעולם האקדמי את מחקר הפועל come. בסדרת הרצאות שנישאו בשנת 1971 ונתפרסמו למעשה רק ב־1997,

* טיוטה של מאמר זה שימשה בסיס להרצאה בכינוס הבין־לאומי של SBL, שהתקיים בסן פרנציסקו בנובמבר 2011, במושב שהוקדש לבלשנות ולעברית המקראית; אני אסיר תודה לרנדל גר, על שכלל את הרצאתי בישיבה שהוא ארגן בכינוס הנזכר. הערות על ההרצאה שנתנו לי ריצ'רד שטיינר (לפני הכינוס), ז'ן יוסטן, פרנק פולק וגרי רנדסבורג (לאחריו) הועילו לשיפוריה. משה בראשר העיר הערות מועילות על הטיוטה שלפני האחרונה, ועמנואל סנדרס עזר לי בדרכים שונות. יותר מכולם עזר לי אליצור בראשר סיגל, גם בהכנת ההרצאה המקורית גם בתיקון המאמר הנוכחי ובשיפורו, על ידי הערות, הצעות, שאלות ודברי עידוד.

1. לוינסון, דיקסיס, עמ' 118.

ובסדרת מאמרים שפורסמו בשנות השישים והשבעים, חקר פילמור באופן מעמיק את ההקשרים שבהם נכון לציין שפלוני came למקום מסוים.² האינטואיציה של דוברי אנגלית רבים היא שהפועל to come מתאר רק תנועה לכיוון המדבר, ואילו כאשר התנועה היא בכיוון אחר חייבים להשתמש במילה to go. ברם בהקשרים רבים קביעה זו אינה תופסת. מקובל להגיד I came to your house yesterday, אף שההליכה איננה לעבר המדבר, אלא לעבר הנמען. כדי לעמוד על עניינם של משפטים מעין אלה טענו רבים, שלפעמים המדבר באנגלית "מתאר לעצמו כאילו הוא עומד במקום הנמען". כנגד הניתוח הפסיכולוגי הזה טען פילמור: "אני מעדיף לראות את השימוש הזה כחלק מהמבנה של האנגלית, ולא כתיאור של האישיות של דוברי השפה".³ פילמור גם העיר שמשפט כמו

1. John will come to the department tomorrow

הוא משפט קביל, אם המדבר או הנמען נמצא במחלקה בשעת הדיבור, או יהיה שם למחרת. אך גם הסבר זה לא יספיק להסביר משפט מעין

2. I came to your house yesterday, but you were not home

ולכן טען פילמור שבאנגלית ניתן להשתמש ב-to come אם היעד הוא "המקום המתאים" לאחד מהשותפים בשיחה.⁴

השוואות לשפות אחרות

חוקרים רבים קיבלו את המסקנות של פילמור, ובעקבות זאת החלו לחקור את פועלי לבוא בשפות אחרות מרחבי העולם. ב-1977 השוותה ג'יני גת'רקול בין השימושים של פועלי ביאה והליכה בספרדית, ביפנית, באנגלית ובטורקית, ומצאה הקשרים רבים שבהם השפות נבדלות זו מזו בנוגע לבחירה בין לבוא ובין ללכת. היא גם מצאה, ש"הליכה לכיוון מיקומו של המדבר בשעת הדיבור מתבטאת תמיד בעזרת הפועל 'לבוא', והליכה מן המדבר מתוארת כ'ללכת'".⁵ לאחר שנה, לאור ממצאים מאינדונזית, היא שינתה מעט את דעתה, והאיל ומצאה בה שאין למילה המקבילה

2. פילמור, הרצאות. אלה נפוצו לראשונה על ידי מועדון הבלשנות של אוניברסיטת אינדיאנה ב-1971, ושוב ב-1975, תחת הכותרת "Santa Cruz Lectures on Deixis".

3. פילמור, קטגוריות, עמ' 227.

4. פילמור, איך לדעת; וראה גם הנ"ל, דיקסיס והקשר, במיוחד עמ' 40. מתוך גישה שונה לסמנטיקה הגדיר קליף גורדר את המשפט "X came to place A" כך: "לפני כן X היה במקום מסוים, ורצה להיות במקום אחר. בגלל זאת X זו לזמן מה; בעקבות זאת אחר כך X היה במקום A. משהו אחר הנמצא ב-A עשוי לחשוב: 'X נמצא באותו מקום אתי'". (גורדר, באים והולכים, עמ' 159).

5. גת'רקול, ארבע לשונות, עמ' 91.

ללבוא כל קשר למקומו של אחד מן המשתתפים בשיח, ומשמעותה היא אך ורק "הליכה אל מטרה מסוימת".⁶

דעה מקובלת במחקר היום היא, ש"אף על פי שבכל שפה ניתן לבטא את המושג של 'הליכה בכיוון המדבר',⁷ אין משמעות אחידה אוניברסלית לפעלים בשדה הסמנטי של לבוא.⁸ ואכן נמצאו מספר שפות שחסרה בהן מילה מיוחדת למושג "הליכה בכיוון המדבר", וביניהן אינדונזית לפי גת'רקול ואוה (Ewe) לפי לוינסון. בעקבות זאת בכוונתי להציע את ההשערה, שגם העברית המקראית כלולה ברשימת השפות הזאת (ויש סיבות לחשוב שאלה פני הדברים גם בשפות אחרות במזרח התיכון הקדום, אבל אלה לא יידונו כאן).

"בוא" – הלך ו"בוא" – יצא בעברית המקראית

הרבה היקרויות של לבוא במקרא מראות בעליל שפועל זה אינו כרוך ב"הליכה לכיוון המדבר", ואין עניינו כלל הליכה לכיוון כלשהו. דוגמאות 3–9 להלן מראות זאת באופן מובהק.

3. משה אומר לבני ישראל בעמדם יחד בעבר הירדן המזרחי: "אתה עבר היום את הירדן לבא לרשת גוים" (דברים ט 1; וראה שם יג 31).
4. לפני החמישית בעשר המכות: "ויאמר ה' אל משה בא אל פרעה ודברת אליו" (שמות ט 1).
5. בכיתה בבית לחם נעמי מצווה על רות את אשר עליה לעשות בערב: "ורחצת וסכת ושמת שמלתיך עליך וירדת הגרן אל תודעי לאיש עד כלתו לאכל ולשתות. ויהי בשכבו וידעת את המקום אשר ישכב שם ובאת וגלית מרגלתי ושכבת" (רות ג 3–4; על פי הקרי).
6. הכותרת המציבה את פרק כ בישעיהו בשנת 712 לפה"ס: "בשנת בא תרתן אשדודה בשלח אתו סרגון מלך אשור וילחם באשדוד" (ישעיהו כ 1).
7. אחרי שנתייאשו האשדודים משמירתם על ארון ה' והחליטו לשלח אותו חזרה לישראל, נאמר עליהם: "וישלחו את ארון האלהים עקרון ויהי כבוא ארון האלהים עקרון ויזעקו העקרנים" (שמואל א ה 10).
8. בתארו את נוהגי משה רבנו בדברו עם אלוהים אומר המספר: "ובבא משה לפני ה' לדבר אתו יסיר את המסוה עד צאתו ויצא ודבר אל בני ישראל את אשר יצוה" (שמות לד 34).
9. "ויריחו סגרת ומסגרת מפני בני ישראל אין יוצא ואין בא" (יהושע ו 1).

6. גת'רקול, אוניברסלי, עמ' 76.

7. וילקנס והיל, תשאל, עמ' 215.

8. לוינסון, דיקסיס, עמ' 118; לוונרובסקי, מחקר השוואתי, במיוחד עמ' 86–89.

שתי הדוגמאות האחרונות חשובות בכך שהן מראות באופן ברור כי ההפך של לבוא הוא לצאת. קיימות עוד הרבה דוגמאות המראות שלבוא ולצאת מהווים צמד מנוגד. כך למשל "ברוך אתה בבאך וברוך אתה בצאתך" (דברים כח 6), או "בן מאה ועשרים שנה אנכי היום לא אוכל עוד לצאת ולבוא" (דברים לא 2).⁹

מה היא אפוא משמעות הפועל לבוא? המידע החשוב הוא שהפועל הוא טלי (כלומר תכליתי). במילים אחרות, הוא מגדיר פעולה שנגמרה: הליכה שמסתיימת בהגעה למקום כלשהו. אין פסוק שאומר "ויבאו שלשת ימים", וזאת משום שהפועל לבוא אינו מתייחס להליכה כשלעצמה, אלא התוכן הסמנטי של הפעולה תלוי בסיום (הטלוס) של ההליכה, כלומר בהגעה ליעד. לאור זאת אין הוא יכול לשמש יחד עם ביטויים אדורביאליים המציינים את משך הזמן.¹⁰ רק בעברית המקראית המאוחרת מתחילים לראות שינוי באספקט הזה; ייתכן ששם, פעם אחת לפחות, לבוא מציין פעולה שאינה נגמרת לעולם.¹¹

במקרים רבים התרגום הקולע ביותר של הפועל לבוא לאנגלית הוא to enter, שגם הוא פועל טלי. תרגום זה הולם הקשרים שכבר נמנו לעיל, ופסוקים אחרים תומכים אף הם בתרגום הזה. במבנה נפוץ אחד, למשל, המושא הישיר של הפועל הוא תמיד היעד:

10. "ויבא שלה" (שמואל א ד 12).

11. "ויבא חושי רעה דוד העיר ואבשלום יבוא ירושלם" (שמואל ב טו 37) – השימוש בצורת ה"עתיד" בפסוק הזה מציין שבו בזמן שחושי נכנס לעיר גם אבשלום היה בדרכו פנימה.¹²

12. "ויבא הבמה" (שמואל א י 13).

בכמה מקרים דומים נראה שהנושא לא רק הגיע אל המקום הנזכר, הוא אף נכנס לתוכו:

13. "ויבא בניהו אל אהל ה' ויאמר אליו כה אמר המלך צא ויאמר לא כי פה אמות" (מלכים א ב 30). אפשר היה להבין שבניהו עמד מחוץ לאוהל וקרא ליואב לצאת, אבל הפועל ויבא מראה שהוא נכנס לתוך האוהל.

כשהפועל בא בצירוף מילת היחס עד, המצב שונה במקצת; "לבוא עד" משמעותו 'להגיע עד', ולא דווקא להיכנס לתוך מקום; למשל, בדוגמה שלהלן דוד מגיע עד הירדן, אבל לא נכנס לתוכו:

14. "ויבא עד הירדן" (שמואל ב יט 15).¹³

9. לעיון נוסף על הצמד לבוא/לצאת ראה פולק, פועלי תנועה, עמ' 176–177.

10. ראה לוין ורפפורט-חובב, פועלי תנועה, עמ' 261.

11. דברי הימים א יב 20. וראה פולק, פועלי תנועה, עמ' 182.

12. פרופ' ז'ן יוסטן העיר על פסוק זה בכנס הנ"ל (ראה הערת הכוכבית למעלה).

13. המשפט המקראי היחיד שמצאתי ובו לבוא ללא עד משמעותו בהכרח 'להגיע עד' הוא מלכים ב יד 13: "ויבא ירושלם ויפרץ בחומת ירושלם".

בטקסט שלהלן ההופעה הראשונה של הפועל ויבאו מראה שהמצורעים הגיעו עד לקצה המחנה אבל לא נכנסו לתוכו; הישנותו והישלשותו של הפועל מראות שבשלב השני הם נכנסו פנימה:

15. "ויבאו המצורעים האלה עד קצה המחנה ויבאו אל אהל אחד [...] וישבו ויבאו אל אהל אחר" (מלכים ב ז 8).

בפסוקים אחרים היעד נכלל בביטוי המשמש כמילת יחס.

16. "ויצא אל מחוץ למחנה לא יבא אל תוך המחנה. והיה לפנות ערב ירחץ במים וכבא השמש יבא אל תוך המחנה" (דברים כג 11–12).

גם הקשרים אחרים, שאינם מתייחסים לתנועה אנושית, מגלים את המשמעות הזאת:

17. "ויבא גם הנצב אחר הלהב" (שופטים ג 22).

18. "הנה ימים באים" (שמואל א כ 31).¹⁴

19. "וילך שם כי בא השמש" (בראשית כח 11).

הפסוק האחרון מציין את פעולת השמש בסוף היום: היא נכנסת למערב. ודוק: השורש ער"ב, הכרוך במילה מערב, משמעותו בערבית (غرب) ובאכדית (erēbu) היא 'להיכנס', ומערב הוא 'מקום הכניסה'.¹⁵

כמובן, אינני טוען שהפרופיל הסמנטי של לבוא בעברית מקראית תואם במדויק את הפרופיל של to enter באנגלית. ואכן בטקסטים מקראיים מסוימים יש לפועל לבוא היבט נְטִיבִי, זאת אומרת שמשמעותו היא 'ללכת בכיוון המדבר':

20. "ויאמר [...] אי מזה באת ואנה תלכי" (בראשית טז 8).

21. "אם אָמַר אִמֶּר לנער הנה החצים ממך והנה קחנו ובאה כי שלום לך [...] ואם כה אָמַר לעלם הנה החצים ממך והלאה, לָךְ" (שמואל א כ 21–22).

לדעתי אין המשמע הזה שולל את הניתוח שהוצע לעיל, אבל ראוי לעדן אותו ולהוסיף פירוט להגדרה המוצעת. בעוד שבדרך כלל לבוא מצביע על הליכה לתוך מקום מוגדר, המקומות יכולים להיות "מוגדרים" מבחינה פיזית הידועה למדבר ולנמען, או מבחינת ההקשר הספרותי. בהיעדר הגדרה אחרת התחום שבסביבת המדבר הוא המקום המוגדר; במילים אחרות, אם אין יעד מוגדר אחר, ההנחה היא שהמדבר

14. שימוש זה, הנפוץ כל כך בעברית המקראית – ראה למשל בראשית מא 29 (שבע שנים באות) וירמיהו ז 32; ט 24 – מעיד כנראה שדוברי השפה תפסו את הזמן כנכנס לתוך העולם הנוכחי. לפי תפיסה זו העתיד טרם הגיע לעולם, ואילו העבר עבר דרכו. אותה תפיסה מטפורית נמשכת בלשון חכמים, שבה משתמשים בביטויים כמו "ימים הנכנסין" ו"ימים היוצאים" (בבלי שבת כא ע"ב).

15. ראה ליין, מילון, עמ' 2240–2242; CAD, כרך E, עמ' 259–273.

הוא עצמו היעד.¹⁶ לפי פירוש זה עדיין ברור שהפועל כשלעצמו אינו מציין הליכה לכיוון המדבר.

העובדה שללכת אין משמעותו 'להתרחק מהמדבר' ברורה מהקשרים שונים בעברית המקראית. הקשרים אלו משכו את תשומת לבו של ליאו דיפיידט:¹⁷

22. "ויאמר הפלשתי אל דוד לכה אלי" (שמואל א יז 44).¹⁸

23. "והלכו אליך שחוח" (ישעיהו ס 14).

באנגלית משתמשים בללכת (to go) כשאי אפשר להשתמש בלבוא (to come), אבל בהקשרים כאלה דוברי אנגלית ישתמשו בלבוא כיוון שמדובר בהליכה לכיוון המדבר. השימוש בללכת נשמע אפוא מוזר לשומע ולקורא המודרני. ברם היות שכבר הראינו שאין פן של כיווניות לפועל לבוא, מובן שהדברים נכונים גם לפועל ללכת. משמעותו היא בפשטות 'לנוע' – הוא הפועל של תנועה בשפת המקרא. וממילא המשפטים האלה אינם מעוררים כל קושי בתיאור שהוצע לעיל.

בכל אופן חשוב להעיר, שמתוך ששת המקרים שדיפיידט מצא לקולוקציה "ללכת אלי" ארבעה הושמעו מפהם של נכרים. מלבד גלית, המצוטט לעיל, שומעים את בלק (במדבר כב 16, 37) אומר "אל נא תמנע מהלך אלי" ו"למה לא הלכת אלי", והגבעונים אומרים ליהושע: "ביום צאתנו ללכת אליכם" (יהושע ט 12). לאור זאת אפשר לתהות אם יש כאן סימון של "החלפת קוד" (code switching), שבה הושמה בפיהם של נכרים הקונסטרוקציה הקבילה אבל הנדירה "ללכת אלי/אלינו".¹⁹ אם נכונה השערה זו ואם לא חשוב להדגיש, כי אין בעיה סמנטית בפסוקים האלה. ללכת משמעותו 'לנוע', ואין הוא רומז על כיווניות כלל ועיקר. לכן "לכה אלי" הוא ביטוי קולע לצוות לזולת לבוא.²⁰ מאותה הסיבה אין בעיה סמנטית בשאלתו של ראובן "ואני אנה אני בא" (בראשית לז 30).²¹ אמנם בשאר אחד-עשר המקרים של

16. אני אסיר תודה לאליצור בר-אשר סיגל על פירוש הקולע הזה. ראה גם בראשית כד 63, שבו "והנה גמלים באים" פירושו 'הנה, גמלים באים לעברו', זאת אומרת 'גמלים נכנסים לתחום שלי'.

17. דיפיידט, תנועה, עמ' 33–34.

18. ראה גם פולק, פועלי תנועה, עמ' 175.

19. "החלפת קוד" כזאת ראה קאופמן, מיון, עמ' 55; רנדסבורג, כביר; הנ"ל, התגוננות לשונית.

20. זה בניגוד להבנה המוצעת על ידי דיפיידט, הטוען שחייבים "לתקן" כל דוגמה "בעייתית" כזאת. הוא מסביר באופן ברור למה זה חשוב: "האופציה היחידה האחרת היא לקבל [...] שהשימוש בפועל ללכת בעברית שונה מהשימוש בשפות אחרות" (תנועה, עמ' 35). אופציה זו היא, כמובן, מה שאני טוען כאן. יוער גם שבמאמר אחר של דיפיידט (יוראי) הוא נוקט מתורה מקבילה: הוא יוצא מתוך הנחה שהמשמעויות של sm-jw שוות למשמעויות של come ו-go באנגלית, ואז מתקן את הטקסטים המצריים בהתאם.

21. ושוב זה בניגוד לדברי דיפיידט (תנועה, עמ' 37) ורנדסבורג (שפה מבולבלת), הטוענים שראובן היה מבולבל ולכן טעה בדקדוקו. אני אוחד כאן באפשרות שרנדסבורג דחה במחקרו בעמ' 16 הערה 23.

מילת השאלה אָנָה המופיעים במקרא הפועל המצוי הוא ללכת ולא לבוא, אבל אין כאן הוכחה שיש סיבה דקדוקית המחייבת את הבחירה הזאת. כעת נוכל להציע הגדרה מלאה של המילה לבוא: הפועל המקראי לבוא מציין הליכה אל, או לתוך, מקום מוגדר. המקום יכול להיות מבנה כמו תיבה ("ויבא נח ובניו ואשתו ונשי בניו אתו אל התבה", בראשית ז 1) או בניין כמו ארמון ("ויבא אל ארמון בית המלך וישרף עליו את בית מלך באש וימת", מלכים א טז 18), ארץ ("ויבאו ארצה כנען", בראשית יב 5), תחומו של המדבר ("אי מזה באת", בראשית טז 8) או כל מקום בעל חשיבות תרבותית ("ויבא יתרו [...] אל המדבר", שמות יח 5); "ויבא הפרד תחת שובך האלה הגדולה", שמואל ב יח 9). לבוא המקראי משובץ היטב, לפי זה, בתוך החלוקה של פועלי לבוא שהציע סטיבן לוינסון. לוינסון מבחין "לפחות ארבעה סוגי פועלי 'לבוא', על פי הקריטריונים האלה: אם הם מסמנים סופיות, ואם הם מחייבים שהיעד הוא מקום הדיבור", כדלהלן:²²

היעד הוא מקום הדיבור	+סופיות	-סופיות (=לא מסומן)
היעד איננו בהכרח מקום הדיבור	לונגו	איטלקית
	אָנָה	טמיל

על פי זה העברית המקראית מקבילה לשפת האָנָה: השימוש בלבוא מצביע על סופיות (הגעה ליעד), אבל אינו מניח שהיעד זהה למקומו של המדבר.

השוואה לארמית: על"ל מול את"י

אין בארמית העתיקה פועל אחד הוזה בפרופיל הסמנטי שלו לפועל לבוא בעברית; וכן הוא לאורך כל תולדות הארמית בעת העתיקה. עדות לכך באה מהתרגום, שכן הפועל לבוא מתורגם בשתי דרכים עיקריות: או בצורה מן השורש את"י (אתא) או בצורה מן השורש על"ל. עובדה זו נידונה באחרונה בספרו המקיף של רפאל פוזן, פרשגן, ולהלן כמה דוגמאות לעקיבות שבתרגומו של אונקלוס.²³

22. לוינסון, דיקסיס, עמ' 117–118. ראה גם וילקינס, היל ולוינסון, שפות שונות.
23. פוזן, פרשגן, עמ' 174. אני אסיר תודה ליוסף עופר על שהפנה אותי לספר המצוין הזה. וראה שם בהערה 26 עוד מחקרים שדנו בתרגומי של אונקלוס למילה בא. יש גם להעיר על המקרים שבהם כתיב היד של התרגום נחלקים בשאלה אם לתרגם את לבוא בצורה מעל"ל או בצורה מאת"י; ראה למשל בראשית ז 7; ח 11; יט 3; שמות כג 27; לד 26; ויקרא ד 5; ד 16; יד 35; יד 42; במדבר ד 3; ד 23; ד 30; ד 35; יז 8; כ 4; כ 5; כ 6; כא 1; כב 39.

בראשית ז 9	שנים שנים באו אל נח אל התבה	תָּרִין תָּרִין עָלוּ לֹות נח לתיבותא	עלל
בראשית יא 31	ויבאו עד חרן	וַיָּבֹאוּ עַד חָרָן	אתי
בראשית יב 14	ויהי כבוא אברם מצרימה	וְהָיָה כְּבֹוא אֲבִרָם מִצְרִימָה	עלל
בראשית יד 5	ובארבע עשרה שנה בא כדרלעמר	וּבָאַרְבַּע עֶסְרִי שָׁנִין אֶתָּא כְּדִרְלַעְמֵר	אתי
בראשית טז 8	כי על כן באו בצל קרתי	כִּי עַל כֵּן בָּאוּ בְּצֶל קִרְתִּי	עלל
בראשית כד 30	ויבא אל האיש	וַיָּבֹא אֶל הָאִישׁ	אתי
שמות ט 1	ויאמר ה' אל משה בא אל פרעה	וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה בֹּא אֶל פְּרֹעֶה	עלל
שמות כא 3	אם בגפו יבא בגפו יצא	אִם בְּגֻפוֹ יָבֹא בְּגֻפוֹ יֵצֵא	עלל
שמות כד 3	ויבא משה	וַיָּבֹא מֹשֶׁה	אתי
שמות לה 10	וכל חכם לב בכם יבאו ויעשו	וְכָל חָכָם לֵב בְּכֶם יָבֹאוּ וַיַּעֲשׂוּ	אתי
במדבר ד 39	כל הבא לצבא לעבדה	כָּל הַבֹּא לְצִבָּא לַעֲבֹדָה	אתי
במדבר כז 17	אשר יצא לפניו ואשר יבא לפניו	אֲשֶׁר יֵצֵא לִפְנֵיהֶם וְאֲשֶׁר יָבֹא לִפְנֵיהֶם	עלל
דברים יא 31	אתם עברים את הירדן לבא לרשת	אַתֶּם עֹבְרִים אֶת הַיַּרְדֵּן לְבֹא לְרִשְׁתָּהּ	עלל
דברים יב 5	ובאת שמה	וּבָאתָ שָׁמָּה	אתי

אם לבוא יכול לתאר 'הגעה אל', התרגום משתמש בפועל אֶתָּא; אבל בהקשרים שבהם ברור שלבוא מציין 'כניסה', באים פעלים מהשורש על"ל. שני השורשים נמצאים כבר בארמית העתיקה ביותר המצויים בידינו, ושניהם נקרים בטקסט אחד; כך, למשל, שניהם מצויים בכתובות ספירה (I א 6 ו-I ב 28, למשל).

שינוי דיאכרוני בעברית: כניסת "נכנס" לתמונה

המצב בלשון חכמים שונה ממה שתואר עד כה. ניתן לתלות זאת בהופעתו של פועל חדש: נכנס. פועל זה מזמין דיון רוחבי מכמה זוויות. כדי להקל על העיון חשוב לציין שלושה עניינים בנוגע לפועל הזה: (א) הופעתו של השורש כנ"ס בעברית, (ב) ההתפתחות הסמנטית של כנ"ס בתוך המקרא, (ג) הופעת המשמעות to enter בבניין נפעל בעברית שלאחר המקרא.

ממבט ראשון השורש כנ"ס נראה כשורש שעלה בזמן מאוחר בתוך העברית: בין אחת-עשרה היקרויותיו שתיים נמצאות ביחזקאל, אחת בדברי הימים, אחת באסתר, אחת בנחמיה, אחת במזמור לג ואחת במזמור קמו בתהלים (ומתקבל על

הדעת ששניהם מזמורים מאוחרים²⁴), ושלוש בקהלת. אבל הצעה זו נשללת על ידי ההיקרות האחרונה, המצויה בישעיהו כח 20, טקסט שהוא כנראה מהמאה השמינית. לפיכך נכון לשער שהשורש חדר לעברית לפני תקופת הגלות.²⁵ יתר על כן, יונה ח' גרינפלד סבר שהשורש קיים – אם כי בצורה שונה – כבר בעברית המקראית הקדומה ביותר, ושכנס הוא צורה מאוחרת של כמס, המתועד פעם אחת בשירת האזינו (דברים לב 34); שורש זה קיים באכדית, kamāsu, ופירושו 'לאסוף', 'לכנס'.²⁶ אפשר להוסיף להצעתו של גרינפלד את ההשערה, שהמ"ם של כמס הפכה לנו"ן בהשפעת כנש בארמית.²⁷ ייתכן שלשורש הארמי אטימולוגיה שונה, אבל הקרבה במשמעות הייתה גדולה דייה כדי שהשורש הארמי ישפיע על העברי. ייתכן שפעלה כאן אטימולוגיה עממית וקישורה ביניהם, לאחר שהארמית הפכה למדוברת בקרב היהודים, לפני סוף המאה השמינית לפה"ס.²⁸

בתוך המקרא השימוש בכנס דומה מאוד לשימוש באסף.²⁹ שני הפעלים משמשים יחד בקהלת ב 26: "נתן ענין לאסף ולכנס".³⁰ כדי להביע משמעות 'לקבוץ כסף' משתמשים בלאסוף במלכים ב כב 4 ("הכסף [...] אשר אספו שמרי הסף"), אבל בלכנס בקהלת ב 8 ("כנסתי לי גם כסף וזהב"; ויוזכר כאן הטקסט הקדום מספרות חז"ל, סדר עולם, פרק כט: "חמש שנים היה המן כונס את השלל למרדכי"). איסוף של אנשים מובע על ידי אָסַף בבמדבר כא 16 ("אָסַף את העם"),³¹ בבראשית כט 22 ("ויאסף לכן את כל אנשי המקום") ובשמות ג 16 ("לֵךְ ואספת את זקני ישראל"); במשמעות זוהי משתמשים בכַּנַס באסתר ד 16 ("לֵךְ כנוס את כל היהודים") ובדברי

24. לקישורים אחרים בין שני המזמורים ראה גוסה, מזמור קמו.
25. הורביץ, בין לשון ללשון, עמ' 175 והערה 308. הורביץ מצמצם את דיונו להיקריות של המילה בבניינים קל ופיעל, ואינו מתייחס לדוגמה בישעיהו, שהיא בהתפעל.
26. גרינפלד, שורשים.
27. השורש הארמי נמצא שלוש פעמים בפרק ג בדניאל, וגם בלחש הארמי מאורוק, שורה 12. להופעות אחרות ראה סוקולוף, ארמית א"י והנ"ל, ארמית בבליית, על אתר.
28. הצעה זו חולקת על גרינפלד במקצת, וסומכת עליו במקצת. היא חולקת עליו בזאת שהוא כותב שאין טעם לחשוב שכנס בעברית וכנש בארמית אינם ממקור אחד, למרות השורשים הלא-מתאימים בשני השורשים; אבל סומכת עליו, כי הוא כתב שכנס בעברית הוא "תערוכת" (blend) של כמס וכנש (עמ' 845 הערה 25).
29. הקשר הסמנטי בין אסף ובין כנס נידון באופן שיטתי על ידי רש"י בהערות רבות. אני מודה למורי ריצ'רד שטיינר על שהעיר לי על שיטתו המפותחת של רש"י, ועל שהמליץ לי לבחון קשר זה באופן מעמיק יותר.
30. ראה את הערותיו של אבא בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, עמ' 39.
31. פרק אחד קודם, בהקשר כמעט מקביל, הפועל שמשמשים בו הוא להקהיל: "קח את המטה והקהל את העדה" (במדבר כ 8). בשני המקומות אונקלוס מתרגם במילה הארמית כנוש. באופן דומה תרגום נאופיטי מתרגם את הקהל בבמדבר כ 2 ובויקרא ח 3, וכן הוא מתרגם את הָאֶסֶף על ידי "כל דמכנש" בבמדבר יט 10, ואת בָּאֶסֶף על ידי "במכנשכון" בשמות כג 16.

הימים א כב 2 ("ויאמר דויד לכנוס את הגרים"). רואים כי יש נטייה לשימוש בכנס בטקסטים המאוחרים במקרא, לעומת אסף בטקסטים קדומים יותר.

שני הפעלים משמשים (שלא כפועל האנגלי to gather) עם מושא ישיר שהוא יחיד. במקומות אלו המובן הוא 'הכניס'. למשל, דוד שולח לבת-שבע ו"אוסף" אותה לתוך ביתו ("ויאספה אל ביתו", שמואל ב יא 27). ואם רואים שור או שה שלא נודע בעליו, מצוים "לאסוף" אותו לתוך הבית לשמירה ("ואספתו אל תוך ביתך", דברים כב 2). בדומה, אחרי שבעל המזמור מתלונן שהוא יתום, הוא מהלל את האל על ש"אסף" אותו לשמור עליו (תהלים כז 10).³² כמו אסף המקראי, כנס בלשון חז"ל משמש עם מושא ישיר יחיד, כמו בהוראה 'לכנוס' עבריינים מסוימים לכלא: "כונסין אותו לכיפא" (משנה סנהדרין ט, ה). כשמדרש מנסח בלשונו את הפסוק "ואספת אליך" (בראשית ו 21), הוא אומר: "אין אדם כונס דבר" אלא אם כן יש לו צורך.³³ המשנה מדברת על אחד ש"כונס [פרות] לתוך ביתו" (שביעית ד, ז-ט). בחזוים מן המאה השנייה לספירה הזכות לקצור מנוסחת בפועל כנס: "שתהיה זורע וכונס לנפשו".³⁴ זו היא משמעות נפוצה ביותר של אסף במקרא.³⁵ במקום אחר המשנה מדברת על מי ש"כונס צאן לדיר" (בבא קמא ו, א).

בעברית המקראית השורש אס"ף בבניין נפעל פירושו לעתים 'להיכנס'. וכבר רש"י העיר על כך בכמה מקומות. לדוגמה, הכתוב (במדבר יב 14) מצווה שמרים, שהיא מצורעת, תצא מחוץ למחנה לשבעת ימים ("שבעת ימים תסגר שבעת ימים מחוץ למחנה"), ואחר כך תחזור: "ואחר תֵּאֶסֶף".³⁶ רש"י מעיר: "אומר אני, כל האסיפות האמורות במצורעים על שם שהוא משולח מחוץ למחנה, וכשהוא נרפא 'נאסף' אל המחנה, לכך כתוב בו 'אסיפה' – לשון הכנסה".³⁷ ואמנם עניינו של נאסף אינו רק 'להיקבץ',³⁸ אלא גם 'להיכנס'. פירוש זה מובע בבירור בתהלים קד 22 ("תזרח השמש יאֶסְפוֹן ואל מעונתם ירבצוֹן") ובשמואל ב יז 13, כאשר דוד אינו יכול להיכנס לעיר

32. ראה פאול, מזמור כז. פאול מעיר על השימוש בשורש אס"ף בעמ' 491 הערה 12. ההגדרה שהוא מציע, 'to take up, care for, provide protection', צרה מדי, ולדעתי עדיף לראות את מובן המילה כ'להביא פנימה'. ההבאה עשויה, כמובן, לשמש לשמירה, אך לא בהכרח קשורה לה.

33. בראשית רבה לא, כא (תיאודור ואלבק, עמ' 288); וראה בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, עמ' 338.

34. בפירוס ידן 45, 16 (ידן ואחרים, תעודות בר כוכבא, עמ' 58). וראה גם בפירוס ידן 46, 6 (שם, עמ' 66).

35. ראה שמות כג 10; ויקרא כה 10; דברים יא 4, ועוד. ידן ואחרים מעירים על השימוש בכנס בפירוס ידן 45: "השורש ארמי/עברי מאוחר כ-ג-ס לקח את מקומו של א-ס-ף בעברית מקראית, ושימושו נפוץ בספרות התלמודית" (ידן ואחרים, תעודות בר כוכבא, עמ' 62).

36. ראה גם את הפסוק הבא אחריו (15): "והעם לא נסע עד הָאֶסֶף מרים".

37. ראה גם את דברי רש"י לבראשית מט 19; מט 32; שמות ט 19; לב 22; במדבר יא 30. אני שב ומודה לריצ'רד שטיינר על שהפנה אותי לדברי רש"י.

38. ראה למשל נחמיה ט 1 ודברי הימים ב, ל 3.

("ואם אל עיר יֵאָסֶף").³⁹ ייתכן שיש כאן נפעל רפלקסיבי, כלומר נאסף (=אסף את עצמו).⁴⁰

לפיכך אין זה מפתיע שמובן כזה גם עלה גם בשורש כנ"ס. בבניין נפעל השורש נפון מאוד בלשון חכמים במשמעות זו, ומופיע כבר במשנה הראשונה:

24. "מאמתי קורין את שמע בערבים? משעה שהכהנים נכנסים לאכל בתרומתן עד סוף האשמורת הראשונה".

נקודה זו מובילה אותנו לעניין האחרון בהתפתחות הפועל נכנס. מלבד המהלך בתוך העברית, שבו אפשר להניח כי נכנס עלה בהשראת הפועל המקביל נאסף, סביר להניח שהמילה העברית החדשה הזאת הושפעה מהמילה הארמית עלל. גם אם הופעתו של נכנס היא מהלך מקורי, התפשטותו ומידת שימוש, ובמיוחד בחלק מהשדה הסמנטי שאותו לקח הפועל נכנס מהפועל בא, הן פרי השפעה חיצונית: השראה סמנטית מהארמית, לשון שקיימה הבחנה בין פועל שפירושו 'להיכנס' לפועל שפירושו 'ללכת בכיוון המדבר'.

עם התפשטות נכנס "נגזל" ממנו חלק גדול מהתחום הסמנטי הישן של לבוא.⁴¹ כשבאו חז"ל לדבר על פסוקים מקראיים הכוללים צורות של לבוא, הם שרבו במקומו כמהלך טבעי את הפועל נכנס. הנה כמה דוגמאות:

25. "רבי עקיבא אומר, 'אם בגפו יבא בגפו יצא', אם בראשי איברים נכנס, בראשי

איברים יצא" (מכילתא נזיקין §1, על פי שמות כא 3).

26. "מיד נכנס משה עמו ובקשו רחמים וירדה שכינה לישראל לכך נאמר 'ויבא

משה ואהרן אל אהל מועד'" (ספרא שמיני §1, על פי ויקרא ט 23).

27. "ובבא משה אל אהל מועד" כיון שהיה רוצה היה נכנס והוא מדבר עמו" (ספרי זוטא §7, על פי במדבר ז 89).

28. "כי תבא אל הארץ, עשה מצוה האמורה בענין שבשכרה תיכנס לארץ" (ספרי דברים §297, על פי דברים יז 14).

29. "אמר משה אם איני נכנס בה חי אכנס בה מת אמר לו המקום 'ושמה לא

תבוא" (ספרי דברים §357, על פי דברים לב 52).⁴²

כדי למנוע טעות חשוב להדגיש שהפועל בא עדיין משמש בלשון חכמים, אבל פירושו הוגבל ואולי נשתנה במקצת, למשמעות 'הגיע'. כך למשל מוצאים ברישה של משפט

39. תרגום יונתן מתרגם "ואם לקרתא יתכניש" ("אם נכנס לעיר"), ואילו ישעיהו ס 20 מציב את

היאספות הירח בהקבלה לביאת (שקיעת) השמש: "לא יבוא עוד שמשך וירחך לא יאסף".

40. תודתי נתונה למשה בראש על שהעיר לי על הניתוח הסמנטי הזה, ובדומה לניתוח של נכנס (לקמן) כ'כנס את עצמו'.

41. העירו על כך ב־HALOT ד"ה בוא, מן הסתם פרי עטו של קוטשר.

42. ראה גם מכילתא עמלק §1; משנה מכות ב, ב; ועוד, וראה גם הדוגמאות (כולל חלק מאלה המובאים כאן) אצל בנודיר, לשון מקרא ולשון חכמים, ב, עמ' 339.

תנאי: "אם לא באתי מכאן ועד שנים עשר חדש"; ויועד שהמקביל הארמי, הנמצא באותו הקשר תלמודי, הוא "אי לא אתינן מכאן ועד תלתין יום". כמו כן התרחשו בלשון עוד כמה שינויים עמוקים יותר: בכמה הקשרים הפועל פָּא כבר איננו פועל טָלִי – אינו מצביע על סיום הפעולה – אלא הוא מצביע על תהליך התנועה, בין שהתהליך הסתיים בהגעה ליעד ובין שלא. זאת ניתן לראות במשפטים כמו

30. "הייתי בא בדרך והייתי לקרות" (משנה ברכות א, ו).

אכן הפועל פָּא בלשון חכמים דומה יותר לאנגלית to come, כיוון שגם באנגלית ניתן לומר "I was coming to San Francisco but did not make it all the way". נקודה זו תלויה גם בשאלת הזמן בפעלים, הואיל ואין אפשרות (באנגלית) לומר "I came to San Francisco but did not make it all the way". הפועל בזמן עבר רגיל (came) מציין פעולה נקודתית שנגמרה, מה שאין כן הפועל בזמן הפרוגרסיבי (was coming). ייתכן שהדברים הללו נכונים גם בנוגע לעברית העתיקה, אלא שלא היה בעברית המקראית זמן פרוגרסיבי, מה שאין כן בלשון חכמים ("הייתי בא").

עברית מקראית מאוחרת: ההשפעות על "הביא"

אחד מההבדלים המעניינים בין אנגלית לעברית (ובאופן כללי יותר בין משפחותיהן) הוא, שבעברית לעתים קרובות פועלי גרימה (causative) קשורים לפעלים פשוטים מבחינת המורפולוגיה (בניין קל לעומת הפעיל, למשל). לכן אם באנגלית תיתכן מחלוקת אם kill הוא הצורה הגורמת של die,⁴³ דבר כזה בעייתי פחות בעברית, שבה המית היא הצורה הגורמת השקופה של מת.⁴⁴

צורת ההפעיל של לבוא היא, כמובן, להביא. פרנק פולק העיר על כך, שבטקסטים מהתקופה הפרסית השימוש בפועל הביא נעשה נפוץ יותר, והוא משמש בהקשרים שקודם לכן שימשו הפעלים לקח, העלה ועוד. למשל, במקום ניסוחו של שמואל ב ו 2 "להעלות משם את ארון האלהים" מצאנו בדברי הימים א יג 15 "להביא את ארון האלהים מקרית יערים"; ובמקום ניסוחה של רבקה בבראשית כז 9 "לך נא אל הצאן וקח לי משם שני גדיי עזים טבים" מוצאים בנחמיה ח 15 "ויצאו העם ויביאו ויעשו להם סכות". פולק מעיר בצדק, שבלשון חכמים לקח פירושו 'קנה', ונטל ירש את השימוש הקודם של לקח (to take).⁴⁵ הצמצום הסמנטי של לקח מסביר במקצת את שימושו המצומצם בטקסטים מתקופת בית שני. ברם המובן האחר של לקח הוא 'הביא', וקשה לראות למה שימוש זה מושפע כלל מהחלפת לקח בנטל.

43. הביבליוגרפיה הנוגעת לשאלה הזאת רחבה מאוד. ראה ההפניות אצל ליונס, סמנטיקה, ב, עמ' 488–490.

44. אבל, כפי שהעירני יוסף עופר, הרג איננו שקוף.

45. זה נכון גם לגבי פפירוס מורבעת 42: "שהפרה שלקח יהוסף בן ארצטון בן יהודה [...] (DJD) (2, pp. 93–100).

נראה לי שההתפתחות של בא, ובאופן משני של הביא, גרמה לשינויים נוספים במובנים של המילה לקח. בשעה שפירוש המילה לבוא התפתח מ'להיכנס', כמו שהיה בעברית המקראית, אל 'להגיע', פירוש המילה להביא התפתח מ'להכניס' (=לגרום להיכנס) ל-'to bring (=לגרום להגיע), כמו להביא במשלך דיבורי של העברית בזמן הזה. כתוצאה מן התהליך הזה נהפך הפועל הביא לנדרף של הפועל לקח, וכיוון שפירושו שקוף (מה שאין כן בלקח), הוא נטל לעצמו חלק משמעותי של השימושים הישנים של לקח.

לסיום: הארגון מחדש הדיאכרוני של השדה הסמנטי

אחזור על כמה מהמסקנות החשובות ביותר שעלו בדיון הזה:

1. יש להגדיר את הפועל בא במילונים ללשון המקרא בדרך הזאת: 'נכנס לתוך, או הגיע אל מקום מוגדר'; המקום יכול להיות מוגדר באופן פיזי, כמו בניין או עיר, או באופן תרבותי, כמו ארץ, או באופן טקסטואלי, כמו מקום שהוגדר קודם לכן בטקסט כחשוב.
2. בהיסטוריה הארוכה של העברית המדוברת השתנה הפרופיל הסמנטי של הפועל בא. עם עליית הפועל נכנס, באנלוגיה לפועל נאסף ובהשפעת השורש הארמי המקביל על"ל, לא היה עוד צורך בעברית בפועל נוסף שמשמעותו 'להיכנס'. לצד שימוש בפועל המציין גמר תנועה (כמו במשפט "אם לא באתי") התפתח בפועל גם השימוש לציון תנועה בלי התייחסות ליעד.

קיצורים

- בנרוד, לשון מקרא ולשון חכמים = א' בנרוד, לשון מקרא ולשון חכמים, א-ב, תל אביב תשכ"ז-תשל"א
- גודרד, באים והולכים = "The Semantics of Coming and Going", C. Goddard, *Pragmatics* 7 (1997), pp. 147-162
- גוסה, מזמור קמו = "Le psaume 147: Le retour des exilés a Jérusalem = et l'universalisme de l'action de YHWH", B. Gosse, *Etudes Théologiques et Religieuses* 72 (1997), pp. 597-600
- גרינפלד, שורשים = י"ח גרינפלד, "Three Related Roots: KMS, KNS, KNŠ", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים 1996, עמ' 33-39* (מצוטט מתוך: *Al kanfei Yonah: Collected Studies of Jonas C. Greenfield on Semitic Philology*, ed. Sh. M. Paul, M. E. Stone and A. Pinnick, vol. 2, Jerusalem and Leiden 2001, (pp. 840-846
- גת'רקול, אוניברסלי = "Towards a Universal for Deitic", G. Gathercole,

- Verbs of Motion", *Kansas Working Papers in Linguistics* 3 (1978), pp. 72–88
- G. Gathercole, "A Study of the Comings and Goings of the Speakers of Four Languages: Spanish, Japanese, English, and Turkish", *Kansas Working Papers in Linguistics* 2 (1977), pp. 61–94
- L. Depuydt, "The Semantic Structure of *jw-ei* 'come' and *šm-bōk* 'go'", *Essays on Egyptian Grammar*, ed. J. Allen et al. (Yale Egyptological Studies, 1), New Haven 1986, pp. 22–30
- L. Depuydt, "On the Notion of Movement in Egypto-Coptic and Biblical Hebrew", *Pharaonic Egypt: The Bible and Christianity*, ed. S. Israelit-Groll, Jerusalem 1985, pp. 30–37
- הורביץ, בין לשון ללשון = א' הורביץ, בין לשון ללשון: לתולדות לשון המקרא בימי בית שני, ירושלים 1972
- D. P. Wilkens, D. Hill and S. Levinson, "Bedeutet KOMMEN und GEHEN in verschiedenen Sprachen immer dasselbe?", *Max-Planck-Gesellschaft Jahrbuch*, Munich 1995, pp. 307–312
- D. P. Wilkens and D. Hill, "When 'go' means 'come': Questioning the Basicness of Basic Motion Verbs", *Cognitive Linguistics* 6 (1995), pp. 209–259
- ידין ואחרים, תעודות בר כוכבא = י' ידן, י"ח גרינפלד, ע' ירדני וב' לזין, *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters: Hebrew, Aramaic, and Nabatean-Aramaic Papyri* (מחקרי מדבר יהודה, 3), ירושלים 2002
- W. Lewandowski, *Toward a Comparative Analysis of Coming and Going Verbs in Spanish, German, and Polish*, M.A. thesis, University of Barcelona, 2007, http://ddd.uab.cat/pub/trerecpro/2007/hdl_2072_4364/treball+de+recerca.pdf
- B. Levin and M. Rappaport Hovav, "The Lexical Semantics of Verbs of Motion: The Perspective from Unaccusativity", *Thematic Structure: Its Role in Grammar*, ed. I. M. Roca, Berlin and New York 1992, pp. 247–269
- S. Levinson, "Deixis", *The Handbook of Pragmatics*, ed. L. R. Horn and G. Ward, Malden, MA 2006, pp. 97–121
- ליונס, סמנטיקה = J. Lyons, *Semantics*, Cambridge 1977
- ליין, מילון = E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, London 1863
- מ. סוקולוף, *A Dictionary of Jewish Babylonian* = ארמית בבליית

- Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan and Baltimore 2002
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat Gan and Baltimore 2002
- Sh. M. Paul, "Psalm XXVII 10 and the Babylonian Theodicy", = *Vetus Testamentum* 32 (1982), pp. 489–492
- פוזן, פרשגן = ר"ב פוזן, פרשגן: ביאורים פירושים ומקורות לתרגום אונקלוס, ירושלים 2011
- F. Polak, "Verbs of Motion in Biblical Hebrew: Lexical Shifts and Syntactic Structure", *A Palimpsest: Rhetoric, Ideology, Stylistics, and Language Relating to Persian Israel*, ed. E. Ben-Zvi, D. Edelman and F. Polak (Perspectives on Hebrew Texts and Contexts, 5), Piscataway, NJ 2009, pp. 173–209
- Ch. Fillmore, "How to Know whether you're coming or going", *Linguistik*, ed. K. Hyldgaard-Jensen, Frankfurt 1971, pp. 369–379 (reprinted in *Essays on Deixis*, ed. G. Rauh [Tübinger Beiträge zur Linguistik, 188], Tübingen 1983, pp. 219–227)
- Ch. Fillmore, "Deixis and Context", *Context in Language Learning and Language Understanding*, ed. K. Malmkjær and J. Williams, Cambridge 1998, pp. 27–41
- Ch. Fillmore, *Lectures on Deixis* (CSLI, 65), Chicago 1997 = פילמור, הרצאות
- Ch. Fillmore, "Deictic Categories in the Semantics of 'Come'", *Foundations of Language* 2 (1966), pp. 219–227
- S. A. Kaufman, "The Classification of the North West Semitic Dialects of the Biblical Period and Some Implications Thereof", *קאופמן, מיון =* הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, עברית וארמית, ירושלים 1985, עמ' 57–41
- G. Rendsburg, "Linguistic Variation and the 'Foreign Factor' in the Hebrew Bible", *Israel Oriental Studies* 15 (1995), pp. 177–190
- G. Rendsburg, "Kabbir in Biblical Hebrew: Evidence for Style-Switching and Addressee-Switching in the Hebrew Bible", *Journal of the American Oriental Society* 112 (1992), pp. 649–651
- G. Rendsburg, "Confused Language as a Deliberate Literary Device in Biblical Hebrew Narrative", *Journal of Hebrew Scriptures* 2 (1998/99), www.arts.ualberta.ca/JHS/Articles/article_12.pdf
- תיאודור ואלבק = י' תיאודור וח' אלבק, מדרש בראשית רבא, ירושלים 1965

CAD = *The Assyrian Dictionary of the University of Chicago*, Chicago 1958

DJD 2 = P. Benoit et al., *Les grottes de Murabba'ât* (Discoveries in the Judean Desert, 2), Oxford 1961

HALOT = L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, revised by W. Baumgartner and J. J. Stamm, with assistance from B. Hartmann, Leiden 1994–2000

המרכיב העברי באוצר המילים של תרגומי המגילות

(חלק ראשון)

הקדמה

במאמרו "התרגום המיוחס ליונתן והארמית היהודית הספרותית המאוחרת" שרטט שלום קאופמן את קווי המתאר של רובד התרגומים המאוחרים למקרא ועמד על עיקרי התכונות המאפיינות אותו.¹ במחקרו העלה שהחיבורים הנמנים בשכבה לשונית זו הם תרגומי ספרי אמ"ת, התרגום המיוחס ליונתן, התרגומים לחמש מגילות, מרבית התוספות ה"ירושלמיות" לתרגום הנביאים וחיבורים נוספים, וביניהם ספר טוביה, צוואת לוי מן הגניזה ואחרים.

הדמיון הרב בין שלל המקורות הללו בא לידי ביטוי הן בתוכן הן בלשון. מבחינת תוכנם נוטים המקורות כמעט כגוף אחד אחר המדרש והאגדה, עובדה המציבה אותם לצד התרגומים הארץ-ישראליים למקרא ובניגוד לתרגום אונקלוס ולתרגום יונתן לנביאים. גם מבחינת לשונם כרוכים תרגומי הכתובים בעיקר אחר התרגומים הארץ-ישראליים, אלא שבאותה עת ניכרת בהם הצטרפות לא מבוטלת של יסודות לשוניים הזרים לארמית הארץ-ישראלית. בלשון החיבורים היהודיים המאוחרים משוקעות מסורות לשון שונות הנבדלות זו מזו בזמן ובמוצאן, כגון ארמית המקרא, ארמית התרגום (תרגומי אונקלוס ויונתן מחד והתרגומים הארץ-ישראליים מאידך) והארמית של התלמוד הבבלי. כידוע, עירוב יסודות לשוניים נבדלים לכדי תלכיד אחד איננו מתבאר בקלות, לכן רבים מניחים כי לשון רובד התרגומים המאוחרים למקרא היא לשון מלאכותית שאיננה גדולה מסך כל חלקיה. עם זאת יש לציין שלשון תרגומי הכתובים מגלה חוקיות מסוימת וניכרים בה סימנים של לשון ספרותית מגובשת פחות או יותר, ולעתים אף סימני חיוניות מפתיעים.²

במאמר זה אני מבקש לבחון בצורה יסודית היבט מצומצם אחד של הניב היהודי

* תודתי נתונה למורי פרופ' דוד שלשיר ופרופ' סטיבן פסברג וכן ל ידידי חנן אריאל על הערותיהם המועילות ועצותיהם הטובות. וראה להלן הערה 88 באשר לחלקו השני של המאמר.

1. קאופמן, המיוחס ליונתן.
2. לדיון נרחב על לשון תרגומי הכתובים ראה קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 266–282; קאופמן, המיוחס ליונתן; דלמן, דקדוק, עמ' 27–35; דן, התרגום הארמי לתהלים. במקום אחר (אבודרהם, כינוי הנסתר) עמדתי בפירוט על סימן חיוניות מהותי בלשון תרגומי המגילות כמשתקף בכתבי יד תימניים קדומים.

הספרותי המאוחר בקבוצה אחת מבין תרגומי הכתובים.³ במאמר תיכדק השפעתה של הלשון העברית על אוצר המילים של התרגומים הארמיים לחמש מגילות מתוך תקווה לבחון מחדש את הדעות המקובלות, משני צדי המתרס, כאשר לאופיים של תרגומי הכתובים.⁵

כצפוי, בין יתר מרכיביה של לשון התרגומים המאוחרים ניתן למצוא גם יסודות לשון עבריים. השפעה עברית בחיבורים יהודיים כתובים ארמית איננה צריכה להפתיע, אך להיקפה ולטיבה של ההשפעה יש משמעות רבה. בחינה של כמעט כל רובד מרובדי הארמית,⁶ וקל וחומר כשמדובר ביחס בין לשון מקור ללשון תרגום, מובילה לרשימה נכבדה של יסודות עבריים במקורות הארמיים. עם זאת בחינה כרונולוגית מעלה, כי אופיו של ההבראזם והיקפו השתנו מעת לעת בהתאם לתמורות ביחסי הכוחות בין שתי הלשוניות. על פי רוב מקובל להניח, כי עירוב מופרז של יסודות לשוניים עבריים לצד תשתית מורפולוגית-לקסיקלית ארמית היא מנת חלקם של תרגומים מאוחרים ביחס שהועלו על הכתב שעה שהלשון הארמית החלה מפנה את מקומה לטובת הלשון הערבית.⁷

3. מחקר שיטתי בנושא השפעת העברית על תרגומי הכתובים איננו בנמצא. קיימים שני מחקרים חלקיים – גוימרק, שאילה; קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 225–248 – המוקדשים להשפעת העברית על התרגום המיוחס ליונתן. הערות לרוב מצויות במאמרים ובמחקרים שונים, כגון קאופמן, המיוחס ליונתן; טל, למעמדו של אונקלוס, בייחוד עמ' 271, 277; דן, התרגום הארמי לתהלים, בייחוד עמ' 358–360; טלשיר, שקיעי עברית, עמ' 2 הערה 5. יתר על כן, במחקריהם של אלבק (מבוא למשנה, עמ' 152–173) ומורשת (לקסיקון הפועל) על לשון המשנה פוזרות באקראי הערות מילוניות הנוגעות ליסודות עבריים בתרגום המאוחר.
4. ההחלטה להתמקד בתרגומי המגילות בלבד נבעה משיקולים ענייניים ופרגמטיים גם יחד. מצד אחד הרצון להגביל את החומר הנסקר על מנת לאפשר דיון ממצה, ומצד שני בחירת קבוצת תרגומים תחומה ומגוררת היכולה לשמש כאבן בוחן בכל הנוגע לאחדות ושוני בתוך תרגומי הכתובים גופם. התרגומים לחמש מגילות ענו על שתי דרישות אלה.
5. תרגומי המגילות נתפרסמו באכסניות שונות. נעזרתי במגוון רחב של מהדורות (עיין רשימה נפרדת בסוף המאמר). על פי רוב אלה שימשו כיסוד: מלמד, תרגום שיר השירים; נובל, תרגום קהלת; היידה, תרגום איכה; ביטי, תרגום רות; גרוספלד, תרגום אסתר השני. לתרגום ראשון נסמכתי על מהדורת לגרד (תרגום כתובים) תוך השוואה למהדורת גרוספלד, תרגום אסתר ראשון. תשומת לב רבה הוקדשה גם למהדורת שפרבר, תרגום כתובים. וכמובן נסתייעתי רבות במאגר המידע הארמי המקיף במרשתת: <http://cal1.cn.huc.edu>.
6. ראה רשימת מחקרים מייצגת: פסברג, הבראזם; שטדל, הבראזם בקומראן; טל, בין עברית לארמית; פסברג, דקדוק, עמ' 162–164, 193–194; טלשיר, שקיעי עברית; יעקב, ארמית נוצרית; טל, לשון התרגום, עמ' 159–175; ברויאר, הרכיב העברי. לדיון כללי על קשרי הגומלין בין העברית לארמית ראה קוטשר, העברית ובנות לווייתה.
7. על מציאות מעין זו בחיבורים ארמיים שומרוניים מאוחרים עמד אברהם טל (ארמית שומרונית מאוחרת). מדבריו עולה כי נוכחות העברית, המצויה גם כך בהיקף נרחב בארמית השומרונית, התעצמה בעקבות דחיקת רגלי הארמית המדוברת. במאמרו (במיוחד בעמ' 186) הצביע טל על דמיון עקרוני וכרונולוגי בין הדיאלקט הספרותי השומרוני המאוחר ובין לשון תרגומי הכתובים, המיוחס ליונתן ואחרים.

בגוף המאמר אשתדל להתמקד בהשפעה עברית מובהקת. באופן כללי נמנעת מלהרחיב את הדיון על צורות עבריות המצויות בהיקף נרחב כדיאלקטים ארמיים אחרים. לשיטתי⁸ צורות אלה אינן יכולות להיחשב עוד צורות שאולות, אלא עדיף לראותן כצורות עבריות מורשות שהפכו בנות לוויה לגיטימיות בארמית. בהתאם לאופיים האקלקטי של תרגומי המגילות מן הדין הוא, שלשונם תקבל בירושה את הצורות העבריות המונחלות במקורותיה; ונכונים הדברים בעיקר בכל הנוגע לתרגומי אונקלוס ויונתן⁹ ולתרגומים הארץ-ישראליים.¹⁰

כבר עתה חשוב להדגיש כי קושי מרכזי אחד עומד בפני המבקש לאמוד את מידת השפעתה של העברית על החיבורים הארמיים הנכללים ברובד "הארמית היהודית הספרותית המאוחרת". זה תקופה ארוכה ידוע, כי תרגומי הכתובים הגיעו לידינו בכלים מכלים שונים אשר ברובם המכריע אינם מצטיינים, בלשון המעטה, בטיב מסירה. כמעט כל כתבי היד של התרגום המאוחר משובשים במקומות רבים, ואין בהם ולו אחד הנקי משגיאות. עובדה זו מכריחה אותנו להבחין בין השפעה עברית מקורית, כלומר השפעה עברית העומדת ביסוד לשונם של המחברים, לבין השפעה עברית משנית הנובעת מידיהם הפזיזות של מעתיקים מאוחרים הבקאים בלשון המקרא ובספרות חז"ל.¹¹ ואם לא די בכך עיון מעמיק מעלה כי התערבות המעתיקים איננה בהכרח חד-כיוונית (כלמור מן הארמית אל העברית) אלא היא עשויה להיות

8. בעקבות קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 226; השווה גם פלורנטיין, בין מוקדם למאוחר, עמ' 298–299.
9. בספרו ליקט אברהם טל (לשון התרגום, עמ' 159–175) את הצורות החשודות בהשפעה עברית בתרגום יונתן לנביאים; ואמנם חלק נכבד מהן מזדמנות גם בתרגומי המגילות. והרי העדויות בקיצור נמרץ תוך הפניה לדיונו של טל בסוגריים מרובעים: אולם (למשל קהלת ב 4 [160]), לשכה (אסתר II ד 1 [161]), ארון (שיר השירים א 14 [162]), עצה (אסתר II ב 21 [163]), צבאות (שיר השירים ב 7 [שם]), גיהנם (קהלת ה 5 [שם]), קלנא (איכה ג 30 [164]), דכור (קהלת ז 19 [שם]), קטורת (שיר השירים ג 6 [165]), שופר (אסתר II ד 16 [שם]), סעודא (איכה ד 10 [שם]), עבד ירחא (קהלת ב 7 [166]), נבל (אסתר II א 2 [167]), עזרא (שיר השירים ד 11 [שם]), פלך (קהלת א 12 [שם]), שירא (שיר השירים א 1 [168]), תמיד (קהלת י 16 [שם]), איפור (אסתר II א 2 [169]), משיח (רות א 1 [170]), סגן כהניא (אסתר II א 2 [שם]), תפקידא (קהלת ב 15 [שם]), בית מקדש (שיר השירים ו 11 [שם]), כאילו (רות א 16 [172]), בחשאי (קהלת י 11 [שם]). כאמור, דומה שמן הרשימה הארוכה המובאת כאן אין אנו יכולים ללמוד על השפעה עברית ישירה, אלא לכל היותר על יחסי שיתוף עם תרגומי אונקלוס ויונתן.
10. בשל הקריטריונים הנוקשים שנקבעו לא מן הנמנע שנתקפחה זכותן של צורות מסוימות, אך ייאמר כי המטרה המרכזית שעמדה לנגד עיניי הייתה איתור צורות המייחדות את הרובד המאוחר.
11. תרגום אסתר השני מציג אתגר קשה במיוחד. על כשלי מסירה המצויים בו לרוב מיתוספת העובדה, שחלקים בתרגום רוויים ציטוטים מקראיים ובתרמקראיים, ולא תמיד ניתן להבחין בין מובאה חיצונית ללשונו הארמית של המתרגם. רוברט היוורד (אסתר השני: פרופיל, עמ' 79–80) מונה בתרגום לא פחות משישים ציטוטים מקראיים הכתובים עברית. מיותר לציין כי מציאות זו חסרת תקדים בנוף התרגומים הארמיים, והיא מצטרפת לתכונות נוספות הייחודיות לתרגום השני. חלקן יידונו בהמשך (להרחבה ראה חורגין, תרגום כתובים, עמ' 189–235).

הדרית, שכן לעתים בחרו מעתיקים מסוימים לטשטש את נוכחות העברית בתרגום. לאורך המאמר אפשר שהתערבבו שני סוגי ההשפעה – ראשונית ומשנית – וחשיבותם תידון בסיכום הדברים.

הממצאים¹²

הביטוי המרכזי להשפעה בין לשונות הוא מילים שאולות, והוא שיעמור במרכז עיונו.¹³ בסעיפים הבאים ימוינו כלל השמות והצורות שמקורם בעברית לקבוצות על פי קריטריון משותף אחד.

1. פונולוגיה

השוואה שיטתית בין העברית לארמית מראה, כי בין שתי הלשונות יש חילופים סדירים במערך העיצורים והתנועות. על אף קרבתן הרבה העברית והארמית אוזנות כל אחת במערכת פונולוגית ומורפולוגית שונה במעט ובהרכבה. הבנה יסודית זו היא אחד מן הכלים המרכזיים העומדים לרשותו של המבקש לאתר מילים עבריות השאולות בארמית. בסעיף זה אתמקד במילים ארמיות המעידות על פי תומן על שורשן העברי. תחילה אעסוק במילים המשקפות מעתק תנועתי עברי, ומיד לאחר מכן אעסוק במילים המשקפות מערך עיצורים עברי הסוטה מחוק מעתק ההגאים הצפוי בארמית.

1.1 המעתק השמי הצפוני-מערבי $\bar{o} < \bar{a}$

• אֲחֹתִי כנשתא דישראל :: אַחְתִּי כָּלָה (שיר השירים ה 1 [לגרד: אחותי]¹⁴) / אֲחֹתִי

12. מפתח סימנים: ↑ מציין צורה שכבר נידונה לעיל; ↓ – צורה העתידה להידון בהמשך; הסימן :: מציין הקבלה בין נוסח התרגום לנוסח המסורה; / מורה על מעבר לדוגמה נוספת בתוך הערך.
13. אגב העיון נקרו בדרכי עדויות ספורדיות להשפעת מערכת הצורות והכתיב העברי. נראה שחשיבותן פחותה יחסית, שכן מרביתן מתועדות בחלק מעדי הנוסח בלבד. לפי שעה ראיתי להביא את רובן בתמציתיות ומחוץ לדיון המרכזי: (1) סיומת הריבוי -ים, כגון: מיין חיים (שיר השירים ד 15), שבח למתים גנאי לחיים (אסתר II א 2), מן מאה ועשרים ושבע מדינן [...] דחיית מאה ועשרים שנים (אסתר II א 1 [השווה קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 146–147]), רכיבי על סוסון ופרשים (שיר השירים ו 8), למיעל לבית קדשי הקדשים (אסתר II א 2x [עיון בהמשך]), ובתחננונים סדרת צלואת (אסתר II א 1x). (2) ציווי לנוכחות בסיומת -נא: איזלנא תוכנא איתתא לבית אמה (רות א 8), תוכנא ברתאי (רות א 11), תוכנא ברתאי דמואב (רות א 1 [עיון מהדורת ביטי; עדי נוסח לפחות, לעומת כתב יד אחד "למידר"]), עידן בחיר לתבוע נכסאי (קהלת ג 6 [=מהדורת לגרד]); השווה גם: וְלִמְקָרִיב נכסת קרשין (קהלת ט 2; היינו מצפים: לְקָרְבָּא). (4) הכינויים החבורים לנוכחים ונסתרים -הום/-כום (עיון נובל, תרגום קהלת, עמ' 370; אם כי סביר יותר להניח ארכאיזציה). (5) צורות בינוני דגם קוטל (4). (6) סיומת הריבוי בנטייה רות (4).
14. עדות מהדורת לגרד מכוונת לסיומת -ן, -תא (יחיד).

רחימתי :: אַחְתִּי רַעֲיָתִי (שיר השירים ה 2): המימוש אַחַת שכיח מאוד בארמית, ואילו הגיית השם בתנועת o נדירה, ומיוחסת להשפעה עברית. גם בתרגום שיר השירים גופו משמשת כנראה הצורה הארמית; למשל, מא נעביר לאחתנא (ח 8).

• ובחביוני דריגתא :: בְּסֶתֶר הַמְדָּרְגָה (שיר השירים ב 14) / במנרעך בחיביוני ליבך (קהלת י 20): איננה בארמית זולת שני תרגומי המגילות. מילה מקראית הנדירה בל"ח. טיבה העברי של המילה ניכר בשלושה גורמים: (1) הארמית התרגומית נוהגת לתרגם את גוני המשמעות של השורש חב"א על ידי השורשים טמ"ר וטש"י. פועל מן השורש חב"י ימצא בעיקר בתרגומים מאוחרים (איכה א 3; רות ב 12). (2) השם חביון אינו נותר על כנו בתרגומים הארמיים, אלא מתורגם לאקוויולנט הארמי המתאים: וְשֵׁם חֲבִיּוֹן עֶזָה :: מְטַמְרָא מְבִנִי אִנְשָׁא בְתַקְוָף / نَصْر حاصصا حليم (חבקוק ג 4). (3) קיומו של המעק $\bar{a} < \bar{o}$ איננו מצופה בארמית.¹⁵

• ונשקת ערפה לחמותה (רות א 14) / דעבדת עם חמותך (שם ב 11) / ואמרת לה חמותה [...] וחויאת ולחמותה (שם ב 19): בכל מקום שנקרה השם חמות בתרגום רות (11 מופעים) ההגייה היא על דרך העברית. בארמית מתבקשת תנועת קמץ: חֲמַתִּיה (דברים כז 23). הצורה העברית היא השלטת בנוסחי המסירה המערביים של תרגום רות, בעוד בנוסחי המסירה התימניים ניכרת מגמה להתאמת הצורה אל הדקדוק הארמי: חֲמַת.¹⁶ ראיות שונות מלמדות כי הצורה הכמור-עברית היא המקורית, ואילו הצורה ה"תקינה" במסורת תימן היא למעשה המתוקנת. מעניין לציין, כי בפיוט א"י לשבועות העוסק גם כן בסיפורה של רות המואבייה חוזרת הצורה העברית: חמותה לה מודעא / דהוא תבועה.¹⁷ על כך אפשר להוסיף את המצוי בתרגום המיוחס ליונתן: ליט דמשמש עם חמותיה (דברים כז 23).

• רמכין דאתנטילו טחוליהון (אסתר I ח 10): השם טחול מצוי בניבים ארמיים נוספים, אך תמיד בליווי שינוי המתבקש במערך התנועות: טַחְלָא/טהלא (ארמית בבליית); טַחְלָא (סורית); טַחְלָא (מנדאית). לא לחינם ההקשר והלשון מזכירים את משנה חולין ג, ב: ניטל הטחול ניטלו הכליות.

• ואשקיאו יתי כוס דתנחומין (אסתר II א 2): יתר היקרויות השם בתרגום אסתר מופיעות כסדרן בארמית: כָּס (7x).

• רהטין קדמוי כָּמוֹ אוגדין (אסתר II ג 3 [=שפרבר]) / אכולו ושתו וחדו כמו דאנ'

15. אם כי מן הדין להזכיר כי יש חריגים לכלל זה בעיקר סמוך לעיצור סופי נו". ראה דלמן, דקדוק, עמ' 175–176; ובאחרונה שטדל, הבראיוס בקומראן, עמ' 141–143.

16. ראויה לציון כאן שיטתו של כ"י פריס (Bibliothèque Nationale heb. 17), המתקן בעקביות את הטקסט העיצורי – למשל חֲמַתָּה (רות א 14; ב 18, 19 ועוד). דוגמות אלה מלמדות יותר מכול על הלך הרוח השורה על המעתיקים ועל החירות שלקחו לעצמם לתקן צורות עבריות לכאורה.

17. יהלום וסוקולוף, שירת בני מערבא, פיוט י שורה 30.

אכיל ושתי וחד (אסתר II ד 1):¹⁸ בשני מקרים נפרדים מציג התרגום לאסתר את תואר הפועל העברי כמו כתחליף לתארים הארמיים הרגילים כְּמָה ד-, כ-, כות. ההיקרות הראשונה חסרה את תמיכתה של מהדורת גרוספלד (=כאזגדין).

• דמתבני בירושלם ומתקרי לְבָנוֹן (שיר השירים ד 15) / מגדלא דלִבְנוֹן :: כְּמַגְדָּל הַלְבָנוֹן (שיר השירים ז 5) / למייתי ארזא מן לִבְנוֹן (אסתר א 1):¹⁹ בידוע ששמות פרטיים עושים דין לעצמם, אך במקרה הנדון מסורת עקבית בידי התרגומים הקנוניים לשמר את ההגייה הארמית: לִבְנוֹן.

• ארבעה אינון דשלטין מסוף העולם ועד סופיה (אסתר II א 1): צורה עברית ברורה שתולה בהקשר ארמי למהדרין. אם לא די בעדות מעתק התנועות (עֲלֵם < עולם), הרי תעמוד תווית היידוע העברית ותסיר ספק מלב.²⁰ עוד ייאמר, כי אין זה מקרה יחידאי של שימוש בה"א הידיעה בתרגום השני לאסתר. דוגמות נוספות שאותרו הן: למיעל לבית קדשי הקדשים (א 2), עלי הכהן (=מהדורת שפרבר; במהדורת גרוספלד א 2 כרגיל: עלי כהנא רבא).²¹

• וחס ושלום לא אית קדמוי שינה (אסתר II ו 1; אסתר I ו 2): בארמית: שָׁלֵם. נראה שהביטוי "חס ושלום" נתפס כמטבע לשון (עיין בחלק ב של המאמר). המשקל העברי נמצא במקומות אחרים בצמצום בלבד, למשל: גבר דתבע שלומי (תהלים מא 10). • וכנשו שתין מלכין מבני עשו מלובשין שריונין (שיר השירים ו 8) / שריונאן טבא דילי (אסתר II ו 10): שריון מזדמן בדיאלקטים ארמיים אחרים תמיד עם סיומת /ān/, כגון שרִינָא (שמואל א יז 38), שִׁירִינָא (פשיטתא שם), שִׁירִינָא (מנדאית). אפשר שגם תנועת הבינוני – מלובשין – רומזת להשפעה עברית.

• צורות בינוני: צורות הבינוני של בניין קל מהוות תת־קבוצה בפני עצמה, ורבות בהן יחסית החריגות מחוק מעתק התנועות. מרביתן אותרו בתרגום השני לאסתר, ועל פניו נדמה שחלקן מידי מעתיקים באו. להלן חלק מן הצורות: את יודע דקודשא בריך הוא (אסתר II א 2), ויודע סתירתאן (ומחשבתא (אסתר II ט 14),²² נבואתה לנביאי וחלמין לחולמי (אסתר II ו 1), ולית מסכינין וסוחרין כוותהון (אסתר II ג 8),

18. השווה תרגום איוב: וַיִּתְּצֻבוּ כְּמוֹ לְבוֹשׁ :: ואתעתרו כמו (כסו) זְהִים / ל"א: אתבריאו כמו גושמיהון (לח 14).

19. מסורת תימן פוסחת על שתי הסעפים: לעתים באה הגייה ארמית ולעתים הגייה עברית (למשל ג 9; ד 15). במהדורות לגרד ופונטלה כמעט תמיד בכתוב מלא וי". ייתכן שיש בעובדה זו רמז דק לחיקון לאור ההגייה הרגילה בתרגום אונקלוס.

20. ראה היוורד, אסתר השני: פרופיל, עמ' 71.

21. ושמא יכולנו להוסיף דוגמה אחת מתרגום שיר השירים – יום השבת (א 1) – אלא שהכרח להדגיש את עובדת היותה גרסת מיעוט בלבד (עיין באפרט מהדורת פונטלה, והוסף לאמור שם את גרסת כ"י פירנצה). לפי ברויאר ה"א הידיעה מזדמנת בתוך צירופים לשוניים גם בארמית התלמודית (לדיון מורחב ופרשנות ראה ברויאר, הרכיב העברי, עמ' 38–41).

22. מנגד מסורת תימן תואמת למצופה: וַיִּדַּע סתירתא.

ופסקו עֹלֵי רָגְלִין (קהלת ג 11),²³ דְּשָׁרִיין מִיָּא פּוֹשְׁרִי (קהלת ב 8),²⁴ חֲרָשִׁין וְקֹסְמִין מתילין לרווחא (קהלת יא 4), קוֹרִין חֲד בַּתְּשָׁרִי (אסתר II ג 8), קוֹרִין באוריתא (שם שם [שפרבר]), וְקוֹרִין יִתִּיה (שם שם [שפרבר]), ימסר שונאנא כידנא (אסתר II ד 13).
 • סיומת הריבוי (בנטייה) ת: בתרגומי המגילות, כבכל מקור ארמי אחר, צורן הריבוי לשם במין דקדוקי נקבי הוא תָּן, ובנטייה תָּת (למשל מלכתי = המלכות שלי). כנגד נטייה רווחת זו לעתים מופיעה הסיומת העברית וֹת. ברוב המקרים הצורן העברי מתועד בחלק מועט של עדי הנוסח.²⁵ להלן מוצעות לפניה צורות מבוססות יחסית: בתולות ורביי אזלו בשבייתא (איכה א 18),²⁶ אעיל בכיליותי גירי תיקיה (איכה ג 13),²⁷ ואוף אנא ועולמותי (אסתר II ד 16), דהוית בחקלא עם עולמותוהי (רות ג 2, ועוד).²⁸ על היקרויות מעטות אלה ניתן להוסיף מרשימתו של ואן דר היידה, המבוססת על ניתוח כתבי היד התימניים לתרגום איכה.²⁹ אולם נדמה כי עדויות אלה יותר משהן מעידות על תרגומי המגילות הן מעידות על הכלים שבהם נמסרו.
 • דוגמות נוספות שליקטתי ממהדורת שפרבר ללא תמיכה במהדורתו של גרוספלד (תרגום אסתר השני) הן: ואנון לשון רִי (אסתר II א 1), חֲדִי לַצְפֹּרִין (שם א 2), ולקבליה צְפֹרָא דדהבא (שם, שם), וְכַנְוִרְהוֹן (שם א 3 x 2 [כולל לגרד 2 ועוד]).

23. גם כאן יש עדים, הפעם דווקא מערביים, המביאים צורה ארמית: עִיְלִי (עלל < עול). אציין כי בספרות חז"ל הציורוף עולי רגל מצוי לרוב, לכן אולי מדובר בשאלת מונח תרבותי כצורתו (השווה נובל, תרגום קהלת, עמ' 425).
24. שיבוש קל ערך בהשפעת העברית המשנאית. בעדי נוסח תימניים ומערביים כאחד מופיע הנוסח הנכון: מִיָּא פְּשׁוּרִי. השווה למובאה הבאה מן התלמוד: ומלינהו מיא פְּשׁוּרִי (חולין נה ע"ב).
25. השווה לדוגמות שאסף ברק דן בתרגום הארמי לתהלים (עמ' 209): תַּקִּיעוֹת שופרא (קנ 3), ושנותיהן (עז 33). וכן תרגום איוב: פַּסִּיעוֹתֵי (לא 37), ונפשות (עב 13), בחצוצרות (צח 6). כצפוי בכל המקרים הללו, לשם הארמי בעל הסיומת העברית יש בן זוג בעברית.
26. הטקסט העיצורי נתמך גם בניקוד התימני בכתוב חסר בְּתוֹלְתִי ועוד בארבעה עדים מערביים לפחות (ראה מהדורת סאינס), אבל במסירות אחרות כנדרש: בְּתוֹלְתִי/בְּתוֹלְתִי.
27. לא רק צורן הרבות מעיד על השפעה עברית, אלא גם משקל השם. עיין בהמשך.
28. כך בהרבה עדים; עיין בחילופי הנוסח במהדורת ביטי (ב 8, 22, 23). בעוד יתר השמות הכלולים בסעיף זה (סיומת הרבות) קיימים בעברית ובארמית בעת ובעונה אחת, השם הנדון עולימא מיוחד לארמית. על אף היעדרותו מאוצר המילים העברי הצליחה הסיומת העברית לפלוש לתחומו, וייתכן שיש בכך סימן להשפעה עברית משמעותית. בד בבד יש מקום לשקול את האפשרות שהטקסט העיצורי משקף את הסיומת השכיחה בארמית יִתָּא, אלא שהנקדים המאוחרים לא היו עדים לרקויות הניב הלשוני שבו נכתב הטקסט. הצעה זו איננה אלא השערה, אך היא מתיישבת היטב עם הנטייה המוגברת בארמית המאוחרת לשימוש בסיומת יִתָּן, יִתָּא (ואכמ"ל). עדות ממשית לתהליך מעין זה מצאתי אגב אורחא בעדי הנוסח התימניים לתרגום איכה המתחבטים בין שתי אפשרויות: מְוֹרְתָהָא לצד מְוֹרְתָהָא (ב 9). השלד העיצורי סובל את שני הניקודים האחרונים, אך רק אחד מהם מכונן לאמת. השווה גם אחוותי↑.
29. לפי היידה (תרגום איכה, עמ' 175) יש כתבי יד מסוימים שבהם תדירה יחסית הסיומת העברית. למשל, אֲנַחְתִּי (איכה א 22), בְּתוֹלְתִי (איכה ב 21; השווה↑), מְוֹרְתָהָא (איכה ב 9), וְעִמְיֹתָא (איכה ד 3), אֲמֹרְתָנָא (איכה ה 3).

לסיכום, בכתבי היד של תרגומי המגילות ניתן לאבחן נטייה בלתי סדירה ומוגבלת לקיומן של צורות עבריות המשקפות את חוק מעתק התנועות השמי הצפוני-מערבי. שמות עצם מסוימים כדוגמת **חמות**, השגורה למדי בעדי הנוסח, **חביון**, **טחול**, **שריון**, המושג התרבותי **עולי רגלין** וכן תואר הפועל העברי כמו נדמים כחורגים מעבר לשרבוב מקרי.

1.2 מעתקי עיצורים

• ואמרית איזו היא מדינתא (אסתר II א 2): מילת שאלה עברית ברורה. מחידושי לשון חכמים. הצורה הנדרשת בארמית היא **איִדא** (על פי תרגומי אונקלוס ויונתן) או **היידה** (על פי תרגומי א").

• פלטיאל **בן** ליש חסידא (רות ג 8) / תשיעיתא **דבן** דויד [...] לעילם דהוא **בן** בריה [...] דתפרח **בן** נצא³⁰ (אסתר II א 1): במספר מצומצם של מילים בעברית ובארמית מתקיימים חילופים בין נו"ן לרי"ש. צורת היחיד **בן-בר** היא המפורסמת מביניהן, ועל אף זאת נכשל המתרגם/מעתיק. העדות מתוך התרגום השני לאסתר "בן בריה" מסקרנת. באורח פלא עברית וארמית זו לצד זו בלא היסוס, אך **בן בריה** מסתבר כשיבוש של **בוכריה**.

• וחלף חגתא תיסק **ברושא** (אסתר II ב 7): המתרגם חוזר אל הצורה העברית ולא אל הצורה הארמית הרצויה נוכח חוק מעתק העיצורים ת₂ < ת. התרגום נסמך על מובאה מקראית – **תַּחַת הַנֶּעֱצוץ יַעֲלֶה בְרוֹשׁ** (ישעיהו נה 13) – אלא שבניגוד לתרגומים אחרים לא השתמש בצורה ארמית עצמאית, **ברושא** (פשיטתא לישעיהו על אתר) או ***בִּרְת** (תרגום דברי הימים ב ג 5), וכן הריבוי: **בירון** (יונתן לנביאים, ישעיהו ס 13) או **בְּרֵאתִי** (שיר השירים א 17; מקביל לנוסח המסורה בְּרֹתִים).³¹

• אייתי דם **זבחין** (אסתר II א 2): מונח פולחני שבמקורות ארמיים אחרים שומר על גוון עיצורי ארמי **דבחין** או מקביל אל נכסן/נכסת קודשין/נכסין. הדיאלקט הארמי היחידי החורג מכלל זה הוא הדיאלקט השומרוני, וסיבותיו עמו.

• דכן כתיוב "לי הכסף לי הזהב" דידי כספא דידי **זהבנא** (אסתר II א 4): פתח המתרגם בציטוט מן המקרא (חגי ב 8) ומיד שב אל הארמית (דידי, כספא...), אבל משום מה לא התאים את המילה **זהב** לפונולוגיה הארמית המובנת מאליה, **דהבא**. במסורת תימן (מהדורת שפרבר) מופיעה הצורה כהלכתה.

• ושיתא סדרי **משנה** ותלמודא בגרסא (שיר השירים א 2) / עסיק בשיתא סדרי **משנה** (שיר השירים ה 10) / עסוקי בליליא **במשנה** ופתגמי אוריתא (איכה ב 19): מילה עברית הבאה כצורתה רק בתרגומים מאוחרים. מעתק ההגאים האופייני לארמית איננו פועל, והדבר מסגיר את מקורה האמתי של המילה **משנה**. בתרגומים ובניבים

30. השווה תרגום נאופיטי: וית בר נצצה למינה (=הֶנֶץ; דברים יד 15).

31. החיבור המאוחר "תולדות ישו" חובר בסוגיה זו לתרגום אסתר: "וצלבוהי על כנא דברושא" (אולם השווה להצעתו של סמליק, תולדות ישו, עמ' 68).

ארמיים אחרים קיימת הבחנה בין הצורה העברית ובין הצורה הארמית: **מְתִנְיָא**. השווה למשל המיוחס ליונתן: כל קבל שית **סדרי מתניא** (שמות כו 9; לו 16).
 • טוי נור על **תמכא ועולשין** ופטיר (שיר השירים ב 9):³² רשימה זהה מופיעה במיוחס ליונתן: טוי נור ופטיר על **תמכא ועולשין** (=על מְרִים). מקור התרגומים הוא ככל הנראה בספרות חז"ל, כגון: **ובעולשים ובתמכה** ובחרחבונה ובמרור (משנה פסחים ב, 1). בארמית הגלילית כמתבקש צורה ארמית מפורשת: **עולתין** דחקלא (ירושלמי כלאים א, ב [כז ע"א]).
 • דאנא **קשרא** תפלין ביד סמלי (שיר השירים ח 3): בהנחה שגרסת מסורת תימן עדיפה על פני גרסת כתבי היד המערביים³³ שוב עניין לנו בהבדלים המוכח על סמך המערכת הפונולוגית. בארמית נדרש **קטרא**. קש"ר מתועד פעם אחת בארמית של קומראן,³⁴ ואילו ברבדים מאוחרים הוא נעדר. מלבד תרגום שיר השירים מצאתיו במקור נוסף אחד המוחזק כמאוחר: האיפשר **דתקשר** שושל' (איוב לח 31).³⁵

2. חילופי שמות קרובים או שווי צליל

בהמשך טבעי לדיון במעתיקי העיצורים נוכל להוסיף דוגמות למילים ארמיות בלבד עברי. יש שמילים עבריות וארמיות זהות או למצער קרובות זו לזו בצלילן אבל נבדלות בדרכי כתיבן, או להפך: קרובות בכתיבן אך שונות בהגייתן. במקרים אלה פיתוי רובץ לפתחם של המתרגמים והמעתיקים, שבכל זאת נתבקשו לשמור על הפרדה בין שתי הלשונות. במובאות שלקמן מרוכזות עדויות להתרשלות בהבחנה:
 • תאהו בתר כך ולא חדרו (קהלת ד 16): בכ"י פריס 110 מופיע הצירוף התוארי "בתר כך" בצורה יוצאת הדופן בתר כך. ברי לכול כי צורה זו נוצרה בהשפעת תואר הפועל העברי **אחר כך**. ובכל זאת עומדת בעינה השאלה, האם בבואה זו היא תוצר אקראי הנובע מפיענוח לקוי בחסר (ובוודאי כשהמרחק בין נוסף סופית לכ"ף סופית איננו רחוק) או שמא היו לה מהלכים בלשון. הרכב לשוני בעל רוח דומה מתועד פעם אחת בתרגום השני לאסתר: **אם כך** עבד קריא אנא[קדמך (ה 1)].

32. השווה קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 243; נוימרק, שאילה, עמ' 35, 40; אלבק, מבוא למשנה, עמ' 166.
33. והרי נחלקו עדי הנוסח לשני ענפי המסירה: **קשרא** המיוצג בכתבי היד התימניים (ראה מהדורת מלמד) לעומת **קטרא** המיוצג בכתבי היד המערביים (ראה מהדורת פונטלה).
34. ראה שטרל, הבראיוס בקומראן, עמ' 29–30.
35. להיקרות זו נלווה תרגום נוסף: ל"א [=לישנא אחרינא] **דתקטר**. לדעת ויס (התרגום לאיוב, עמ' 293) הגרסאות הנכללות בכתבי היד של תרגום איוב תחת ההגדרות ל"א/נ"א (=נוסחא אחרינא) / ת"א (=תרגום אחר) הן כנראה הגרסאות המשניות. עדות זו מעניינת במיוחד, משום שבדרך כלל מקובל להגיש את השפעתם ה"שלילית" של המעתיקים, ואילו כאן אנו עדים לתהליך הפוך, שבו הנוסח ה"תקני" הוא החשוד באיחור ואילו הנוסח ה"משובש" הוא הקדום. מטרת התרגום הכפול במקרה זה הייתה להשיב את הצורה החריגה אל מסלול הדקדוק הארמי. אילולי השיטה הרווחת בתרגום איוב לשמר חילופי גרסה (=תרגומים כפולים) סביר להניח שהצורה העברית הייתה נדחקה כליל.

- דחמי למפרקך מן אוריתא הרי טב ויפרוק לחיי [רות ג 13]: הרי העברית וארי הארמית צורות אחיות הן. שתיהן שוות בתפקידן התחבירי, אך הבדל מזערי ביניהן: ה/א. מקורות ארמיים ספרותיים ספורים מכירים בכתוב העברי, ולא בכדי כולם עומדים בסימן השפעה עברית: ספר טוביה מימי הביניים (ו 3) ותוספת התרגום לישעיהו סו 23 (חמש היקרויות).³⁶
- ארום מריר לי יותר מנכון (רות א 13) / מה רבותא אית לך יותר עלינן (אסתר II ג 3): תואר הפועל העברי יותר נשקל בארמית במשקל שונה. בטקסט ארמי מתחייב המשקל הדגוש יתיר. על הניקוד יתר עיין בסעיף תיקוני היתר (חלק ב).
- ואיתעכבת כאן מקדם צפרא (רות ב 7) והניקוד על פי כ"י ששון (282) / עד כאן לא חזא אנש גופי (אסתר II א 12): הניקוד וההקשר המציין זמן מלמדים כי כיוון המתרגם לתואר הפועל הארמי כַּעַן, אלא שכתוב התואר העברי כאן הביא לתמורה מזערית (ושמא ערעור הגרוניות).³⁷
- למהך לבי כניסתא ולבי מדרשא (שיר השירים א 8 | ח"נ: כנישתא) / ונהך לבי כְּנִסְתָּא (שיר השירים ז 13; ח"נ: כְּנִסְתָּא) / כניסית לי אף אוצרין דכסף ודהב :: כְּנִסְתִּי לִי גַם כֶּסֶף וְזָהָב (קהלת ב 8) / אוֹזֵל כְּנוֹס ית כל יהודאי (אסתר I ד 16) [מהדורות לגרדן; אסתר III על אתר]: ההבחנה בין השורש הארמי כנ"ש ובין השורש העברי כנ"ס היא מן המפורסמות אשר אינם צריכים ראיה,³⁸ ובכל זאת מציע המתרגם את השורש העברי. יש להודות כי הצורות בסמ"ך מזדמנות במספר כתבי יד בלבד וללא עקיבות (עיין במהדורות נובל ומלמד), אך דומני שעדויות נוספות מן התרגומים המאוחרים מסוגלות להטות את הכף לטובת הגרסאות יוצאת הדופן, או לכל הפחות להעניק להן משקל נכבד. נוסף על תרגומי המגילות גם במיוחס ליונתן ובתרגום תהלים ניתן לאתר חילופים בין השורשים: עד דאיכנוס עבוריא (בראשית יח 3), גלוות ישראל יכנס (תהלים קמז 7). מלבד זאת אוכל להעיד על קיומם של כתבי יד חשובים (בין היתר כ"י אורבינטי) התופסים את לה"פ כשי"ן שמאלית, כגון: ועלת וּכְנֶשֶׁת בחקלא (רות ב 3).³⁹ מכאן ברור, כי אין לדעת תמיד מה מסתתר מאחורי הכתיב העיצורי הדו־משמעי. די בכך כדי להראות, כי חילופי כנ"ש/כנ"ס נרחבים מכדי שיוסוגו כשגגה אקראית ונטולת משמעות.
- וכד שמעת אסתר מיליא האילן איתרטא (אסתר II ה 4):⁴⁰ חילופי שורשים הומופוניים. בעברית השורשים רט"ט ורת"ת חופפים מבחינת הוראתם. שניהם

36. כשר, תוספתות, עמ' 170.

37. ההרכב עד כאן לא בתרגום השני לאסתר נפוץ למדי בתלמוד הבבלי, ומוחזק כחידוש לשוני עצמאי "ברכיב העברי שבארמית הבבלית". בחלק מכתבי היד לתלמוד מתועד הכתיב עד כען (להרחבה ראה ברויאר, הרכיב העברי, עמ' 49).

38. ראה למשל גרינפלד, כמ"ס-כנ"ס-כנ"ש.

39. ראה מהדורת לוין, תרגום רות. והרי זו שיטה כמעט בכל אתר ואתר.

40. גם צורתו של הפועל מחזקת את הסבירות להשפעה עברית. היינו מצפים לאיתרטט (וכך במהדורת לגרדן). ושמא יטען הטוען להשפעת הארמית בבליית.

מצינים 'רעדה', 'חרדה'. בארמית לעומת זאת נפוץ האחרון, ואילו הראשון (רט"ט) ספק גדול אם הוא מתועד בשלבי חיותה. רט"ט מזדמן בארמית בשני חיבורים בני רובד לשוני קרוב לתרגום אסתר: תהלים (יח 8; כט 8) ואיוב (ז 5).

• הידין עמך והידין תולדותיך (אסתר II ב 18) / תגלי לן אסתר עמה ותולדותה (שם ב 19) ועוד: לכאורה עניין לנו בסיומת עברית, אך כנראה מדובר במשקל בעל סיומת מופשטת -ות. בכל המקומות הללו נושאת המילה תולדות את המשמעות 'מולדת', 'ארץ מוצא'. הוראה זו גוררת אחריה בארמית הארץ-ישראלית את ההגייה המובחנת תְּלָדוֹ/תְּלָדוֹתָה/תְּלָדוֹן (סוקולוף, ארמית א", עמ' 582). סביר להניח, שהכתיבים המלאים לציון התנועה הראשונה בתרגום אסתר, תולדות, אינם אלא פרי השוואה מוטעית אל המילה המקראית השכיחה תולדות.⁴¹

3. תצורה

בסעיף זה ייכללו כלל הצורות המקיימות את חוקי הדקדוק העברי ואין להניח שהן התפתחו בארמית כדרך הטבע:

• ושפירא וחסודא בחזווא (אסתר II ב 7) / וחסודא יתיר מן כולהון (שם ב 8): שם התואר חסודה משמש בספרות חז"ל בהקשר זהה – כלה זו נאה וחסודה (בבלי כתובות ב ע"א) – ואיננו מופיע בשום מקור ארמי אחר. צורת בינוני סביל של בניין קל בעלת תנועה תמטית u איננה מקובלת אלא במורפולוגיה העברית. ניתן להוסיף שהשם חסוד, אמנם במשקל שונה, מציין בארמית הוראה הפוכה: 'בושה', 'חרפה', 'קלון'.

• ולקבליוה רביע טלה דרהבא (אסתר II א 2):⁴² הארמית בשלביה המוקדמים מכירה את השם טליא אך ורק בהוראת 'ילד'. ההוראה המשמשת בתרגום אסתר 'טלה', 'כבש' מאפיינת את העברית ושפות שמיות נוספות. מקורות ארמיים ספורים מספקים לשם הארמי טליא את הוראתו העברית: התרגום המיוחס ליונתן (בראשית ל 40), תרגום תהלים (ק"ח 27) והתרגום השומרוני (דברים לב 2).⁴³ המכנה המשותף לארבעת התרגומים האלה הוא, שארבעתם נתונים להשפעה עברית ניכרת. עוד יושם לב אל תצורת השם. הכתיב נטול הדיפתונג הסופי ay וניקודו טִלָּה מובילים למסקנה המתבקשת, כי לא רק משמעות המילה נשאלה, אלא אף צורתה העברית.

• אעיל בכיליתי גירי תיקיה (איכה ג 13): לא רק צורן הרבות מעיד על השפעה עברית (↑), אלא גם משקל השם. בטקסט ארמי נדרשת הצורה כולִּיָּה/כולִּיָּן (למשל ת"א ויקרא ג 4). ואמנם בעד נוסח אחד על אתר אנו מוצאים צורן ומשקל ארמי:

41. המציאות המתגלה במסירה התימנית מעניינת אף יותר, ודומה שניתן לצאת ממנה למסקנות משמעותיות באשר להשוואה השיטתית בין הארמית לעברית בקרב מסרני מסורת תימן. במהדורת שפרבר כנגד הכתיב ה"חציעברי" מוצאים כתיבים וניקודים כמו תולדותיך (ב 18), תולדתה (ב 19), תולדתיה (ג 3) ועוד. על כך בהרחבה בסעיף תיקוני יתר שבחלקו השני של המאמר.
42. השווה קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 239; כשר, תוספתות, עמ' 110.
43. ולא במקרה דווקא בכתיב יד המשקפים שלב מאוחר בהתפתחות הארמית השומרונית (טלשיר, שמות בע"ח, עמ' 192).

בכוליתי. לאור זאת נשאלת השאלה, מהי הצורה העיקרית: גרסת המיעוט התואמת לדרקון הארמי או שמא גרסת הרוב הנצמדת לנוסח המסורה, הביא בְּכִלְיָי בְּנִי אֲשַׁפְתּוּ? כך או כך צורת הכלאיים בְּכִלְיָי (עיין חילופי נוסח במהדורת היידה) איננה מובנת, אלא אם נניח תהליך של תיקון יתר שהביא ליצירת צורה מלאכותית הממזגת בין המשקל העברי לצורן הריבוי הארמי.

• ויומי' האילין נזכרין ונתעבדין] ככל דרא ודרא (אסתר II ט 28): שורש ותצורה עבריים. צירוף זה מעורר תמיהה לכל הדעות. ראשית משום שבנייני הפועל נפעל (נזכרין) ונתפעל (נתעבדין) אינם חלק ממערכת הפועל הארמית, ושנית בשל העובדה שהשורש זכ"ר איננו שורש ארמי מן המניין (<דכר>). ואם לא די בכך מתעורר קושי צורני נוסף, שכן לא ברור כיצד הולמת תחילת הנו"ן (נתעבדין) את צורת הבינוני הנתבעת מן ההקשר. עם זאת אפשר שמדובר בעדות נוספת לתופעה הנדירה אך המעוגנת בל"ח להעתקת תחילת העבר של בניין נתפעל אל צורות הבינוני.⁴⁴ על גרסת כתבי היד התימניים – נזכרין ונתעבדין – עיין בסעיף תיקוני יתר.

• דאולין ברישא נמיכא (שיר השירים ז 6):⁴⁵ צורה מסקרנת בעלת צביון עברי מפורש. השורש נמ"ך הוא מחידושי לשון חכמים. מקובל להסביר את התפתחותו כגזירה לאחר מתוך צורת הבינוני של בניין נפעל נמוך (מו"ך <נמ"ך>).⁴⁶ מובן שהסבר זה איננו רלוונטי לארמית, החסרה את בניין נפעל.

• מן הוא חכימא דייכול לתקנא ית חד מנהון אלהין מרי עלמא דעוותיה :: יוכל לתקן את אשר עותו (קהלת ז 13 [ח"נ: עוֹלָתִיה, דְּעִיּוֹתֶיה]) / מלכא מעוותא (אסתר II א 1): הוראת הפועל עוות עומדת בניגוד למשמעות של לתקנא. התייחסות כזו איננה מתועדת בארמית זולת הארמית הבבלית והתרגומים לכתובים. כתיב הפועל וניקודו בתנועת i כדרך בניין פיעל העברי מחזקים הנחת שאילה. דוגמות נוספות לשימוש בבניין פיעל העברי, אם כי תוך שימוש בשורש ארמי בעל זכויות שוות, מצאתי במקרים האלה: אָרום נִיחְמָתִי (רות ב 13 [הניקוד על פי כ"י ששון 282]), קִיצֵץ בתקוף רגז (איכה ב 3 [גרסה מערבית]), וריצֵץ בפרידן שיני (איכה ג 16 [גרסה מערבית]), וזִימָן כל מלכי מדנחא (אסתר II א 3 [מהדורת שפרבר, עמ' 176 למטה]).⁴⁷

4. אוצר מילים: שונות (לפי אלפבית)

• אבל יתיר יהא יאיא (שיר השירים א 17) / אבל גבר דיחוב קדם יי (קהלת ז 20): אבל בהוראת 'but' היא מילת יחס עברית. בארמית משמשת במקומה באופן עקיב ברם. אבל נדירה בארמית הכללית (למעט הארמית הבבלית)⁴⁸ אבל נפוצה ברובד

44. ראה קימרון, נתפעל בינוני; בראשר, צורות נדירות, עמ' 88–95.

45. עיין במהדורת שפרבר לעומת מהדורות לגרד ומלמד.

46. מורשת, לקסיקון הפועל, עמ' 229.

47. השווה ברויאר, הרכיב העברי, עמ' 67.

48. ראה שם, עמ' 34.

התרגומים המאוחרים, כגון ספר טוביה (ח 17)⁴⁹ והמיוחס ליונתן (בראשית ד 8; דברים לב 31),⁵⁰ ללמדנו על התבססותה בלשון התקופה.⁵¹

• ארום תקיפא כמותא אהבת אלהותך :: כִּי עֲזָה כְּמֹות אֱהָבָה (שיר השירים ח 6): המתרגם מוסיף את נוסח המסורה באופן מילולי. כל מילה נענית במקבילה ארמית שגרתית, אולם בה בעת מילה אחת נותרת על כנה משל הייתה מילה ארמית תקינה: אהבה < אהבת אלהותך. בנהגו כך חורג בעל התרגום הן משיטתו במקומות אחרים (למשל ח 7) והן משיטת יתר התרגומים הארמיים, המקבילים את אהבה אל רחמתא הארמית.

• ועידן בחיר לאחאה בזיעא (קהלת ג 7): השורש אח"י נתחדש בלשון חכמים, ולפי אלבק הוא נמנה עם חידושי הלשון שאינם בארמית.⁵² אלבק מעיר על קיומה של המובאה החריגה מתרגום קהלת, אבל פותר את הקושיה בטענה ש"היא שאולה כנראה בתרגום מעברית". עוד הוא מוסיף, שכרגיל הארמית נוהגת לתרגם את גוני המשמעות 'תפירה', 'איחוי', 'חיבור' באמצעות השורש חו"ט (חט"ט).

• ולמספד עליהון איכא [...] ואספיד עליהון קדשא בריך הוא איכא (איכה א 1): מילת השאלה היכא/איכא משמשת בניבי הארמית הבינונית בהוראה שונה מן העברית. בעוד שבארמית הוראתה המסתברת היא 'איפה', 'היכן', בעברית משמעותה 'כיצד', 'איך'.⁵³ היקרות המילית בתרגום איכה תואמת לשימושה בעברית, ונראה להניח גזירה מלשון המקור המקראי אִיכָה יִשְׁכָּה בְּדָר.⁵⁴

• ואכנוש שובלין באלומיא (רות ב 7, 15 ח"נ: באולמיא): מלבד התרגום למגילת רות המילה אולמה/אולמה איננה ידועה בארמית אלא בתרגום השומרוני למקרא, הידוע היטב בזיקתו אל הלשון העברית; למשל וְהָיָה אֲנַחְנוּ מֵאֲלֹמִים אֲלֹמִים :: ואה

49. השווה טל, למעמדו של אונקלוס, עמ' 271.

50. השווה קאופמן (המיוחס ליונתן, עמ' 381), המציין את נוכחות המילה בתרגום המיוחס ליונתן "כנראה הודות למקור מדרשי בעברית".

51. לדעת נובל (תרגום קהלת, עמ' 397) הופעת אבל היא "ככל הנראה טעות מעתיק", ולראיה בכ"י פריס 110 מופיעה ברם. עם זאת ראוי להדגיש, כי רובם המכריע של כתבי היד גורסים אבל, ואילו ברם היא יוצאת הדופן. מסיבות אלה אולי עדיף לשקול את האפשרות, שמעתיק כ"י פריס 110 הוא שתקן את הטקסט לאור הלקסיקון הארמי הקלסי (והשווה יהתל, חר"ש, קילטונין, ארבעון ולעומת זאת בחר כך ↑).

52. אלבק, מבוא למשנה, עמ' 152. מורשת (לקסיקון הפועל, עמ' 101) מסתייג מקביעתו של אלבק, ואומר שעל אף יחסי התפוצה הברורים אין לדעת מיהו השואל ומיהו המשאיל.

53. באותה עת חשוב לציין, כי בניבים ארמיים קדומים יש שרידים לסיומת האדורוביאליה גם כאשר ההוראה היא 'איך', כגון: איכה ז' תקד שעווא (ספירה I 37), היכא יפק (תרגום איוב מקומראן לא 2). מסופקני אם דין הדוגמות הללו זהה להיקריות המאוחרות.

54. החלטתו המודעת של לגרד להשמיט את הצורה העברית בשני מופיעיה איננה מוצדקת (השווה גוף המהדורה לעומת נספח חילופי הגרסה, עמ' XV). לתפקידה המרכזי של הצורה העברית ולחשיבותה להבנת כוונת התרגום ראה אלכסנדר, מסורת הטקסט, עמ' 10–11.

אנחנו מאלמים אלמים (בראשית לו 7). ביתר התרגומים מקבילות ארמיות בלתי תלויות: עומרא, כורכה (תרגום נאופיטי), איסרא (אונקלוס), פירכוון (המיוחס ליונתן). • אֵל אלהא דמדוריה בשמיא :: אֵל אֵל פִּשְׁמִים (איכה ג 41): מילת היחס אֵל שכיחה מאוד בעברית אבל נדירה בארמית הבינונית והמאוחרת. אל מזדמנת בארמית העתיקה והממלכתית, אך ככל שמתקדמים בזמן היא הולכת ונדרחת עד אשר לא נמצא לה שרידים. תחליפיה בארמית מגוונים, וכולם מצויים לרוב בתרגומים: ל-, לות, על, קדם. נתון הכרחי לציון הוא, שבמסירה המערבית אין כל סימן למילת היחס הנדונה: וניתוב קדם אלהא דמדור שכינתיה בשמי מרומא (מהדורת סאינס, תרגום איכה). • סגיא אֲנַחְתִּי :: כִּי רְבוֹת אֲנַחְתִּי (איכה א 22): הפועל קיים בארמית, אך השם במשקל הזה איננו בנמצא. מתוך 11 היקרויות של השם במקרא רק בתרגום איכה נעשה שימוש בצורה העברית. ביתר המקבילות הועדף שם העצם הארמי תינחתא; למשל יגון ואֲנַחַח :: דוונא וְתִינְחָתָא / ܕܘܢܐܐ ܘܬܝܢܚܬܐ (ישעיהו לה 10). כנאמר למעלה, באחד מכתבי היד אפילו צורן הריבוי תואם לעברית: אֲנַחְתִּי. • אַת (תווית המושא הישיר): שלוש דרכים בארמית לציין את המושא הישיר: ס; ל-; ית. זו האחרונה היא מקבילתה של התווית את בעברית. מבין חמשת תרגומי המגילות נמצאו עדויות לתווית המושא העברית אך ורק בתרגום אסתר השני. עדויות אלה מציגות תמונה מורכבת שבה את רִית נסמכות זו לצד זו, ובשני מקרים אפילו יוצרות כפל לשון בלתי מוסבר (וית ואת פורתא, וית ואת פרמשתא):⁵⁵ ברחמת יי את ישראל (א 2), בשושן בירתא קטילו יהודאי וגמרו חמש מאה גברין ואת פרשנרתא ואת דלפון ואת אספתא וית ואת פורתא ואת אדליא ואת ארדיתא וית ואת פרמשתא ואת אריסי ואת ארידי ואת ויזתא (ט 6–9).

• ועל לגינת ביתן והדר (אסתר II ז 7) / מגינת ביתנא לבית משקיא (שם ז 8) ועוד: מילה עברית מקראית מאוחרת. וגנר מניח שהיא נשאלה אל העברית מן האשורית בתיווך הארמית,⁵⁶ אולם הנחתו נתקלת בקושי מהותי, שכן ביתן איננה ידועה כלל בארמית (וגם לא בל"ח, מלבד ציטוטים בודדים). את הופעתה בתרגום מוטב להסביר כשאיילה מקומית מן הנוסח המסורתי.

• דאת אמר בגנותא (קהלת ה 5): ברשימתו מונה קוק את גנות כדוגמה נוספת לשם עצם השאול מן העברית בתרגום המיוחס ליונתן (בראשית לד 14).⁵⁷ כהשלמה לדבריו שם אציין שהתרגומים המקובלים בארמית לחרפה, גנאי, כלימה הם חסְדָא, חִיסוּד, כהתא.

55. ושמא מדובר בשריד להערת גיליון ששולבה בטקסט בלי להשמיט את הערך המתוקן. את העברית נקריט לעתים רחוקות גם בכ"י נאופיטי, כגון: ורבר את אחוי עמיה (בראשית לא 21, ועוד חמש דוגמות לפחות).

56. וגנר, ארמיזם, עמ' 35. הצורה ܡܠܚܐ (= בית קטן) המזדמנת בין היתר בפשיטתא לתרגום אסתר מיוחדת לדיאלקט הסורי, ואיננה מעניינתנו. (לצורך ההקטנה והצמצום בסורית ראה נלדקה, דקדוק, עמ' 79.)

57. קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 233. והשווה נוימרק, שאילה, עמ' 31.

- נהורא וחדותא ודיצצה ויקרא (אסתר II ח 16) / ודיצא ליהודאי (שם ח 17): השורש דו"ץ שכיח בארמית בתחום הפועל, אך שם העצם כנתינתו מתועד במעט, ובעיקר בשכבת הלשון המאוחרת. בתרגום דברי הימים תצורת השם נבדלת: תוקפא ודיצצותא באתריה (א טז 27).⁵⁸
- ארום אניסא יהתל בחכימא :: כִּי הָעֶשֶׂק יְהוֹלִל חָכֵם (קהלת ז 7): השורש הת"ל לא נודע בשערי הארמית, ומסתברת מאוד הדעה שמחבר התרגום שאל אותו כהווייתו מן העברית המקראית: יְהִתֵּל בָּהֶם אֱלִיָּהוּ (מלכים א יח 27).⁵⁹ התרגומים הארמיים הקדומים מתמודדים עם פועל יחידאי זה באופן שונה מתרגום קהלת – יונתן; וְחִידִי; פשיטתא: *ܡܚܝܬ* – וברור שיהתל איננו חלק מהלקסיקון שלהם.⁶⁰
- מתילא כנשתא דישראל ליונתא דסגירא בחגוי טינרא :: יוֹנָתִי בַּחֲגֵי הַסִּלְעַ (שיר השירים ב 14) / ומטמרא בסגיר חגוי (שיר השירים שם): שאילה ישירה מן העברית המקראית ללא תיווך לשון חכמים, החסרה מילה זו. כנראה הופעה יחידאית בארמית. בתרגום הסורי על אתר אקוויולנט ארמי ההולם את לשונו: *ܡܬܝܠܐ ܕܝܫܪܐܝܝܠ ܠܝܘܢܬܐ ܕܫܥܝܪܐ ܒܚܝܬܐ ܕܫܝܪܐܝܝܬܐ* (=יונים בנקיקי הסלע); וכן הופעתה בעובדיה א 3 מתורגמת: דשרי בִּשְׁנֵי כִפּא / *ܕܫܪܝ ܒܫܢܝ ܕܕܝܠܐ ܕܫܝܪܐܝܬܐ*. נראה אפוא, כי אין חגוי בארמית.
- כגבר דחרבא חגירא על ירכיה :: אִישׁ חָרְבּוֹ עַל יָרְכּוֹ (שיר השירים ג 8): בנסיבות דומות מציעים התרגומים פעלים שונים. השווה: וְחָגְרָתְּ אִתָּם (שמות כט 9) :: ותוריו יתהון (אונקלוס) / *ܐܬܗܘܢ ܝܬܗܘܢ* (פשיטתא) / ותייסר יתהון (נאופיטי) / ותטכס יתהון (המיוחס ליונתן). באחד מעדי הנוסח משתקפת גם תצורה עברית: חגורא (ראה ח"נ במהדורת פונטלה וכן במהדורת לגרד, עמ' XIV). על פי רוב מוגבל בארמית השימוש בחג"ר לציון נכות גופנית.
- ופרסין גירדין ועלין בִּלְחָדִיִן (אסתר II ג 8): חֲדָר העברית זוכה בתרגומים למקבילות ארמיות שונות שדבר אין להן עם הבחירה התמוהה של התרגום לאסתר, כגון אידרון, קיסון, *ܕܐܪܝܢ*. השם מתועד פעמים בודדות בארמית של קומראן ובתרגום השומרוני.⁶¹
- תורא דהוא חריש בחקלא (שיר השירים א 10): השימוש בשורש חר"ש עומד בניגוד
58. אלבק (מבוא למשנה, עמ' 155) כולל את דיצצה ברשימת חידושי לשון חכמים הנעדרים מן הארמית.
59. מאמציו של נובל (תרגום קהלת, עמ' 427) לקשור בין השורש המיוחד הת"ל לשורש הל"ל בסורית אינם מספקים פתרון שלם. אמנם משמעות השורשים קרובה וכנראה יש זיקה בין השניים, אך הלכה למעשה הצורות הסוריות (*ܠܠܬܐ*, *ܠܠܬܐ*) רחוקות מאוד מהצורה העברית ומהעתקה בתרגום. דין דומה גם לצורות מן השורש תל"ל (שממנו נגזר הת"ל), שאותו נמנע נובל מלהזכיר: *ܬܠܠܐ*, *ܬܠܠܐ*. לא נותר אפוא אלא לקבל את הפתרון הפשוט, המניח זיקה אל העברית המקראית.
60. עובדה חשובה נוספת היא שכ"י פריס 110 שוב בוחר גרסה ארמית "כשרה" (יתלעב), העומדת בניגוד ליתר עדי הנוסח. האם גם במקרה זה אנו עדים ללמדנותו של מעתיק כתב היד? (השווה אביל). ואפשר שתמיכה לסברה זו תמצא מתוך כתב היד עצמו, שכן פריס 110 איננו זונח את גרסת שאר העדים (יהתל) ומביאה בגיליונו ללמדנו על מרכזיותה.
61. ראה שטרל, הבראיוס בקומראן, עמ' 88.

למנהגם של התרגומים. השווה: **לֹא תַחֲרֹשׁ בְּשׁוֹר** :: **לֹא תִרְדִּי בְּתוֹרָא** (דברים כב 10 ועוד).⁶² הפועל ידוע במקורות ארמיים יהודיים מעטים.

• **יַבְלִין דְּמִיָּא** :: **פְּלָגִי מַיִם** (איכה ג 48): התרגומים נוהגים בהרכב המקראי בדרך אחרת. יונתן לנביאים: **פְּצִידִי מִיָּא** (ישעיהו לב 2), תרגום כתובים: **טִיפִי מִיָּא** (תהלים קיט 136). ייתכן שהושפע המתרגם מישעיהו ל 25, **פְּלָגִים יַבְלִי מַיִם** (תרגומו **פְּצִידִין נַגְדִין מַיִין**). הסתייגות אחת מתבקשת, שכן **יבֵלָא** נמצאה פעם אחת בפשיטתא: **אַלְמָא גִּבְרִית חַלְחָלָה בְּחַלְחָלָה** (=יובל; ירמיהו יז 8).

• טעמא אסתר מיין ביתיה דמלכא (אסתר II ב 9) / דמני נסב ין לביכוריא (שם ז 10): השם העברי יין מצוי בתרגום משלי המאוחר (א 31), ופעם נוספת בתרגום נאופיטי (בראשית ט 21), כנראה בעקבות שיבוש בהשפעת נוסח המסורה.⁶³ נדמה שגם את ההיקרות הראשונה בתרגומנו יעלה בידינו לפטור בדוחק בתואנת גלגולי מסירה,⁶⁴ אך ספק אם נוכל להניח זאת ביחס להיקרות השנייה. אין צורך להזכיר, שהמקבילה הארמית השגורה ליין היא **חֶמֶר**.

• ספתויי כיערת דובשא (שיר השירים ד 11): יערה היא מילה מקראית יחידאית ללא תיעוד נוסף בספרות חז"ל. בתרגומים הארמיים היא מתורגמת כך: **פִּיעֶרַת הַדְּבָשׁ** :: **בְּקִינָא דְּבִשָּׂא** / **בְּחִילָא גִבְשָׂא** (שמואל א יד 27). עינינו הראות, כי לארמית יש תחליפים אחרים לשם העברי יערה.

• אתגלי בכח גבורתיה (שיר השירים א 9) / כוח גבורתא (רות ג 15) / מכוח גבורתא (קהלת ט 16) / ואזלו בתשות כוחא (איכה א 6) ועוד: מילה עברית המשותפת לתרגומים מאוחרים רבים ולדיאלקט השומרוני. תחתיה היינו מצפים לאקוויוולנטים: **חילא, תקוף וכיו"ב**.

• ולית כלי זינא מסייעין בקרבא (קהלת ח 8) / טבא חוכמת צדיקא בעידן עקתא יתיר מן כלי זינא (שם ט 18): מן הראוי היה להשתמש בתחליף הארמי השגור **מְ(א)ן**, כנהוג במקורות ארמיים רבים. השווה דברים א 41: **מְנִי קְרִבְיָה** (אונקלוס) / **מֵאנִי זִינִיָּה** (נאופיטי והמיוחס ליונתן).⁶⁵

• **וַתִּלְכֹּד בִּזְנוֹתֶיהָ** :: **יִלְכֹּד בָּהּ** (קהלת ז 26): **לכ"ד** נדיר מאוד בארמית, וספק אם

62. כ"י פריס 110 (=מהדורת פונטלה): תורא דהוא רדי בחקלא (שם שם). אבל תן דעתך לעובדה שלמעלה מעשרה כתבי יד, הן תימניים והן מערביים, גורסים **חרני**(ש).

63. סוקולוף, ארמית א"י, עמ' 239.

64. במהדורת שפרבר גרסה נחותה: דלא הות טעמא אסתר מידי מן ביתיה דמלכא. לאור זאת לכאורה אפשר היה להציע בדוחק רב את הגלגול מן ביתיה < מין ביתיה < מיין ביתיה.

65. המעיין בדפוס מקראות גדולות ימצא את הצורה הארמית הכשרה "ולית מני זינא", אך אל יניח בהכרח שזו הצורה התרגומית המקורית קודם שנשתבשה. לא פחות מ-11 כתבי יד דבקים בשם העברי לעומת כתב יד בודר המביא בגיליונו (!) את התחליף הארמי לצד העברית בגוף הטקסט (עייני מהדורת נובל, תרגום קהלת ח 8). לא במקרה הגרסה החרגה מופיעה בשולי כתב היד. משם כנראה נסללה דרכה אל הדפוסים. במבט ראשון אפשר שזו עדות נוספת לתיקון מן הכיוון הנגדי (עברית < ארמית).

נודע מחוץ להיקרות זו.⁶⁶ סטייתו של המתרגם ממוסכמות התרגומים – בין היתר **אתכביש, אתאחיד** – נבעה מהשפעת הפסוק העברי המקביל.

• מהומן דמתמני על מהומתא (אסתר I א 10): הצגת דמותו של סריס המלך מהומן מלווה במדרש שם המבוסס על הדמיון הצלילי לשם העברי מהומה. המתרגם מתעלם מהעובדה היסודית שאין שם זה בא בארמית (מהומה העברי מתורגם על ידי שיגוש, ריגוש). לשיטת אביגדור שנאן משחקי מילים בתרגומים הארץ-ישראליים למקרא המיוסדים על תשתית לשונית עברית יכולים לשמש קריטריון מכריע המצביע על תלות של המתרגם במסורת עברית חיצונית.⁶⁷ ובאמת באופן לא מפתיע מצאנו מדרש שם דומה, אם כי לא זהה, במסורת יהודית עצמאית: "מהומן זה מלאך הממונה על החימה" (מדרש אבא גוריון, פרשה א).⁶⁸

• גלי קדמך כל נקמתהון כל מזימתהון עלי :: רְאִיתָהּ כָּל נִקְמָתָם כָּל מַחְשַׁבְתָּם לִי (איכה ג 60) / שמיע קדמך כסופהון ייי כל מזמתהון עלי :: שְׁמַעְתָּ חֲרָפָתָהּ ה' כָּל מַחְשַׁבְתָּם עָלַי (איכה ג 61): שם עצם עברי מקראי שמקומו לא יכירנו בתרגום ארמי. בחירת המתרגם מתמיהה, שהרי יכול היה להותיר את המקבילה המקראית מחשבות על כנה, כמוסכם בתרגומים (למשל יחזקאל לח 10: וְחִשְׁבֹת מַחְשַׁבֹת רָעָה :: ותחשיב מַחְשַׁבֹן בִּישָׁן / מַחְשַׁבֹת מַחְשַׁבֹת בַּעֲלֵה). וגדולה מכך, מסורת בידי התרגום היהודי להמיר מזימה במחשבה: מְזֻמּוֹת לְבֹ :: מַחְשַׁבֹת רְעוּתִיהָ (ירמיהו כג 20, לעומת הסורי מַחְשַׁבֹת גַּלְמִי). מזימה ידועה בארמית רק כאן.

• לא צבן למחרט ולמתב לותיה (שיר השירים ה 4): צורת המקור למחרט בהקשר הנתון חוסה תחת מעטה העברית. השורש הסינכרוני חר"ט נוהג בעברית המשנאית בהוראה יסודית החופפת לידוע בניכים ארמיים מסוימים ('חריתה', 'רישום'), אך מנגד ההוראה 'הצטערות', 'הבעת חרטה' ייחודית היא ללשון העברית של חכמים.⁶⁹ מתרגם שיר השירים סיפח את המשמעות העברית אל הצורה הארמית. עוד יוזכר כי גם הבחירה בבניין הקל, שאיננו מתיישב בקלות עם הוראתו היסודית של הפועל (רפלקסיביות), יוצאת להעיד על מלאכותיות ניכרת.⁷⁰

• חתימת מילה על בסריה (שיר השירים ג 8): חותם העברית טבוע על פסוק זה. מילה בהוראה הידועה של 'כריתת בשר הערלה' מופיעה לראשונה בספרות המשנאית. נוכחות המילה בארמית מוגבלת; זולת המקום המוזכר כאן היא כנראה מתועדת רק

66. המילונים מביאים עדות מסופקת בתרגום משלי: דלכד באורני כלבא :: מְחִיזֵק בְּאֲנִי כָּלֵב (כו 17).

67. שנאן, האגדה, עמ' 211–212.

68. בתוך חורגין, תרגום כתובים, עמ' 202.

69. סוקולוף (ארמית בבליית, עמ' 482א) הביא שתי עדויות בבניין אתפעל להוראה זו, אלא שהעיד כי משנאית היא.

70. בידוע ששימוש חופשי בבניינים לא מצויים הוא מסממני הלשון הארמית המאוחרת. דוגמה זו מיתוספת על דוגמות נוספות שליקט ע"צ מלמד (שיר השירים, עמ' 213) לשימוש במקור של בניין קל "במקום מקור של אחד הבניינים האחרים".

בחיבור צוואת לוי מן הגניזה, שלשונו הערוכה מוחזקת כמאוחרת: ותהון חתימין כואתן במילת [...] (קיימברידג' 23–22a). כפי שרואים, הקרבה בין שתי המובאות ברורה. במקום אחר חוזר מתרגם שיר השירים למשקל האפייני בארמית התרגומים: ודמא דגזירת מהולתא (שיר השירים ב 9) – והרי אין זו אלא הוכחה חיה נוספת לעירוב המקורות בלשונו.

• די דיירין בכל ממשלתי (אסתר I א 22): אין ממשלה בארמית. השווה: וכל ארץ ממשלתו (מלכים א ט 19) :: ובכל ארע שלטניה / *be-šarē šaltanēhā* ועוד רבים.

• מליא קדישין דמתיקן על מוריגי (שיר השירים ב 5) / מלי מוריגי מתיקן כדובשא (שיר השירים ה 16): מת"ק משמש בניבים ארמיים מסוימים, אך הוראתו שונה מההוראה המתחזרת בתרגום שיר השירים. בסורית ובארמית א"י מוצאים מת"ק במשמעות 'ינק', 'שאב', 'מצץ'. מת"ק בהוראת 'מתיקות' קשור כנראה להשפעת העברית.⁷¹ ככלל מסתייעים התרגומים הארמיים בשמות ובפעלים אחרים לציון משמעות זו: חלי, בסיס.⁷²

• הוה ריחון נדיף בכל עלמא (שיר השירים א 12) / וריחון יהי נדיף (שיר השירים ז 9): כבר עמדו החוקרים על נדירות נד"ף בארמית ועל מקורו העברי במיוחד ליונתן.⁷³ דומה שטענה זו נכונה גם לגבי תרגום שיר השירים. לפי קוק נד"ף רווח בספרות חז"ל בסמיכות לשם העצם ריח, כגון: ריחו נודף (מנחות ח, ז). כך גם בתרגום המאוחר. • ספיקו עליך ידיהון :: ספיקו עליך כפיים (איכה ב 15): השורש הארמי הלגיטימי ספ"ק (>שפ"ק) סיגל לעצמו הוראה המאפיינת את העברית: 'הכה כף אל כף'. התרגומים נוהגים לייצג את המשמעות הזו באמצעות שק"ף, טפ"ח וטר"ף; למשל ויִסְפַּק אֶת כַּפּוֹ (במדבר כד 10) :: וישקפינון לידוהי (אונקלוס) / וטפח בכף ידוי (נאופיטי) / *maṣṣa ʿilā* (פשיטתא). מקור נוסף המאמץ את הפועל העברי, אף הוא בן תקופתו של תרגום המגילה, הוא התרגום לאיוב (עיין שם לד 36). שני התרגומים המאוחרים נצמדים אל נוסח המסורה.

• בזמן דתסבולי עליך ית עול מלכותי (שיר השירים ז 7): האקוויולנט הארמי הצפוי למילה עול ושכמותה הוא ניר, כגון: אַקְשִׁי יֵת נִירְנָא / *ʾakṣi jēn nīr* (מלכים א יב 14). מבדיקתי מתברר שמילה זו נעדרת מהמילונים, כנראה משום שהיא חסרה במהדורת לגרד (=ניר מלכותי) או משום שפטרוה כשיבוש. ובכל זאת חשוב להדגיש, כי חמישה מתוך שישה כתבי יד תימניים תומכים בצורה החריגה.

• ולא חס ית כל עידית יעקב :: נאות יעקב (איכה ב 2 [תימן]: עֲדִית/עֲדִית (!) ישראל): מובחר, משובח (בהקשר לאדמה). לדעת אלבק עֲדִית היא מחידושי לשון חכמים,

71. אם כי גם בארמית הבבלית מתקשר השורש להוראה חיובית (סוקולוף, ארמית בבליה, עמ' 723).

72. השווה לצייטוט שלקמן, הוזה במרכיבים רבים לפסוקנו ונברל ממנו רק בהיעדר מת"ק: מה חלין למוריגי מיריך בסימן יתיר מן דובשא (תהלים קיט 103).

73. קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 243; נוימרק, שאילה, עמ' 25.

לכי בקרבי :: נהפך לְכִי בְּקֶרְבִי (איכה א 20): ענף המסירה התימני מביא בשתי היקרויות שונות את צירוף היחס העברי בקרבי כמקבילה מדויקת לנוסח המסורה. הענף המערבי לעומת זאת נוקט נוסחים עצמאיים ללא תלות בעברית (ביני/בגוי). ייתכן בהחלט, ששוב אנו עדים לנטיית הענף התימני לעריכת הטקסט התרגומי לטובת קרבה רבה יותר לנוסח המקראי;⁷⁸ אך באותה עת קשה להתעלם מהיחס הדומה בין הנוסחים המתחלפים בתרגום לאיוב: ויחית מטריח דפורענותא בשלדיה ל"א [=לישנא אחרינא] בקרביה (כ 23).

• פתגמי חכימין מתילין לזקתין וכקילשונין דאנצין (קהלת יב 11): מילה מקראית יחידאית ללא כל דריסת רגל בניבי הארמית הרבים, ואף לא בל"ח.⁷⁹ הפסוק בתרגום קהלת הוא מעין מדרש מרחיב המסתמך על רשימת הכלים החקלאיים המוצגת בשמואל א יג 21.⁸⁰ בנוגע לגרסת גיליון מעניינת קילטונין עיין בסעיף 5, העוסק בתיקוני היתר.

• למיהוי נפלא עילויהון רגעא חדא מן שמיא :: כְּשֶׁתְּפֹל עֲלֵיהֶם פְּתָאם (קהלת ט 12 [נוסח מערבי]): באחד ממחקריו העמיד אברהם טל על עבריותה של הצורה רגעא בתרגום קהלת, והצביע על מקבילה מלשון הזוהר: אשתומם רגעא חדא.⁸¹ כאן אוכל להרחיב ולציין שאין אחרות דעים בין ענפי המסירה, שכן בעדי הנוסח התימניים מוצע נוסח פשטני בעל דמיון מעורר חשד לנוסח המסורה: כד תפול עליהון בתכיף (מהדורת נובל; מהדורת שפרבר: בתקוף). עוד תצוין היקרות חריגה נוספת בגיליונו של כ"י נאופיטי: פורקן] דריגעה (בראשית מט 18).

• ולא הוה ריבא וחריבה בעלמא (אסתר II א 1) / ולא הוה ריבא וקרבא בעלמא (אסתר I א 1 [מהדורת לגרד]):⁸² ריב בהוראת 'עימות', 'סכסוך' איננו חלק מאוצר המילים הארמי. תחתיו רגילים במקורות התרגומיים הצורות מצותא, תיגרא, פלוגתא, דינא ועוד.

• דטב מיניה שלילא דלא חזא עלמא (קהלת ו 3) / שלילא דשרי במעינא דאימיה (קהלת יא 5): וכן במיוחס ליונתן: שלילא דליה תרין רישין (דברים יד 7). פרט לשני התרגומים המוזכרים חסר בארמית.⁸³ השם ידוע היטב בספרות חז"ל (למשל זכחים ג, ה; ספרא שרצים ד, ב) כהגדרה הלכתית לעובר שנמצא ברחם אמו לאחר שנשחטה. • ושלליהון לעראה :: וְשָׁלְלָם לְבוֹז (אסתר I ג 13; ח 11): בהשפעת הפסוק המקביל

78. השווה עניין.

79. לפי "מאגרים" מתועדת ארבע פעמים בפיוט הארץ-ישראלי הקדום, אך תמיד כאזכור מילולי מן המקרא.

80. על הקשר בין השניים עיין גם טל, לשון התרגום, עמ' 204. יונתן לנביאים מקביל אל: תָּלַת שְׁנִינִי; פשיטתא: αλεαλεα (=להב מחרשה).

81. טל, ארמית שומרנית מאוחרת, עמ' 188.

82. ראה טל, למעמדו של אונקלוס, עמ' 276.

83. ראה גם קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 247; גיומרק, שאילה, עמ' 247; אלבק, מבוא למשנה, עמ' 171.

תקופת חיותה של הארמית. ההנחה המקובלת היא, שהארמית בשלביה המאוחרים החלה מאבדת קמעה קמעה מאחיותה האיתנה בארץ ישראל; ועל פניו אחד הסימנים המרכזיים המעידים על כך, נוסף על התרופפות מסורות הלשון הקדמוניות, הוא התגברות השפעת העברית במקורות הספרותיים בני התקופה. המחקר הנוכחי נועד לבחון טענה זו לעומקה. בחלק השני של המאמר יושלם התיאור תוך הבאת כמות בלתי מבוטלת של עדויות נוספות מתחומים שונים להשפעת הלשון העברית על אוצר התיבות של תרגומי חמש המגילות, אך כבר עתה נדמה כי ניתן להצביע על קשרי גומלין פוריים בין שתי הלשונות, הבאים לידי ביטוי בשאלות יסודות עבריים מחד ובטשטוש ההבחנה בין צורות לשוניות קרובות מאידך. בייחוד ניכרים סימני השפעת העברית על התרגום השני לאסתר, וכמידה פחותה אף על התרגום לשיר השירים. ספירת מלאי ודיון נרחב יובאו לאחר השלמת המלאכה.⁸⁸

קיצורים

מהדורות

אבודרהם, תרגום רות = א' אבודרהם, תרגום רות הארמי על-פי מסורת תימן: מהדורה מדעית ועיונים בענפי המסירה, עבודת גמר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשע"ב

ביטי, תרגום רות = D. R. G. Beattie, "The Targum of Ruth: A Preliminary = Edition", *Targum and Scripture*, ed. P. V. M. Flesher, Leiden 2002, pp. 231–290

גרוספלד, תרגום אסתר הראשון = B. Grossfeld, *The First Targum to Esther according to the MS. Paris Hebrew 110 of the Bibliotheque Nationale*, New York 1983

גרוספלד, תרגום אסתר השני = B. Grossfeld, *The Targum Sheni to the Book of Esther: A Critical Edition Based on MS. Sassoon 282 with Critical Apparatus*, New York 1994

היידה, תרגום איכה = A. van der Heide, *The Yemenite Tradition of the Targum of Lamentations*, Leiden 1981

לגרד, תרגום כתובים = P. de Lagarde, *Hagiographa Chaldaice*, Leipzig 1873

לויין, תרגום רות = É. Levine, *The Aramaic Version of Ruth*, Rome 1973

מלמד, תרגום שיר השירים = R. H. Melamed, "The Targum to Canticles"

88. בהמשך המאמר יבואו הסעיפים 5. תיקוני יתר; 6. שיבוץ ביטויים עבריים וצירופי לשון כבולים; 7. שמות אבני החושן; 8. דיון ומסקנות; 9. אחרית דבר; 10. נספח (מיון הצורות העיקריות לפי מקורות ספרותיים). רשימת הקיצורים המובאת בזה שייכת למאמר כולו.

- according to Six Yemen Mss. Compared with the "Textus Receptus",
Jewish Quarterly Review 12 (1921–1922), pp. 57–117
- P. S. Knobel, *Targum Qoheleth*, Ph.D. Dissertation, = תרגום קהלת
 Yale University, Michigan 1976
- J. J. A. Sainz, *Edición crítica del Targum de Lamentaciones* = תרגום איכה
según la tradición textual occidental, Ph.D. Dissertation, Universidad
 Complutense de Madrid, 1991
- D. M. Stec, *The Text of the Targum of Job: An Introduction* = תרגום איוב
and Critical Edition (AGJU, 20), Leiden 1994
- C. A. Fontela, *El Targum al Cantar des los* = תרגום שיר השירים
Cantares (edición crítica), Madrid 1987
- A. Sperber, *The Bible in Aramaic*, IVa: *The* = תרגום כתובים
Hagiographa, Leiden 1968

ספרות

- אבודרהם, כינוי הנסתר = א' אבודרהם, "סיומת מיוחדת לכינוי הנסתר החבור
 (לצורות הריבוי) בתרגומי המגילות על פי מסורת תימן", מחקרים בלשון יד-טו
 (תשע"ג), עמ' 81–97
- אלבק, מבוא למשנה = ח' אלבק, מבוא למשנה, ירושלים תשי"ט
- P. S. Alexander, "The Textual Tradition of Targum = מסורת הטקסט
Lamentations", *Abr-Nahrain* 24 (1986), pp. 1–26
- P. S. Alexander, *The Targum of Canticles Translated*, = שיר השירים
with a Critical introduction, Apparatus, and Notes (The Aramaic Bible,
 17a), London 2002
- P. S. Alexander, *The Targum of Lamentations* = תרגום איכה
Translated, with a Critical Introduction, Apparatus, and Notes (The
 Aramaic Bible, 17b), London 2007
- J. Blau, *On Pseudo-Corrections in Some Semitic Languages*, = בלאו, תיקוני יתר
 Jerusalem 1970
- בן-חיים, עואנ"ש ג, ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כך ג, ספר שני:
 קול רינה ותפילה, ירושלים תשכ"ז
- בסל, מילים עבריות וארמיות = א' בסל, "מילים עבריות וארמיות נוספות
 בתרגומי המקרא בערבית הביניימית של הנוצרים", משוב יוסף: ספר היובל
 לכבוד יוסף טובי, בעריכת א' אטינגר וד' בר-מעוז, כך ג, חיפה תשע"א, עמ'
 95–119
- בר-אשר, צורות נדירות = מ' בר-אשר, "צורות נדירות בלשון התנאים", לשוננו מא
 (תשל"ז), עמ' 83–102

- ברויאר, הרכיב העברי = י' ברויאר, "הרכיב העברי בארמית של התלמוד הבבלי", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 23–80
- J. Greenfield, "Three Related Roots: KMS, = כנ"ש = כמ"ס–כנ"ס", *Studies in Hebrew and Jewish Languages, Presented to Shelomo Morag*, ed. M. Bar-Asher, Jerusalem 1996, pp. 33–39
- G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch-Palästinischen Aramäisch*², דקדוק =, Leipzig 1905
- דן, התרגום הארמי לתהלים = ב' דן, התרגום הארמי לתהלים: תיאור מורפולוגי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח
- R. Hayward, "Profile Targum Esther Sheni", = פרופיל =, *Aramaic Studies* 9, 1 (2011), pp. 65–82
- וגנר, ארמיוז = M. Wagner, *Die lexikalischen und grammatikalischen Aramaismen im alttestamentlichen Hebräisch* (BZAW, 96), Berlin 1966
- ויס, התרגום לאיוב = ר' ויס, התרגום הארמי לספר איוב, תל אביב תשל"ט
- חורגין, תרגום כתובים = פ' חורגין, תרגום כתובים, ניו יורק תש"ה
- A. Tal, "In Search of Late Samaritan Aramaic", =, *Aramaic Studies* 7 (2009), pp. 163–188
- טל, בין עברית לארמית = א' טל, "בין עברית לארמית ביצירת השומרונים", דברי האקדמיה הלאומית הישראלים למדעים ז (תשמ"ח), עמ' 239–255
- טל, למעמדו של אונקלוס = א' טל, "למעמדו של אונקלוס בחיבורים של ימי הביניים כתובים ארמית", לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 261–278
- טל, לשון התרגום = א' טל, לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל אביב תשל"ה
- טל, מקומראן לשכם = א' טל, "מקומראן לשכם בנתיבים נעלמים", מגילות ז (תשס"ט), עמ' 227–235
- טל, קטעי תרגום אסתר = אברהם טל, "קטעי תרגום אסתר מן הגניזה והעדויות שהם מעידים", משאת אהרן: ספר היוכל לאהרן דותן, בעריכת מ' בראש ור"א כהן, תל אביב תש"ע, עמ' 139–171
- טלשיר, שמות בע"ח = ד' טלשיר, שמות בעלי החיים בתרגום השומרוני, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א
- טלשיר, שקיעי עברית = ד' טלשיר, "שקיעי עברית בארמית השומרונים", דברי הכינוס הראשון של החברה לחקר השומרוניות, תל אביב תשנ"א, עמ' 1–6 [=הנ"ל, שמות חיים: בעלי-חיים מקומות ואנשים, ירושלים תשע"ב, עמ' 184–190]
- יאסטרו, מילון = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New York 1903
- יהלום וסוקולוף, שירת בני מערבא = י' יהלום וסוקולוף, שירת בני מערבא: שירים ארמיים של יהודי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית, ירושלים תשנ"ט

- B. Jacob, "Das hebräische Sprachgut im Christlich-Palästinischen", *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 22 (1902), pp. 83–113
- G. Khan, *The Neo-Aramaic Dialect of Barwar*, vol. 1, Leiden = כאן, ברור 2008
- כשר, תוספות = ר' כשר, תוספות תרגום לנביאים, ירושלים תשנ"ו
מאגרים = מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, האקדמיה ללשון העברית,
<http://hebrew-treasures.huji.ac.il>
- H. Mutzafi, *The Jewish Neo-Aramaic Dialect of Betanure* = מוצפי, ארמית חדשה (Province of Dihok), Wiesbaden 2008
- H. Mutzafi, "Etymological Notes on North-Eastern Neo-Aramaic", *Aramaic Studies* 3, 1 (2005), pp. 83–107
מוצפי, הערות אטימולוגיות = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, מורשת, לקסיקון הפועל = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת גן תשמ"א
מלמד, שיר השירים = ע"צ מלמד, "תרגום שיר השירים", תרכ"ץ מ (תשל"א), עמ' 201–215
- L. Díez Merino, "La tradición yemeni de Targum de Hagiografos", *Estudios Biblicos* 42 (1984), pp. 269–313
- M. Neumark, *Lexikalische Untersuchungen zur Sprache der jerusalemischen Pentateuch-Targume*, Berlin 1905
- T. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, trans. J. A. Crichton, London 1904
- M. A. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, 2nd edition with additions and corrections, Ramat Gan and Baltimore 2002
- M. A. Sokoloff, *Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan and Baltimore 2002
- M. A. Sokoloff, *A Syriac Lexicon: A Translation from the Latin, Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon Syriacum*, New Jersey 2009
- W. Smelik, "The Aramaic Dialect(s) of the Cairo Geniza Toldot Yeshu Fragments", *Aramaic Studies* 7, 1 (2009), pp. 39–73
- פלורנטיין, בין מוקדם למאוחר = מ' פלורנטיין, "בין מוקדם למאוחר: אמות מידה לבחינת זמנם של פיוטים ארמיים שומרוניים אנונימיים", לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 279–302

פסברג, בירורים לקסיקליים = ש' פסברג, "בירורים לקסיקליים בארמית היהודים מארץ ישראל: כלום יש מעתק של אל"ף לעי"ן", מחקרים בשומרוניות, בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בר-אשר ומ' פלורנטין, ירושלים תשס"ה, עמ' 243–256

S. E. Fassberg, *A Grammar of The Palestinian Targum = פסברג, דקדוק Fragments from the Cairo Genizah* (Harvard Semitic Studies, 38), Atlanta 1990

S. E. Fassberg, "Hebraisms in the Aramaic Documents = פסברג, הבראזים from Qumran", *Studies in Qumran Aramaic* (ANSup, 3), ed. T. Muraoka, Leuven 1992, pp. 48–69

קאופמן, המיוחס ליונתן = ש"א קאופמן, "התרגום המיוחס ליונתן והארמית היהודית הספרותית המאוחרת", עיוני מקרא ופרשנות ג (תשנ"ג): ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין, עמ' 363–382

קוטשר, בבואה = י' קוטשר, "בבואה של הארמית בעברית", תרכיץ לג (תשכ"ד), עמ' 118–130

קוטשר, העברית ובנות לווייתה = י' קוטשר, "השפה העברית ובנות לווייתה במשך הדורות", מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים ואחרים, ירושלים תשל"ז, עמ' שה–שי

E. M. Cook, *Rewriting the Bible: The Text and Language = קוק, המיוחס ליונתן of the Pseudo-Jonathan Targum*, Ph.D. Dissertation, University of California, Los Angeles 1986

קימרון, נתפעל בינוני = א' קימרון, "נתפעל בינוני", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 144–157

E. G. Clarke, "Reflections on the Preparation of = קלרק, הכנת מהדורה Critical Edition of the Targum of Koheleth", *Textus* 16 (1991), pp. 79–94

C. Stadel, *Hebraismen in den aramäischen Texten = שטדל, הבראזים בקומראן vom Toten Meer*, Heidelberg 2008

שמידמן, "דהר" כלשון אור = א' שמידמן, "'דוהרי דולקים' ו'דוהר העיניים': דהר" כלשון אור בפייטנות הקדומה", לשוננו עה (תשע"ג), עמ' 37–54

A. Shinan, "The Aggadah of the Palestinian Targums = שנאן, האגדה of the Pentateuch and Rabbinic Aggadah: Some Methodological Considerations", *The Aramaic Bible: Targums in their Historical Context*, ed. D. R. G. Beattie and M. J. McNamara, Sheffield 1994, pp. 203–217

A. Sperber, *The Bible in Aramaic Based on Old = שפרבר, תרגום ומקרא Manuscripts and Printed Texts*, vol. IV B: *The Targum and the Hebrew Bible*, Leiden 1973

קווים לדמותה של לשון התנחומא-ילמדנו

0. מבוא

0.1 ספרות התנחומא-ילמדנו¹

0.1.1 רקע כללי

"תנחומא-ילמדנו" הוא כינויה של חטיבה גדולה וחשובה מספרות מדרש האגדה, הכוללת מספר חיבורים.² מדובר למעשה בסוגה ספרותית, בעלת מאפיינים משלה, המבדילים בינה לבין מדרשי אגדה אחרים.³ כיום ישנן בדינו שתי מהדורות שלמות של חיבור הנקרא **מדרש תנחומא**, אשר נבדלות זו מזו בנוסחן, ובחלקים גדולים (בחומשים בראשית ושמות) גם בתוכנן. האחת נדפסה בשנת ר"פ (1520) בעיר קושטא, ומכונה בספרות המחקר **תנחומא הנדפס** (להלן ת"ה). השנייה הוצאה לאור בשנת תרמ"ה (1885) על ידי שלמה בובר, ומכונה **תנחומא בובר** (ת"ב). נוסף על שתי מהדורות אלו⁴ רובו של החיבור הנדפס כיום תחת השם **מדרש רבה** שייך למעשה לספרות התנחומא:⁵ שמות רבה ודברים רבה⁶ הם מהדורות תנחומא,

- * מאמר זה מיוסד על עיקרי הממצאים של עבודת גמר בנושא לשון ספרות התנחומא-ילמדנו, שנכתבה באוניברסיטת חיפה בהדרכת ד"ר משה מורגנשטרן וד"ר משה לביא. כאן המקום לשוב ולהודות להם על הדרכתם המסורה. תודתי שלוחה גם לד"ר יהודית הנשקה, שקראה חלקים מטיטת המאמר והעירה הערות חשובות. כן ברצוני להזכיר לטובה את הערותיו של פרופ' יוחנן ברויאר בהערכת העבודה, אשר סייעו בכתיבת מאמר זה.
- 1 המידע המופיע כאן בנוגע לחקר ספרות התנחומא-ילמדנו מבוסס ברובו על סקירותיהם של ברגמן, תנחומא, עמ' 1–18; קנסקי, תנחומא, עמ' 1–28.
 - 2 השם **תנחומא** ניתן לה משום שיחידות מדרשיות רבות בתוכה מסיימות במטבע "כך דרש רבי תנחומא בר אבא" (חכם ארץ-ישראלי, בן הדור החמישי לתקופת האמוראים; ראה בכר, עמ' 57–60, 115–116). הכינוי **ילמדנו** הוא על שם נוסח הפתיחה הרווח "ילמדנו רבנו", המציג שאלה בהלכה ולצדה תשובה הפותחת את המסכת הדרשנית.
 - 3 השקפה זו, המיוסדת על ממצאיהם של ראשוני החוקרים בתחום זה, מופיעה בניסוח דומה אצל אורבך, עמ' 3. וראה גם את המובא אצל קנסקי, תנחומא, עמ' 22.
 - 4 עיקרי הדברים דלהלן תוארו לראשונה אצל יט"ל צונץ והושלמו על ידי ח' אלבק, בתוך צונץ, הדרשות בישראל, עמ' 108–110, 118, 122–127.
 - 5 לשם הקיצור כך אכנה להלן את כלל החומרים שמקובל לראותם כשייכים לספרות התנחומא-ילמדנו.
 - 6 כוונתי לשתי המהדורות: זו המצויה בדפוס כחלק מסדרת "מדרש רבה לחמישה חומשי תורה" וזו שיצאה לאור בידי ש' ליכרמן בשנת תשל"ד.

לשונונו עה (תשע"ג), עמ' 191–219

ובמדבר רבה מורכב מהעתקות מת"ה ות"ב.⁷ חלקים רבים מתוך פסיקתא רבתי והוספות בתוך פסיקתא דרב כהנא משתייכים אף הם לסוגת התנחומא. כמו כן מצויות ציטטות בספר הערוך ובילקוטי המדרשים תחת השם ילמדנו אשר תוכנו וסגנונו מעידים על שייכותן לספרות התנחומא, ואינן מופיעות אף לא באחד מן החיבורים הנזכרים. גם בגניזת קהיר ובמקומות נוספים נמצאו קטעים שונים מסוגת התנחומא שלא מצאו מקום באחד מחיבורי התנחומא המוכרים לנו. אלו אינם אלא שרידים של מהדורות תנחומא נוספות שאבדו מן העולם.

על רוב החוקרים מקובלת המסקנה, שמוצאו של רוב החומר שבספרות התנחומא הוא מארץ ישראל.⁸ אמנם לגבי ת"ה, הנחשב למהדורה מאוחרת באופן יחסי, ההכרעה ברורה פחות: לדעת מירסקי,⁹ מאן¹⁰ וברגמן¹¹ עריכתו הסופית התבצעה בבבל או במקום שהיה נתון להשפעת גאוני בבל, אך קנסקי¹² נטה לראות את מקום עריכתו בארץ ישראל. גם חלקים מת"ב, לפי הערכת ברגמן, נערכו מחוץ לארץ ישראל – באיטליה שבתקופת הלומברדים.¹³ אשר לזמן העריכה, הדעה המקובלת קובעת את מועד העריכה של חלק הארי של ספרות זו למאות השישית והשביעית, לאחר סיומה של תקופת האמוראים.¹⁴ אך ת"ה, הנחשב כאמור מאוחר, תוארך על ידי קנסקי¹⁵ למאות השמינית עד העשירית.

בניגוד לחיבורי האמוראים, אשר שפתם היא עברית מעורבת בארמית, בולט בספרות התנחומא השימוש העקיב והרציף בעברית, להוציא מילות קישור, פתגמים ומשלים עממיים, המופיעים בה פעמים רבות בשפה הארמית. החוקרים אף הבחינו בנטייה לתרגום מילים ארמיות, יווניות ורומיות המופיעות במקורות הקדומים אל העברית בטקסטים מקבילים שבתנחומא.¹⁶ עם זאת, השימוש במילים שאולות מיוונית ולטינית עדיין מצוי במידה ניכרת בכל חיבורי התנחומא.

0.1.2 סדר כרונולוגי ורבדים בספרות התנחומא-ילמדנו

כבר מראשית חקר התנחומא זיהו החוקרים שת"ה ות"ב משקפים שלב מתקדם של עריכת חומר מדרשי שקדם להם.¹⁷ התקדמות חשובה בהבנת השתלשלות מהדורות

7. שמות רבה ובמדבר רבה מורכבים כל אחד משני חלקים. החלק השני לבדו בכל אחד מהם, החל מפרשה טו ואילך, נמנה בין חיבורי התנחומא. פרשיותיהם הראשונות הן יצירות מאוחרות יותר, אשר משתמשות באופן נרחב בספרות התנחומא אך אינן חלק אינטגרלי ממנה.

8. ברגמן, תנחומא, עמ' 13.

9. מירסקי, למהותו, עמ' 118.

10. מאן, המקרא, 1, עמ' 1.

11. ברגמן, תנחומא, עמ' 186.

12. קנסקי, תנחומא, עמ' 78.

13. ברגמן, תנחומא, עמ' 186.

14. שם, עמ' 5, 8, 13, 183.

15. קנסקי, תנחומא, עמ' 77–78.

16. עפשטיין, מקדמוניות, עמ' 62.

17. ראה למשל צונץ, הדרשות בישראל, עמ' 109; בובר במבוא לת"ב, עמ' 9–11.

התנחומא הושגה במחקרו היסודי של ברגמן.¹⁸ הוא הציע לחלק את החומר המדרשי שבספרות התנחומא לשלושה רבדים כרונולוגיים:

א. הרובד הקדום. רובד זה מיוצג על ידי דרשות בודדות שנתחברו, לפי ההשערה, בערך בסוף תקופת האמוראים בארץ ישראל. ברגמן רואה בקטע הגניזה 17 את השריד העיקרי לרובד זה, המובחן על ידי מספר מאפיינים תוכניים ולשוניים המבדילים אותו מרובד של ספרות התנחומא.¹⁹

ב. רובד הביניים. רובד זה כולל את רובה של ספרות התנחומא המוכרת. תהליך עריכתו התרחש בארץ ישראל ונמשך כמה דורות, בערך מסוף המאה החמישית עד תחילת המאה השמינית. ניכרת בו הימנעות מן השימוש בארמית, אך מילים יווניות ולטיניות מופיעות בו לרוב.

ג. הרובד המאוחר. לרובד זה שייכות תוספות מדרשיות המצויות בת"ה ות"ב ואינן משותפות לשתי המהדורות, בשונה מן החומר המשותף לשתייהן, המשותף לרובד הביניים. אולם גם החומר הייחודי לכל מהדורה אינו מאוחר בהכרח, ולמעשה ניתן להבחין ברובד זה רק על פי ניתוח מקומי של כל תוספת לגופה.

0.2 מחקר לשון התנחומא-ילמדנו

אין חולק על כך, שלשונה של ספרות התנחומא היא לשון חכמים. אולם איתרע מזלה, והעיסוק בה לא היה חלק מן הפעילות הענפה של חקר לשון חז"ל בעשרות השנים האחרונות. למעשה כל הספרות הבתראמוראית הכתובה בלשון חכמים, וספרות התנחומא-ילמדנו בכללה, כמעט שלא זכתה כלל להתייחסות מחקרית.²⁰ מלבד קביעות כלליות בנוגע לעצם השימוש הבלעדי בשפה העברית בספרות התנחומא ולשאלות המרובות מיוונית ולטינית ישנן התייחסויות ספורדיות לעניינים לשוניים נקודתיים. אך טרם נערך מחקר יסודי שייעודו לאפיין באפיון כולל את לשון ספרות התנחומא²¹ ולהעריך את מקומה ביחס לחטיבות הלשוניות המוכרות של לשון חז"ל, המתחלקות, כמקובל,²² לפי המקום – לשון ארץ ישראל ולשון בבל;²³ ולפי הזמן – לשון התנאים ולשון האמוראים.

לפי ההשערה המקובלת בספרות המחקר ביחס לזמן היווצרות ספרות התנחומא ומקומה יש לצפות, כי לשון התנחומא תגלה בדרך כלל קרבה יתרה ללשון האמוראים

18. ברגמן, תנחומא, עמ' 176–186.

19. במקום אחר אעסוק בעז"ה בהרחבה בממד הלשוני של רובד זה ובאפשרות שיוכם של קטעי גניזה נוספים (ביניהם 27 ו-37) אליו.

20. ביחס ללשון הספרות הבתראמוראית שמחוץ לספרות התנחומא יש להזכיר את מחקרו של מורשת, משנת ר' אליעזר. לא ידוע לי על מחקרים נוספים שעוסקים בתחום זה.

21. ראה ברגמן, תנחומא, עמ' 181 וכן עמ' 270 הערות 69, 70.

22. חלוקה זו הוצעה לראשונה אצל קוטשר, מבעיות המילונות, עמ' 30, 40. שכבות נוספות שהזכיר הן לשון התפילות ושאלות מקראיות בספרות חז"ל. חלוקת-משנה נוספת לשני טיפוסים ישנה בתוך הענף הארץ-ישראלי של המשנה, כפי שהעלה בראש, טיפוסים, עמ' 79–99.

23. קווים ראשונים לחלוקה זו תוארו עוד לפני קוטשר על ידי גינזברג, דיאלקטים.

של ארץ ישראל. אולם המסקנה העולה מן התיאור היחיד עד כה של לשון התנחומא, המופיע בספרו של אבא בנדריד "לשון מקרא ולשון חכמים",²⁴ אינה תואמת הנחה זו. בפסקה שכותרתה "אופיים הספרותי של המדרשים המאוחרים", המשתרעת על פני כשלושה עמודים, הוא מנתח את יסודותיו הלשוניים של קטע מתוך ספרות התנחומא (ת"ה האזינו ד). לאחר שהדגיש בעיקר את חוזק השפעת המקרא על לשון המדרשים המאוחרים, הוא מסיק:

מתוך הקטע הקטן הזה כבר אפשר להכיר את אופייה של לשון המדרשים בגלגוליה האחרונים. כל ההשפעות חברו עליה יחד, מקרא וארמית, נוסח ארץ ישראל ונוסח בבל, וגם המצאת צורות מחודשות על פי הישנות. זוהי לשון אפיגונית לכל דבר, ספיח משנים קדמוניות, ממש כלשונן המקראית של המגילות הגנוזות. כשם שאין המגילות הגנוזות מקור אותנטי בשביל להכיר את לשון המקרא עצמה, כך אין אחרוני המדרשים במהדורותיהן המאוחרות ערות ללשון המשנה מימי היותה מדוברת.

מספר בעיות מתודולוגיות ישנן בתיאור זה. כבר העיר ברגמן²⁵ על הבעייתיות שבהסקת מסקנה כללית על יסוד ניתוח של קטע בודד. בעיה זו אף חריפה יותר אם ניתן את הדעת למורכבותה של ספרות התנחומא: הרי גם מסקנה נכונה ביחס למהדורת תנחומא אחת אינה משקפת בהכרח את המצב בספרות התנחומא בכללותה. ברגמן העיר גם על כך שהקטע שבנדריד בחר לנתח הוא חלק מדרשה ממין שאיננו אופייני למדרשי התנחומא: הפסוק שהיא עוסקת בו הוא מספר ישעיהו, בשונה מן הדרשות הרגילות בספרות התנחומא, העוסקות בפסוקים מן התורה.²⁶ אף יש לתת את הדעת לגורמים המשפיעים על לשון המדרשים המאוחרים שאותם ציין בדבריו (מקרא, ארמית): מלבד עירוב נוסח ארץ ישראל ונוסח בבל מדובר למעשה בגורמים שהשפיעו גם על עיצובן של לשון התנאים ולשון האמוראים.²⁷ לא ברור, אם כן, במה שונה אופייה של לשון התנחומא והמדרשים המאוחרים מאופי החטיבות הלשוניות שקדמו לה. ואשר להשפעת נוסח בבל, בנדריד ציין לשתי השפעות מסוג זה שמצא בקטע: השימוש במילה עיר במקום מדינה או כרך והשמטת כינוי הגוף הוא לפני צורת כינוי המתייחסת ליחיד נסתר. אך כפי שציין בנדריד עצמו, המילה עיר היא מקראית ולפיכך איננה בגדר מאפיין בבלי מובהק, ואילו כינוי הגוף שהצביע על חסרוננו מופיע ברוב עדי הנוסח ואינו חסר אלא בקצתם. קביעה זו, אם כן, אין לה על

24. בנדריד, לשון, עמ' 236–238.

25. ברגמן, תנחומא, עמ' 181.

26. שם, עמ' 271 הערה 71.

27. על השפעת המקרא ראה למשל קוטשר, מבעיות המילונות, עמ' 49–51; הנמן, שאילות. על השפעת הארמית ראה בר-אשר, מחקרים, א, עמ' 38–39, 60; גלוסקא, ארמית. גם בנוגע ל"המצאת צורות חדשות על פי הישנות" יש מקום לדיון על קיום התופעה גם בתקופות קדומות יותר, אך דבר זה ידרוש עיסוק רחב היקף שאינו מענייננו כאן.

מה שתסמוך. עם כל זאת איננו פטורים מלהתייחס לגופן של הטענות, דבר שייעשה להלן בחלקו השני של המאמר.

מחקר לשוני מצומצם מסוג אחר ערך ברגמן,²⁸ ובו נמצאו מספר הקבלות באוצר המילים בין ספרות התנחומא לבין הפיוט הארץ-ישראלי הקדום²⁹ ו"ספר המעשים לבני ארץ ישראל". בממצאים אלו ואחרים הוא הסתייע כדי לקבוע את מועד העריכה המשוער של רובד הביניים של ספרות התנחומא.

מטרת מאמר זה היא להעמיד תיאור ראשוני של לשון התנחומא-ילמדנו, והוא יחולק לשלושה חלקים: השפעת הארמית על לשון התנחומא בחלק הראשון, לשון ארץ ישראל ולשון בבל בספרות התנחומא בחלק השני, וחידושים מילוניים בלשון התנחומא בחלק השלישי. הממצאים מבוססים על בדיקת לשונה של פרשה אחת, פרשת וארא, בת"ה ובת"ב, לפי כל עדי הנוסח הידועים של שתי מהדורות אלו,³⁰ וכן בשרידי המהדורות מן הגניזה לפרשה זו.³¹ ההנחה שעליה תתבססנה מסקנותינו היא, שיש בכוחה של התמונה הלשונית בקורפוס זה, הכולל מספר מהדורות שונות, לייצג את לשון התנחומא-ילמדנו בכללותה, באשר אין כל סיבה נראית לעין שלשון הטקסטים שנבדקו תהיה שונה באופן מהותי מזו שתימצא בכל קורפוס אקראי אחר מספרות זו.³²

יש לציין, כי הקורפוס האמור כולל חומרים שונים זה מזה באיכות מסירתם ובטיב מסורתם הלשונית. הבא להציג תיאור לשוני מדויק יש לו להתייחס לאופיו של כל מקור בנפרד. אף אופייה של ספרות התנחומא מרובת המהדורות, המורכבות ממספר רובדי עריכה, מצריך מחקר מדויק של כל מהדורה ומהדורה תוך ניסיון לשייך כל תופעה לרובד העריכה שבו היא מופיעה. אך מטרתנו במאמר זה היא, כאמור, להציג את לשון התנחומא-ילמדנו בכללותה, כפי שהיא משתקפת ממכלול המקורות המרכיבים את הקורפוס שנבדק. בשל כך אף ההבחנה בין המוקדם והמאוחר בתוך

28. ברגמן, תנחומא, עמ' 182–183.

29. בתופעה זו ב"מדרש חדש על התורה", מחיבורי ספרות התנחומא-ילמדנו, עסקה באחרונה וכמן, מדרש חדש, עמ' 60–65.

30. במקרים שיש משמעות לחילופי הנוסח צוינו אלו בסוגריים מרובעים סמוך לציטוט. ציטוטים ממהדורות התנחומא לפרשה זו צוינו רק בשם החיבור ומספר הפסקה, ללא ציון שם הפרשה.

31. לפי הרשום אצל ברגמן, תנחומא, עמ' 22–28, 32, 40–42, 44, 70–74. פרשה זו נבחרה במטרה לכלול בקורפוס המחקר את קטע 17, המייצג העיקרי של הרובד הקדום של ספרות התנחומא, שהוא ככל הנראה הטקסט הקדום ביותר מספרות התנחומא שישנו בידינו. הקטע כולו עוסק בפסוקים מפרשה זו, ויש בו חלקים המקבילים לטקסטים של ת"ה ות"ב. מצב זה אפשר השוואה בין הטקסט הקדום לגלגוליו המאוחרים. מסקנותיה של זו אינן מענייניו של מאמר זה, ויפורסמו, כאמור, במקום אחר.

32. יש לציין כאן את השימוש הרב והמועיל שנעשה ב"מאגרים" – מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. הדיונים הנוגעים לממצאים בספרות חז"ל בכללותה ולהשוואתה אל לשון התנחומא מבוססים בעיקרם על הנתונים המופיעים בה. כמו כן נעזרתי בעניינים רבים בפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן.

ספרות התנחומא אינה מענייניו של מאמר זה. על כן להלן יוצגו הממצאים מכל המקורות שנבדקו, ללא הבחנה ביניהם. התייחסות פרטנית לטיבו של כל מקור לא תבוא אלא במקום שיש בו חשיבות להשלמת התמונה הכללית.

1. חלק א: השפעת הארמית על לשון התנחומא

כאמור, אחד מסימני ההיכר של ספרות התנחומא הוא השימוש הבלעדי בעברית, תוך הימנעות מן השימוש בארמית, שהייתה עדיין שפה מדוברת בארץ ישראל במאות השישית והשביעית לספירה. אולם חרף העובדה שהארמית כמעט שאינה קיימת ברצף טקסטואלי בספרות זו, השפעתה לא נפקדה מן העברית שבתנחומא³³ הן בענייני תצורה הן בשאלת מילים.

להלן יפורטו סימני ההשפעה הארמית שאותרו בקורפוס הנבדק. בכל העניינים הנידונים כאן יש בלשון התנחומא מן החידוש ביחס לספרות העברית שקדמה לה. לא נכללו כאן תופעות שקנו להן שביטה בעברית שקדמה לספרות התנחומא וממשיכות את קיומן גם בה, כאשר אין בהן כדי להעיד על טיבה של ההשפעה הארמית בתקופה הנידונה.

1.1 תצורה מושפעת מן הארמית

1.1.1 ל' בסימון המושא הישיר

כשבקש הא'ים [=האלוהים] לשלח למשה אצל פר' [=פרעה] (17).

סימון המושא על ידי ל' היחס הוא מתכונותיה של הארמית. בהשפעתה חדר סימון זה ללשון חז"ל³⁴ במספר פעלים כווריאנט של המושא הישיר.³⁵ בלשון התנחומא השפעה זו ממשיכה לתת אותותיה, וסימון זה מופיע גם בפעלים שבהם הוא לא התקיים קודם לכן. המקרה שלפנינו הוא דוגמה לתופעה זו: המושא הישיר של צורות הפועל של השורש של"ח אינו מופיע בתוספת ל' בלשון התנאים והאמוראים, ואילו בלשון התנחומא ישנן מספר היקרויות נוספות לכד מן המקרה שלפנינו: "[יצחק] שלח אף הוא ליעקב לארם נהרים" (27);³⁶ "ואף אבינו יעקב לא היה משלח לשבטים [פחות מעשרה] (27);³⁷ "ויעקב" [=ויעקב] כיון שבא רעב שלח לבניו למצר' [=למצרים]

33. בנרודי בקטע המצוטט לעיל כבר הזכיר את קיומה של השפעה זו. ראינו היחידה לכך היא שיבוץ של ביטוי ארמי בתוך הטקסט העברי (ראה בנרודי, לשון, עמ' 237) – תופעה הקיימת, כאמור, בספרות התנחומא במילות קישור ובמשלים עממיים. אולם אין בדבריו התייחסות לקיומה של השפעה ארמית סמויה על העברית שבתנחומא, שבה נעסוק להלן.

34. וכן בלשון המקרא. ראה ז'ואן ומוראקה, עמ' 418.

35. אזור, תחביר, עמ' 38–39.

36. פורסם בגנז"ש, עמ' 40 שורה 33.

37. שם, עמ' 42 שורה 18. ההשלמות בסוגריים המרובעים הן על פי גינצבורג שם.

(קטע תנחומא שפרסם אורבך);³⁸ "שלח הקב"ה למשה לגואלם" (שמות רבה טו, יח); "שלח למנשה בנו, אמ', ראה לאיכן הם הולכים" (ת"ב מקץ יז). כעין זה נמצא בפעלים נוספים. כך בשורש יל"ד: "הוליד ליצחק ולישמעאל [...] הוליד לעשו ולי" (27;)³⁹ "אברהם הוליד ליצחק [...] ויעקב הוליד ליוסף" (ת"ה פקודי יא); "עיברה [בלהה] וילדה לנפתלי" (ת"ב ויצא יט); "וכיון שילדה [רחל] ליוסף אמרה [...] " (ת"ב ויצא כ); "ילדה [לאה] לראובן [...] ילדה ללוי [...] ילדה ליהודה [...] " (ת"ב ויחי יב). כמו כן ישנה תופעה זו במופעים בודדים בפועל הושיב, "הקב"ה הושיב לשלמה על כסאו" (ת"ה ח; ת"ב ז;⁴⁰ שמות רבה ח, א), ובפועל בלע: "אם יאמר למטה בלע לפרעה ולכסאו הוא בולע"⁴¹ (ת"ה ג).

1.1.2 פלן

תדע לך שאדם קורא לחבירו אגוסטה פלן [ח; פלוני כ; פלו ר] (ת"ב ז).

הצורה פלן שבכ"ח היא ארמית, ואיננה מופיעה כלל בהקשר עברי בספרות חז"ל. לכאורה, אם כן, יש להעדיף את הגרסה פלוני שבכ"י כ. אלא שהופעתה בהקשר עברי בספר המעשים לבני ארץ ישראל (הלכה פא) "ראיתי יהודי במקום פלן נידון בשלטון ומת" עשויה להעיד, שצורה זו חדרה אל העברית בארץ ישראל בתקופה הבתראמוראית. לפיכך ייתכן כי ח מייצג את הנוסח המקורי של הטקסט ואילו כ מציג נוסח תנייני, שבו הוחלפה התיבה הארמית בתיבה עברית. נוסח ר תומך גם הוא בהשערה זו.⁴²

1.1.3 חֲטִיָּאָה (=חטא)

"אכן נודע הדבר"⁴³ החטיאה הזו שיש בידכם [47; החטא הזאת כ; החטא הזה ח, ח] (ת"ב יז).

זוהי הופעה יחידאית של מילה זו בכל ספרות חז"ל. השתמרותה בעד נוסח אחד בלבד, 47, מעלה ספק בעצם קיומה. אך נראה שנוסחת הביניים של כ, שבה הלואי של השם הזכרי חטא הוא כינוי הרמז לנקבה, מסגירה בוודאות את נוסח המקור שממנו הועתק כתב היד, שבו גרעין הצירוף היה שם נקבי. על פי האמור, בצירוף ההנחה שהנוסח המוקשה הוא הנכון יותר, יש לשער שגם נוסח ח, ה הוא תוצאה של תיקון מאוחר.

38. אורבך, עמ' 51 שורה 22.

39. גנז"ש, עמ' 44 שורות 8–9.

40. כך לפי רוב כתבי היד של ת"ב.

41. כך לפי רוב עדי הנוסח. כתבי היד נ, ו, גורסים "את פרעה וכסאו"; ט, ט – "את פרעה ולכסאו".

42. קצרה שנראית כיו' שכיחה בכתב יד זה. אמנם על פי הערת בובר במקום מתברר, שהוא הבין את גרסת ר כקיצור של התיבה פלוני.

43. שמות ב 14.

נראה שביצירת מילה זו חברו יחדיו השפעתה של הצורה המקבילה בארמית של ארץ ישראל, חסיתה⁴⁴, עם המגמה הרווחת בספרות חז"ל לגזירת שמות פעולה חדשים במשקל קטילה.⁴⁵

1.2 שאלות מילוניות מן הארמית

1.2.1 לקישות

מהו "אפילות", פלאים עשה הקב"ה בהם, ור' יהודה אומר לקישות היו (ת"ה טז, ת"ב כב).

השורש לק"ש מופיע במקרא במשקל אחר, ועניינו גידול חקלאי מאוחר. השם לקיש אינו מופיע עוד בעברית של חז"ל, ומסתבר כי יש לראותו כשאל מן הארמית.⁴⁶

1.2.2 אמורא

כשם שהדורש יבא ודורש והאמורא אומר לפניו (ת"ב י).

זוהי תיבה ארמית, שמקבילתה העברית היא מתורגמן או תורגמן⁴⁷, דהיינו אדם שתפקידו להשמיע בקול רם את דברי הדרשן לכל הנוכחים. הופעתה כאן היא הופעה יחידאית שלה בהקשר עברי.

במקבילה בת"ה (י) רוב כתיבי היד גורסים תיבה עברית מקבילה אחרת – האומר.⁴⁸ המילונים לא הזכירו שימוש בלקסמה זו בהוראת 'מתורגמן', ומסתבר שהיא תרגום מילולי ישיר של התיבה הארמית התדירה, שהופיעה בנוסח שעמד לפני עורך ת"ה.

2. חלק ב: לשון ארץ ישראל ולשון בבל

2.1 פתיחה

ענייננו בחלק זה הוא לתאר את מכלול התופעות הלשוניות שנמצאו ואשר יש בהן אפיון טיפולוגי כלשהו ביחס לענפי לשון חז"ל (ארץ ישראל ובבל). תיאור זה שתי מטרות לו: האחת, לבדוק מן הפרספקטיבה הלשונית את תקפות ממצאי החוקרים ביחס לזמנה ומקומה של ספרות התנחומא, דהיינו מידת הקרבה בינה לבין מאפייני

44. סוקולוף, ארמית א"י, עמ' 196. מילה זו ישנה גם בערבית (حَظِيَّة), ואין להוציא מכלל אפשרות את השראתה על נוסח הטקסט שלפנינו. אני מודה למר אברהם בוקעי, שהעירני על כך.

45. ראה בהרחבה קוטשר, מחקרים בדקדוק, עמ' קיג–קטו, קל.

46. לתיעוד צורה זו בארמית ראה עה"ש, ה, עמ' 59; סוקולוף, ארמית א"י, עמ' 286; הנ"ל, ארמית בבלי, עמ' 633.

47. וכך מופיע במקבילה בת"ה (י) לפי מקצת עדי הנוסח. המילה תורגמן, יש לציין, קיימת גם היא בארמית. לעניין חילופי הצורה תרגמן/תורגמן/מתורגמן ראה ברויאר, העברית בתלמוד, עמ' 227, 228, 289.

48. לדיון בנוסח ת"ה כאן ראה עוד להלן בחלק ב, סעיף 2.5.3.

לשון ארץ ישראל בכלל ולשון אמוראי ארץ ישראל בפרט;⁴⁹ השנייה, לבחון את מסקנתו של אבא בנדויד, שלשון התנחומא מערבת ללא הבחנה קווי לשון השאובים מכל חטיבות ספרות חז"ל שקדמו לה.

2.2 כתיבים ארץ-ישראליים

2.2.1 סיומת -תה לעבר נוכח

כתיב זה נפוץ בנוסח המסורה של המקרא ובמגילות ים המלח,⁵⁰ ובספרות חז"ל הוא אופייני מאוד לטקסטים ארץ-ישראליים טובים.⁵¹ הסיבה לכך נעוצה בנוהג לסמן כל תנועת a שבסוף תיבה באמצעות ה' סופית.⁵² אף בספרות התנחומא כתיב זה מצוי במידה ניכרת. הוא בולט בייחוד בקטעי הגניזה – 17, 27 ו-37; בהם הוא קיים באופן סדיר כמעט בכל המקרים, ומסתבר שזהו קו לשון מקורי שנשמר בקטעים אלו. ת"ב נוטה לשמר מצב זה בחלק מן המקרים: הכתבתה (ת"ב ד), ה'ייתה (ת"ב טז), בזיתה (ת"ב יח); אך במקרים אחרים הכתיב חסר: כתבת (ב), אמרת (ג), הכבדת (יד). בת"ה בפרשת וארא נותר שריד בודד לכתיב המלא, וגם הוא לפי עד נוסח אחד בלבד: יצאתה (ת"ה ט על פי כ"י ה). בקטגוריה זו, אם כן, ת"ב נוטה להמשיך את הנוהג הקדום, בעוד שבכת"ה לא נותרו לו אלא שרידים בודדים. אמנם אפשר שהעדות הבודדת לכתיב המלא בת"ה מעידה על קיומו במידה רבה יותר בנוסח המקורי של ת"ה, והיעלמותו אירעה רק בגלגולי הנוסח המאוחרים. מכל מקום, אף אם ניטשטש נוהג זה בת"ה, אין ספק שכתיב זה קיים במידה ניכרת בספרות התנחומא בכללותה.

2.2.2 כתיב הדיפתונג הסופי ay

בכתיבה של קטגוריה זו מצוי אחד מן ההבדלים המפורסמים בין לשון ארץ ישראל ללשון בבל: בארץ ישראל הדיפתונג הסופי ay נכתב יי או יי, ובבבל, לצד דרכים אלו, דרך הכתיב העיקרית היא יי.⁵³ הכתיב יי במקורות ארץ-ישראליים מיוחס בדרך כלל להשפעת התלמוד הבבלי עליהם.⁵⁴

49. לשונם של שני קטעי גניזה תנחומאיים – 17 ו-27 – כבר הובחנה כבעלת סמנים ארץ-ישראליים קדומים (ברגמן, תנחומא, עמ' 163 ביחס לק; מישור, אפיגרפיה, עמ' 261 ביחס לק2). מגמתנו כאן היא לבחון חתך רחב יותר של החומר התנחומאי, הכולל גם את מהדורות הדפוס הנחשבות כמאוחרות באופן יחסי. בדברינו להלן לא נכלול התייחסות לממצאים משני קטעים אלו אלא בנקודות שבהן היא תידרש להבנת התמונה הכוללת.

50. קוטשר, מגילת ישעיהו, עמ' 348–349; קימרון, דקדוק, עמ' 77, 132.

51. סוקולוף, בר"ר, עמ' 136, 143; הנמן, תורת הצורות, עמ' 34; בנדויד, לשון, עמ' 211, 217. פרידמן (שיירי כת"י, עמ' 20) מצא כתיב זה גם בתלמוד הבבלי.

52. סוקולוף, קטעי בר"ר, עמ' 61.

53. קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 251–253. ברויאר (העברית בתלמוד, עמ' 70) ופרידמן (טיפולוגיה, עמ' 166–169) העמידו על כך, שהכתיב יי קיים גם בבבל. לדעת קימרון (א' מצעית, עמ' 144) הנטייה לכתיב זה בארץ ישראל קשורה לנטייה להכפלת י' עיצורית.

54. קוטשר הנ"ל; בר-אשר, פרמה ב, עמ' 137. דעת ברויאר (העברית בתלמוד, עמ' 69) בעניין זה מסיגת יותר.

ב71 וב37 משתקף כתיב ארץ-ישראלי מקורי, ובכל ההיקריות בהם הכתיב הוא יי: נהריי, בניי, זבדיי, בניי, מגפתיי, עליי, לפניי. בטקסטים האחרים שנבדקו כמעט שלא נותר זכר לכתיב ביי' כפולה: בת"ה ות"ב כינויי הקניין הדבוקים לגוף ראשון נכתבים ביי' בודדת, כגון כתבי (ת"ה ה), אלי (ת"ב ב), עלי (ת"ב כב). וכן במילים אשר חזקה עליהן ההשפעה המקראית: אימתי⁵⁵ (ת"ה ה, ת"ב כב), סיני (ת"ב א). בשמות הפרטיים בעלי סיומת זו באה בדרך כלל הסיומת הבבלית: עזאי (ת"ה א), סימאי (ת"ב ט), יוחאי (ת"ה א, ה, ו). זה האחרון נכתב בת"ב יוחי⁵⁶ (ת"ב ב, ג, כ) – כתיב רגיל בשם זה גם בדפוס התלמוד הבבלי.⁵⁷ רק בא1 נמצא פעם אחת הכתיב ביי' כפולה: גניי. הנוהג הארץ-ישראלי המקורי, אם כן, מתקיים בקביעות בעדי נוסח טובים של ספרות התנחומא אך בנוסחים אחרים הוא מיטשטש, אולי בהשפעת מקורות בבליים, כדרך שהושפעו מהם כתבי היד של המשנה.⁵⁸

2.2.3 חסימת הברה פתוחה סופית בעיצור n

שתיים מן התיבות השכיחות שבהן מתקיימת התופעה בלשון חז"ל הן למעלן ולמטן.⁵⁹ הראשונה מופיעה בצורה זו ב71 ובת"ב (יא), והשנייה בא1. תופעה זו איננה נחלת העברית הבבלית.⁶⁰ גם בעניין זה קו הלשון הארץ-ישראלי המקורי נעלם כמעט לחלוטין מת"ה ומת"ב: בת"ה מופיעה למעלה מספר פעמים (א, יא, יד, טו, טז) וכן בת"ב (יז, יט), ולמטה בת"ב (יז) – כולן בצורה זו לפי כל עדי הנוסח.⁶¹

2.3 תצורה ארץ-ישראלית

2.3.1 כינוי הרמז לנקבה

היה משה אומר לפני הקב"ה רבונו של עולם מפני מה זאת האומה משתעבדת, שבעים אומות יש בעולם ואינן משועבדות אלא האומה הזאת בלבד, אכן נודע החטיאה הזאת [כ, ח, ר; זו 47, ח] (ת"ב יז).

זאת הוא כינוי הרמז המקראי לנקבה, לעומת הכינוי זו, הרגיל בלשון חז"ל. סגל טען שזאת נמצאת במשנה לעתים רחוקות.⁶² לעומתו קבע סקולוף על פי כ"י

55. בהשפעת מתי המקראית; ראה ברויאר, שם, עמ' 67 הערה 321. זאת בהנחה שהיא נהגתה בדיתונג סופי ולא בחיריק כדרך התרגומים הארמיים (ראה קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 267–268).
56. גם בהיקריותו בת"ה הוא נכתב כך במיעוט כתבי היד.
57. פרידמן, טיפולוגיה, עמ' 166.
58. הדברים אמורים אפילו ביחס לכ"י קאופמן; ראה קוטשר, לשון חז"ל; ברא-אשר, פרמה ב.
59. נאה, שתי סוגיות, עמ' 383, ובספרות הרשומה שם בהערה 74.
60. ברויאר, העברית בתלמוד, עמ' 125.
61. רק בת"ה (יד) גורס ק למעלן כנגד כל שאר עדי הנוסח – גרסה שספק גדול אם ניתן לייחס לה מהימנות כלשהי.
62. סגל, דקדוק, עמ' 49.

קאופמן, שהופעות בודדות אלו הן שיבושים,⁶³ ומדבריו נראה שהניח כן ביחס ללשון התנאים כולה. בלשון האמוראים הוא הראה שזו מופיעה במעמד תחבירי של נושא, נשוא או תואר (לוואי), ואילו זאת עשויה להופיע במעמד של תואר בלבד. על פי הנתונים במאגרים, המורים על כ-40 היקרויות לזאת בלשון התנאים, קשה להניח שכולן שיבושים.⁶⁴ אך עצם ההבחנה בין לשון התנאים ללשון האמוראים היא נכונה, והשימוש בזאת מתרבה מאוד בלשון האמוראים.

אשר ללשון האמוראים שבבבל, ברויאר מצא שעיקר שימושה של זאת הוא בביטוי הכבול "זאת אומרת", ומלבד זאת השימוש בה נדיר, וכנראה נטול התניה כלשהי.⁶⁵ יוצא אם כן, שההבחנה במעמד התחבירי בשימוש של זאת מאפיינת את לשון אמוראי ארץ ישראל. הבחנה זו מתקיימת גם בלשון ספרות התנחומא, כפי שמודגם בציטוט לעיל.⁶⁶

2.3.2 צורת נקטול ביחס למדבר

נטיית הפועל לגוף המדבר בעתיד בצורת המדברים היא ממאפייניה של הארמית הגלילית.⁶⁷ סוקולוף⁶⁸ מצא ששימוש זה חדר לעברית של חיבורי האמוראים הארץ-ישראליים, ואף ציין לדוגמה אחת מת"ב.⁶⁹ יש בידי שתי דוגמאות נוספות מספרות התנחומא:

לפיכך אמר הק' [=הקב"ה] למשה "ראה נתתיך אלהי' לפ' [=לפרעה]",⁷⁰ לה' והפרע ממנו והבא עליו עשר מכות אמ' לו היאך נבי' [=אביא]⁷¹ אמ' לו הק' "ואת המטה" (10).

63. סוקולוף, בר"ר, עמ' 137.
64. התיאור של סגל, אם כן, מדויק יותר מזה של סוקולוף ביחס ללשון התנאים.
65. ברויאר, העברית בתלמוד, עמ' 210–211.
66. לא נזדמנו היקרויות נוספות בקורפוס הנחקר מעבר לזאת המצוטטת, אך קביעה זו מבוססת על בחינת כלל ההיקרויות בספרות התנחומא, על פי המופיע במאגרים. מצאתי שתי היקרויות יוצאות מן הכלל, שבהן זאת אינה במעמד של לוואי: "אנכי חטאתי ל'ה' אלהי ישראל וכזאת וכזאת עשיתי" (יהושע ז 20) לא זאת עשיתי בלבד אלא מעלתי באחרות (ת"ה מסעי ה); "זאת שאמרת 'ארץ אפים', כך אתה מאריך ברוחך" (ת"ב שלח יד). בהיקרות הראשונה זאת נגזרת בבירור מלשון המקרא המובאת בסמוך לה, ורק לזאת האחרונה אין לי הסבר.
67. דלמן, דקדוק, עמ' 265; היימנס, תורת הצורות, עמ' 78–79; גינזברג, תרגום, עמ' 383 הערה 15. לדברי גינזברג, השימוש בצורה זו נהג מן הגליל וצפונה בלבד. וראה גם יהלום, שפת השיר, עמ' 163.
68. סוקולוף, בר"ר, עמ' 144–148.
69. שם, עמ' 148.
70. שמות ז 1.
71. במקבילה של קטע זה בת"ה (ט) ובת"ב (ח) מופיע אביא. כפי שהראה סוקולוף, המעתיקים נטו "לתקן" צורות אלו לצורת היחיד, וכך אירע גם כאן.

אמר להן בואו ונבדוק [=אבדוק] אתכם אם יש בניכין חלוקין על הא' [=האלוהים] (27).⁷²

די בנתונים אלו כדי לקבוע בוודאות את עובדת קיומו של קו לשון ארץ-ישראלי זה בספרות התנחומא.

2.3.3 יודה (10)

כך היא צורתו של השם יהודה במקורות ארץ-ישראליים אותנטיים.⁷³

2.3.4 בין/בית הקברות

הלך העבד לבקש את רבו בבית הקברות התחיל צווח לבני אדם שעומדין שם לא ראיתם בכאן רבי, א"ל רבך לאו כהן הוא, אמר להם הן, אמרו לו שוטה ומי ראה כהן בבית הקברות (ת"ה ה).

הלך עבדו לבקשו בין הקברות, התחיל צווח אדוני אדוני, אמרו לו מי הוא אדוניך, אמר להם פלוני כהן, אמרו לו שוטה שבעולם כהן אתה מבקש בבית הקברות (ת"ב ב).

בין הקברות במשמע 'בית הקברות' הוא הצירוף שנהג בלשון ארץ ישראל המקורית. אמנם כתיב היד של ספרות ארץ ישראל מלאים בחילופים בין צורה זו לבין הצורה בית הקברות, שנוצרה כנראה בהשפעת לשון בכל.⁷⁴ זהו המצב גם בנוסח ת"ב כאן, המשמר שריד לצורה המקורית שנעלמה מנוסח ת"ה.

2.3.5 ציפורין (ת"ב ט)

זהו שמה של העיר בספרות ארץ ישראל. בספרות הבבלית היא מכונה ציפורי.⁷⁵

72. גנז"ש, עמ' 44. היקרות נוספת, מסופקת, ישנה בת"ב: "היאך עשיתם לי שנהא [=שאהא] שונא אתכם" (ת"ב משפטים י, על פי נוסח קטע הגניזה שבניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, אוסף אדלר מס' 2365.69). במקרה זה ייתכן שמדובר בגרירה מצורת נהא ביחס לרבים שמופיעה מספר שורות קודם לכן.

73. אפשטיין, מבוא, עמ' 1268; סוקולוף, בר"ר, עמ' 36–41; בירנבאום, לשון המשנה, עמ' 329–331. לדעת סוקולוף כתיב השמות המקוצר מייצג נוהג גלילי; אך לפי מסקנת בירנבאום אין להניח את מציאותו בגליל יותר מאשר ביהודה.

74. ליברמן, מכילתא, עמ' 55–56; תוכ"פ, א, עמ' 109; בנרדוד, לשון, עמ' 199; בר-אשר, פרמה ב, עמ' 152–153; ברויאר, העברית בתלמוד, עמ' 252–253. וראה עוד אצל ברויאר שם הפניה למקורות נוספים ודין באופן שבו נוצר הביטוי בית הקברות.

75. פרנקל, מבוא הירושלמי, ג ע"ב; גינזברג, דיאלקטים, עמ' 429; קוטשר, ארמית גלילית, עמ' קצ; הנ"ל, לשון חז"ל, עמ' 258; בנרדוד, לשון, עמ' 199; בר-אשר, פרמה ב, עמ' 139. לדעת נאה (שחי סוגיות, עמ' 383–384) מסתבר שהצורה המקורית של השם היא ציפורין, והצורה הבבלית המקוצרת נוצרה על ידי שימוש ה'ן הסופית, כנטיית היריעה של הארמית הבבלית. לדעה זו נטה גם ברויאר (העברית בתלמוד, עמ' 125–126).

2.3.6 אין אתה (ת"ה א, ת"ב ד, ט, יח)

זוהי צורתו של הצירוף בארץ ישראל,⁷⁶ שמזדמנת כאן בכמה היקרויות על פי כל עדי הנוסח,⁷⁷ לעומת אי אתה – הצורה העיקרית בבבל.⁷⁸

2.3.7 אילולי

צורה זו ידועה כצורה ארץ-ישראלית, לעומת אלמלי הבבלית.⁷⁹ בפרשת וארא משמשת בכל המהדורות הצורה הארץ-ישראלית בלבד (ת"ה ז, ט, יז; ת"ב טז, כב).⁸⁰

2.4 אוצר מילים וביטויים משותפים לספרות ארץ ישראל ולספרות התנחומא

2.4.1 עשה

א' ר' שמואל בן נחמן שבעת ימים עשה הא'ם מפתה למשה שילך בשליחותו (17).

כיון שהלך משה למדין ועשה שם ששה חדשים (א' 1).

אילולי שאתה אלוה לא היתה עושה שש שנים בבית קודש הקדשים (ת"ב טז). וכמה היתה המכה עושה בהם (ת"ה יג, ת"ב יד).

פירוש הפועל עשה הוא 'שהה'.⁸¹ הפועל במשמעות זו נמצא פעמיים בלשון התנאים בסדר עולם רבה (ב; ל),⁸² והוא רגיל בספרות האמוראים של ארץ ישראל ובספרות התנחומא. במקביל לו משמש השורש עב"ד בארמית הגלילית גם במובן זה.⁸³

2.4.2 הלך ריחה

משל לנבלה שהיתה נתונה בזוית ועפר מכוסה עליה ואין ריחה עולה, ובא אחד וגילה אותה והלך ריחה (א' 1).

"הליכה" במובן 'התפשטות של ריח' קיימת רק במדרשי האגדה של ארץ ישראל: בראשית רבה (מב, א; לד, ט), ת"ב (ויקהל א). הוראה זו מופיעה גם בארמית: "אזיל ריחה" (איכה רבה א). הביטוי הנפוץ יותר להוראה זו בספרות חז"ל הוא "ריח נודף".

76. שרביט, אבות, עמ' 87–88; כהן, נטיית אין, עמ' 37.

77. יוצא מכלל זה רק כ"ה, הגורס בהיקרות שבת"ה אי אתה.

78. ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 1115; ברויאר, העברית בתלמוד, עמ' 123–124.

79. סגל, דקדוק, עמ' 170 ועמ' 236; בנדויד, לשון, עמ' 201; שרביט, אבות, עמ' 36–37 (וראה שם דיון באטימולוגיה); ברויאר, עברית האמוראים, עמ' 129–132.

80. במאגרים רשומות כמה היקרויות בודדות של אלמלי בת"ה. הצורה הבבלית חדרה במידה מוגבלת גם לספרות התנאים הארץ-ישראלית, כפי שהראו שרביט וברויאר שם.

81. לגבי המובאה האחרונה הציע ילון (פרקי לשון, עמ' 101) פירוש אחר.

82. כבר העיר על כך לוי גינצבורג בגנז"ש, עמ' 29.

83. סוקולוף, ארמית א", עמ' 392.

2.4.3 בית אב (ת"ב ח, טו)

משמעות הצירוף היא 'מקור, הוכחה לדבר'. צירוף זה מופיע במקומות נוספים בספרות ארץ ישראל: ירושלמי פסחים ו, א (לג ע"א); ירושלמי שבת יט, א (יז ע"א); שיר השירים רבה (א).

2.4.4 יגע בתורה

אם ילך אדם ויגע בתורה וישב לו אני מראה מעשיו בעולם (ת"ב ח).

בלשון חז"ל ההתעסקות המאומצת בלימוד התורה מתוארת כ"עמל בתורה".⁸⁴ בלשון אמוראי ארץ ישראל לצד ה"עמל בתורה" רווח גם התיאור בלשון "יגיעה בתורה",⁸⁵ וכן בספרות התנחומא.⁸⁶ בלשון התנאים ובתלמוד הבבלי העיסוק בתורה אינו מתואר אלא בלשון "עמל".⁸⁷

2.4.5 כל ימים ש

השם הגדול היה חקוק בהן, וכל ימים שהיה בידן לא היה מלאך המות יכול לשלוט בהן [ח, ר; כל זמן ש כ] (ת"ב ט).

ניצני שימוש של ביטוי זה, בצד הביטוי המקביל כל זמן ש, עולים פעם אחת בלשון התנאים (ספרי זוטא יט, טז); ובחיבורים המובהקים של אמוראי ארץ ישראל הוא ישנו כמה וכמה פעמים.⁸⁸ כך בלשון אמוראי ארץ ישראל נוצר בידול סמנטי בין

84. ובמקביל בארמית של ארץ ישראל "לעי באורייתא" (סוקולוף, ארמית א", עמ' 284). שרביט (אבות, עמ' 29–30) רואה בשימוש בעמל (המופיע במשנה כמעט רק במסכת אבות) לעומת עסק (הרווח בכל המשנה) קרבה בלשון ובסגנון לספרות החכמה של בית שני ובמיוחד לקהלת ומשלי. אין בדבריו התייחסות לשדה הסמנטי הספציפי של עמל בתורה, הנוכח לרוב במסכת אבות וכמעט שאינו מזדמן בשאר מסכתות המשנה.

85. דוגמות אחדות: ירושלמי ברכות ב, ח (ה ע"ג); בראשית רבה (מט, ד); ויקרא רבה (לא, ה).

86. למשל: שמות רבה לח, ה; שם מז, ה; ת"ב בראשית כה; שם ויצא ב; ת"ה תצוה ט; שם תשא ג.

87. מצאתי רק היקרות אחת היוצאת מכלל זה: "יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ שיגיעת שניהם משכחת עוון" (משנה אבות ב, ב). אך יש לשים לב שמדובר כאן על עיסוק משותף בתורה ובמלאכה, ולא על העיסוק בתורה לבדה. הסתירה לכאורה לדברינו מן הבבלי כתובות קד ע"א "בשעת פטירתו של רבי זקף עשר אצבעותיו כלפי מעלה, אמר: רבש"ע, גלוי וידוע לפניך שיגיעתי בעשר אצבעותי בתורה ולא נהניתי אפילו באצבע קטנה" אינה אלא סתירה מדומה. זוהי גרסת הרפוס, ובכתבי היד "בתורה" אינו מופיע.

88. למשל: ירושלמי יומא ו, ג (מג ע"ג); ירושלמי סוכה ב, י (נב ע"ד); בראשית רבה מה, ט; פסיקתא דרב כהנא "דברי ירמיהו", יד. וכן במקומות נוספים בספרות התנחומא, כגון ק, ת"ה שמות ג. הוא מופיע גם בארמית של ארץ ישראל, כגון "כל יומין דהרא תרנגולתא מתגעגע בקיטמא לית את כביש לה" (איכה רבה ב, ד).

ציון פרקי זמן ארוכים יותר, ששיעורם מספר ימים, ולזה מכוון הביטוי הנדון, לבין פרקי זמן קצרים יותר, המצוינים בביטוי כל זמן ש.⁸⁹

2.4.6 מפריח דשאים (ת"ה ה)

השימוש בשורש פר"ח במשמעות 'נביטה, צמיחה' רגיל במקרא.⁹⁰ בלשון התנאים ובתלמוד הבבלי שורש זה משמש במערכת הפועל בעיקר בהוראת 'תעופה'. במובן 'צמיחה' הוא מצוי בשימוש פועלי רק בהקשר של פריחת צרעת⁹¹ ובשם פרח.⁹² בלשון אמוראי ארץ ישראל לברה חוזר השימוש המקראי גם למערכת הפועל: "פרחה חברית ולא פסקו" (ירושלמי מועד קטן א, א [פ ע"ב]); "אתמול מפריח במצות ומעשים טוב" (בראשית רבה לו, ד); "וכיון שהגדילו הפריחו זה ריחו וזה חוחיו" (בראשית רבה סג, י). שימוש זה ישנו גם במקומות נוספים בספרות התנחומא.⁹³

2.4.7 מדרשן פירות (ת"ה ה)

מעיקרה משמעות השורש דש"ן מקבילה לזו של השורש שמ"ן. כך גם ברוב מימושו במקרא, מלבד כמה מקומות שבהם משמעות זו מושאלת להוראה של צמיחת יכול נאה (ישעיהו ל' 23; תהלים צב 15).⁹⁴ המופעים הבודדים של השורש בספרות חז"ל באים בהוראה המושאלת בלבד.⁹⁵ בלשון התנאים השורש מופיע רק בצירוף "דושנה של יריחו" (למשל ספרי במדבר פ). בלשון האמוראים של ארץ ישראל ובספרות התנחומא מופיע כמה פעמים הביטוי "מדרשן פירות", המשמש גם הוא בהוראה המושאלת.⁹⁶ ביטוי זה לא נמצא בספרות חז"ל מחוץ לחטיבות אלו.

2.4.8 כיון ש

יוחנן ברויאר מצא במחקר מקיף שביטוי זה משמש בלשון התנאים לציון זמן בלבד,⁹⁷ ובתלמודים נוצר גם שימוש לציון סיבה.⁹⁸ מדרשי האמוראים, באופן מפתיע, משמרים

89. אין כוונתי לומר, שהביטוי כל זמן ש מכוון בהכרח לפרקי זמן קצרים בכל הופעותיו בלשון אמוראי ארץ ישראל. עניין זה טעון עדיין בדיקה.
90. ראה בד"ב, עמ' 827.
91. ראה עה"ש, ו, עמ' 520. וראה שם בעמ' 420, שקישר לכאן גם את הביטוי "קטן פורח". גם אם כדבריו כן הוא, זהו שימוש מאובן ומוגבל לביטוי זה.
92. גם המופיע בתוספתא בבא קמא (ג, ה) אינו יוצא מכלל זה, שלא כדרך שפירשו עורכי המילון ההיסטורי במאגרים. ראה תוכ"פ, ט, עמ' 22.
93. למשל: ת"ה וירא טו; ת"ה אחרימות ח; ת"ב נח כ.
94. בד"ב, עמ' 206; בן־יהודה, ב, עמ' 1010.
95. ההיקרות היחידה בספרות התנאים והאמוראים של ההוראה הבסיסית היא בבבלי ברכות כט ע"א: "ודשננו בנאות ארצך". זו שייכת ללשון התפילה, שהיא חטיבה בפני עצמה של לשון חז"ל, לפי החלוקה של קוטשר, מבעיות המילונות, עמ' 40.
96. למשל: בראשית רבה יא, ה (על פי כ"י וטיקן 60 בלבד); ויקרא רבה כח, א; פסיקתא דרב כהנא "עומר", א; ת"ה תשא לג; ת"ה ראה טז.
97. ברויאר, ביטויי זמן.
98. שם, עמ' 64–69. דבריו של ברויאר (לשוונות הסיבה, עמ' 107) בעניין זה אינם מדויקים.

את המצב שבלשון התנאים, וגם בהם הביטוי מיוחד לציון זמן.⁹⁹ על פי היקרויות הביטוי בקורפוס שנבדק¹⁰⁰ לשון התנחומא ממשיכה את הנוהג בלשון מדרשי האמוראים בקטגוריה זו, וביטוי זה מציין זמן בלבד.¹⁰¹

2.4.9 ביטויי סיבה המופיעים בספרות אמוראי א"י וספרות התנחומא בלבד

למה כן: "אומר עצתי תקום וכל חפצי אעשה, למה כן שאין הקב"ה חפץ לחייב כל בריה" (ת"ב יא).
על ידי ש: ¹⁰² "ומי גרם לו הבזיון הזה, אלא על ידי שכיוה את צדקיהו" (ת"ב יח).

2.4.10 ביחד

אמר לו נשתה בתוך הקערה אני ואתה ביחד [ב, ה, ג, פ, ו, 3ד, ת; בקערה אחת ל; (חסר) 7, 1ד] (ת"ה יג).

יש להבדיל בין שתי הצורות של תואר פועל זה, יחד וביחד. הראשונה מקראית, ומופיעה בלשון חז"ל רק במקומות בודדים.¹⁰³ במקומה בא לרוב הביטוי כאחד. ביחד¹⁰⁴ קיימת בלשון חז"ל גם כן במקומות ספורים, כולם בספרות ארץ ישראל המאוחרת¹⁰⁵ ובתנחומא.¹⁰⁶ בשונה מקווי הלשון שנמנו עד כה, עניין זה אינו משותף לספרות התנחומא ולספרות האמוראים, והוא מעיד על התפתחות שחלה בתקופה מאוחרת יותר.

99. ברויאר, ביטויי זמן, עמ' 69.

100. א (שלוש פעמים), ת"ה (ג; ו; ז; יד; טז עפ"י ק, ל בלבד), ת"ב (ד; ו; יב; כב – מספר פעמים בכל סימן). ישנה חריגה אחת בלבד מכלל זה: "מי שהוא אויל או כסיל בא להריב את חבריו ומציא דברים שיש לו, וכיון שהוא חכם באחרונה הוא מסלקו" (ת"ב יב). אך משפט זה כצורתו קשה להבנה, ומסתבר שנפל בו שיבוש כלשהו. ראיה לדבר, שבכל המקבילות (ת"ה יב, שמות רבה ט, ילקוט משלי רמז תתקסב) המשפט מופיע בנוסח אחר, ולא מופיע בו כלל הביטוי כיון ש.

101. גם תצורת הביטוי בספרות התנחומא תואמת את המצוי במדרשי ארץ ישראל, והצורה מכיון ש, שנתחדשה בתלמוד הירושלמי, נעדרת ממנה כמעט לחלוטין (ברויאר, ביטויי זמן, עמ' 63).

102. ביטוי זה כבר נזכר אצל ברוורמן, לשונות הסיבה, עמ' 107 כביטוי אופייני לספרות ארץ ישראל. למשל פסיקתא דרב כהנא "שמיני עצרת", ב; קהלת רבה א, טו. במאגרים רשומות שבע היקרויות נוספות, כולן כחיבורים מתקופת האמוראים ואילך. הצורה המופיעה בדפוסי הספרא (שמיני א, ל) אינה מופיעה בכתב היד החשוב ביותר שלו – וטיקן 66.

104. התפתחות מעין זו, שבה מצטרפת ב' היחס אל תואר הפועל, התרחשה במספר תארים נוספים, כגון חנים – בחינם (ראה ילון, ערכי לשון, עמ' 59 הערה 15; ברויאר, העברית בתלמוד, עמ' 221–222).

105. קהלת רבה ט, ט; ספר הרזים, רקיע א; מסכת סופרים יד, טז.

106. ת"ה משפטים א, ת"ב וישלח כג.

2.5 לשון בבל בספרות התנחומא

2.5.1 גדול יותר מ

אהרן היה ראוי ליכנס תחילה שהיה גדול ממנו שלש שנים, אלא משה היה גדול יותר מאהרן בעיני מצרים (ת"ב יג).

לדברי ברויאר,¹⁰⁷ מבנה זה של הבעת ערך היתרון ("גדול יותר מ") נמצא בתלמוד הבבלי בפתיחתם של משפטי השוואה (כגון "גדול מה שנאמר במיכאל יותר ממה שנאמר בגבריא"ל", ברכות ד ע"ב), בשונה מן המצוי במשנה ובתלמוד הירושלמי:¹⁰⁸ בהם משמש המבנה "גדול מן" בלבד, בלא "יותר". לפי דברים אלו, לכאורה, מבנה המשפט המצוטט לעיל מושפע מלשון הבבלי. אך יש לשים לב שהמבנה התחבירי במקרה שלפנינו שונה מזה המצוי בבבלי, שכן התואר גדול אינו מופיע בתחילת המשפט, והוא צמוד אל מילת ההשוואה יותר. לפיכך קשה לראות בהימצאותו השפעה ישירה של לשון הבבלי.¹⁰⁹ יתרה מכך, לאור ההשוואה למקבילה בת"ה (יב), גדול ממנו, כצפוי בלשון ארץ ישראל, יש מקום לחשד שהנוסח כאן משובש, או שנוצר בשלב עריכה מאוחר.¹¹⁰

ישנן מספר היקרויות נוספות בספרות התנחומא של הביטוי המשווה "גדול יותר מ..."¹¹¹ ואלו הן: דברים רבה (ואתחנן ד; תבוא א), ת"ב ות"ה ויקרא (א); ת"ה בשלח (ב). שתי ההיקרויות שבדברים רבה שונות אף הן מן המבנה הבבלי,¹¹² ואין לראות בהן את השפעתו. שלוש האחרונות הן למעשה טקסטים מצוטטים מן התלמוד הבבלי (סנהדרין צג ע"א).

2.5.2 אותיות

למדנו רבינו מהו שיקרא אדם את השם באותיותיו [...] אבא שאול אומר אף ההוגה את השם באותיותיו (ת"ה א).

107. עברית האמוראים, עמ' 134–136.

108. ולפי הרשום במאגרים אף בכל ספרות ארץ ישראל.

109. לדברי ברויאר, השימוש במילה יותר במשפטים אלו שבתלמוד הבבלי בא מן הצורך להפריד בין שני הערכים המשווים, כאשר המילה גדול מצויה בתחילת המשפט ומשום כך אינה חוצצת ביניהם. במקרה הנדון המילה גדול ממוקמת בין שני הערכים ומפרידה ביניהם, ועל כן סיבת השימוש במילה יותר אינה זהה לסיבתו בתלמוד הבבלי.

110. בשולי הדברים יש להעיר שה"גדולה" שמדובר עליה כאן היא גדולה בשנים, להבדיל מן המשמעות הרגילה של מבנה זה, המתייחס לעדיפות במעמד או במדרגה רוחנית.

111. בתלמוד הבבלי מספר הופעותיו מגיע לעשרות.

112. להלן שתי ההיקרויות: "ואין לך גדול בנביאם יותר ממשה וישעיה" (דברים רבה, ואתחנן ד); "שאין גדול לפני הקב"ה יותר מאמן שישראל עונין" (שם, תבוא א). בשני המקרים ההשוואה היא בין המצוי לבין ההיעדר, ולא בין ערכיהם של שני עצמים קיימים, כמבנה הנפוץ בתלמוד הבבלי.

ההבדל בצורת הריבוי של אות הוא מן ההבדלים המפורסמים בין לשון ארץ ישראל ללשון בבל. בלשון בבל (כמו בעברית החדשה) ישנה הבחנה בין אות במובן 'תו, סימן' או 'מופת', שריבוייה הוא אותות, לבין אות 'סימן המשמש לכתיבה', שריבוייה אותיות. בלשון ארץ ישראל צורת הריבוי היא אותות לשני המובנים.¹¹³ לפי האמור צורת הריבוי כאן היא בבליית. יתרה מכך: בספרות התנחומא כולה, על פי הנתונים ממאגרים, משמשת צורת אותיות לכדה במובן 'סימני כתיבה'¹¹⁴ – מצב התואם, לכאורה, את תכונות העברית שבבבל.

אך כבר מן ההשוואה למקבילות הטקסט המצוטט לעיל עולה, כי יש מקום לערער על הנחה זו. אמנם במשנה (סנהדרין י, א) מופיע באותיותיו במקום באותיותיו, אולם בתוספתא (סנהדרין יב, ט), ובירושלמי (פאה א, א [טז ע"ב]) הנוסח הוא באותיותיו,¹¹⁵ אף שמדובר בטקסטים ארץ-ישראליים.

יתרה מכך: בהתבוננות מקיפה יותר מתברר שהחלוקה בין בבל לארץ ישראל בעניין זה איננה ברורה כל צורכה. כבר העיר בירנבאום, שאותיות מופיעה מעט גם באבות הטקסטים של ספרות התנאים.¹¹⁶ מבדיקת הנתונים במאגרים עולה, שהיא קיימת בשיעור זה או אחר בכל הטקסטים הארץ-ישראליים: משנה, תוספתא, מדרשי ההלכה, תלמוד ירושלמי ומדרשי האמוראים. בירושלמי, למשל, שתי הצורות שוות בתפוצתן, ובפסיקתא דרב כהנא היקרויות הצורה אותיות אף מרובות יותר משל חברתה. דומה כי אין לייחס את כל היקרויות הצורה אותיות בספרות ארץ ישראל להשפעת לשון הבבלי בגלגולי המסירה, ויש להניח כי הצורה אותיות התקיימה במידה כלשהי גם בארץ ישראל.

לאור זאת אין לראות בשימוש בצורה אותיות בתנחומא השפעה בבליית. בהתאם להנחתנו כי לשון התנחומא ארץ-ישראלית היא, השימוש בצורה זו אף מחזק את ההנחה בדבר קיום הצורה בארץ ישראל גם בתקופות קדומות יותר. כמו כן ייתכן, שהיעדר הצורה אותות במובן זה מספרות התנחומא מעיד, כי בתקופה שבה נוצרה ספרות התנחומא גבר בארץ ישראל השימוש בצורה אותיות, ודחק לחלוטין את הצורה אותות.

2.5.3 מתורגמן

כשם שהדורש יושב ודורש והמתורגמן משמיע לפניו [ג, ה, פ, 3ד]; האומר [ק, ת, ב, 7, 1ד] (ת"ה י').

113. אפשטיין, מבוא, עמ' 1257–1258; בנדייד, לשון, עמ' 198; אלדר, מסורת הקריאה, עמ' 226; מישור, קערות ההשבעה, עמ' 223. לדיון בנושא והפניות נוספות ראה ברויאר, העברית בתלמוד, עמ' 241.

114. יוצאת מכלל זה היקרות אחת בלבד, בת"ה (יתרו י), ואף היא מצויה בתוך טקסט שמקורו במדרשים קדומים (בראשית רבה צט, ב; פסיקתא דרב כהנא "בחדש" יג).

115. כל הנתונים כאן מבוססים על הנוסח המותקן במאגרים, ולא נערכה בדיקה בעדי נוסח נוספים.

116. בירנבאום, לשון המשנה, עמ' 26.

לפי ממצאי ברויאר¹¹⁷ הצורה מתורגמן נובעת מן הארמית המזרחית ומצויה כמעט רק בתלמוד הבבלי,¹¹⁸ לעומת תורגמן, השלטת בארמית הגלילית ובעברית שבארץ ישראל. לפנינו, אם כן, צורה בבליית אופיינית. אך מציאות צורה זו כאן היא נחלתו של ענף נוסח אחד בלבד של ת"ה, הענף האיטלקי;¹¹⁹ אין היא מופיעה בשלושת ענפי הנוסח האחרים. לפיכך יש להניח, שהנוסח הגורס מתורגמן אינו מייצג את נוסח הטקסט המקורי של ת"ה.

2.5.4 הרבה כמה פעמים

א"ל הקב"ה למשה חבל על ראבדין ולא משתכחין הרבה כמה פעמים נגלית על אברהם יצחק ויעקב [ג, ה, פ, ת; הרבה פעמים ק; הרי כמה פעמים ד; כמה פעמים ק] [ת"ה א].

גם בטקסט המקביל בשמות רבה (ו, ד) הגרסה היא הרבה כמה פעמים, כגרסת רוב כתבי היד כאן. זהו ביטוי מורחב השווה במובנו לביטוי הרבה פעמים. ביטוי מורחב זה אינו קיים בחיבורים אחרים מספרות ארץ ישראל, והוא מצוי בתלמוד הבבלי בלבד.¹²⁰ האפיון הבבלי כאן אינו מפתיע, הואיל ומדובר בקטע המועתק מן התלמוד הבבלי¹²¹ (סנהדרין קיא ע"א).¹²²

2.6 לשון ארץ ישראל ולשון בבל: סיכום

לאור שפע האפיונים הארץ-ישראליים שפורטו לעיל אופייה הארץ-ישראלי של לשון התנחומא-יילמדנו בכללותה הוא ברור ומוכח. קווי לשון החורגים מכלל זה, התואמים את העברית של בבל, נמצאו בת"ה בלבד. יש להדגיש, כי גם ביחס למהדורה זו אין מקום לפקפק בקיומה של תשתית לשונית ארץ-ישראלית, המשתקפת במספר ממצאים חד-משמעיים המורים בבירור על מוצאה. לשון אופיינית לענף הבבלי נמצאה בה בוודאות רק פעם אחת, בציטוט ישיר מן התלמוד הבבלי. בגוף הטקסט התנחומאי

117. ברויאר, העברית בתלמוד, עמ' 288–289.

118. לדבריו אין לדעת אם מציאות הצורה מתורגמן בעברית שבבבלי היא מקורית, או שמדובר בחרידה מאוחרת במהלך גלגולי המסירה.

119. ראה ברגמן, תנחומא, עמ' 167; קנסקי, תנחומא, עמ' 111. גם 3ד, דפוס מנטובה, משתייך באופן טבעי לענף זה בפרטים רבים.

120. ראה ברויאר, חידושים מילוניים, עמ' 78. שם בהערה 102 הוסיף שתי דוגמות מת"ה (ואתחנן ו) ואחת מחלקו הראשון של שמות רבה.

121. אמנם אין הדבר כן ביחס לביטוי המופיע בת"ה ואתחנן. שם ייתכן שהשפעת לשון הבבלי חדרה אל הטקסט התנחומאי גופו.

122. הביטוי מופיע בסנהדרין שם לפי כ"י פירנצה, הספרייה הלאומית המרכזית II.1.7. לפי עדות ברויאר כך מופיע גם בכ"י קיימברידג' O. o. 1.4. בשאר כתבי היד שראיתי מופיע הביטוי הרגיל הרבה פעמים.

המקורי לא נמצא ולו קו לשון בבלי אחד שאינו מוטל בספק.¹²³ לפיכך יש לומר, כי גם מעט סממני לשון בבל שישנם בשולי ספרות התנחומא-ילמדנו אינם משנים את הקביעה, כי מדובר בטקסטים ארץ-ישראליים מובהקים. וזאת בניגוד לעמדתו של אבא בנדריד (אליה עוד נתייחס להלן בסיכום המאמר).

3. חלק ג: חידושים מילוניים בספרות התנחומא-ילמדנו

3.1 לעתיד

אמר הקב"ה בעה"ז פרעתי ממצרים בעשר מכות אבל לעתיד אני נפרע לכם מגוג ומגוג (ת"ה י').

הצירוף לעתיד לבוא לתיאור זמן רגיל בלשון חז"ל. הצורה המקוצרת לעתיד, המופיעה בדוגמה שלפנינו,¹²⁴ אינה קיימת, ככל הנראה, בלשון התנאים והאמוראים. לעומת זאת בספרות התנחומא היא מופיעה במידה שאינה מבוטלת: דברים רבה (וילך ט), ת"ב (ויצא ב), ת"ה (נח יג, ויחי יז, בשלח י, משפטים יח) וכן כמה פעמים בקטעי תנחומא שפרסם מאן.¹²⁵ לפנינו, אם כן, חידוש שנתחדש בלשון התנחומא.

3.2 אלא

אלא בהקשרים המובאים להלן משמשת באופן מפתיע כמילית הצגה, הקרובה במשמעה להרי, שהרי. משמעותה כאן הפכית להוראתה היסודית, המציינת ניגוד, והיא שונה מכל שימושיה המוכרים בלשון חז"ל.¹²⁶ שכטר¹²⁷ וגניצבורג¹²⁸ כבר העירו באופן מקומי על שימוש זה, ובצירוף הנתונים שבידינו הוא מסתמן כקו ייחוד של ספרות התנחומא. להלן כל ההיקריות שנמצאו לשימוש זה:

א' ר' יהושע ב' נחמיה ראה מה כת' קולה כנחש ילך למה שנימשלה בנחש אלא מה הנחש מלחש והורג דכת' אם ישך הנחש בלא לחש כך המלכות מלחשת על אדן והורגתו (ק1).

כתיב החטה והכסמת לא נכו אלא שהיה יורד על כל דבר ודבר לפי כחו (ת"ב יט).

123. כנזכר, כמה חוקרים סבורים שת"ה נערך בבבל או באזור הנתון להשפעתה (ראה לעיל במבוא, סעיף 0.1.2). סברה זו אינה עומדת בניגוד למסקנתנו ביחס לתשתית הארץ-ישראלית שלו. מאידך גיסא, כיוון שלשון בבבל שנמצאה בת"ה במסגרת מחקרנו מופיעה בציטוט מן הבבלי, אין בממצאינו חיזוק להשערותם.

124. כך לפי רוב עדי הנוסח. רק כתבי היד ל, ז גורסים לעתיד לבוא.

125. מאן, המקרא, 1, עמ' קסא, רכג, רלח. וכן ב"מדרש חדש" – הנ"ל, 2, עמ' עב, עד, פז.

126. ראה אור, תחביר, עמ' 278–281.

127. שכטר, מדרש, עמ' 263.

128. גנז"ש, עמ' 30.

וכשם שחלקתי לך כבוד כך אף בניי שאת הולך לגאול כך חלקתי להם כבוד [וקר]אתים אלי'ם דכ' אני אמרתי אלי'ם אתם ובני עליון וגו' אלא הוי יודע שכבודן עליו יתר ממך (37).

אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה רבש"ע תקרא ואנכי אענה כל מה שאתה גוזר אני מקיימה אלא למעשה ידיך תכסוף (ת"ה תצוה ב). אבל הא'ים (=האלוהים) אינו כן אלא שוה לפניו תדע לך אלא כשיבקש הא'ים להאביד את כל העולם שקל בני אדם עם הבהמה.¹²⁹ יעקב היה לו אחריות והתחיל משמר את עצמו שלא יתקיים בו השטר ותידע לך שכן אלא כיון [...]

בנוהג שבעולם שנים נכנסין לדין לפני השלטון אחד עני ואחד עשיר מהו עושה נוטל לאותו עשיר פנים יתיר מן העני והי אלא משתיק לעני ושומע לעשיר.¹³⁰

כיצד נוצרה משמעות זו לאלא? ניתן להציע כי זוהי התפתחות השימוש ב"אלא המסבירה" שבלשון המשנה.¹³¹ אלא בשימוש זה באה בראש תשובה לשאלה (גלויה או נסתרת), כגון "אם כן למה אמרו חכמים עד חצות? אלא להרחיק את האדם מן העבירה" (ברכות א, א). עיקרה של זו הוא הצגת התשובה, אך עדיין מתקיימת בה משמעות הניגוד – בין השאלה לבין תשובתה.¹³² התפתחות אפשרית שלה היא אלא הנידונה כאן, המקיימת רק את פונקציית ההצגה, בלא ניגוד לנאמר קודם לכן.¹³³ בשולי הדברים יש להזכיר את דברי אליעזר בן-יהודה במילונו,¹³⁴ שְׁמָנָה בין משמעי התיבה גם סימון קשר של סיבה ותוצאה, כעין 'ולכן', 'ובכן' (כלי להזכיר את המשמעות שעלתה כאן). שתיים מתוך שלוש דוגמאותיו לקוחות מספרות התנחומא (במדבר רבה טז),¹³⁵ אך נראה שאין קשר ביניהן לבין השימוש הנידון כאן.

129. שכטר, מדרש, עמ' 264.

130. שם, עמ' 263.

131. ראה אור, תחביר, עמ' 280. בדוגמה האחרונה שהובאה לעיל ניתן להבין שאלא מופיעה לאחר שאלה כעין "אלא המסבירה"; אך נראה שיש מקום לכלול גם אותה במסגרת הדיון על הרחבת השימוש באלא.

132. ראה את הסברו האטימולוגי של אור שם, עמ' 281. וראה גם לידל וסקוט, עמ' 68, חלק II סעיף 1, ביחס ל-ἀλλά היוונית, המקבילה הן בצורתה והן בשימושה לאלא העברית. לפי המובא שם נראה שגם למילה היוונית ישנו שימוש כעין "אלא המסבירה", וייתכן אם כן, שהשימוש בלשון המשנה הוא השתקפות השימוש ביוונית.

133. בדוגמה האחרונה שהובאה לעיל ניתן להבין שאלא מופיעה לאחר שאלה כעין "אלא המסבירה"; אך נראה שיש מקום לכלול גם אותה במסגרת הדיון על הרחבת השימוש באלא.

134. בן-יהודה, א, עמ' 227.

135. והרי הן: "אמר לו המלך תדע שאצלך אני סועד אלא לך ותקן לי"; "לאחר זמן א"ל השומר איני יכול לשמור כולו לבדי אלא הביא לי עוד אחרים שישמרו עמי". הדוגמה השלישית שהביא (משרי השרים רבה ב) ניתנת להתפרש היטב על פי המשמעויות הרגילות של אלא.

3.3 אין לו חיים

מלך בשר ודם אין קוראין בשמו כמו קיסר אגוסטוס בסילוואוס, ואם קרא אדם אחד באחד מהם אין לו חיים (ת"ב ז).

פירושו של ביטוי זה הוא 'מיועד להוצאה להורג, עומד למות'. הוא ייחודי לספרות התנחומא,¹³⁶ ומופיע בה כעשר פעמים (למשל: שמות רבה לט, א; ת"ה נשא כג; ת"ב שלח לא).

3.4 רוחך גסה עליך

אמר ר' ברכיה אילו הן הגוותנין, שרוחן גסה עליהן, ומגביהין את עצמן (ת"ב ח).

לא בשביל שקראתי אותך אלוה תהא רוחך גסה עליך אין אתה אלוה אלא על פרעה (ת"ב ט).

הצירופים הרגילים בספרות חז"ל לציון תכונת הגאווה הם שם התואר גס רוח והצירוף השמני גסות הרוח. בלשון האמוראים נמצאים גם הצירופים רוח גסה ודעת גסה.¹³⁷ הביטוי המופיע כאן, רוחו גסה עליו, המורחב בתוספת מילת היחס הרפלקסיבית, אינו שונה בתוכנו הסמנטי. ביטוי זה מצוי עוד בשני מקומות בת"כ (וישלח יז; וישב ז) וכן בשמות רבה (מ, ד).¹³⁸

3.5 להעלות דורון

עלה צדקיהו להעלות דורון (ת"ב יח).

הפעלים הרגילים בספרות חז"ל ביחס להבאת דורון הם לשלוח, לשגר, להוליך או להביא. "להעלות דורון" מופיע רק בספרות התנחומא, במקום הזה ובשלושה מקומות נוספים:¹³⁹ ת"ה (אחרי י), ת"ה (שלח יד),¹⁴⁰ במדבר רבה (יז, א).

3.6 קדשים

ומה עשה להם התחיל מחרק עליהם שיניו ואמר נרפים אתם נרפים לשון טנוף הוא ישתחקו עצמותיכם קדשים אתם קדשים (ת"ה ו).

136. הביטוי הזהה המופיע במכילתא לדברים (לג, ב) אינו עניין לכאן, אלא משמעו 'חיייו אינם חיים', כלומר חיים רעים. בספר חופת אליהו, שעריכתו אינה קודמת לתקופת התנחומא, הביטוי הנדון מופיע פעם אחת (אות ג).

137. בבלי פסחים ק"ג ע"ב; בבלי קידושין פ"ב ע"א; פסיקתא דרב כהנא "זכור" ג.

138. נוסח הדפוס בבבלי תענית (ח ע"א) "הגיס דעתו עליו" שונה מנוסח כתבי היד "הגיס דעתו", ולפיכך אין לראות בו את תחילת צמיחתו של הביטוי.

139. ופעם אחת במדרש מאוחר אחר – מדרש אגור (פרשה ח).

140. וכן בת"כ (שלח כו).

מובנו של קֶדֶשׁ במקרא הוא 'מזומן למשכב זכר'.¹⁴¹ כאן, בדברי התוכחה של פרעה למשה ואהרן, משמעות זו אינה נראית כמתאימה להקשר. ככל הנראה סופר כתב היד ששימש כמקור לכתבי היד N, S, וְ הַרְגִּישׁ בְּכֶךְ, וניקד קֶדֶשִׁים, במשקל שונה מן המשקל המקראי.¹⁴² מסתבר יותר לראות בתואר זה לשון גנות וביזיון כללית יותר, שאיננה מכוונת למוכן המקראי המצומצם. גם בכמה היקרויות של שם זה¹⁴³ בפיוט הארץ-ישראלי פירוש זה מתאים יותר:

מִקְדֶּשׁ אֶל גּוֹי קִדְּשִׁים / שְׁלוּחֵי קוֹדֶשׁ מֵעַם קְדוֹשִׁים / נָתִיב דִּי עֲבִירָה מִבְּקָשִׁים /
וַיַּעֲנוּם דְּבָרִים קָשִׁים (ינאי).¹⁴⁴
ומהם יופיע משיח לקדושים / למשווח קודש קֶדֶשִׁים / ויעביר מלכות קִדְּשִׁים
(קליר, הקרובה "ויכון עולם" לתשעה באב).
באו קָשִׁים בְּנֵי קֶדֶשִׁים בְּנַחֲלֵתִיךְ / טִימְאוּ בְּנֵי רִשְׁעִים אֶת הֵיכַל קֶדֶשִׁיךָ (קליר,
קִינַת "באו אדומים" לתשעה באב).
אֲדָר שְׁנֵי סַח לְמִשְׁרַת בְּחָר לָנוּ אֲנָשִׁים / עָרַךְ מִלְחָמָה וִיחְלוּשׁ קִדְּשִׁים (פנחס,
קידוש ירחים אדר ב).¹⁴⁵

בכל הופעותיו הנוספות של שם זה בספרות חז"ל משמעותו שווה לזו המקראית. במקבילה בת"ב (יח), וכן בדפוסים המאוחרים של ת"ה, הנוסח הוא קְדוּשִׁים. נוסח זה אינו מתאים להקשר, והוא נוצר ככל הנראה על ידי "תיקון" המשבש את כוונת הנוסח המקורי.

4. סיכום

בעקבות התיאור שהוצע בזה עולות מספר מסקנות כלליות באשר לאופייה של לשון התנחומא.

כאמור, מבין החטיבות המוכרות של לשון חז"ל ניתן היה לצפות, על פי מועד

141. על פי רש"י לדברים כג 18, ועל דרך זו פירשו כל המילונים. זוהי כנראה שאילה מן האכדית, שבה מופיעה התיבה qadištu בהוראה קרובה לזו (בן-יהודה, יב, עמ' 5796 הערה 1; אבן-שושן, עמ' 2295).

142. אלו כתבי יד תימניים. לא מסתבר שהייתה להם מסורת שונה בניקוד המקרא; מסורת הניקוד הבבלי בתיבה זו במקרא שווה למסורת הטברנית (ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 924). אמנם המסורת הבבלית מכירה גם ניקוד קֶדֶשִׁים, קֶדֶשִׁיו (פורת, לשון חכמים, עמ' 111) במשמע 'קודש', ואם כן אפשר שהניקוד כאן מכוון למשמע זה, אף שאינו מתאים להקשר. עוד ייתכן, שהנקודן ניצל צורה מוכרת נדירה יחסית כדי להצביע על הבדל במשמעות.

143. יש לשים לב לכתוב המלא קְדִישִׁים בשלוש מארבע המובאות שלהלן, המכוון כנראה להנעת הִיד' בתנועת e.

144. הקרובה "אנשים חכמים", על פי קטע קיימברידג', אוסף טיילור-שכטר, 13H 2, 11-12. ניקוד שורה זו על פי זולאי, עמ' רז; רבינוביץ, עמ' 86.

145. שלוש המובאות האחרונות הן על פי הנוסח במאגרים. הניקוד בהן נוסף על ידי.

העריכה המשוער של ספרות התנחומא, לקשר הדוק בין לשונה ללשון אמוראי ארץ ישראל. הממצאים שהובאו מורים שאכן כך הוא, דבר שמתבטא בהופעתן של צורות משותפות ובאוצר מילים וכיטויים המופיעים בשתי חטיבות אלו בלבד. אך נראה שלא יהיה זה מדויק להניח, כי התשתית הלשונית של שתי אלו אחת היא. השפעות הארמית העולות בלשון התנחומא והחידושים העצמיים המתגלים בה¹⁴⁶ מורים כי יש להכיר בלשון התנחומא (ואולי בלשון המדרש המאוחר כולו) כשכבה לשונית נוספת, בעלת מידה של עצמאות, על השכבות המוכרות של לשון חז"ל,¹⁴⁷ ולכל הפחות כחטיבה משנית של לשון ארץ ישראל המאוחרת, לצד לשון האמוראים. מלבד הקרבה ללשון האמוראים הארץ-ישראלית ישנן הקבלות בין לשון הפיוט הארץ-ישראלי ולשון ספר המעשים לבני ארץ ישראל לבין לשון התנחומא, שעליהן הצביע ברגמן במחקריו. מספר ממצאים שעלו בידינו מחזקים את עובדת קיומן של הקבלות אלו.¹⁴⁸

לאור האמור ניתן דעתנו לדברי אבא בנרוד הנזכרים. מדבריו עולה שלשון התנחומא מורכבת ממעין ערבוביה של כל השכבות הלשוניות של העברית שקדמו לה, מן המקרא ועד לשון חכמים שבארץ ישראל ובבבל. ברי שאין לקבל השקפה זו. קיומה של תשתית משותפת ללשון התנחומא וללשון אמוראי ארץ ישראל אינו מוטל עוד בספק. מחברי התנחומא המשיכו מסורת לשונית-ספרותית רציפה שהתקיימה בארץ ישראל, ואשר ניבטת גם מלשון החיבורים המאוחרים ביותר של ספרות זו. מרכיבים אופייניים ללשון בבל, מאידך גיסא, אינם מופיעים בספרות התנחומא אלא מעט מזער, ובטלים במיעוטם לנוכח שפע התופעות האופייניות ללשון ארץ ישראל. אין לראות בהם עדות על טיבו של עיקר הטקסט התנחומאי, אלא השפעות מאוחרות שחדרו אליו בשלבי העריכה הסופיים או במהלך גלגולי המסירה.

קיצורים

כתבי יד ומהדורות דפוס¹⁴⁹

1. תנחומא הנדפס

1 = אוקספורד, ספריית בודליאנה, (153) Hunt. Donat. 20 Uri 116

ג = אוקספורד, ספריית בודליאנה (156) Opp. 187, Ol. 183

146. מספר החידושים המילוניים שעלו בידינו אמנם אינו גבוה, אך יש לזכור כי הממצאים מבוססים על בדיקתה של פרשה אחת בלבד. די בממצאים אלו כדי ללמדנו על קיומן של כוחות יצירה לא מבוטלים שפעלו בלשון התנחומא. ניתן להניח כי מחקר בהיקף רחב יוכל להצביע על חידושים רבים נוספים.

147. דהיינו לשון התנאים ולשון האמוראים.

148. ללשון הפיוט: לקישות (חלק א, סעיף 2.1), קדשים (חלק ג, סעיף 6). לספר המעשים: פלן (חלק א, סעיף 1.2).

149. סימני כתבי היד הם לפי הצעת ברגמן, תנחומא, עמ' 21–27, 40–42.

- ד = הסכמת נוסח דפוס קושטא ונוסח דפוס מנטובה
 17 = מדרש תנחומא, דפוס קושטא ר"פ-רפ"ב
 37 = מדרש תנחומא, דפוס מנטובה שכ"ג
 ה = אוקספורד, ספריית בודליאנה, (2337) Hunt. 74, Uri 90
 1 = רומא, וטיקן 44
 ז = ניו יורק, בית המדרש לרבנים, (4915) (Mic 193) (Emc 1669) Rab.
 ט = אוקספורד, ספריית בודליאנה, (2491) Opp. Add. Fol. 66
 7 = רומא, אנג'ליקה (A. 3. 2) 61
 1 = ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה, X893M5843
 1 = ניו יורק, בית המדרש לרבנים, (4938) (Mic 210) (EMC 1670) Rab.
 ס = ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אוסף בואסקי 48
 פ = פרמה, ספריית פלטינה, דה-רוסי 261
 ק = קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Add. 1212
 67 = קיימברידג', ווסטמינסטר קולג', Talmudica II 64-65
 ת = הסכמת כתבי היד התימניים ז, ט, נ, ס, ן
 2. תנחומא בוכר
 ח = אוקספורד, ספריית בודליאנה, (155) (Ol. 418) Mich. 577
 כ = אוקספורד, ספריית בודליאנה, (154) (Ol. 157) Opp. 20
 7 = פרמה, ספריית פלטינה, דה-רוסי 1240
 47 = קיימברידג', אוסף טיילור-שכטר, C2.163
 ר = רומא, וטיקן 34
 ת"ב (מהדורת הדפוס) = מדרש תנחומא על חמישה חומשי תורה, מהדורת ש' בוכר, וילנא 1885
 3. קטעי מהדורות אחרות¹⁵⁰
 1א = אוקספורד, (2634) Heb. c. 18
 [י"ד וילהלם, "תנחומא לס' שמות", קבץ על יד, סדרה חדשה ספר ו (טז), חלק א (תשכ"ו), עמ' 57-59]
 10 = טרייר, הספרייה העירונית, Inc. 4~ 1116
 J. Bassfreund, "Ueber ein Midrasch-Fragment in der Stadt-Bibliothek zu Trier", *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums* [38 (1894), pp. 169-176, 214-216
 17 = קיימברידג', אוסף טיילור-שכטר, C1.46
 [מאז, המקרא, 1, עמ' צח-קג; ברגמן, תנחומא, עמ' 295-299]

150. בסוגריים מרובעים מצוין מקום פרסום הקטע.

27 = קיימברידג', אוסף טיילור-שכטר, M.sc.36.198

[גנז"ש, עמ' 37–50]

37 = קיימברידג', אוסף טיילור-שכטר, C2.68

[מאן, המקרא, 1, עמ' קד–קיא]

4. ספרות חז"ל

משנה כ"י קאופמן = כ"י קאופמן A50 בספרייה הלאומית בבודפשט
תוכ"פ = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: ביאור ארוך לתוספתא, א–י, ניו יורק
תשט"ו–תשמ"ח

מאגרים = מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, האקדמיה ללשון העברית,
<http://hebrew-treasures.huji.ac.il>

מחקרים

אבן-שושן = א' אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים תשנ"ז
אורבך = א"א אורבך, "שרידי תנחומא-יילמדנו", קבץ על יד, סדרה חדשה ספר ו
(טז), חלק א (תשכ"ו), עמ' 1–54

אזר, תחביר = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה
אלדר, מסורת הקריאה = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות
המשותפים לה ולמסורת ספרד, כך ב: ענייני תצורה (עדה ולשון, ה), ירושלים
תשל"ט

אפשטיין, מבוא = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח
בר"ב = F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew and English*
Lexicon of the Old Testament, Oxford 1962

בירנבאום, לשון המשנה = ג' בירנבאום, לשון המשנה בגניזת קהיר, ירושלים
תשס"ח

בכר = ב"ז בכר, אגדת אמוראי ארץ ישראל, תרגם מגרמנית א"ז רבינוביץ, כך ג,
חלק ג, תל אביב תרצ"ח

בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א–יז, ירושלים
תרס"ח–תשי"ח

בנרוד, לשון = א' בנרוד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל אביב תשכ"ז
בר-אשר, טיפוסים = מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", מחקרים,
א, עמ' 76–108

בר-אשר, מחקרים = מ' בר-אשר, מחקרים בלשון חכמים, א–ב, ירושלים תשס"ט
בר-אשר, פרמה ב = מ' בר-אשר, "דברי מבוא למשנה כתב יד פרמה ב", מחקרים,
א, עמ' 131–161

ברגמן, תנחומא = מ' ברגמן, ספרות תנחומא-יילמדנו: תיאור נוסחיה ועיונים בדרכי
התהוותם, ניו ג'רזי תשס"ד

ברורמן, לשונות הסיבה = נ' ברורמן, "תפרוסת לשונות הסיבה בלשון חכמים",

פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשושנה בהט, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 107–118

ברויאר, ביטויי זמן = י' ברויאר, "מוקדם ומאוחר בלשון חז"ל: ביטויי זמן ההופכים לביטויי סיבה", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, בעריכת א' ממז, ש' פסברג וי' ברויאר, כרך ב: לשון חז"ל והארמית, ירושלים תשס"ח, עמ' 62–81

ברויאר, העברית בתלמוד = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב

ברויאר, חידושים מילוניים = י' ברויאר, "חידושים מילוניים בלשון האמוראים", לשוננו סט (תשס"ז), עמ' 51–86

ברויאר, עברית האמוראים = י' ברויאר, "על הלשון העברית של האמוראים בתלמוד הבבלי", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז – ספר היובל לאבא בנדויד), עמ' 127–153

גינזברג, דיאלקטים = H. L. Ginzberg, "Zu den Dialekten des Talmudisch-Hebräischen", *Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 77 (1933), pp. 413–429

גינזברג, תרגום = ח"א גינזברג, "בשולי תרגום ארץ ישראל", תרכ"ז (תרצ"ד), עמ' 381–383

גלוסקא, ארמית = י' גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ח

גנז"ש = ל' גינזברג, גנזי שכטר, א, ניו יורק תרפ"ח

דלמן, דקדוק = G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Leipzig 1905

היימנס, תורת הצורות = ש' היימנס, תורת הצורות של הארמית שבתלמוד הירושלמי על פי קטעי גניזה, עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ה

הנמן, שאילות = ג' הנמן, "שאילות מקראיות במשנה", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 95–96

הנמן, תורת הצורות = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב יד פרמה (דה-רוסי 138), תל אביב תש"ם

וכמן, מדרש חדש = ג' וכמן, "לשון פייטנים ורמזי פיוטים ב'מדרש חדש על התורה'", מחקרי ירושלים בספרות עברית כד (תשע"א), עמ' 55–72

ז'ואן ומוראוקה = P. Jouon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Roma 2006

זולאי = מ' זולאי, פיוטי יוני, ברלין תרצ"ח

יהלום, שפת השיר = י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה

ייבין, ניקוד בבלי = י' ייבין, מסורת הלשון המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה

ילון, ערכי לשון = ח' ילון, "ערכי לשון", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, בעריכת

- מ' בר-אשר, ירושלים תש"ס, עמ' 51–66 (=קונטרסים לענייני הלשון העברית, בעריכת ח' ילון, ב, ירושלים, אלול תרצ"ח – טבת תרצ"ט, עמ' 12–19) ילון, פרקי לשון = ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א
- כהן, נטיית אין = ח"א כהן, "נטיית 'אין' בלשון התנאים", תעודה ו (תשמ"ח – מחקרים בעברית ובערבית: ספר זיכרון לדב עירון), עמ' 37–42
- ליברמן, מכילתא = ש' ליברמן, ביקורת על י"ב לויטערבך (מהדיר), מכילתא דרבי ישמעאל, פילדלפיה תרצ"ה, קרית ספר יב (תרצ"ו–תרצ"ז), עמ' 54–65
- לירל וסקוט = H. G. Liddel and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940
- מאן, המקרא = J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, 1–2, Cincinnati 1940
- מורשת, משנת ר' אליעזר = מ' מורשת, "ללשונה של 'משנת ר' אליעזר' או 'מדרש דל"ב מידות'", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן יא (תשל"ג), עמ' 183–223
- מירסקי, למהותו = ש"ק מירסקי, "למהותו של מדרש נחומא", סורא ג (תשי"ז–תשי"ח), עמ' 93–119
- מישור, אפיגרפיה = מ' מישור, "לשון חכמים לאור האפיגרפיה", מחקרים בלשון ד (התש"ן – ספר זיכרון לרפאל קוטשר), עמ' 253–270
- מישור, קערות ההשבעה = מ' מישור, "העברית שבקערות ההשבעה מבבל", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, בעריכת א' ממזן, ש' פסברג ו' ברויאר, כרך ב: לשון חז"ל והארמית, ירושלים תשס"ח, עמ' 204–227
- נאה, שתי סוגיות = ש' נאה, "שתי סוגיות נדושות בלשון חז"ל", מחקרי תלמוד, ב: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, בעריכת מ' בר-אשר וד' רוזנטל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 364–392
- סגל, דקדוק = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ"ו
- סוקולוף, ארמית א"י = M. Sokoloff, *A Dictionary of the Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat Gan 1990
- סוקולוף, בר"ר = מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 25–42, 135–149, 270–279
- סוקולוף, ארמית בבליית = M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan and Baltimore 2002
- סוקולוף, קטעי בר"ר = מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב
- עה"ש = ח"י קאהוט, ערוך השלם, א–ח, וינה תרע"ח–תרצ"ב
- עפשטיין, מקדמוניות = א' עפשטיין, מקדמוניות היהודים, חלק ראשון, וויען תרמ"ז
- פורת, לשון חכמים = א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות שבכתבי יד ישנים, ירושלים תרצ"ח

פרידמן, טיפולוגיה = ש"י פרידמן, "כתבי-היד של התלמוד הבבלי: טיפולוגיה של כתיב", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בראש, ירושלים תשנ"ו, עמ' 163–201

פרידמן, שיירי כת"י = ש"י פרידמן, "שיירי כתבי-יד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 5–55

פרנקל, מבוא הירושלמי = ז' פראנקעל, מבוא הירושלמי, ברלין תרפ"ג

צונץ, הדרשות בישראל = יט"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, נערך והושלם על ידי ח' אלבק, ירושלים תשי"ד

קוטשר, ארמית גלילית = י' קוטשר, "מחקרים בארמית הגלילית", קוטשר, מחקרים, עמ' קסט-רכז

קוטשר, לשון חז"ל = י' קוטשר, "לשון חז"ל", ספר חנוך ילון, בעריכת ש' ליכרמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 246–280

קוטשר, מבעיות המילונות = י' קוטשר, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל", ערכי המילון החדש ללשון חז"ל, בעריכת י' קוטשר, א, רמת גן תשל"ב, עמ' 29–82

קוטשר, מגילת ישעיהו = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט

קוטשר, מחקרים = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים ואחרים, ירושלים תשל"ז

קוטשר, מחקרים בדקדוק = י' קוטשר, "מחקרים בדקדוק לשון חז"ל (לפי כ"י קאופמן)", קוטשר, מחקרים, עמ' קח-קלד

קימרון, א' מצעית = א' קימרון, "אלף מצעית כאם קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן בהשוואה למקורות עבריים וארמיים אחרים", לשונו לט (תשל"ה), עמ' 133–164

קימרון, דקדוק = א' קימרון, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו

קנסקי, תנחומא = א"ד קנסקי, מדרש תנחומא (הנדפס) שמות, שמות עד בשלח, הוצאה מדעית, עבודת דוקטור, בית המדרש לרבנים, ניו יורק תש"ן

רבינוביץ = צ"מ רבינוביץ, מחזור פיוטי ינאי לתורה ולמועדים, ב, ירושלים תשמ"ז

שכטר, מדרש = S. Schechter, "Midrash Fragment", *Studies in Jewish Literature* = Issued in Honor of Professor Kaufmann Kohler, ed. J. Morgenstern, D. Newmark and D. Philipson, Berlin 1913, pp. 260–265

שרביט, אבות = ש' שרביט, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות והכנות למהדורה מדעית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת ברא"ל, רמת גן תשל"ו

שרביט, זמנים = ש' שרביט, "מערכת הזמנים בלשון המשנה", מחקרים בעברית ובלשונות שמיות מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, בעריכת גב"ע צרפתי ואחרים, רמת גן תש"ם, עמ' 125–110

ראשית הדקדוק העברי והעשייה היוצרת בלשון: הלכה ומעשה בגזירת הפועל

הבחנת גזרות הפועל אצל המדקדים

בבעיית גזרות הפועל התחבטו בדקדוק העברי מאז ומעולם. אותיות השורש המשמשות גם לציון תנועות (בעיקר וי"ו ויו"ד) נשמטות בנטיות השונות, ופייטנים נטו להשמיטן גם בצורת העבר פֶּעַל, שעל פי מקורות הלשון לא היה מקום להשמיטן. ונזקק לבעיה זו על דרך הסיכום ר' אברהם אבן עזרא:

דע כי כל הקדמונים היו אומרים כי שורש ירד – רד לבדו וישב – שב, ושורש עשה – עש לבדו, וככה ימצאו ברובי הפיוטים הקדמונים [...] והיתה כך דעת בן קריש' ור' מנחם בן סרוק.² רק ר' אדוניס³ הקיץ מעט משנת האולת, כי הנזכרים תרדמת השם נפלה עליהם. ויפקח אלהים את עיני לב ר' יהודה ב"ר דוד, הוא הנקרא חיוג',⁴ להכיר אותיות הנח ואיך היו נוספים ונעדרים ומתחלפים. ואמר ר' יהודה הנזכר מנוחתו כבוד אם אמרנו ששורש ירד – רד לבדו וככה שב ועש, הנה משקל אחד לשלשתם, והנה נוכל לומר מן ירד – רדתי, כמו "עוד רד עם אל" (הושע יב 1), והנה יהיה לנו טעם אחר,⁵ ומן ישב – שבתי כמו "ישבתי", גם רדיתי, שביתי, ומן עשה – עשתי. וכמו לרדת נאמר גם מן שב (שורש שו"ב) – לשבת, ומן עש – לעשת. ונאמר מן ישב – לשבות גם לשוב. והיו כל אלה מהרסי הלשון. והדין עמו.⁶

מנחם בן סרוק, שאמנם לא כתב ספר בדקדוק העברית, חיבר את מילון אוצר לשון המקרא הראשון. הוא סידר במילונו את אוצר המילים על פי היסודות – האותיות היציבות אשר לעולם לא תישמטנה, והן המרכיבות את ה"ערכים". בתוך כל "ערך"

1. חי ופעל בצפון אפריקה במחצית הראשונה של המאה העשירית; השווה רסאלה, עמ' 10–11.
2. גולד בטרטוסה, וחי ופעל בקורדובה באמצע המאה העשירית.
3. הוא דונש בן לברט, שגולד בפאס וקיבל תורה בבגדאד. גם הוא פעל בקורדובה בזמנו של מנחם. שניהם התחרו על חסדי הגביר חסדאי אבן שפרוט.
4. נפטר לפני 1012; השווה בסל, עמ' 1–2.
5. הכוונה למשמעות שונה ('נדר' או 'התהלך'), המלמדת שהשורשים שונים.
6. אבן עזרא, שפה ברורה, כה ע"ב – כו ע"א. הנוסח על פי כתב יד פרמה, אוסף די רוסי (314) 2217.

המילים מסודרות במחלקות, אשר ניתן לראות בהן יחידות מילוניות. כך למשל חילק את הערך ר"ט לשלוש מחלקות: "רט מתחלק לג' מחלקות. האחד ורטט החזיקה (יר' מט, כד) ענין חיל ורתת הוא לפי הענין. השני 'כי ירט הדרך לנגדי' (במ' כב, לב) [והשלישין] 'ועל ידי רשעים ירטני' (איוב טז, יא).⁷ ולפי החלוקה של חיוג', שעשה את השורש העברי ליסוד מורפולוגי, לפנינו השורשים רט"ט (גזרת הכפולים), יר"ט (גזרת פ"י) ורט"י (גזרת ל"י) אשר מהם נגזרו צורות הלשון האמורות. דוד בן אברהם אלפאסי קובע במחלקה אחת של מילונו גם את ירט וגם את ירטני, וקושר אותם לשורש ור"ט הערבי ('סיבוך', 'צרה').⁸ בשורשים שעי"ן השורש שלהם אינה יציבה נחלקו הדעות.

שמואל הנגיד הלך בדרך משלו; עליה נשארה בידינו עדותו של ר' אברהם אבן עזרא בלבר. הוא ראה את הפועל קם כבעל שתי אותיות שורש עם אות מצעית מתחלפת: אל"ף, או וי"ו או יו"ד המסתתרות לעתים אבל גם מתגלות: "ויאמר ר' שמואל הנגיד ז"ל כי עיקר קם וחביריו שתי אותיות נראים ואות נח נעלם גם הוא עיקר".⁹ או בניסוח אחר: "ויאמר ר' שמואל הנגיד כי שרש קם שתיים אותיות ונוח ונעלם ביניהם, ולא נאמר עליו שהוא אל"ף ולא וי"ו ולא יו"ד".¹⁰ ולא ביקש הנגיד לשלול את כל שלוש האותיות המצעיות,¹¹ כי אם לומר בסך הכול שהאות המצעית יכולה להיות או אל"ף (כמו בצורת וקאם היחידאית, השווה הושע י 14) או וי"ו (במקור, בציווי ובעתיד של הבניין הראשון) או יו"ד (בצורות משורש שי"ם) המופיעות בנטיותיה השונות של ק"ם.

אברהם אבן עזרא מעיד על עצמו שדעתו קרובה מאוד לדעת הנגיד, אלא שהוא אינו מחשיב את האות המצעית בין אותיות השורש כלל. לדעתו אין לחלק את השורש לקא"ם/קו"ם/קי"ם כי אם לקיים שורש אחד ק"ם דו-עיצורי,¹² וטעמו ונימוקו עמו. לדבריו יש אמנם שורשים שהאות המצעית שלהם היא אחת מאותיות או"י, אבל אז היא מתקיימת לאורך כל הנטייה, ואינה נשמטת כלל. כך למשל בשורש שא"ג או בשורש גו"ע. בגישתו זאת הוא מרחיק לכת, ולעומת הנגיד הוא אינו מוכן להחשיב את שו"ע בפסוק "היערך שו"ע" (איוב לו 19) כשייך לאותו השורש כמו שו"ע בפסוק "ישו"עו מזרוע רבים" (שם לה 9). לדעתו שו"ע בוי"ו תנועית אינו שייך לאותו שורש כמו שו"ע בוי"ו עיצורית. באותו אופן גם יו"ד מצעית עיצורית בבניין פיעל בצורה "ק"ים דברי הפורים" (אסתר ט 32) אינה קשורה לדבריו ליו"ד מצעית תנועית בבניין הפעיל, "כי הם שנים שרשים, כאשר אמרו גם במלות: הלך אלך (שו' ד, ט); או,

7. מנחם, מחברת (פיליפובסקי), עמ' 163; הנ"ל (סאנז-בדיליוס), עמ' 344.

8. אלפאסי, עמ' 606; והשווה ממך, עמ' 137, 248, 306.

9. אבן עזרא, ספר צחות (דל וליה רודריגז), עמ' 120 (337); הנ"ל (ליפמן), מז ע"ב.

10. אבן עזרא, שפה ברורה, כח ע"א.

11. השווה גולדנברג (ג'), השוכן החלק.

12. והשווה למהלך האשכנזי אלדר, תפיסת השורש.

בניסוח אחר, "והטעם אחד והשרשים משונים [=שונים] וככה רבים"; או בניסוח "יתכן להיות גזרה אחרת והטעם [=המשמעות] אחד, והם משני שרשים".¹³

בנימוקיו להסבר הפתרון המפריד בזרוע בין שתי הופעותיה של מילה בעלת משמעות אחת מוכן אבן עזרא להציע שני פתרונות, אחד שלו ואחד משמו של הנגיד. לפי ההסבר שלו "והנה נוכל לאמר כי בעבור היות המלה מב' אותיות יוסיפו אות באמצע". השורש הדו-עיצורי זקוק, לדבריו, לחיזוק ולהשלמה באמצעות עיצור מצעי המרחיבו לשורש תלת-עיצורי תוך כדי שמירה על המשמעות המקורית של השורש הדו-עיצורי. הסבר נוסף הוא מציע משמו של הנגיד: "או בעבור הנוח הנעלם שהוא עיקר כדעת הנגיד". לפי הסבר זה האות הנחה הנעלמת, שגם היא חלק מן השורש, יכולה לחזור ולהתגלם בעיצור של ממש בנסיבות המתאימות. תפיסתו הדקדוקית של הנגיד אשר לאות השורש האמצעית המתחלפת, שהיא יכולה להיות או וי"ו או יו"ד, נראית מתקבלת על הדעת. קצת קשה להבין מה ראה לכלול בין האותיות האמצעיות המתחלפות את האל"ף. אמנם זו אות המופיעה בערבית כאות נחה בגזרת השורשים נחי העי"ן, אבל לא כן בעברית המוכרת לנו.

המרת פועלי ע"ו בפועלי ע"א

אמנם השימוש הספרותי בעברית מעולם לא פסק, וסופרים עבריים ידעו מאז ומעולם לכתוב וליצור בעברית, שהלכה והתפתחה בהתאם לצרכיה הפנימיים וגם על פי השפעותיהן של לשונות דיבור מתחלפות. בדור סמוך קודם זמנו של שמואל הנגיד (993–1056) פעל במזרח שמואל בר הושענא (רשב"ה), המכונה שמואל השלישי (מת אחרי 1011);¹⁴ יצירות שלו נקלטו בין היתר במחזורי ספרד. במקביל לו פעל במזרח יוסף אבן אביתור (מת אחרי 1024); בצעירותו הוא התחרה על ראשות הישיבה בקורדובה. שמואל הנגיד היה עשוי להכיר את יצירותיהם. ביסודה של עבודתם עמדה חשיבה לשונית שלא הייתה ככולה במסגרת נוקשה של שורש תלת-עיצורי מוגדר, ולפיה ניתן להמיר את שורשי עי"ן הפועל וי"ו בשורשים שע"ן הפועל שלהם אל"ף. מציאות זו חלפה ונעלמה מן העולם מאה שנה מאוחר יותר, בתקופתו של אברהם אבן עזרא. גם הפוריזם המקראי שהשתלט על הסגנון העברי בספרד הלך והתרחק מן הצורות הפייטניות שעוד היו בשימוש סביב שנת אלף. הקלסיציזם החונק מבית מדרשם של בעלי השקילה המדויקת לא נקלט במזרח, וכימיהם דווקא, כאשר הארמית לא הייתה כבר בת תחרות, נפתחו כל רובדי הלשון הארמיים והחו"ליים לפני סגנון השיר. בין השאר הם הכירו את המעבר מגזרת ע"ו בעברית לגזרת ע"ה בארמית.

13. אבן עזרא, ספר ההגנה, ג (עמ' 61), יד (עמ' 65), כא (עמ' 68), כח (עמ' 71) ועוד.

14. שירמן, עמ' 63–69. מהדורה של מכלול יצירתו נמצאת בדפוס: 'יצירות ר' שמואל השלישי מראשי ההנהגה בירושלים במאה העשירית, מהדורת י' יהלום וג' קצומטה, ירושלים.

כך בזוגות ב"ש/בה"ת, ר"ן/רה"ט, נו"ר/נה"ר ועוד. מסתבר שבאותה מידה הכירו בעברית שלהם גם את המעבר לגזרת עי"ן הפועל אל"ף.¹⁵

בשורשים עלולי העי"ן הכתיב הערבי הרגיל מסמן את התנועות הארוכות באמות קריאה. באופן כזה המילה הכתובה משמרת במידה רבה את "אותיות השורש", וכמוה גם הארמית בצורות הבינוני קָאם ואחיותיה ואף בצורות עתיד מסוימות. כך החלה פתאום צורה חד-פעמית כמו רָאָמָה לזכות בתשומת לב גדולה. בעקבות "רָאָמָה" וישבה תחתיה" שבזכריה (יד 10) נעשו צורה זו וחברותיה נפוצות בפיוטי שמואל השלישי. כך הוא פייט על שרה אמנו המשולה למקבת (ישעיהו נא 1–2), שנזרעה זרע ופרחה כתמר: "אַשְׁלֵת מְשֻׁלֵּת מְקַבֵּת רָאָמָה כְּתָמָר" (ר"ה, גוף יוצר 1).¹⁶ וכך אנו מוצאים אל"ף אף בצורת העתיד שכבר אינה מתועדת במקרא. באגרתו של שמואל השלישי אל שמריה בן אלחנן, אשר הגיעה אלינו בעצם כתב ידו, הוא מאחל לנמען: "אַלְהֵי קֶדֶם יִמְלֹא מְשָׁלֹ / וַיִּרְאִים דְּגִלּוֹ" (הניקוד שלי).¹⁷

השורש רא"ם מצוי בארמית ליד בן זוגו מא"ך, ושניהם שכיחים למדי. כך בתרגום ישעיהו מ 4 "כל חיליא יראָמון וכל טור ורמא ימָאָכון", וכן בבניין הגורם, כמו בתרגום ישעיהו יג 11: "ותקוף תקיפין אַמְאִיך".¹⁸ לא ייפלא מעתה, שפייטני התקופה השתמשו גם בשורש ה"מלא" הזה. כך בפיוטי יהודה בן בנימן שמן המאה העשירית: "וּלְהַמְאִיךְ (אֶבְיָהֶיךָ) (בלק, זולת 43).¹⁹ בניין הפעיל משורש מא"ך ידוע בעברית כבר בלשון חכמים. כך בכתבי היד המשובחים של ספרי במדבר צ: "כן [=כאן] מקום ממאיך ומש(ה) מגביה, אבל במעשה העגל מקום מגביה ומשה ממאיך".²⁰ מסתבר שפייטני התקופה נסמכו על צורות נתונות, ואף נתנו להן מעמד מועדף בפיוטיהם.

הרחבת פועלי ע"ו באמצעות עי"ן מצעית

בתרגומים הארמיים השורשים מגזרת עו"י מורחבים באמצעות עי"ן מצעית. בשוליים של התרגום הארמי הנאופיטי משמשות לעתים קרובות צורות ארעם בעי"ן כנגד צורות ארים ביו"ד בפנים. כך בתרגום "הרימתי קולי" (בראשית לט 15; ובדומה לזאת שם, פסוק 18) "ארימת קלי" בפנים לעומת "ארעימת קלי" בשוליים, ובתרגום "וַיִּרְם"

15. והשווה כתאב ורסאיל, עמ' XLIV לפולמוס של שמואל הנגיד עם יונה אבן ג'נאח סביב זהות אות השורש השלישית בפעלים מגזרת ל"י (יו"ד או וי"ו).

16. ראה זולאי, האסכולה הפייטנית, עמ' כט, וכן במכתב משנת 1026 הכתוב בכתב ידו של הגאון שלמה בן יהודה: "ראמה ידי המשיצים וגברה זרוע ידי בעלי המחלוקת" (גיל, ארץ ישראל, תעודה 67, שורה 53).

17. גיל, שם, תעודה 18, שורה 16.

18. ראה כתבי הקדש בארמית, עמ' 25, 28, והשווה דלמן: יראם (ישעיהו נב 13), ארעימית (בראשית לט 15); וכן קוטשר, עמ' 51: ארעם (שם כט 11), וקעמו (במדבר כב 14).

19. יהודה בן בנימן, עמ' 260 (ושם מנוקד וְלְהַמְאִיךְ).

20. ספרי במדבר, א, עמ' 229, וכן שם, ג, עמ' 624 הערה 11.

(במדבר כ 11) וארים לעומת וארעם בשוליים, וכן עוד כתרגום של "הרמתי" (בראשית יד 22) אתרעמת בשוליים. פעם אחת מופיעה גם בפנים הצורה ארעם כתרגום של "הרם" (שמות יד 16), וכן הצורה וארעם מתרגמת את "וַיִּשָּׂא" שבבראשית כט 11 בשרידי התרגום מן הגניזה²¹ וכן בשוליים של תרגום נאופיטי. במהדורות לתרגום הארמי השומרוני היה אברהם טל מוכן לרשום את חילופי קמו/קעמו מתוך מחשבה ששתי הצורות עשויות לשמש ראייה לשתי מערכות, ולא סתם קריאה חסרת משמעות פונטית. כחזוק לטענתו הוא מביא את הצורה געזו (גזו), המבוטאת במסורת שומרון החיה gā'ēzu.²² לכאן מצטרפות צורות העתיד תקעים (תכרת, שמות לד 12, 15), יקעם (יקום, דברים יג 2; יט 16) בעדויות קדומות של כתבי היד ME של התרגום השומרוני. בהתפתחות משנית נוצר כנראה גם השורש עט"ף מן טו"ף הארמי בכתבי היד התימניים, הגורסים "על מה דעטף עטפיה ומעטפניה יעטפניה" (אבות ב, יז);²³ ואפשר להניח שהורתה ולידתה של הגרסה בצורות מעין *על דאטעף אטעפניה ומטעפניה יטעפניה.

על פי כל הנתונים האלה ניתן אולי גם להבין כיצד נוצרו בעברית משמעויות חדשות לשורשים נתונים שעי"ן הפועל שלהם סומנה בעי"ן. כך למשל בביטוי "למעך את הקול" בברייתא שבבבלי: "אין המתרגם רשאי להגביה קולו יותר מן הקורא ואם אינו יכול למעך יגביה קורא קולו ויקרא. ואין המתרגם רשאי למעך קולו יותר מן הקורא ואם (המתרגם) אינו יכול להגביה את קולו ימעך הקורא קולו ויקרא" (ברכות מה ע"א בנוסח כ"י אוקספורד 366, והתוספת בסוגריים ייחודית לכ"י פירנצה 7).²⁴ כל התוספת של כ"י פירנצה מופרכת, והיא נוצרה כדי להעמיד סימטריה בין "אם אינו יכול להגביה" ובין "אם אינו יכול למעך". אבל לגבי הנמכת הקול מתאימה האמירה "אינו רשאי", ובשום אופן לא "אינו יכול".²⁵ דרך אגב יצרה גרסת פירנצה גם משמעות בלתי רגילה לשורש מע"ך – 'הנמיך', 'המיך'. והכול נובע מצורת "ימעך הקורא קולו" המתועדת בכ"י אוקספורד, שהפכה בכ"י פריז 671 ינמיך ובכל המקורות האחרים ימעך.²⁶

בדרך דומה נתנו שמואל השלישי ואחרים לשורשי ע"א את המשמעות של שורשים עלולי עי"ן. כך השתמשו בשורש עלול העי"ן שו"ף במשמע 'הסתכל' ו'הביט' (לפי

21. תרגום ירושלמי, עמ' 39.

22. תרגום שומרוני, מבוא, עמ' קמ. והשווה בן־חיים, עמ' 134, וכן שם, עמ' 50: דינעס (=דינוט, דינור).

23. קארה, עמ' 62.

24. מסכת ברכות של כ"י פירנצה לא יצאה מתחת ידיו של סופר כתב היד כולו, שנעתק בשנת 1177. השווה רוזנטל, עמ' 3.

25. אמנם במקרים אחרים משמש יכול גם במשמעות 'רשאי', אבל בוודאי לא בהקשר שלנו.

26. והשווה עוד בהלכות ראו: "והשוחט ימעך וישחוט, ומי שמגביה ושוחט בא לירי איסור" (הלכות פסוקות, עמ' 141).

פירוש מסוים ל"ישופני" בתהלים קלט 11) בצורה שא"ף,²⁷ והשתמשו בו לאו דווקא במשמע 'שאב' או 'השתוקק'. רב סעדיה גאון, לדוגמה, כתב דיכרין שלו לשבועות:²⁸

לא תנאף תעובך וזונה
חדל משאיפת אשה זונה

והכוונה, כמובן, לחטאי המבט המעוררים את היצר, ולא דווקא להרהורי הלב או לשאיפותיו. וכן מצאנו בדברי פנייה של ר' שמואל אל האל בשם עם ישראל: "גְּדֹלָהּ יוֹם לְיוֹם שׁוֹאֵפֶת מִיְדֶעֶת" (מעריב לשבת 3).²⁹ וגם כאן הכוונה, כמובן, להתכוננות המביאה לידי התפעלות והכרזה.

לכאן שייך, כנראה, גם לשון נא"ר הנגזר מן נור הארמי, וכך יש להבין את דברי ר' שמואל המבקש על המתים שיקיצו "וּתְנוּמָם הִנָּאֵר" (מאורה, ויחי),³⁰ וכוונתו לומר לאל שיביא את האור על שנת החושך שלהם. במקרים אחרים נזהרו הפייטנים מעירוב בין גזרות הפועל השונות כשהדבר היה כרוך בחילופי משמעים. הם תמיד השתמשו בצורה רַד במשמעות 'ירד' על פי הנאמר "והיום רד מאד" (שופטים יט 11), ולעולם לא בצורות רד"י ('שלט') או רד"ר ('נדר', 'התהלך') כפי מה שמאשים אותם אבן עזרא.

צורות מקור קצרות

חופש מסוים בהעלאתן של צורות דו-עיצוריות עולה מפעילותם היוצרת של פייטנים בצורות מקור המלוות פעלים מפורשים אשר דרכי הנטייה המיוחדות להם מעידות באופן החלטי על משמעותם. הדבר בא לידי ביטוי במקרים רבים בצורות מקור מגזרת פ"נ המלוות את הפועל. וכבר העמיד מנחם זולאי על שכיחות עצם התופעה של צורות מקור המלוות את הפועל הנטוי באסכולה הסעדיינית. הוא הצביע על טור אחד מתוך רשות (פיוט פתיחה) של יוסף אבן אביתור לשבת בראשית, הקובע "צור נצרו עד יום הזהיר בו אום מאושרת", ושיתף אותנו בלבטיו בהבנת הטור. תחילה הוא חשב להבין כי האל (צור) נצר ושמר את השבת עד אותו היום שבו מסר אותה לישראל, אך לאחר שדקדק בסגנונו של הפייטן הובהרה לו טעותו, לפי שאין צור זה כינוי לאל אלא שם הפועל (המקור) של נצרו שאחריו, ויש אפוא להבין "צור

27. והשווה גם שאף.

28. סעדיה גאון, סידור, עמ' שפז.

29. על פי כ"י ניו יורק, אוסף אדלר 2159.41. והשווה עוד שמואל הנגיד (993–1056): "אֵשֶׁב נְדוּד נִים [...] אֶשְׁאֵף וְאֶשִׁים עָלַי לְבִי וְאֶשְׁחֶה" (שמואל הנגיד, עמ' 104). ואפשר כמובן ש־שֶׁעֶף הערבית לשון 'חשיקה' היא העומרת ברקע.

30. זולאי, מפי פייטנים, נא; פליישר, היוצרות, עמ' 275–276.

נִצְרוּ עַד יוֹם הַזֶּהִיר בּוֹ אוֹם מְאוֹשֶׁרֶת.³¹ מתברר שזולאי קלע למטרה, אבל התופעה רחבה יותר ממה שהוא העלה על דעתו.

הסגנון שעמד עליו זולאי רגיל ביותר בפיוטי אבן אביתור וחבריו, ובייחוד בצורות מקור חד-הברתיות הבאות לפני הפועל הנטוי תוך כדי שימוט היסוד הבלתי יציב בשורש. אנו מוצאים אפוא אצל אותו פייטן בגוף היוצר לפרשת ויקהל (טורים 30–32):

פִּיקוּדֵי פֶּרֶשֶׁה זֹו שְׁמָרוּ שְׁמוֹר רַבָּת
צוֹר תְּצִירוֹם לְעוֹלָם בֶּל יוֹשֶׁבֶת
בְּכָל מוֹשְׁבוֹתֵיכֶם בְּיוֹם הַשַּׁבָּת³²

כאן אפילו יכולנו לחשוב, על פי צורת הכתיב המלא יו"ד, שהפייטן היה סבור שפעולת השמירה מבוטאת בגזרת ע"ו *תְּצִירוֹם. מצד אחר יש, כמובן, להביא בחשבון את אילוץי אקרוסטיכון צד"י שמנעו אותו מלהתבטא כאן על דרך גזרת פ"נ המתבקשת *נִצְרוֹר תְּצִירוֹם וכל כיוצא בזה, וכך גם מצאנו אצל אותו פייטן בנסיבות דומות בלא יו"ד:

פָּצוּ שִׁירָה וּשְׂאוּ יְדֵיכֶם
צוֹר תְּצִירוֹ חֶקֶת סוּדֵיכֶם (שמיני עצרת, גוף יוצר 26–27)³³

ומעין זה גם בשורש נט"ר באקרוסטיכון טי"ת בדיבור על הלויים:

טוֹר אִם יִטְרוּ מִשְׁמֵרֵתִי הַמוֹנֵם יִנְצֹר (נשא, גוף יוצר 16)³⁴

בכל המקרים שנמנו יכולנו לחשוב על ההשפעה הצלילית של צורת העתיד על צורת המקור הקודמת לה, בבחינת זיווג צורות או כל כיוצא בזה; אבל הנה בא רב סעדיה גאון וטופח על פנינו כשהוא מבקש ששבעים אומות העולם ייעלמו כמו אבק פורח שנושבים בו:

נַחֲמוּ / שְׁבִטִי יְהִי אֲשֶׁר בְּיָמִין חֲקוּקִים
שׁוֹב נוֹשְׁבוּ שְׁבָעִים וּבְאֶבֶק אֲבוֹקִים (נחמו, גוף יוצר 40–41)³⁵

ובאותו האופן נהג סעדיה כאשר עודד את שומעי לקחו: "וְזוֹר הַנְּזוֹר".³⁶ הדרך המקוצרת בצורות המקור נוהגת גם בפיוטי שמואל השלישי בגזרת פ"י: "שׁוֹב

31. זולאי, האסכולה הפייטנית, עמ' לה–לו.

32. על פי כ"י אוקספורד 2712.31. הטור האחרון על פי שמות לה 3.

33. על פי כ"י קיימברידג', אוסף טיילור ושכטר H7.43.

34. שם, H15.71.

35. סעדיה גאון, פיוטים, עמ' 89. והשווה פיוטים ושירים, עמ' 166: "שׁוֹב נוֹשְׁבוּ".

36. סעדיה גאון, אשא משלי, עמ' כה.

יִשְׁבוּ לְבִטָּח בַּמִּדְבָּר וְחַיָּה רָעָה אֲשֶׁר־בָּתָּה (בחוקותי, זולת 27).³⁷ כל זאת בעקבות לשון ההפסטה של יחזקאל (לד 25), האומר את הדברים בדברי הנבואה שלו על עם ישראל, ובזיקה לצורת המקור היחידאית בירמיהו (מב 10): "אם שוב תִּשְׁבוּ בארץ הזאת" (לעומת "יָשֹׁב אֶשֶׁב" בשמואל א כ 5). וכבר קבע אבן עזרא בעניין החרג הזה: "והנה היה ראוי להיות יָשׁוּב, רק כך מצאנוהו, גם יתכן שהם זרות, ולא נלמד מהם".³⁸ אבל שמואל השלישי כן למד מהם כאשר בנה על יסוד "ירט הדרך לנגדי" (במדבר כב 32) את "רוט אם וְנִרְטָנוּ מִמֶּסְלוֹל" (פרה אהבה),³⁹ וכן מצאנו בגזרת פ"א הפועל יו"ר בסדר העבודה של אבן אביתור המתאר את עבודת הכוהן הגדול ביום הכיפורים: "צוֹג הַצִּיג וְשָׁחַט כַּחֲקִי".⁴⁰

נראה שבכל המקרים הללו לא ראו הפייטנים את צורות המקור הקצרות גזורות במעין גזירה אוטומטית מהצורות הנטיות, ואף קודמות קדימה עקרונית לפועל הנטוי ומשרתות אותו בכעין השלמה אדורכיאלית. נדמה שהדבר עולה בפשטות גם ממילון המשוררים של רב סעדיה גאון בערך "נן": "נן מן ינון ינמו" (בערכית, במשמע 'יגדל').⁴¹ והשווה גם רשב"ה הפונה לאלוהיו ב"אהבה" שלו לפרשת ויחי: "בְּשֶׁר תַּעֲלֶה וְהָעוֹר תִּקְרֶיךָ בְּנוֹן יָנוֹן".⁴² וידועה דעתו של שמואל הנגיד, שבנגיד ליונה אבן ג'נאח לא היה מוכן לראות את צורות הפועל קשורות וגזורות גזירה אוטומטית מצורות המקור.⁴³ וכבר במקרא מופיעות בגזרת הכפולים צורות דו-עיצוריות של המקור המוחלט המנותקות מן הצורה הנטויה שהן מלוות. כך למשל "פור התפוררה הארץ" (ישעיהו כד 19) במקום פָּרַד וּכְדוּמָה.⁴⁴

בכל המקרים של השימוש בצורות מקור חד-הברתיות אין לכאורה לחשוש לפירוש מוטעה של המבט (שוב מלשון "שיבה" ולא מלשון "ישיבה" בצירוף "שוב יִשְׁבוּ" וכיוצא בזה) בגלל הפועל הנטוי שהוא חד-משמעי ואינו נותן מקום לפירוש מוטעה של צורת המקור. הצגת העובדות של אבן עזרא שבמקום רדתי ('ירדתי') יכולים הפייטנים לומר גם רדיתי ('שלטתי') היא לפיכך דמיונית וחסרת בסיס. ויש להצביע עוד על תופעה מקבילה בדרכי הלשון הפייטניים. על דרך הצגת הצורה הדו-עיצורית

37. על פי כ"י אוקספורד 2714.11. ובכ"י קיימברידג', אוסף טיילור ושכטר, הסדרה החדשה 92.40. ישובו מתוקן אל יִשְׁבוּ.

38. אבן עזרא, שפה ברורה, כח ע"א.

39. על פי כ"י קיימברידג', אוסף טיילור ושכטר, הסדרה החדשה 107.57.

40. רוזנברג, עמ' 24 וכן שם, עמ' 12, והנוסח כאן על פי גרסת "מאגרים" למילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית (<http://hebrew-treasures.huji.ac.il>).

41. סעדיה גאון, האגרון, עמ' 336, וכן גולדנברג (א'), עיונים באגרון. לצערנו, בספר האגרון שהגיע לידינו לא נשתמרו ערכים באותיות ט"ת צד"י ושי"ן (*טר, *צד, *שב).

42. זולאי, מפי פייטנים, נא; פליישר, היוצרות, עמ' 276.

43. השווה אלדר, בין אבן ג'נאח לשמואל הנגיד, עמ' 58. וראה יונה אבן ג'נאח, עמ' קעא: "ונאמר בעתיד יבש" – וזרעו יבש תיבש" (זכריה יא 17).

44. ראה ברגשטרסר, עמ' 416, 545.

כשהפועל המפורש לצדה נהגו פייטנים גם להעמיד את הצורות הקצרות של הפועל הנטוי שעל דרך המקרא לצד הצורות החז"ליות המורחבות.

קיום כל עיצורי השורש בגזרת הכפולים והרחבה לפעלים מרובעים

בלשון המקרא השורשים הכפולים אכן נוטים בהיבלעות אחד מעיצורי השורש, אך יש גם מקרים שבהם התקיימו כל עיצורי השורש במקרא עצמו, כגון יֶחַן (דברים כח 50) לצד יֶחֱנָן (עמוס ה 15). בלשון החכמים גברה הנטייה לקיים את כל עיצורי השורש,⁴⁵ ובלשון הפיוט עוד הלכה נטייה זו והעמיקה,⁴⁶ אף כי לשון המקרא נחשבה תמיד חגיגית יותר והולמת את המשלב הסגנוני הפייטני. בדרכם המיוחדת בחרו הפייטנים לעתים בדרך של פשרה. לצד הצורה המקראית החגיגית הם העמידו את הצורה החז"לית המפורשת יותר. שמואל השלישי פתח כך את פיוט האהבה שלו לפרשת ויחי בעקבות לשון המזמור (תהלים צ 3): "יֶדְכָּא תִּשָּׁב אֲנוֹשׁ וְתָשׁוּב תִּחְוֶן וְתִחְוֶן". צירוף שתי הצורות תורם גם לבהירות ומונע דו-משמעות. חשוב היה לו לכאורה לפייטן לומר שהוא מכון את דבריו אל תחן שהוא מלשון חנ"ן ולא אל *תִּחְוֶן מלשון חנ"י. ברקע אולי מהדהד הערך המילוני החסר בחלק האגרון – מילון המשוררים שבידינו: *חן מן יֶחֱנָן.

טכניקה דומה נקט השלישי כאשר כפה עליו המבנה של הטקסט הפייטני את הצורות המקראיות שבהן אחד מעיצורי השורש נבלע. כך ב"אופן" לפרשת דברים-איכה, כאשר שלושה פסוקי איכה כסדרם מלווים כל מחרוזת משולשת הן בשני ראשי טוריה (במילות הפתיחה) הן בטור השלישי (בלשון החתימה, שגם קובעת את החריזה במחרוזת). פסוקי איכה ג 43–44 פותחים באותה המילה עצמה, סכותה, ומסתבר שהפייטן בפיוטו הרגיש צורך לפרש את ההבדל בין שתי היקרויות אלו, ועשה זאת בעזרת צורות מקבילות המשמרות את שלוש אותיות השורש. את סכותה הראשון הוא הבין כנראה במשמע 'סיכוך', וטפל לו את הפועל המפורש סיכסכתה; ואילו את סכותה השני ביקש לפרש מלשון "סיכוך" באמצעות צורת המקור המוחלט של הבניין הראשון, סִכֵּךְ:

סִכֵּכְתָּה / סִכֵּסְכְתָּה בְּנוּ זְעֵמִים
סִכֵּכְתָּה / סִכֵּךְ מְשֻׁמֵּעַ שִׁיחַ וְטַעֲמִים
סִחִי וּמָאוֹס תִּשְׁיִמְנוּ בְּקֶרֶב הָעַמִּים⁴⁷

הדברים מזכירים במידה רבה את הערך "סך" (סמ"ך כ"ף) במילונו של מנחם בן סרוק, שהוא חילקו לכמה וכמה מחלקות ועניינים. במחלקה הראשונה הוא מביא את

45. הנמן, עמ' 304 ואילך.

46. ייבין, עמ' 110–111.

47. על פי כי קיימברידג', אוסף טיילור ושכטר Misc. 24.97. הטור האחרון על פי איכה ג 45.

הלשונות "סככים בכנפיהם" (שמות כה 20), "סכתה בענן לך" (איכה ג 44) וכדומה, ובמחלקה האחרונה את "וסכסכתי מצרים" (ישעיהו יט 2). בין השאר הוא עוד מצרף במחלקה סמנטית אחת שעניינה לשון "משיחה" את "נסכתי מלכי" (תהלים ב 6) ואת "וסוך לא סכתי" (דניאל י 3).⁴⁸ שלא כמנחם ושלם כדרכו של השלישי נהג דוד בן אברהם אלפאסי בערך "סך" שלו בצרפו את "סכתה באף" (איכה ג 43) ואת "סכתה בענן" במחלקה אחת של 'מניעה' ו'סיכוך'.⁴⁹

את לשון חיל ביקש הפייטן לפרש כלשון חלחלה ב"אהבה" לפרשת בחוקותי. בזיקה ל"כל המחלה" הנזכרת בתוכחה ובניסיון להדגיש את הפחד הנורא דווקא, זה שאין לו מרפא, הוא השתמש בלשון חיל, אבל זה היה בעיניו, כנראה, רב-משמעי כל כך עד שצירף אליו באיחוי בלתי מקושר את לשון חלחל החד-משמעי: "חללנו חללנו מאין עלות ארוכה ותעל".⁵⁰ ערך מוסף יש לטכניקה הזאת בהעשירה את השיר במשחקי צליל בלתי נדלים, תוך שימוש בצורות המרובעות שהן עצמן בעלות נוכחות מוגברת בין הקולות של הטור השירי. רשב"ה ראה בוודאי את הצורות המורחבות כמתנהגות על דרך הפיאור (תפכ"ם) שתיאר רס"ג בספר הדקדוק שלו.⁵¹ גם המעבר מפעלים דו-עצוריים להכפלה על הדרך הארבע-עיצורית היה לכאורה מובן וחלק יותר.

חיבה יתרה נודעה לו לשמואל השלישי לצורות פלפל המרובעות, שהן לכאורה חד-משמעיות הרבה יותר מן הצורות הדו-עיצוריות. מקצתן כנראה אף גזר בעצמו כעוצם יכולתו היצירתית. ביצירה הגדולה לשביעי של פסח "אסלסל בפצח רנני", הנסמכת על לשונות שיר השירים, כתב: "שִׁינִיךְ [...] זִכְּכֹוּ מִכָּל מִין אָסוּר" (סדר ויושע 413, פיוטים ושירים, עמ' 82, לפי שיר השירים ו 6),⁵² וכן "הַתְּאֵנָה / צִמְחִי פְּגִפּוּגָה תַּחְנִיט לְעִינִי" (סדר ויושע 144, פיוטים ושירים, עמ' 67, לפי שיר השירים ב 13). בעקבות "מידה כנגד מידה – סאה כנגד סאה" החזו"לית (סוטה ח ע"ב), הנסמכת על "בְּסִאסָאָה [...] תריבנה" (ישעיהו כז 8), גזר השלישי את השורש המרובע סאס"א. באמצעותו ביקש שהאל ייפרע מן המצרים כראוי להם (תהלים קמט 19), ולא באופן מסורס (חבקוק א 4): "בְּסִאסָאָה לְנוֹפִים מְשֻׁפֵּט כְּתוּב וְלֹא מְעוֹקֵל" (בוא, זולת 2).⁵³ כך גם ביקש למחות את זכר עמלק ושריו לדורי דורות, דור אחרי דור: "אַחֲרֵי אֵין

48. מנחם, מחברת (פיליפובסקי), עמ' 126; הנ"ל (סאנד-בדיליס), עמ' 264*.

49. אלפאסי, עמ' 321.

50. במקום אחר אכן מצאנו אצלו את לשון חלתי במשמע 'חיליתי' (פיוטים ושירים, עמ' 68).

51. סעדיה גאון, צחות, עמ' 318 ואילך.

52. והשווה בעבודה "אמיץ כח" של משולם בר קלונימוס: "שלימים תמימים בבור כפימו זוכוכו" (אמיץ כח 79, מחזור אשכנז ליום הכיפורים, עמ' 445); אבל הצורה מתועדת כבר בתוספתא נידה ד, יא.

53. על פי כ"י קיימברידג', אוסף טייילור ושכטר 8H16.17. אבל השווה כבר אצל אלעזר בירבי קליר, רנד, עמ' 41.

מִדְרָדֵר לְדוֹרֵי דוֹרִים טַפְסָרְיוֹ לְאַבְדֹּ (גוף יוצר, זכור 43).⁵⁴ ב"מי כמכה" הגדול שלו לפסח הוא גם גזר מן רוע שורש מרובע חדש, ותיאר את ההידרדרות של פרעה: "עֲנָמִי וְעָמֹ רוֹעֵרְעוּ / וְעִבְדֵּה הַכְּבִידוֹ וְהִירֵעוּ" (טור 149).⁵⁵ תוך התעלמות מן המשמעות הרגילה של השורש גרג"ר השלישי נוקט בעניינו את המשמעות של גרות ויציאה לגלות: "פָּגַר וְגָרָר קָדֵר" (פסח זולת 34, וכן דברים-איכה יוצר 53),⁵⁶ והכוונה תעשה אותם לגרים, תעקור אותם ממקומם.

גם דרשת הכתוב המתבססת על פועל מגזרת העלולים יכולה להיות מנוצלת לצורך הרחבה והכפלה על דרך הפיאור. בעקבות דבריו של יוסף לאשר על הבית "והשגתם" (בראשית מד 4) יצר רשכ"ה את התיאור הקולע של הריצה אחרי אחי יוסף כדי לבלבל אותם: "אַחֲרֵיהֶם רָדַף מְשֻׁשָׁג דְּבָרִים" (מקץ גוף יוצר 44),⁵⁷ והוא כנראה מלשון שיג ושיח.⁵⁸ וכבר השתמש הגאון סעדיה בפועל הזה בשיר המתאר את הבלבול והטירוף של מרכבות פרעה: "לְסִכְסָף סִינִי [...] לְשֻׁשָׁג אֹפֶן מְרַכְבוֹ".⁵⁹ וכן מצאנו פועל זה בתיאור ניעור וטלטול: "היה אדם הולך אצל הגנן ואומ' לו תן לי באיסור ירק, כשהוא משגשו היה זהב יוצא מעפרו".⁶⁰ בספר הדקדוק שלו אף יצא רס"ג מגדר התיאור היבש אל עבר קביעה נורמטיבית של הדרך הראויה בגזירת הדגם הכפול. לדעתו, ההרחבה ("הפיאור") אפשרית אך ורק בפועל שפעולתו היא מחוץ לפועל (כמו גלגל מן גל"ל וכדומה), ואין היא אפשרית כאשר הפעולה היא בפועל עצמו (*שמעמ"ע מן שמ"ע וכדומה).⁶¹ הוא עצמו גזר מן יס"ד את "סִכְסָד נִזְר מְתֻנֹסֵס", והכוונה לביסוס אבני נזר מתנוססות (זכריה ט 16) ומן סו"ת (הסית) את "סִתְסַת הַשּׁוֹסֵס".⁶² מתברר שהגזירות הללו היו אפנתיות, אבל גם פעלים מרובעים קיימים קיבלו משמעויות חדשות שהפייטן עיגן היטב בצורות בסיס דו-עיצוריות.

54. על פי כ"י קיימברידג', אוסף טיילור ושכטר, הסדרה החדשה 275.96a, וגם כאן לא במשמעות הידועה 'ירידה'.
55. פליישר, חידושי האסכולה, עמ' 352, וכאן כנראה לא דווקא במשמע 'ערעור' או 'בדיקה' (השווה ירושלמי סנהדרין יז, א וכו' ע"ד: "מרערע כתליא").
56. פליישר, היוצרות, עמ' 244.
57. וייס, עמ' 186.
58. והשווה "אמר לו שגשג אותם ברברים" (מדרש הגדול, בראשית, עמ' תשמד), וכן במדרש חסרות ויתירות (שגשג, עמ' 38); אבל בילקוט שמעוני, רמז קנ, "שגיש אותם ברברים".
59. ברכי נפשי, זולאי, האסכולה הפייטנית, עמ' קלא, ושם ניקד לשגשג; אבל השווה חילופי נוסח, שם, לסגסג, וראה יסטרוב, עמ' 1523. והשווה עוד בחריזה עם שגה, פסגה: לשגשגה (ואתחנן-נחמו, גוף היוצר 32) על פי כ"י קיימברידג', אוסף טיילור ושכטר 8H16.7.
60. מדרש הגדול, בראשית, עמ' שט.
61. סעדיה גאון, צחות, עמ' 320–323. וראה גולדנברג (א'), לוח הנטייה, עמ' 89–90. והשווה עוד יהלום, מחזור, עמ' כג.
62. סעדיה גאון, אשא משלי, עמ' תקלד (חרוזי -תה אות סמ"ך).

שימור נו"ן השורש התחילית

עוד דרך להתמודד עם צורות פועליות דו-עיצוריות הייתה הרחבתן לתלת-עיצוריות. הרצון לשמור על הנוכחות המלאה של אותיות השורש משקף כנראה התלבטויות בנות הזמן בהגדרתן של גזרות הפועל. בין השאר התבטא הדבר בהקפדה על שימור נו"ן השורש התחילית תוך ויתור מכוון על הבלעתה של נו"ן שאין חציצה בינה ובין העיצור שאחריה. בלשון ימינו צורות פועליות משמשות בנשילת נו"ן ובקיומה להבחנת משמעויות, כגון להגיד ההיסטורית מול להנגיד החדשה (מלשון נגד), להביע ההיסטורית לעומת להנביע מים, ועוד.⁶³ וכן רגיל בפיוטי רשב"ה: "מִים חַיִּים תִּנְבִּיעַ לְעֶדְרִי" (סדר ויושע 217, פיוטים ושירים, עמ' 71), ועוד: "מִתּוֹקִים לְהַנְפִיעֵהוּ" (גוף יוצר, בשלח 29).⁶⁴ וכן בשורש נש"ל: "בּוֹגְדִיךָ מִנִּי אֶרֶץ תִּנְשִׁילֶם" (נח, אופן 3),⁶⁵ "בְּלִי לְהַנְשִׁיל מִמֶּלְכָתוֹ" (ויחי, זולת 25)⁶⁶ ועוד כהנה וכהנה. מעדויות אותנטיות בנות הזמן מתברר שהתופעה אופיינית לכתיבה היוצרת במזרח, כאשר ברקע מהדהדת נו"ן בלתי נבלעת בערבית. נו"ן כזאת אנו מוצאים במכתב של הגאון שמואל בן חפני הכתוב בכתב ידו של בנו ישראל. בלשונות הברכה והאיחול הוא מייחל לכך שהמלך יעשה את הנמנע נגיד: "ינגידהו מלכנו".⁶⁷ וכך אנו מוצאים גם בלשונות של קלה במכתב שנכתב ברמלה בכתב ידו של טוביה בן דניאל בסוף שנת 1024: "ברעתו אותו להכריע / בצרעת פורחת גופו להנגיע".⁶⁸ ומדובר בפעלים שנגזרו מצורות שמניות שנו"ן בראשן: נגיד ונגע.

שמואל השלישי יודע להשתמש בשתי הגזרות, הן על דרך גזרת נחי פ"ג בהבלעת הנו"ן הן בלא הטמעה על דרך השלמים בקיום הנו"ן, והכול במחזרות אחת ובעושר גדול של משחקי מילים וצלילים. גיוון המשמע נסמך בין היתר על חילוף הלשונות, העברית והארמית. הפייטן נזקק, לדוגמה, ללשון נצב במשמעות 'קיבוע' ו'הצבה' לצד המשמעות 'קושי', 'חוזק', הנסמכת על השם הארמי נצבתא:

כִּימִי קָדַם יַצִּיבִי...
הַנֶּצֶב מִמֶּשֶׁל יַנְצִיבִי

63. והשווה בפיוט מלך עליון של שמעון בר יצחק, בן זמנו של רשב"ה באשכנז: "פּוֹתַח יָד וּמִשְׁבִּיעַ צוֹרֵר מִים וּמִנְבִּיעַ" (מחזור אשכנז לראש השנה, עמ' 108).
64. על פי כ"י קיימברידג', אוסף טיילור ושכטר H15.23.
65. על פי כ"י אוקספורד 2848.6.
66. קצומטה, עמ' 99–100; וראה עוד שם, עמ' 96. בדבר נטיית הפעלים הכפולים על דרך השלמים שהייתה אהובה עליו ראה "בְּפִישֶׁע כָּל טוֹב לְאֶרֶז" (מי כמכה לפסח 90, פליישר, חידושי האסכולה, עמ' 351) ועוד הרבה.
67. גיל, במלכות ישמעאל, תעודה 56.
68. גיל, ארץ ישראל, תעודה 47, וכן בקדושתא לפסח של אבן אביתור: "נִפְתּוּחִים הוֹנְגְּעוּ" (אוסף פיוטי ספרד, עמ' 156).

לְנִטְעֵי בְּאֶדְמַת מִחְצִיבִי

ככתוב: ונטעתים על אדמתם (שלח לך, ועד מתי).⁶⁹

וכך השתמש לצד לשון מסכה בלשון הנסכה במשמע 'אמשח למלך':

מִצָּבָה וּפְסָל וּמִסְכָּה

וּתְמוֹנֶת כָּל תָּעֵב וְסִכְסִכָּה

וּבִלְבָּ שְׁלֹם הַנְּסִיכָה

לקדוש (שופטים-אנכי, גוף יוצר 34–36)⁷⁰

ומפורסמת התנגדותו הנמרצת של ר' אברהם אבן עזרא ללשון הפתיחה המפורסמת של המלכויות לראש השנה בנוסח הקלירי "אֲנִיכָה מִלְכִּי"⁷¹: "והנה יהיה פירוש 'אנסיכה מלכי' אעשה ממנו נסוך כמו 'בִּלְ אֲסִיךְ נִסְכִּיהֶם מִדָּם' (תה' טז, ד). ויש מפרשים 'נִסְכְּתִי מִלְכִּי' (תה' ב, ו) כמו משחתי. ואם יהיה הפירוש אמת, תהיה טעות שנית.⁷² ולמה לא אמר 'ארום מלכי' או 'אשבח' ו'אודה' או 'אקדש', רק בקש מלה להראות חכמתו לשומעים."⁷³

מסתבר שבמצב של התערערות השימוש החי בלשון העברית ומתוך הישענות על לשונות אחרות חלו בעברית תהליכי שינוי מופלגים. תוך ניסיון לעקוף את הבסיס הצר של הצורות הרב-משמעיות נעשו ניסיונות להרחבת השורש. מתוך מודעות לעניין אף מצאו כאן יוצרים ומשוררים כר נרחב למשחקי צליל וחרוז בנוסח יציבי/ינציבי וכל כיוצא באלה. באותו האופן הם ראו כנראה קישוט משעשע בצורות המקור הדו-עיצוריות הצמודות לצורות פועל נטויות, שוב נושבו וכל כיוצא באלה. לכך סייעו בוודאי גם מילוני השירה בנוסח ספר האגרון (כתאב אצול אלשער אלעבראני). יתרה מזו: צירופים מעין *שֹׁב שָׁבוּ שְׁבוּיִים היו יכולים להיחשב צורות מרובעות נחשקות בבחינת *שֹׁב שָׁבוּ בהטעמת מלעיל. בחוגי הקראים נמשכה הדבקות בשורש העברי הדו-עיצורי עוד זמן רב לאחר שנודע גילוי של חיוג' ונתקבל.⁷⁴ גם את גישתו של שמואל הנגיד אשר לזיהוי האלטרנטיבי של אות השורש המצעית בפעלים נחי העי"ן ניתן להבין על רקע היכרותו עם פועלי עי"ן הפועל אל"ף.

69. זולאי, מפי פייטנים, נה. הטור האחרון על פי עמוס ט 15. על פי "נציב מלח" גם גזר חייוי הבלכי במחצית השנייה של המאה התשיעית את "הנציב אשתו" של נוח; השווה פליישר, חייוי הבלכי, עמ' 53.

70. על פי כ"י קיימברידג', אוסף טיילור ושכטר 8H16.7.

71. מחזור אשכנז לראש השנה, עמ' 233. וראה עוד ביוצר לסוכות "מלכי אנסיכה" (זולאי, מפי פייטנים, כט).

72. המעבר מבניין קל לבניין הפעיל הוא טעות לטענתו של ראב"ע, והלך פה הפייטן לכאורה בדרכו של מנחם, הקושר את "ואני נסכתי מלכי" (תהלים ב 6) עם "וסוך לא סכתי" (דניאל 3). ראה לעיל ליד ציון הערה 48.

73. יהלום, שפת השיר, עמ' 190–191.

74. הופקינס.

סיכום

דיונו התמקד באחד השלבים המעצבים של התפתחות הלשון העברית בימי הביניים. היה זה שלב שקנה לו שביטה בתקופת הביניים שבין לשון הפיוט הקלסית, שמן המחצית השנייה של האלף הראשון, ובין לשון השיר הקלסיציסטית של תור הזהב הספרדי. במקרה או שלא במקרה תקופת הביניים הזאת חופפת את זמנם של מסמכי הגניזה העבריים, שמקצתם אף הגיעו אלינו כתובים בעצם כתב ידם של כמה מן היוצרים הגדולים בני הזמן.

שמואל בר הושענא ויוסף אבן אביתור חיו ופעלו בשלהי המאה העשירית ובראשית המאה האחת-עשרה. הייתה זו תקופה גדולה של חשיבה לשונית מבורכת שנשמכה על מדעי הלשון העבריים. חשיבה זו משקפת בין היתר את דרכי הכתיבה היוצרת של גדולי המשוררים העבריים אשר פעלו בסמיכות מקום וזמן למדקדקים ולמילונאים הראשונים: רב סעדיה גאון במזרח ודוד בן אברהם אלפסי ויהודה אבן קוריש במערב, ובאלאנדלוס – מנחם בן סרוק ודונש בן לברט עם תלמידיהם, וכן המחבר הגדול בניתוח המורפולוגי של צורות הפועל ובחלוקתן לגזרות, 'יהודה חיוג'. חיוג' התייחס לשתי דוגמאות של צורות גזירה מוטעות בעשייתו הלשונית של מנחם בעל המחברת, ושתייהן צורות מקור או שם פעולה שאי אפשר לטעות במשמעותן: "הן נמצא האדם נודע טרם הבראו ומקודש טרם צרותו" (תחת 'יצירתו, מן יצ"ר).⁷⁵ ואפשר לראות את הצורה גזורה מן *צור יצרו על דרך צורות המקור החד-עיצוריות. נגדן הפעיל חיוג' את חצי הביקורת שלו.

באופן דומה מבקר חיוג' את "מה לבני פרחח לעוד נזם וחח".⁷⁶ על חריגה זו מדרכי הגזירה הנכונה מתעכב ר' שלמה פרחחן במילונו, ערך פר"ח:

ונתפס בן סרוק באמרו 'מה לבני פרחח לעוד נזם וחח'. והוא משורש עד"י ולא משורש עו"ד. אין לשם וי"ו כלל, תראה היאך יכול להכיר עקרי המלות שהן לשון הקדש ממש? אבל אסף מלות המקרא שכבר הם כתובים במקרא, ופירש מקצתם כהוגן כפי מה שנראה לו [...] והנה רבינו סעדיה גאון זצ"ל, ראש המדברים ותחילת המפרשים, שביאר את המקרא כתקנה, והעמידה על מתכונתה, ומחכמתו למדו כל המפרשים, והוא ידע לשון הקדש כתיקונו וגם לשון ישמעאל ולשונות אחרות, לא עלה בדעתו לחבר ספר על זו הדרך, עד שעמד חיוג' ז"ל ומצא ערוך שעש(א) חכמי לשון ישמעאל ללשונם, וקרא אותו ולמד דרכיו, ועשה כן ללשון הקודש, וחיבר את ספרו והראה אור לעולם.⁷⁷

75. השווה במנחם, מחברת (סאנו-בריליוס), עמ' 36 * בחילופי הנוסח: "הנה נמצא ידוע האדם בטרם הבראו ומקודש בטרם צורותו". ובנוסחת הפנים כבר מתוקן: 'יצירתו'. והשווה עוד בחילופי הנוסח: צורתו, צאתו.

76. חיוג', כתאב אלאפעאל, עמ' 1-2; חיוג' / ג'קטילה, עמ' 2; חיוג' / אבן עזרא, עמ' 1-2; ותד וסיון, עמ' 2.

77. מחברת הערוך נד ע"ב.

לדברי ר' שלמה פרחון היה מנחם מוגבל במילון שלו לאוצר המילים המקראי, וגם כאן ניתח רק את מקצתו כהוגן.⁷⁸ אבל ברגע שבא לפעול באופן יצירתי ולגזור צורות חדשות, שאינן מתועדות במקרא, הוא נכשל. כל זאת כיוון שלא הכיר עדיין את תורת חיוג'. וחשוב להזכיר שמנחם היה מורו ורבו של יהודה בן דוד, הלוא הוא אבו זכריא יחי בן דאוד אלפאסי אלמנבז בחיוג'.⁷⁹ בהערה שהעיר חיוג' על הגזירה המוטעית בכתיבתו של מורו ורבו, מנחם, בא לידי ביטוי תמציתי המתח הבין-דורי המסתיר גם זיקה מיוחדת במינה. שמואל הנגיד, שהיה תלמידו של חיוג', היה מצד אחר גם תלמידו של שמואל השלישי.

קיצורים

אבן עזרא, ספר ההגנה = א' אבן עזרא, ספר ההגנה על רב סעדיה גאון (המכונה "שפת יתר"), מהדורת י' אושרי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ח אבן עזרא, ספר צחות (ליפמן) = ספר צחות מהחכם הגדול רבי אברהם ב"ר מאיר הספרדי המכונה אבן עזרא, מהדורת ג"ה ליפמן, פיורדא תקפ"ז

אבן עזרא, ספר צחות (רל וליה רודריגז) = *Sefer Şahot de Abraham ibn Ezra*, ed. C. del Valle Rodriguez, Salamanca 1977

אבן עזרא, שפה ברורה = א' אבן עזרא, שפה ברורה, מהדורת ג"ה ליפמן, פיורדא תקצ"ט

אוסף פיוטי ספרד = אוסף פיוטי ספרד, כ"י גינצבורג 197 בספרייה הלאומית הרוסית במוסקבה, מהדורת ד"ש לוינגר, ירושלים תשל"ז

אלדר, בין אבן ג'נאח לשמואל הנגיד = א' אלדר, "לתולדות המחלוקת הדקדוקית בין אבן ג'נאח לשמואל הנגיד: בעקבות גילוי של קטע גניזה מ'ספר ההכלמה' לאבן ג'נאח", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 41–61

אלדר, תפיסת השורש = א' אלדר, "תפיסת השורש של חכמי צרפת הראשונים", לשוננו עב (תש"ע), עמ' 487–502

אלפאסי = כתאב ג'אמע אלפאט' תאליף דוד בן אברהם אלפאסי, מהדורת ש"ז סקוס, ב, פילדלפיה תש"ה

בן-חיים = ז' בן-חיים, קול רינה ותפילה, ירושלים תשכ"ז
בסל = נ' בסל, תורתו הדקדוקית של רבי יהודה חיוג', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ב

78. הערך ע"ד במחברת מתחלק לאחת-עשרה מחלקות; הרביעית שבהן כוללת מילים משורשי עד"י, עד"ר, מע"ד.

79. בסל, עמ' 2–7.

ברגשטרסר = ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, תרגם מ' בן-אשר, מהדורה שנייה מתוקנת בידי י' בלאו, ירושלים תשמ"ב

גולדנברג (א'), לוח הנטייה = א' גולדנברג, "לוח הנטייה העברי הראשון", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 83–99

גולדנברג (א'), עיונים באגרון = א' גולדנברג, "עיונים באגרון לרב סעדיה גאון", לשוננו לז (תשל"ג), עמ' 275–284

גולדנברג (ג'), השוכן החלק = ג' גולדנברג, "על השוכן החלק והשורש העברי", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 281–292

גיל, ארץ ישראל = מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה 634–1099, תל אביב 1983

גיל, במלכות ישמעאל = מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, תל אביב 1997

דלמן = G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Leipzig 1905

הופקינס = S. Hopkins, "Arabic Elements in the Hebrew of Byzantine Karaites", *Genizah Research after Ninety Years: Papers read at the third congress of the Society for Judaeo-Arabic Studies*, ed. J. Blau and S. C. Reif, Cambridge 1992, pp. 93–99

הלכות פסוקות = הלכות פסוקות או הלכות ראו, מהדורת א"ל שלוסברג, פריס תרמ"ו

הנמן = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה, תל אביב תש"ס

ווייס = מ' ווייס, "שרידים מהגניזה: מפיוטי שמואל יזכה", הצופה לחכמת ישראל ב (תרפ"ד), עמ' 156–202

ותד וסיון = שלושת חיבורי הדקדוק של ר' יהודה חיוג' במקורם הערבי ובתרגומם לעברית חדשה: מהדורה ביקורתית, ע' ותד ור' סיון, באר שבע תשע"ב

זולאי, האסכולה הפייטנית = מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד

זולאי, מפי פייטנים = מ' זולאי, מפי פייטנים ושופכי שיח, בעריכת ש' אליצור, ירושלים תשס"ה

חיוג', כתאב אלאפעאל = כתאב אלאפעאל ד'ואת חרוף אללין וכתאב אלאפעאל ד'ואת אלמת'לין לאבי זכריא יחיא בן דאוד אלפאסי אלמערופ בחיוג', מהדורת מ' יסטרן, ליידן 1897

חיוג' / אבן עזרא = ספרי דקדוק מראש המדקדקים ר' יהודה חיוג' אשר העתיקם החכם ר' אברהם בן עזרא, מהדורת י"ל דוקס, שטוטגרט 1844

חיוג' / ג'קטילה = שלשה ספרי דקדוק לר' יהודה חיוג' בתרגום משה בן גקטילה, מהדורת י"ב נוט, לונדון וברלין תר"ל

יהודה בן בנימן = פיוטי רבי יהודה בירבי בנימן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשמ"ח

יהלום, מחזור = י' יהלום, מחזור ארץ-ישראל: קודקס הגניזה, ירושלים תשמ"ז

יהלום, שפת השיר = י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה

יונה אבן ג'נאח = ספר הרקמה (כתאב אללמ'ע) לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תיבון, מהדורת מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד
יבין = י' יבין, "אופייה של לשון הפיוט", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 105–118
ילקוט שמעוני = ילקוט שמעוני על התורה לרבנו שמעון הדרשן: ספר בראשית, מהדורת ד' הימן ואחרים, ירושלים תשל"ג

יסטרוכ = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New York 1903

כתאב ורסאיל = כתאב ורסאיל לאבן וליד מרואן אבן ג'נאח אלקרטבי, מהדורת י' וה' דרנבורג, פריס 1880

כתבי הקדש בארמית = כתבי הקדש בארמית, מהדורת א' שפרבר, ג, ליידין 1962

מדרש הגדול = מדרש הגדול, בראשית, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תש"ז
מדרש חסרות ויתירות = א' מרמורשטיין, מדרש חסרות ויתירות, לונדון תרע"ז
מחברת הערוך = מחברת הערוך לר' שלמה פרחון, מהדורת ז' גוטליב-שטרן, פרסבורג תר"ד

מחזור אשכנז ליום הכיפורים = מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל
מחזור אשכנז לראש השנה = מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם: ראש השנה, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל
ממן = א' ממן, השוואת אוצר המלים של העברית לערבית ולארמית בחיבורי הבלשנות העברית למן רס"ג [ראשית המאה ה'] ועד אבן ברוך [ראשית המאה ה']
הי"ב, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ה
מנחם, מחברת (סאנו-בדיליוס) = מחברת מנחם, מהדורת א' סאנו-בדיליוס, גרנדה 1986

מנחם, מחברת (פיליפובסקי) = מחברת מנחם, מהדורת צ' פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג 1854

סעדיה גאון, אשא משלי = אשא משלי לרבנו סעדיה גאון, מהדורת ב"מ לוין, ירושלים תש"ג

סעדיה גאון, האגרון = האגרון: כתאב אצול אלשער אלעבראני מאת רב סעדיה גאון, מהדורת נ' אלוני, ירושלים תשנ"ט

סעדיה גאון, סידור = סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א

סעדיה גאון, פיוטים = י' טובי, פיוטי רב סעדיה גאון: מהדורה מדעית (של היוצרות) ומבוא כללי ליצירתו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ם

סעדיה גאון, צחות = ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ב, מהדורת א' דותן, ירושלים תשנ"ז

ספרי במדבר = ספרי במדבר, מהדורת מ"צ כהנא, א, ירושלים תשע"א

פיוטים ושירים = פיוטים ושירים מן הגניזה שבמצרים, מהדורת י' דורזון (גנזי שכטר, ג), ניו יורק תרפ"ח

פליישר, היוצרות = ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד

פליישר, חידושי האסכולה = ע' פליישר, "חידושי האסכולה הפייטנית הספרדית בפיוטי היוצר", הספרות ד (תשל"ג), עמ' 334–354

פליישר, חיוי הבלכי = ע' פליישר, "שריד מהשגותיו של חיוי הבלכי על סיפורי המקרא", תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 49–57

קארה = י' קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ד

קוטשר = י' קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, ירושלים תשי"ב

קצומטה = נ' קצומטה, הסגנון העברי בפיוטי שמואל השלישי, ליידן 2003

רוזנברג = י' רוזנברג, קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים, ברלין תרט"ז

רוזנטל = תלמוד בבלי כתב יד פירנצה, עם הקדמה מאת ד' רוזנטל, ירושלים תשל"ב

רנד = מ' רנד, "אולזו לז ללז": קרובה קלירית לשמיני עצרת", פרקי שירה ד (תשס"ט), עמ' 27–66

רסאלה = ה'רסאלה של יהודה בן קורי'ש, מהדורת ד' בקר, תל אביב תשמ"ד

שירמן = ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו

שמואל הנגיד = דיואן שמואל הנגיד: בן תהלים, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשכ"ו

תרגום ירושלמי = תרגום ירושלמי לתורה על פי כתבי-יד מגניזת קאהיר, מהדורת מ' קליין, סינסינטי תשמ"ו

תרגום שומרוני = התרגום השומרוני לתורה, מהדורת א' טל, א-ג, תל אביב תש"ם-תשמ"ג

מושגים נוצריים בשפה העברית: השילוש כדוגמה

כשהנצרות הקדומה התפתחה והתרחבה היה על הוגיה להגדיר את הדוקטרינות של הדת החדשה, וההגדרות המתבקשות הצריכו מונחים הולמים. במקרים מסוימים יכולים היו הנוצרים להשתמש במונחים הפילוסופיים והתאולוגיים שרווחו בעולם ההלניסטי, אבל מושגים שנתחדשו בנצרות, כמו השילוש על היבטיו או התגשמות האל, הציבו אתגרים בלשניים לתאולוגים הנוצרים החדשים. למרות הקשיים הצליחו נוצרים אלה לפתח מינוח בשפות שונות, וכיניהן יוונית, לטינית וסורית. כשהתפשטה הנצרות יותר ויותר, היה צורך לתרגם מונחים נוצריים ייחודיים לשפות חדשות.

ייתכן שהיהודים-הנוצרים של המאות הראשונות לספירה המציאו גם הם מונחים עבריים או ארמיים לבטא את אמונותיהם החדשות, אבל לא נשארו לנו טקסטים שמהם אפשר להכיר מינוח כזה.¹ בעברית מקראית אין מונחים למושגים תאולוגיים נוצריים ייחודיים, וגם חז"ל, שלא הכירו את הדקויות של התאולוגיה הנוצרית ולא התפלמסו נגדה, לא פיתחו מינוח כזה.² ואכן, כל עוד יהודים לא היו מעורבים בביקורת תאולוגית ישירה של הנצרות בשפה העברית, או במילים אחרות עד סוף המאה האחת-עשרה או המאה השתים-עשרה, לא הייתה סיבה לפתח מונחים עבריים לדוקטרינות המרכזיות של התאולוגיה הנוצרית. כשהתחילה הביקורת האנטי-נוצרית בעברית, עמדה לפני הפולמוסים השאלה, איך לבטא את האמונות הזרות בלשון הקודש. מאמר זה יבחן תהליך עברות של מינוח נוצרי ומסקנות אפשריות העולות מתהליך זה.

לסקירת המינוח יש להקדים נקודה מתודולוגית חשובה. ביצוע מחקר זה מחייב מידה מסוימת של זהירות: טקסטים פולמוסיים במיוחד עברו פעילות עריכה ניכרת

* ראשיתו של מאמר זה בהרצאה במסגרת הסדנה "Medieval Hebrew Philosophical Terminology in the Making", המכון ללימודים מתקדמים, האוניברסיטה העברית, דצמבר 2011.

1. בשנים האחרונות היו ניסיונות רבים להגדיר טוב יותר את היחס בין יהודים, נוצרים יהודים ונוצרים לא יהודים במאות הראשונות לספירה, ולהבין איך כסופו של דבר נתהוו שתי דתות – יהדות רבנית ונצרות. אם הנוצרים היהודים יצרו ספרות כלשהי היא לא שרדה, והיריעות שלנו עליהם ועל אמונותיהם באות מספרות שלא בעברית או בארמית; ראה שרמר; בויאריין.
2. על אף התנגדותם של חז"ל לנצרות אין סימן שהם הכירו את התאולוגיה הנוצרית ואת מונחיה הייחודיים; ראה למשל הרפורד; שפר.

תוך מגמה להפוך את הטיעון למובן יותר לקוראיו.³ כך, אפילו כשיש כתב יד טוב לחיבור פולמוסי, כל עוד הוא אינו אוטוגרף אין ביטחון שהמינוח שיש בו משקף את המינוח שהשתמש בו המחבר עצמו. אפשר שכשהמינוח העברי למושגים נוצריים התפתח, החליפו עורכים או סופרים את המילים המקוריות בטקסט במילים מעודכנות או עכשוויות. בכתבי היד יש גם טעויות סופר במיוחד בתעתוק מונחים לועזיים, דבר המסבך עוד יותר את המחקר. בכל זאת אנסה להציע ציור כרונולוגי של התפתחות המינוח הנוצרי לפי מצב הטקסטים אשר בידנינו היום.

הדיון שלקמן לא יכסה את מכלול המונחים העבריים לאמונות הנוצריות הייחודיות, אלא יתמקד במילים לאמונה הנוצרית בנוגע לאל המשולש. האמונה הנוצרית היא שהאל האחד הוא בעצם ישות או מהות משולשת (trinitas בלטינית) עם שלושה אספקטים או יחסים (personae) שנקראו אב, בן ורוח הקודש (pater, filius, spiritus sanctus). אמונה זו זרה ליהדות הרבנית, אבל לא היה קשה ליהודים למצוא מונחים עבריים לאספקטים עצמם: אב, בן ורוח (לפעמים רוח הקודש, ולפעמים, לשם גנאי, רוח הטומאה⁴). גם לאלוהות המשולשת מצאו היהודים מונח עברי. כשם שאימצו הנוצרים אף הם מונחים הקשורים לדבר משולש (יוונית *η τριάς*, לטינית *trinitas*) כשהכוונה ל-triad כלשהו, מצאו יהודים פתרון דומה בעברית: **שילוש**.⁵

נשאר, אם כן, המעמד של שלושת האספקטים השונים של השילוש – האב, הבן והרוח. אבות הכנסייה התמודדו עם שאלה זו, והיוונים שביניהם החליטו לכנותם *υποστάσεις* (יחיד *υπόστασις*, כלומר הממשות המונחת מתחת למשהו) או *πρόσωπα* (יחיד *πρόσωπον*, מהמילה היוונית ל'פנים' או 'מסכה'). הלטינים השתמשו בדרך

3. דוגמה טובה לפעילות עריכה קיצונית בחיבור פולמוסי היא סיפורו של הפולמוס הדוע בערבית כקצה 'מג'אדלה' אלאסקה, ובעברית כספר נסתור הכומר; השווה לסקר וסטרומזה.
4. חקר מילות גנאי עבריות למושגים נוצריים הוא משימה בפני עצמה. ראה ברגר, ויכוח, עמ' 302; ברויאר, עמ' 195.
5. המילה **שילוש**, כנראה במובן הנוצרי, מופיעה בכמה פיוטים. אמיתי בן שפטיה (בערך 875 לספירה) כתב: "פושע עז פנים. כהומלך על הגונים. ציוה להפריד נבונים. מאמיתת יקרה מפנינים. קינא [יד ראשונה: קינה] לטמא זקנים. וגם להערל קטנים. רצף שילוש אדונים [קריאת האות ו מסופקת]. ביחוד ערת אמונים". מחבר עלום שם של זולת לשבת נחמו בן המאה העשירית כתב: "שקר החן והבל השוחד. מוטב לי נקלה ועבד למיוחד. ולא לשילוש פח ופחת ופחד. שמע ישראל יי אלהינו יי אחד" (נמצא באתר מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית: <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>; תודה לד"ר אורי מלמד, שעזר לי בחיפוש הערך). המילה **שילוש** מופיעה גם בתרגום טוביה בן משה לכתאב אל-מחתוי (ספר הנעמימות) של יוסף אלבציר (יוסף הרוואה, במאה האחת-עשרה). מאז המאה השתים-עשרה זוהי המילה העברית הסטנדרטית לטריניטס. ברם מעולם היא לא קיבלה משמעות נוצרית ייחודית, ועד היום יש "שילושים" שונים מלבד "השילוש הקדוש" הנוצרי, והמונח מופיע אפילו בליטורגיה היהודית בלי משמעות נוצרית, למשל "קוראים ומשלישים בשילוש קדוש בקודש" (מחזור, עמ' 172). יהודים שכתבו בערבית יהודית השתמשו בדרך כלל ב**תת'לית'** לשילוש, המונח הסטנדרטי לטריניטס בערבית ימי-ביניים; ראה למשל סעדיה, אמאנות, עמ' צ.

כלל ב־*personae* (ביחיד *persona*), כתרגום של *πρόσωπα* (גם במשמעות של 'מסכה'). באותה תקופה תרגמו הלטינים את היוונית *υπόστασις* במילה *substantia*, ולכן נמנעו מלהשתמש במונח יווני זה לאחת הפרסונות, כיוון שאבות הכנסייה הבינו שכל האלוהות היא *substantia* (בדרך כלל *οὐσία* ביוונית), ולא רק פרסונה אחת.⁶ הסורים תרגמו *υπόστασις* *صهصه*,⁷ ומילה זו נכנסה לערבית כ־*أقنوم* (רבים *أقنوم*), שזה המונח הערבי המקובל להיפוסטוזות של השילוש.⁸

היהודים המתפלמסים הראשונים נגד הנצרות כתבו בערבית (באותיות עבריות), והם קיבלו את המינוח הערבי של הנוצרים והמוסלמים: השילוש הוא תת־לית; והאב, הבן והרוח הם אב, אבן ורוח. כשהם חיפשו מילה כללית לאספקטים של השילוש, בדרך כלל גם הם השתמשו באקנום/אקאנים. אנו רואים מונח זה במאה התשיעית בעשרון מקאלה' (עשרים מאמר) של דאוד אלמקמץ;⁹ ובחיבור קצה' מג'אדלה' אלאסקף (סיפור ויכוח הכומר) של מחבר עלום שם, אף שלפעמים השתמש המחבר במילה קנום במשמעות 'עצם' ולא 'פרסונה'.¹⁰ במאה העשירית השתמש הקראי יעקוב אלקרקסאני באקאנים,¹¹ וכך נהג גם הקראי בן המאה האחת־עשרה יוסוף אלכציר.¹² דוברי הערבית המציאו מונחים אחרים לשלוש הפרסונות על פי הבנות שונות של השילוש, במיוחד *صفة* ('תואר', רבים *صفات*), *معنى* ('דבר', רבים *معان*), *شخص* ('איש', רבים *أشخاص*), *خاصة* ('תכונה מיוחדת', רבים *خواص*). חלק ממונחים אלו מופיעים גם בספרות הערבית־יהודית; למשל אצל רב סעדיה גאון, המתייחס לשלוש ה"צפאת" בספרו אלאמאנאת ואלאעתקאדאת.¹³ לעומת זאת הוא השתמש במילה אקאנים בפירושו לתורה (בראשית א 26).¹⁴

אחד המתרגמים הראשונים של מינוח נוצרי לעברית הוא הקראי טוביה בן משה "המעתיק" מאמצע המאה האחת־עשרה. הוא תרגם אקאנים שבכתאב אלמחתוי של יוסוף אלכציר כאיקיונים, כנראה בהשפעת היוונית *εἰκόν* (דמות).¹⁵ בספרות חז"ל המילה המושאלת איקון או איקונא מופיעה במשמעות של דמות, תמונה או פסל, וייתכן שדבר זה גם השפיע על טוביה.¹⁶ יהודה הדסי, שכתב בקונסטנטינופול באמצע המאה השנים־עשרה, גם תרגם אקאנים על ידי איקיונים, כנראה על בסיס

6. השווה הדיון אצל וולפסון, אבות הכנסייה, עמ' 305–363.
7. ברוק, חלק א, עמ' 6–7; חלק ב, עמ' 82; חלק ג.
8. תומס, עמ' 198 הערה 2.
9. סטרומזה, עמ' 173 (ומקומות אחרים). לביקורת השילוש של אלמקמץ ראה לסקר, פולמוס, עמ' 52–55.
10. לסקר וסטרומזה, כך ב, עמ' 34 ועוד.
11. קרקסאני, כך א, עמ' 43 ועוד. לביקורת השילוש של קרקסאני ראה לסקר, פולמוס, עמ' 57–60.
12. וידה, עמ' 685–688.
13. סעדיה, אמאנאת, עמ' צ. לביקורת השילוש של סעדיה ראה לסקר, פולמוס, עמ' 55–57.
14. צוקר, עמ' 51.
15. אלכציר, עמ' 131, 138–139.
16. יסטרוב, עמ' 59.

התרגום העברי לדברי אלכציר, אף שהוא השתמש גם במילה רשויות (מונח חז"לי לכוח או סמכות).¹⁷ אותה מילה, איקיונין, מופיעה כתרגום לפרסונות בראשית המאה השמונה-עשרה בחיבורו של הקראי הליטאי שלמה בן אהרן מטרסקי, מגדל עוז.¹⁸ חיפוש מונח עברי לפרסונות של השילוש לא הסתיים ב"איקיונים". אפשר לראות זאת בפרפרזה העברית של מתרגם עלום שם לספר אמונות ודעות של רב סעדיה גאון, שנתחברה בסוף המאה האחת-עשרה, אולי בביוזנטיון או באיטליה הביזנטית, והיא מתאפיינת בהכבדת מילים מורחבת. למתרגם זה היו כמה דרכים להביע את המושג "פרסונות" בעברית. רב סעדיה עצמו כתב: "ובענין זה טעו הנוצרים והאמינו בו השוני (גיריה)", והביאם הדבר לכך שעשוהו שלשה (ת'לאת'ה).¹⁹ בעל הפרפרזה תרגם: "ובזה העניין טעו נוצרים והאמינו שיש לו חילוף ושינוי עד ששמוהו ג' חלקים הנקראים אקאנים".²⁰ כעבור כמה שורות, כשכתב רב סעדיה שהנוצרים לקחו את שלושת התארים ("צפאת") ועשו מהם שילוש, בעל הפרפרזה קורא להם "שלושה קנימים הם שהם ג' עיקרים". בסוף הדיון בתארים הוא אומר שהנוצרים "האמינו בשלש אומות וקנומות".²¹

בקצה השני של היסוד התיכון, המתרגם האנונימי בן המאה השתים-עשרה שהפך את קצה' מג'אדלה' אל אלאסקף הערבי-יהודי לספר נסתור הכומר העברי, תרגם אקאנים על ידי קנינים, שהיא קרובה יותר לעברית תקנית מ"איקיונים", "קנימים" או "קנומות", אבל בכל זאת רחוקה מהמושג פרסונה במשמעות הנוצרית. בנוסף, המילה קנין משמשת בנסתור לא רק כפרסונה; כמו המקור הערבי-יהודי המבלבל בין משמעויות שונות של אקנום, המתרגם משתמש בקנין גם לפרסונה וגם לעצם, כלומר האלוהות במלואה. אכן בכתב היד היחיד של נסתור עם גלוסות בלטינית מופיעה הגלוסה "סושסטנציה" עבור קנין.²²

אחד משני ספרי הפולמוס הראשונים שנכתבו במקור בעברית הוא ספר מלחמות ה' של יעקב בן ראובן (1170), שידע היטב לטינית ושילב בחיבורו לטינית באותיות

17. בכר, עמ' 434 (רשויות), 439 (איקיונים); והשווה יסטרוב, עמ' 1499.
18. אחיעזר ולסקר, עמ' 109. יש לשים לב שיהודה הרסי, שחי בין נוצרים בביוזנטיון, הסתמך על כתבים ערביים-יהודיים להבנת הנצרות; כעבור 600 שנה, בליטא הנוצרית, עדיין השתמש שלמה בן אהרן באותו מונח ערבי-יווני-עברי לפרסונות. עובדה זו משמשת עוד הוכחה לחשיבות הפולמוס היהודי האנטי-נוצרי הכתוב בארצות האסלאם לכל מפעל הפולמוס היהודי האנטי-נוצרי. ראה לסקר, אסלאם.
19. סעדיה, אמאנות, עמ' צ (התרגום על פי קאפח).
20. יש לשים לב לשימוש במילה הערבית אקאנים בגלוסה לעברית אף שהיא נעדרת מהמקור, לפחות מהמקור כפי שיש בידינו. יש אפשרות שהסגנון בפרפרזה נובעת מזה שלמתרגם היה נוסח בערבית יהודית השונה בהרכבה ממה ששרד (כפי שהציע לי אליעזר דודוביץ'; והשווה מלטר, עמ' 362).
21. אני נשען פה על קינר, אמונות ודעות (עם השוואה לכתבי היד); ראה גם קינר, פרפרזה. אני מודה לפרופ' קינר שסיפק לי את העתקת הפרפרזה טרם יציאתה לאור.
22. לסקר וסטרומזה, כך, א, עמ' 30, 143; כך, ב, עמ' 97.

עבריות.²³ יעקב היה אחד היהודים הראשונים שהשתמשו במילה **שילוש** לתרגום trinitas,²⁴ וגם נתן כמה תרגומים אפשריים ל-persona כשהוא כותב ש"הם שלשה פרצופים בכלל אחד, הנקראות פירשונאש [...] שהוא גוף בפני עצמו".²⁵ נוסף על **גוף ופרצוף** ('פנים' או 'מראות', מילה חז"לית מושאלת מהיוונית πρόσωπον),²⁶ הציע יעקב כמה תרגומים אחרים למילה זו. למשל, יעקב העתיק קטע מספר נסתור הכומר שבו מופיע **קנין** (במקור **אקנום**) ל-persona.²⁷ בנוסף הוא השתמש ב**רשויות** וב**גרמים**.²⁸ בדיון בתארים המבוסס על דברי רב סעדיה גאון שהיו ידועים לו דרך הפרפרזה שם יעקב בפי בן שיחו הנוצרי את הטענה שכל תואר הוא "עיקר בפני עצמו", אבל הוא נמנע מלהשתמש בתרגומים האחרים ל-personae הנמצאים בפרפרזה.²⁹ יעקב חיבר את ספרו בתקופה שבה התחיל יהודה אבן תבון את פרויקט התרגום שלו שהוביל לסטנדרטיזציה של המינוח הפילוסופי והתאולוגי העברי, ובאותה מידה חיפש יעקב מינוח עברי מתאים למושגים נוצריים. אף שיהודים מאוחרים אימצו חלק מהמינוח של יעקב, בנוגע ל"פרסונות" שום תרגום לא השתרש.

כאמור השתמשו חלק מהמחברים הערבים במונחים ל"פרסונות" של השילוש מעולם התארים (صفة, معنى, شخص, خاصة), והסיבה לכך היא שהיה קשר הדוק בין הדיון הפילוסופי בתארים לבין הפולמוסים הנוצריים-מוסלמיים בנוגע לטיב הפרסונות והיחס בינן לבין תכונות המיוחסות לאל.³⁰ כך כתב רב סעדיה, שהנוצרים זיהו את התארים (**צפאת**) חיים וחכמה עם הבן והרוח. בתרגום יהודה אבן תבון לאמונות ודעות **צפה'** מתורגמת **מידה** או **תואר**, המילה שלימים הפכה להיות המונח העברי הטכני המקובל לתכונה אלוהית (attribute), ולכן גם לאחת הפרסונות.³¹

יוסף קמחי, עוד פולמוסן עברי חלוץ בן זמנו של יעקב בן ראובן (1170), לא זיהה את הפרסונות עם התארים, ואין לו מונח המבטא מושג זה.³² בנו של יוסף קמחי, דוד קמחי (רד"ק), גם הוא לא ראה בפרסונות תארים, והוא קרא לכל אחת מהן **חלק**.³³ במרוצת המאה השלוש-עשרה, לעומת זאת, הקשר בין הפרסונות לבין תוארי האל

23. ברגר, קריספין.

24. השווה למעלה הערה 5.

25. יעקב בן ראובן, עמ' 40.

26. יסטרוב, עמ' 1238.

27. יעקב בן ראובן, עמ' 154.

28. שם, עמ' 4, 44.

29. שם, עמ' 121–144. ציטוטים נרחבים מהפרפרזה נמצאים שם בעמ' 157–176.

30. וולפסון, כלאם, עמ' 112–132.

31. סעדיה, אמונות, דף כו, א. בדיונו על התארים באמונות ודעות שער ב, פרק ד (המקדים להפרכות השילוש) השתמש סעדיה במילה **מצאן**; זו מתורגמת בידי אבן תבון **ענין**.

32. יוסף קמחי הכיר את המושגים אב, בן ורוח, אבל לא השתמש במונח כולל לפרסונות, וההפרכות שלו מתאימות יותר לאמונה בשלושה אלים ולא לפרסונות; ראה קמחי, עמ' 31–34.

33. שם, עמ' 71.

נעשה מקובל מאוד בכתבי פולמוס יהודיים, ובלי ספק הוא מייצג את ההסבר לשילוש ששמעו היהודים מהנוצרים (למרות גינוי הדעה המזהה את התארים עם הפרסונות של השילוש, כמו דעתו של פטרוס אבלאר, שגיננו אותו בוועידת סנס ב־1141).³⁴ כך אפשר לראות בחיבורו של הרמב"ן המתאר את ויכוח ברצלונה (1263), שבו הוא מספר על ביקורם של המלך יעקב הראשון ונזירים דומיניקנים בבית הכנסת בברצלונה בשבת אחרי הוויכוח. לפי הרמב"ן, ריימונד דה פינה פורטה דרש בעניין השילוש ואמר שהוא חכמה, חפץ ויכולת. ברם הרמב"ן לא השתמש במונח ספציפי לפרסונות.³⁵ עוד בן המאה השלוש-עשרה, ר' מאיר בן שמעון מנרבון, זיהה את תורת השילוש הנוצרי עם תורת התארים, כשהאב הוא היכולת, הבן הוא החכמה והרוח הוא הרצון. מאיר קורא לכל פרסונה כח, ואומר שאף שיהודים מאמינים בתוארי האל אין הם עושים מהם "שלשה גופות".³⁶ בן זמנם האיטלקי של מתפלמסים אלה, משה בן שלמה מסלירנו, הציע הרבה טענות פילוסופיות נגד השילוש כתארים והשתמש לחלופין בפרצונה/פירשונה בלטינית או איטלקית ובתואר בעברית, אבל הוא קרא להם גם ענינים וחברים.³⁷

עד המאה הארבע-עשרה נעשה תואר המונח הסטנדרטי פחות או יותר בעברית ל"פרסונה" בספרות הפולמוס היהודית מאיבריה ומדרום צרפת, אבל תכופות הוא מופיע עם גלוסה של הלטינית כדי שהקורא יבין לאיזה תואר התכוון המחבר. הפרכות השילוש הופיעו במסגרת דיונים בתורות התארים, ולכן המילה תואר התאימה באופן טבעי. כך הציע פרופיט דוראן בסוף המאה הארבע-עשרה, שהטעות הנוצרית בעניין השילוש נבעה מחוסר הבנה בקבלה: הנוצרים חשבו שהספירות הקבליות הן תארים עצמיים ולא תארים צירופיים (תוארי יחס), ולכן האמינו בטעות בפרסונות של השילוש.³⁸ רוב הטענות של ר' חסדאי קרשקש נגד השילוש בספר ביטול עיקרי הנוצרים (שנכתב בלועזית, כנראה קטלאנית) מנוסחות כביקורת נגד תארים עצמיים (אף שקרשקש עצמו אימץ תורת תארים דומה בספר אור ה'). מתרגמו העברי של ספר הביטול, ר' יוסף בן שם טוב, תרגם "פרסונות" על ידי תארים, אבל מיהר להוסיף הערה, שהיו שביקרו את קרשקש על תורת התארים שלו תוך שימוש באותן הטענות שהובאו על ידי קרשקש נגד השילוש. יוסף טען שהמבקרים לא הבינו את קרשקש בצורה נכונה כיוון שזיהו את הפרסונות עם התארים, דבר שאינו נכון. אדרבה, יש לתרגם פרסונות במילה פרצופים.³⁹ גם המומר אבנר מבורגוס (אבנר

34. לסקר, פולמוס, עמ' 63–76. פטרוס אלפונסי, מומר מראשית המאה השתים-עשרה, הציג גם הוא את הפרסונות של השילוש כתוארי האל, אולי בהשפעת ספר אמונות ודעות; ראה אלפונסי, עמ' 164–167.

35. רמב"ן, עמ' שכ; לסקר, פולמוס, עמ' 67–68.

36. מאיר בן שמעון, דף 107, עמ' 107ב–108א; לסקר, שם, עמ' 66.

37. משה בן שלמה, עמ' XX-I; לסקר, שם, עמ' 67.

38. דוראן, עמ' 11–16; לסקר, שם, עמ' 74–75.

39. קרשקש, עמ' 55–59; לסקר, שם, עמ' 69–74.

מואלאדוליד, אמצע המאה הארבע-עשרה) השתמש במונח תואר בכתביו העבריים ששרדו.⁴⁰

אפילו בין המתפלמסים הפילוסופים תואר לא הייתה המילה הבלעדית לפרסונות. מאיר בן יעקב, מתרגם חיבורו של משה הכהן מטורדיסילאס (שנכתב ב-1379, כנראה בקסטיליאנית) הציע תמונות וגולמים.⁴¹ משה הכהן עצמו בספרו העברי השתמש במילה קנין, כנראה במונח של 'עצם': "והכל שב אל עצם אחד ואל קנין אחד".⁴² בן זמנו הצעיר של משה, שם טוב אבן שפרוט, השתמש בספרו אבן בוחן במקורות מגוונים, כולל חיבוריהם של יעקב בן ראובן ופרופיט דוראן. כשהוא מצטט את יעקב, הפרסונות הן פרצופים וגופות;⁴³ בציטוטו את דוראן הן תארים.⁴⁴ ר' יוסף אלבו (המחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה) קובע שבאמונה הנוצרית יש "שלשה דברים נבדלים נמצאים כל אחד מהם עומד בעצמו", אבל קשה לראות בדבר ניסיון לתרגם את "פרסונה" לעברית.⁴⁵

מתפלמסים יהודים בצפון אירופה לא דנו בשילוש בהקשר של תארים, ולכן המילה תואר כתרגום לפרסונה לא התאימה להם. יוסף בכור שור קרא לפרסונה חלק;⁴⁶ יוסף בן נתן אופיצ'אל והמחברים עלומי השם של נצחון ישן ושל תשובות המינים השתמשו במילה רשויות, מילה שהייתה מוכרת להם מספרות חז"ל.⁴⁷ יוסף בן נתן גם קרא לפרסונות דמיונות.⁴⁸ לעומת מחברים אלה, בתיאור ויכוח פריז השני (בערך ב-1271), שהיה כנראה פרי יזמתו של פאבלו כריסטיאני שהיה אחראי לכינוס ויכוח ברצלונה, השתמש המחבר במונח פרשונ"ש.⁴⁹

מכל האמור ברור, שבספרות העברית של ימי הביניים, הן הפולמוסית הן הפילוסופית, אין מילה עברית אחת שהשתרשה כתרגום המקובל למושג פרסונה של השילוש

40. אף שאבנר כתב עברית, רוב החיבורים המקוריים לא שרדו ונותרו בידנו רק התרגומים לקסטיליאנית. החיבור העברי העיקרי הנמצא בידנו הוא תשובת המחזק, ושם השתמש אבנר בתואר בדינו בשילוש; ראה בער. הטקסט כולו פורסם על ידי הכט. אבנר הבין את השילוש בתוך המסגרת של תורת התארים שלו, ולכן טבעי שישתמש במילה תואר כתרגום ל"פרסונה"; ראה צדיק, עמ' 58–69. היה מעניין להשוות את אוצר המילים המלא העברי של אבנר אילו נמצאו כתביו העבריים.

41. משה הכהן, עמ' 170.

42. שם, עמ' 17.

43. אבן שפרוט, עמ' 111.

44. אני סומך פה על ההעתיקה של ספר אבן בוחן שנעשתה על ידי ליבי גרשוביץ ועוד לא ראתה אור, והיא בטובה סיפקה לי. קטע זה אינו מופיע בעבודת הדוקטור של נורמן פרימר.

45. אלבו, כרך ג, עמ' 225.

46. בכור שור, עמ' ו. אני מודה לחברי מאיר לוקשין, שהסב את תשומת לבי למקור זה.

47. על יוסף בן נתן ראה יוסף המקנא, עמ' 29, 74; על נצחון ישן – ברגר, ויכוח, עמ' 3 (החלק העברי); על תשובות המינים – רוונטל, עמ' 370.

48. יוסף המקנא, עמ' 57.

49. שצמילר, עמ' 54.

הנוצרי. אולי המילה תואר הייתה בשימוש מרבי, אבל לא בלעדי. מצב זה עדיין היה קיים בעברית של ראשית העת החדשה; למשל, ר' יהודה אריה מודינה, בן המאה השבע-עשרה, קורא לפרסונות חלקים.⁵⁰ גם בעברית המודרנית שורר מצב של חוסר הסכמה. בין היתר אפשר למצוא בספרות העכשווית את התרגומים האלה לפרסונות: דמויות,⁵¹ ישויות,⁵² פרצופים,⁵³ אופנים,⁵⁴ פנים,⁵⁵ מהויות,⁵⁶ הופעות⁵⁷ ואישים.⁵⁸ מעניין שהמילה תואר על משמעויותיה הפילוסופיות אינה משמשת עוד במובן זה. אף שהדיון פה מוגבל לשילוש ולפרסונות, אפשר להניח שבדיקת מושגים נוצריים ספציפיים אחרים תניב תוצאות דומות, כלומר אין להם מונחים עבריים אחידים.⁵⁹ בינתיים, הדוגמה של הפרסונות של השילוש מאפשרת להסיק שתי מסקנות בנוגע לנושא הרחב יותר של מעבר בין-תרבותי.

קודם כול, אחד ההבדלים בין המונחים העבריים למושגים נוצריים לבין המונחים בשפות אחרות לאותם מושגים הוא, שהמונחים העבריים הומצאו בדרך כלל על ידי בלתי מאמינים.⁶⁰ לכן ממציאי מונחים אלה לא היו מוגבלים על ידי דיוק תאולוגי. המחברים היהודים השתמשו בלי חשש במונחים לא מדויקים כמו גופים, גרמים, או חלקים אף שמונחים אלה אינם מתאימים בעליל לתפישת הנצרות (שהרי הם מניחים איזושהי תשתית גשמית או הרכבה לאל, והנוצרים טוענים שלמרות השילוש והפרסונות האל אינו גשמי או מורכב). הפולמוסנים היהודים לא היו תאולוגים נוצרים, והתמקדו בהמצאת מינוח שיקדם את ההפרכות שלהם בלי לדאוג לדקויות תאולוגיות. שנית, סקירה קצרה זו של תהפוכות הלשון מראה שמושגים תאולוגיים נוצריים ייחודיים מעולם לא התאזרחו בתודעה היהודית במונחים ייחודיים כפי שהיא מתבטאת בשפה העברית. המונחים שילוש, אב, בן ורוח משמשים בעברית לא רק לצרכים נוצריים, ובכלל אין מונח מוסכם ל"פרסונה". ניסיונות נוצריים לשכנע יהודים בצדקת אמונתם לאורך אלפיים שנה לא הצליחו לעבור אפילו את מחסום השפה. יהודים היו מסוגלים לשלב מינוח בתחומים רבים שבמקור היו זרים למסורת

50. מודינה, עמ' 21.

51. בורשטיין; שביט, עמ' 127.

52. ynet.

53. פלוסר; דוראן, עמ' 15 (בהערה של המהדיר).

54. פלוסר.

55. ויקיפדיה.

56. אמיר, עמ' 144, 145.

57. שביט, עמ' 57.

58. דוראן, עמ' 15 (בהערה של המהדיר). על התיעוד הספרותי אפשר להוסיף חומר אנקדוטי. כשניסיתי לקבל תרגום למושג "פרסונה" מדוברי עברית מלידה מצאתי ביניהם אותה אי-ודאות ואי-הסכמה.

59. למשל אין תרגום מוסכם למילים incarnation או transubstantiation.

60. יוצא מן הכלל הוא אבנר מברגוס (אלפונסו דה וואלאדוליד); אבל, כאמור, רוב כתבי העבריים לא שרדו, וסביר להניח שהוא השתמש באוצר המילים העברי שהיה נפוץ בזמנו.

היהודית – מדע, טכנולוגיה, תאולוגיה, דקדוק, הרמנויטיקה, בלשנות, ספורט, בידור וכן הלאה – אבל מעולם לא היו מוכנים או מסוגלים לשלב מינוח נוצרי ייחודי לתוך שפת הקודש שלהם. מזה אפשר ללמוד משהו חשוב על היהדות והתרבות היהודית מעבר לשאלת המינוח.

נספח: מונחים לפרסונות של השילוש

(בסדר כרונולוגי)

יוונית: ὑπόστασις/υποστάσεις או πρόσωπον/πρόσωπα	יוסף בן נתן אופיצ'אל: רשויות, דמיונות ס' נצחון ישן/ס' תשובות המינים: רשויות
לטינית: persona/personae	ויכוח פריז השני: פרשונ"ש
סורית: ܡܢܬܐ	אבנר מבורגוס (אלפונסו דה ולאדוליד): תארים
ערבית: أقنوم/أقانيم	משה הכהן מטורדסילאס: קנינים
רב סעדיה גאון: צפה/צפאת; אקאנים	מאיר בן יעקב: תמונות, גולמים
קראי ביזנטיון, יהודה הרסי, שלמה בן אהרן מטרוקי: איקיונים	שם טוב אבן שפרוט: גופות, פרצופים, תארים
תרגום פרפרזה לאמונות ודעות: חלקים, אקאנים, קנינים, עיקרים, אומות, קנומות	פרופיט דוראן: תארים
נסתור הכומר: קנין	יוסף בן שם-טוב: תארים, פרצופים
יוסף בכור שור: חלק	יהודה אריה מודינה: חלקים
יעקב בן ראובן: רשויות, פרצופים, גופות, גרמים, קנין, עיקר	אפרים תלמג': אישים, פרצופים
משפחת אבן תיבון: מידה, תואר	איתן בורשטיין: ישויות, דמויות
רד"ק: חלק	דוד פלוסר: פרצופים, אופנים
מאיר בן שמעון: כח, גוף	ויקיפדיה: פנים, ישויות
משה בן שלמה מסלירנו: פרסונה, תואר, ענינים, חברים	אנציקלופדיה ynet: ישויות
	דבורה אמיר: מהויות
	יעקב שביט: דמויות, הופעות

קיצורים

N. E. Frimer, *A Critical Edition of Even Bohan by Shem Tov* = אבן שפרוט
ibn Shaprut, PhD. dissertation, Yeshiva University, New York 1953
אחיעזר ולסקר = ג' אחיעזר וד"י לסקר, "שלמה בן אהרן מטרוקי וחיבורו האנטי-
נוצרי 'מגדל עוז'", קראי מזרח אירופה בדורות האחרונים, בעריכת רד"י שפירא
וד"י לסקר, ירושלים תשע"א, עמ' 97–129
אלכו = יוסף אלכו, ספר העיקרים, מהדורת י' הוויק, ארבעה כרכים, פילדלפיה תש"ו

- אלבציר = יוסף בן אברהם הרואה, ספר נעימות, מהדורת י' אלגמיל, אשדוד תשס"ד
- אלפונסי = Petrus Alfonsi, *Dialogue against the Jews*, trans. I. M. Resnick, = Washington, DC 2006
- אמיר = ד' אמיר ואחרים, לחיות בארץ הקודש: להכיר ולכבד, כרך ב: מעגלי הזמן בשלוש הדתות, רמת אביב תשס"ו
- בויראין = D. Boyarin, *Border Lines: The Partition of Judaeo-Christianity*, = Philadelphia 2004
- בורשטיין = א' בורשטיין, לקסיקון לנצרות, תל אביב 2005
- בכור שור = יוסף בכור שור, פירושי רבי יוסף בכור שור על התורה, מהדורת י' נבו, ירושלים תשנ"ד
- בכר = W. Bacher, "Inedited Chapters of Jehudah Hadassi's 'Eshkol Hakkofer'", = *Jewish Quarterly Review* 8 (1896), pp. 431–444 (reprinted in Judah Hadassi, *Eshkol Ha-Kofer*, Westmead, England 1971)
- בער = י' בער, "תורה הקבלה במשנתו הכריסטולוגית של אבנר מבורגוס", תרכיץ כז (תשי"ח), עמ' 278–289
- ברגר, ויכוח = D. Berger, *The Jewish-Christian Debate in the High Middle Ages*, Philadelphia 1979
- ברגר, קריספין = D. Berger, "Gilbert Crispin, Alan of Lille, and Jacob ben Reuben", *Speculum* 49, 1 (Jan. 1974), pp. 34–47 (reprinted in idem, *Persecution, Polemic, and Dialogue: Essays in Jewish-Christian Relations*, Boston 2010, pp. 227–244)
- ברויאר = מ' ברויאר (מהדיר), ספר נצחון ישן, רמת גן 1978
- ברוק = S. Brock, *Fire from Heaven: Studies in Syriac Theology and Liturgy*, = Aldershot and Burlington, VT 2006
- דוראן = פרופיט דוראן, "ספר כלימת הגוים", כתבי פולמוס לפרופיט דוראן, מהדורת א' תלמג', ירושלים תשמ"א, עמ' 1–69
- הכט = J. Hecht, *The Polemical Exchange between Isaac Pollegar and Abner of Burgos / Alfonso of Valladolid according to Parma MS 2400 "Iggeret Teshuvat Apikoros" and "Teshuvot la-Meḥaref"*, PhD. dissertation, New York University, 1993
- הרפורד = R. T. Herford, *Christianity in Talmud and Midrash*, augmented edition, New York 2007
- וולפסון, אבות הכנסייה = H. A. Wolfson, *The Philosophy of the Church Fathers*, vol. 1, Cambridge, MA 1964
- וולפסון, כלאם = H. A. Wolfson, *The Philosophy of the Kalam*, Cambridge, MA 1976

G. Vajda, *Al-Kitāb al-Muḥtawī de Yūsuf al-Baṣīr*, ed. D. R. Blumenthal, = יידה
Leiden 1985

ויקיפדיה = "השילוש הקדוש", <http://www.he.wikipedia.org>, (24.8.2012)
יוסף המקנא = יוסף בן נתן אופיצ'אל, ספר יוסף המקנא, מהדורת י' רוזנטל, ירושלים
תש"ל

M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York 1950

יעקב בן ראובן = יעקב בן ראובן, ספר מלחמות השם, מהדורת י' רוזנטל, ירושלים
תשכ"ג

D. J. Lasker, "The Jewish Critique of Christianity under Islam in the Middle Ages", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 57 (1991), pp. 121–153

D. J. Lasker, *Jewish Philosophical Polemics against Christianity in the Middle Ages*², Oxford and Portland 2007

D. J. Lasker and S. Stroumsa, *The Polemic of Nestor the Priest*, 2 vols., Jerusalem 1996

מאיר בן שמעון = מאיר בן שמעון מנרבון, ספר מלחמת מצוה, כ"י פרמה 2749
(דה רוסי 155)

מודינה = יהודה אריה ממודינה, מגן וחרב, מהדורת ש' סימונסון, ירושלים
תש"ך

מחזור = מחזור לימים נוראים, מהדורת ד' גולדשמידט, כרך א: ראש השנה, ירושלים
תש"ל

H. Malter, *Saadia Gaon: His Life and Works*, Philadelphia 1943 = מלטר
S. Simon, *Mose ben Salomo von Salerno und seine philosophischen Auseinandersetzungen mit den Lehren Des Christentums*,
Breslau 1931

Y. Shamir, *Rabbi Moses ha-Kohen of Tordesillas and his Book 'Ezer ha-Emunah: A Chapter in the History of the Judeo-Christian Controversy*, part II, Coconut Grove, FA 1972

S. Stroumsa, *Dāwūd Ibn Marwān al-Muqammiṣ's Twenty Chapters* ('Ishrūn Maqāla), Leiden et al. 1989

סעדיה, אמאנא = רבנו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל, כתאב אלמכ'תאר פי אלמאנא
ואלאעתקאדאת (ספר הנבחר באמונות ודעות), מהדורת י' קאפח, ירושלים וניו
יורק תש"ל

סעדיה, אמונות = רב סעדיה גאון, ספר אמונות ודעות, קושטא שכ"ב
פלוסר ד' פלוסר, "דוקטרינה נוצרית", האנציקלופדיה העברית, כרך כה, ירושלים
1988, עמ' 334

- צדיק = ש' צדיק, השילוש והטרמיניזם בהגותו של אבנר מבורגוס, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשע"א
- צוקר = מ' צוקר, פירוש רב סעדיה גאון לבראשית, ניו יורק תשמ"ד
- קינר, אמונות ודעות = ר' קינר, מהדורת תרגום פרפרזה ספר אמונות ודעות (בדפוס)
- קינר, פרפרזה = R. C. Kiener, "The Hebrew Paraphrase of Saadiah Gaon's = 'Kitāb al-Amānāt wa'l-I'tiqādāt'", *AJS Review* 11, 1 (1986), pp. 1–25
- קמחי = יוסף קמחי, ספר הברית וויכוחי רד"ק עם הנצרות, מהדורת א' תלמג', ירושלים תשל"ד
- קרקסאני = Ya'qūb al-Qirqisānī, *Kitāb al-Anwār wal-Marāqib (The Book of Lights and Watchtowers)*, ed. L. Nemoy, 5 vols., New York 1939–1943
- קרשקש = חסדאי קרשקש, ספר ביטול עיקרי הנוצרים, מהדורת ד"ר לסקר, רמת גן ובאר שבע תש"ן
- רמב"ן = משה בן נחמן, "ויכוח", בתוך כתבי הרמב"ן, מהדורת ח"ד שעוועל, כרך א, ירושלים תשכ"ג, עמ' שב–שכ
- רוזנטל = י' רוזנטל, מחקרים ומקורות, שני כרכים, ירושלים תשכ"ז
- שביט = י' שביט, לחיות בארץ הקודש: להכיר ולכבד, כרך א: אל אחד ושלוש דתות, רמת אביב תשס"ה
- שפר = P. Schaefer, *Jesus in the Talmud*, Princeton 2007
- שצמילר = J. Shatzmiller, *La deuxième controverse de Paris*, Paris and Louvain 1994
- שרמר = A. Schremer, *Brothers Estranged: Heresy, Christianity, and Jewish Identity in Late Antiquity*, Oxford 2010
- תומס = D. Thomas, *Anti-Christian Polemic in Early Islam: Abū 'Īsā al-Warrāq's "Against the Trinity"*, Cambridge 1992
- ynet = "השילוש הקדוש", האנציקלופדיה של ynet <http://www.ynet.co.il>, (24.8.12)

שרשות כסף: מילונו העברי של יוסף אבן כספי

1. הקדמה

יוסף בן אבא מרי אבן כספי נולד בשנת 1280, ופעל במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה.¹ רבים מספריו הודפסו, אם כי לא במהדורות מדעיות. שיטתו הפרשנית של כספי נחקרה בשנים האחרונות, וספרים שונים שלו אף הוצאו לאור במהדורה מדעית.²

כחלק מפרשנותו לכתבי הקודש, וכדי להבין את כתבי הקודש כראוי, חיבר כספי שלושה חיבורים העוסקים בבלשנות בכלל ובלשון העברית בפרט: "צרור הכסף", העוסק בבלשנות כללית ובתורת השפה בכלל;³ "רתוקות כסף", המיישם את כללי ההיגיון והלוגיקה על השפה העברית;⁴ "שרשות כסף", מילון המבאר בפירוט כל שורש ושורש בשפה העברית.⁵ שלושת הספרים האלה לא פורסמו מעולם, וחלקים

* ההדגשות והמירכאות בציטוטים שבמאמר זה הן שלי, אלא אם צוין אחרת. כל ההפניות לפירושי של כספי לתנ"ך הן לכהן, הכתר.

1. היה מקובל במחקר להניח שכספי נולד בלארג'נטייר (Largentière) שבלנגדוק (ראה רנאן, המחברים, עמ' 131–132), אולם אני משער שהוא נולד בארל (Arles) שבפרובנס. (ראה קהן, כספי; כידוע, חבל הארץ המכונה פרובנס בהיסטוריוגרפיה היהודית כולל שני אזורים עיקריים: פרובנס במזרח – שנותרה עצמאית במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה; ולנגדוק במערב, שסופחה לכתר הצרפתי במהלך המאה השלוש-עשרה. קו הגבול ביניהן הוא נהר הרון [Rhône]). משפחתו של כספי קרויה על שם העיר לארג'נטייר (שמשמעותה בצרפתית 'כסף'), משום שאבותיה הראשונים גרו שם.

2. שיטתו הפרשנית נחקרה באחרונה בידי יחיאל צייטקין (צייטקין, פרשנות) וכידי אביגיל ראק (ראק, מצרף). האחרונה גם ההדירה את הספר "מצרף לכסף" לספר בראשית. חנה כשר הוציאה לאור את ספרו הפילוסופי של כספי "שולחן כסף" (כשר, שולחן כסף).

3. חלקו השישי של צרור הכסף, "ספר ההטעאה", הוהדר על ידי שלום רוזנברג (רוזנברג, הטעאה). לתיאור קצר של צרור הכסף ראה בין השאר כשר ומנקין, היגיון, עמ' 384; רוזנברג, הטעאה, עמ' 275; הנ"ל, לוגיקה, עמ' 75–77.

4. לסקירה קצרה של רתוקות כסף ראה קהן, חידושים.

5. יצחק לאסט פרסם כבר בתחילת המאה העשרים מספרו של כספי כחמישים שורשים, מתוך כמה אלפים, המלוקטים מכל אותיות האל"ף ב"ת (לאסט, שרשות), אולם זו אינה מהדורה מדעית כל עיקר: ראשית, הלקט של לאסט מקרי ושרירותי, ואינו מציג בפני הקורא משנה סדורה ועקיבה. שנית, הקטעים שפרסם לאסט אינם עונים על הנדרש ביצירת מהדורה מדעית: אין הצגה מהימנה של עדי הנוסח, שכן חסרה השוואה לכתבי היד האחרים, והנוסח המורפס נוטה במקומות רבים מהנוסח שבכתב היד.

לשונונו עה (תשע"ג), עמ' 251–265

רבים מהם אף לא נחקרו.⁶ מאמר זה יעסוק במילונו האמור של כספי, היצירה המקיפה ביותר מבין שלושת הספרים הנזכרים.

מטרתו של מאמר זה להציג את המילון. ננסה לקבוע את זמן כתיבתו של המילון, נתון שנעלם עד כה מהחוקרים. נסקור לראשונה את כתבי היד השונים של המילון ונציע מסקנה ראשונית באשר לטיבם של עדי הנוסח, שתתבסס על ההדרת ההקדמה למילון על פי כל כתבי היד. בהקדמה זו, המובאת כאן לראשונה במהדורה מדעית, כספי מצהיר במה שונה מילונו בהשוואה למילונים שקדמו לו, ומהי בשורתו. לאחר מכן נראה שאכן כספי נאמן להצהרתו ומילונו שונה בצורה מהותית, הן מבחינת המבנה הן מבחינת התוכן, ממילונים אחרים שקדמו לו, ובפרט ממילונים של יונה אבן ג'נאח ורד"ק. נתמקד באחד המאפיינים הבולטים במבנה המילון של כספי, סדר הצגת הדברים: המילונאים העבריים עד זמנו של כספי מציגים תחילה את מערכת הפועל ולאחר מכן את מערכת השם, בעקבות המילונאים הערבים; כספי מציג תחילה את מערכת השם. כבר עמדו על תופעה זו במחקר, אולם במאמר זה יובא קטע מדבריו של כספי, המתפרסם לראשונה, ומסביר את הסיבה לתופעה זו בצורה שונה ממה שהובן עד כה. הסבר הדברים יפתח דיון מחודש בדבר מקורותיו הבלשניים של כספי.

2. זמן כתיבת המילון

בסעיף זה נעיין בשאלת זמן כתיבתו של המילון. זו אינה שאלה שולית. כבר הוכח שכספי בזקנותו נטה לפרשנות פילוסופית אלגורית מובהקת, בעוד שבצעירותו הוא קיבל עליו את הדקדוק העברי המסורתי שמייצגו המובהק הוא יונה אבן ג'נאח בספר הרקמה ובספר השרשים.⁷ לפיכך קביעת זמנו של המילון יכולה לסייע בבחינת השאלה, מהי מידת ההשפעה הפילוסופית על המילון.

כספי אינו מציין במילונו, ולו ברמז, את תאריך התחלת הכתיבה או את תאריך סיומה, שלא כבחיבורים רבים אחרים שלו. כפי שנראה מיד, ניתן לשער שהרעיון לכתוב מילון עלה בדעתו של כספי רק לאחר שנת 1332. נמנה כאן כמה ראיות לכך: 1. בכל פירושו לתנ"ך, שרוב רובם נכתבו לפני שנת 1332,⁸ ובכלל זה המקומות

6. מילונו של כספי נחקר בצורה יסודית יותר משאר הספרים. החלוץ העיקרי בחקר מילון זה הוא סיריל אסלנוב (אסלנוב, מילון; הנ"ל, כספי). באחרונה נעשו מחקרים נוספים של המילון (קהן, לשון; הנ"ל, חידושים; הנ"ל, נדרפות); אולם עדיין רב הנסתר על הגלוי, וכל עוד לא תפורסם מהדורה שלמה ומדעית של מילון זה, לא נוכל לדעת בשלמות מהי משנתו של הלסקיגורפית של כספי.

7. בצעירותו אף כתב כספי פירוש לספר הרקמה. ראה בין השאר צייטקין, פרשנות, עמ' 166; כשר, שולחן כסף, עמ' 23.

8. על יצירתו של כספי ועל זמן הכתיבה של ספריו ראה בהרחבה כשר, שם, עמ' 15–36. וראה עוד צייטקין, פרשנות, עמ' 141–143.

הרבים שבהם הוא דן בפירוש סמנטי של שורש זה או אחר, כספי אינו מפנה למילונו. לעומת זאת כספי מרבה להפנות את קוראי מילונו לכתבי הפרשנות שלו. מכאן נוכל להסיק שזמן הכתיבה של המילון מאוחר לזמן הכתיבה של הפירושים.

2. בספר המוסר שכתב כספי לבנו ב-1332⁹ כותב כספי שבדעתו לכתוב "קיצור להגיון"; וכוונתו לספר צרור הכסף, העוסק בכללי ההגיון ובבלשנות כללית, והמצוי בכתבי יד.¹⁰ בהקדמה לצרור הכסף הוא כותב שבדעתו לכתוב את רתוקות כסף, העוסק ביישום הכללים הלוגיים על הלשון העברית, ואת שרשות כסף.¹¹ מכאן שכל שלושת ספריו של כספי שעניינם בלשנות ולשון נכתבו לאחר שנת 1332.

ניתן להסיק מכאן שהעיסוק השיטתי בבלשנות החל אצל כספי בגיל מבוגר, לאחר שנת 1332.¹² במילים אחרות, כספי בערוב ימיו מיזג את השקפותיו הפילוסופיות הכלליות בתורת הלשון. פרות מיזוג זה הם שלושת ספריו הנזכרים.

3. כתבי היד של שרשות כסף

מילונו העברי של כספי מצוי בידינו בארבעה כתבי יד:

1. כ"י רומא אנג'ליקה OR 60 (תצלום: ס' 11708 בספרייה הלאומית בירושלים). כתב יד זה נכתב על ידי המומר אלפונסו די סמורה, והוא כתוב בכתיבה ספרדית בחצי קולמוס. בשער כתב היד כתוב: "נשלם הספר הזה ביום שביעי שלשה ועשרים יום לחדש גוליו שנת אלף וחמש מאות ותשעה עשר ללידת מושיענו [...] עבדי בכאן במתא אלכאלה די אינאריש (Alcalá de Henares)". בראש כתב היד צורף חיבורו של כספי רתוקות כסף, מערכת כללים המיישמת את כללי ההגיון על הלשון העברית. בכתב היד חסרות המחצית האחרונה של האות אל"ף והמחצית הראשונה של האות ביי"ת. יש בו 1,528 עמודים.¹³
2. צילום של חמישה עמודים מכתב יד הנמצא בספריית לונדון שטרן [8] (תצלום בספרייה הלאומית: ס' 3953). התצלום כולל חלקים מהאותיות יו"ד וכ"ף. לא ידוע

9. כספי, מוסר, עמ' 60. וראה כשר, שולחן כסף, עמ' 29.
10. שלום רוזנברג ההדיר את החלק השישי של ספר זה (רוזנברג, הטעאה).
11. "עם מה שאקבץ בעזרת האל בפרקים אחרים בספר יכונה רתוקות הכסף וספר השרשים המכונה שרשות הכסף" (שם, עמ' 290).
12. כספי החשיב עצמו "זקן" כבר בשנת 1317, כשהוא בגיל שלושים ושבע. בהקדמה לפירוש לקהלת הוא סוקר את פעילותו הספרותית: "ואחר, בזקנותי [בגיל 37] עשיתי ספר הסוד וספר המצרף". וראה עוד כשר, שולחן כסף, עמ' 21. לעניין תאריך פטירתו של כספי ראה קהן, כספי, המוכיח שכספי נפטר במיורקה בשנת 1345.
13. קובע מספרי העמודים בכתב היד הזה טועה באופן שיטתי. מספר העמוד העוקב לעמוד 1099 הוא 2000; לאחר עמוד 2099 בא עמוד 3000; וכן הלאה. מספרו של העמוד האחרון בכתב היד הוא 6028. נראה שהמספור נעשה מאוחר יותר, אולם לא ניתן לקבוע את הדבר במסמרות.

היכן נמצא כתב היד עצמו. גם כתב היד הזה כתוב בכתיבה ספרדית בחצי קולמוס. הוא מתוארך למאה החמש-עשרה.

3. כתב יד פריז, הספרייה הלאומית Heb 1244 (תצלום: ס' 11479). כתב יד זה מתוארך אף הוא למאה החמש-עשרה. "הוא התגלגל לקושטא ונרכש ממשפחת רומאנו על ידי אנשי דת צרפתים. כך ניתן להסביר את הימצאותו של כ"י עברי זה בספרייה המלכותית של פריז".¹⁴ הוא כתוב בכתיבה ספרדית בחצי קולמוס. זה כתב היד היחיד של המילון כולו שהגיע אלינו בשלמותו. יש בו 414 עמודים כתובים. יצחק לאסט פרסם על פי כתב יד זה לקט מצומצם של שורשים.¹⁵ בסוף כתב היד (עמ' 416 ב) נכתב: "השלמתי העתקת הכת"י היקר הזה פה מינכן יום ג' מנחם אב תרס"ה. אני יצחק בן יוסף הלוי מו"ל ספרי אבן כספי וברוך הנותן ליעף כח".¹⁶

4. כ"י ששון 922 (תצלום: ס' 9364). כתב היד איננו שלם, ודפים רבים ממנו אבדו (חסרים, למשל, הערכים מסוף האות גימ"ל עד אמצע האות כ"ף). אף כתב יד זה כתוב בכתיבה ספרדית בחצי קולמוס, והוא מתוארך למאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה. יש בו 284 עמודים.¹⁷

בדקנו כמה ערכים, ומצאנו שניתן לחלק את כתבי היד לשתי משפחות: כ"י רומא אנג'ליקה וכ"י ששון מכאן, וכ"י פריז וכ"י שטרן¹⁸ מכאן. השינויים בין שני כתבי היד שבמשפחה אחת מעטים ואינם מהותיים. לעומת זאת, השינויים בין כתבי יד ממשפחות שונות הם בעלי משמעות. לעתים אנו מוצאים תוספות של משפטים שלמים בכתבי היד שבמשפחה אחת, ולעתים כתבי היד שבמשפחה זו מחסרים משפט שלם. לפי שעה אין בידינו לקבוע קביעה חד-משמעית איזה הוא הנוסח המהימן יותר, אולם נראה שכ"י רומא אנג'ליקה אמין ומדויק, והוא קרוב מאוד למקור.¹⁹ מסקנה זו תאוּשש גם מההדרה של ההקדמה למילון המובאת להלן.

בההדרה שנציג במאמר זה נשתמש בפנים בכתב היד הראשון (רומא אנג'ליקה; בהערות נסמנו באות ר), ונציין שינויים בכתבי היד האחרים באפרט המיועד לכך.

14. אסלנוב, ד'אוליבט, עמ' 3.
15. ראה לעיל בראש המאמר ובהערה 5.
16. כתב היד שהועתק על ידי לאסט הוא, ללא ספק, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית OR 10872 (תצלום: F 8187 G). בסוף כתב יד זה נכתב (בכתב "דפוס" הדומה לכתב ההערה הנזכרת של לאסט): "נשלם ספר שרשות כסף להחכם הפילס' הר' יוסף אבן כספי ז"ל בנלך ולאעי (ברוך) נותן ליעף כח ולאין אוניס עצמה ירבה, מ"ק) אמן". בהערת גיליון מקדימה נכתב, שכתב יד זה הוא העתק מכתב יד פריז 1244.
17. מספור העמודים בכתב היד רצוף, ומכאן שנעשה לאחר שאבדו הדפים החסרים בכתב היד.
18. יצוין שכ"י שטרן אינו מאפשר בדיקה מקיפה בשל היקפו המצומצם. משום כך יש לסייג כל קביעה הנוגעת לכתב יד זה.
19. התרשמות זו עולה מכמה מקומות שבדקנו בכתבי היד, ושאינם מוהדרים במאמר זה. אולם גם בההדרות המובאות במאמר זה נעיר על מקומות המעידים על אמינות מסוימת לכתב יד זה. עם זאת יש לציין, שכ"י פריז מדייק יותר בכתיבת הגלוסות הכתובות בשפה הפרובנסלית (אני מודה לפרופ' סיריל אסלנוב על מידע זה).

כתב היד השלישי (פריז) יסומן באות פ, וכתב היד הרביעי (ששון) יסומן באות ש. לא נידרש לכתב היד השני (שטרן), משום שצילום קטע כתב היד שהגיע לירינו חלקי מאוד ואינו כולל את הקטעים שנהדיר. במקומות שיש העדפה לנוסח מסוים הערנו על כך.

4. ההקדמה לשרשות כסף: הצהרת הכוונות של כספי

בפרק זה תוצג מהדורה מדעית להקדמה למילון של כספי. שתי מטרות לההדרה זו: (א) להמשיך את בירור טיבם של כתבי היד. במקומות שיש העדפה לנוסח כלשהו אציין זאת בהערה. (ב) להציג את המילון. בהקדמה זו נוכל לראות כמה מתייחד המילון בעיני כספי מחברו, ומה בא לחדש במילונו לאחר שכבר חוברו שני מילונים מקיפים ביותר לפניו – ספר השרשים לאבן ג'נאח וספר השרשים לרד"ק. לאחר מכן נבדוק כיצד יישם כספי הצהרה זו.²⁰

1 ספר השרשים לרבי יוסף כספי

אמר יוסף אבן כספי:

ראה ראינו כי היה השם עמנו לדעת חלקים גדולים מכוונת כתובי הקדש, מפני שהקפדנו על לשוננו, הוא לשון הקדש, ודקדקנו שרש שרש להשיג עצמות ומהות הוראתו כפי מה שיכולנו, ממה שנמלט בידנו מלשוננו זה

1. ספר ... כספי] פ ספר השרשים להחכם הפילוסוף ר' יוסף אבן כספי ז"ל. 2. יוסף אבן כספי] פ המחבר. 3. כתובין] פ לשון. 4. לשוננו] פ + אשר. 4–5. ודקדקנו ... עצמות] פ חסר. 5. שיכולנו] פ שיכולין.

2. הנוסח הפנימי של כ"י ר נראה יותר. ברכים מספריו פותח כספי בשמו המלא. וראה בין השאר בפתיחות לפירושו לספרים יהושע, ישעיה, ירמיהו, יחזקאל, הושע, משלי, איוב וקהלת. 3–5. כספי משתבח בכך שהיכולת הפרשנית הטובה שהייתה לו בפירוש ספרי הקודש נובעת מהבנתו את השורשים העבריים בצורה נכונה ויסודית. 5. עצמות ומהות הוראתו – אחת התכונות המיוחדות לעברית, אליבא דכספי, היא הקשר בין המילה, המסמן, לבין המסומן. בחשיבה האריסטוטלית השפה היא הספמית, אך בלשון המובחרת המסמן מעיד על התוכן והמהות של המסומן. כך לדוגמה בשפה האידאלית, היא העברית לדעת כספי, השמות מעידים על תכונותיהם של המסומנים, בין העיקריות ובין השוליות. האדם נקרא אדם משום שיסודו (גם) מהאדמה; הוא נקרא איש משום שיסודו (גם) מהאש; הוא נקרא אנוש משום שמהותו נפסדת ומתכלה (פירוש השורש אנ"ש, לדעת כספי, הוא כיליון ואבדן). זאת העצמות והמהות של הוראת השורש (כספי, רתוקות, עמ' 44). ראה

20. מילה או אות בההדרה הנתונה בסוגריים מזווים (...) היא תוספת הכתובה בכתב היד בצד העמוד או מתחת למילה. כל סימני הניקוד המופיעים בההדרה הם מכתב היד עצמו.

הקדש, ומעם רבים מן המפרשים אשר קדמו לפנינו – סר. לכן קמנו ונתעורר וחברנו ספר זה הנקרא "ספר השרשים" ועל שם יִחְסְנו – "שרשות כסף".

והרוב השרשים נראה איך נָטו המדקדקים הקודמים, ובפרט החכם אבן גאנח 10 והחכם אבן קמחי, שכל אחד עשה ספר שרשים, וגם אבן עזרא עָמַם בכמה מקומות שראינו דבריו מפוזרים. וגרם להם זה סכלותם במלאכת ההגיון אשר ענינה וגדרה אינה רק הַיִּשְׁרֵת הַדְּבֹר הפנימי והחיצוני. אם כן במה נהיה

5–6. מלשוננו ... הקדש] פ חסר. 6. סר] פ חסר. 7. וחברנו ... ספר] פ חסר. 9. נטו] פ טעו. המדקדקים הקודמים] פ חסר. 10. שכל ... שרשים] פ בכמה מקומות שראינו השרשי'. 12. כן] פ +נדע.

בעניין זה קהן, דקדוק; אסלנוב, מילון, עמ' 125–137; כשר, כספי, עמ' 124–135. ממה שנמלט – ידיעתנו את השפה העברית מוגבלת. המילים המצויות בכתבי הקודש אינן אלא מעט מכלל השפה העברית. קביעה זו חוזרת אצל כספי פעמים רבות. בשורש ב"ק, למשל, הוא כותב: "ודי לנו בזה השרש עדים נאמנים מרביתנו הקדושים שלא אבדו מן הלשון השיעור שאבדנו אנחנו". לאמור, חז"ל היו קרובים מאתנו לזמן שנוסדה הלשון, ומשום כך היו בתקופתם מילים מקוריות רבות שאינן עוד בתקופתנו. 6. סר – ההבנה הנכונה להשיג מהותו ועצמותו של הדבר סרה ממי שקדמו לנו (עיין בהמשך). ועוד: הנוסח הפנימי של כ"ר נראה יותר. לפי הנוסח של כ"ר פ כספי משווה את עצמו עם המפרשים שקדמו לו. אולם מטרתו של כספי בהקדמה זו היא הפוכה, להראות במה הוא עדיף על פני קודמיו. 7. יחסנו – כספי קרא לספריו בשני שמות. האחד רומז בדרך כלל לתוכנו של הספר, והשני רומז לשם עירו ולשם משפחתו, כספי. כאן הוא מציין את שני השמות של המילון בשיטה זו, ספר השרשים, ושרשות כסף. 9. נטו – נראה כיצד החכמים הנזכרים סרו מדרך האמת. 11. סכלותם במלאכת ההגיון – כל טעויותיהם של החכמים הנזכרים נובעות מכך שלא הכירו את דרך הלוגיקה. כפי שכתבנו לעיל, דרכו של כספי בפרשנות המקרא היא דרך ההיגיון והפילוסופיה. גם בתחום הלשון והמילונאות כספי מקפיד על שילוב תורת הלשון ותורת ההיגיון. וראה עוד אסלנוב, מדקדקים, עמ' 323; רוזנברג, היגיון, עמ' 105–106; רנאן, המחברים, עמ' 131–136. יש לציין שממן (פילוסופיה) מוכיח שאבן ג'נאח אכן נזקק לפילוסופיה והשתמש בה בחיבוריו הלשוניים, אולם כספי סבר שהוא לא עשה זאת בשיטתיות. 12. רק – אלא. הַיִּשְׁרֵת הַדְּבֹר הפנימי והחיצוני – הדיבור הפנימי הוא המושג המופשט והדיבור החיצוני הוא המילה. כיוצא בזאת נכתב בפרק יד של מלות ההגיון המיוחס לרמב"ם: "שם הדיבור מהסכמת הקודמים מחכמי האומות השלמות, הוא שם משותף יפול על שלשה ענינים [...] והענין השני הוא המושכל עצמו אשר כבר השכילו האדם. וייקרא זה הענין גם כן, הדיבור הפנימי. והענין השלישי הוא המליצה בלשון מאותו הענין הנרשם בנפש ויקראו זה הענין גם כן, הדיבור החיצוני" (שם, עמ' 71). ברתוקות כסף (פרק יב, עמ' 13) כספי מוסיף ומבהיר מהו הדיבור הפנימי: "ולכן המהדרין שיקפידו על לשונם, לא יצא מפייהם מלה רק בלשון הקדש ויבינו עצמות כוונתה בלב שהוא הדיבור הפנימי". לאמור, הדיבור הפנימי הוא המושג המופשט והמוכן העמוק של המילה (המסומן), והדיבור

ישרים, ואיך נדע פקודי השם הישרים? אלא אם כן נלמוד תחלה זאת המלאכה אשר הִדְוִרִים (תִּישָׁר) ולכן מי שירצה לעמוד על יסודות לשון הקדש יעמוד תחלה על של(ו)שת-ספרים שזכרנו: הראשון – קצור ההגיון הכולל לכל הלשונות הנקרא "צרור הכסף"; השני – פרקים כוללים מדרכי לשון הקדש הנקרא "רתוקות כסף"; השלישי – פרקים בשרשים מלשון הקדש הנקרא "שרשות כסף". ואם יעמוד על אלה באזון וחקור לא יצטרך רק לבוא כסדר בידיעת פירושנו על ספרי הקדש אחד לאחד, והראש הוא ספר התורה הנקרא ספר יי ודבר יי ותורת משה. ועיקר הכל לדעת דבר גדול – והוא הנמנה מכלל מעשה בראשית ומעשה מרכבה.

13. השם פ' הש'. ישרים פ' הישרים. 15. יסודות פ' לשונות. שלשת פ' שלושה. 16. שזכרנו פ' אשר חברנו. 17. פרקים ... מדרכי פ' הפרקים הכוללים דרכי. 18. פרקים פ' פרטים. בשרשים פ' חסר. 18–19. על אלה פ' באלה.

החיצוני הוא המילה (המסמן). מלאכתה העיקרית של תורת ההגיון היא לבאר את הקשר בין המושג ובין מסמנו, המילה. 14. הדורים תישר (על פי ישעיהו מה 2, "הדורים אשר וק' אִישָׁר") – רק באמצעות מלאכת ההגיון, היא הלוגיקה, נגיע להבנה הנכונה של ספרי הקודש, ובכך יתורצו הסתירות והקשיים העולים דרך הלימוד. על תפקיד ההגיון ועל היחס בין ההגיון לפילוסופיה כספי כותב (בפירושו למשלי י), "ואמר בואסי [=בואסיוס]: ההגיון מפתח הכסף הפותח החדר אשר בו תשכב הפילוסופיה במטות זהב". ההגיון הוא אפוא, לשיטתו של כספי, האמצעי העומד לרשות החכם להגיע לתכלית הידיעה, היא הפילוסופיה. על תפקידה של תורת ההגיון במילונו של כספי ראה קהן, חידושים; אסלנוב, מילון, עמ' 179–187. וראה עוד כשר, כספי, עמ' 104–139; רוזנברג, לוגיקה, עמ' 120–135. 15. ולכן – לאור ההבנה, שללא חכמת ההגיון לא תיתכן הבנה אמיתית של הלשון. 16–17. צרור הכסף – ספרו המרכזי של כספי בתורת ההגיון, והוא קיצור האורגאנון האריסטוטלי (רוזנברג, הטעאה, עמ' 275). כספי מציין אותו כספר העוסק בענייני לשון ובכלשונות כללית, ואינו מוגבל לשפה אחת. ספר זה מצוי רק בכתבי יד. חלקו השישי, ספר ההטעאה, יצא לאור בידי שלום רוזנברג (ההטעאה). 17. רתוקות כסף – ספר זה הוא מבוא למילון שרשות כסף, וכספי מיישם בו את כללי ההגיון ואת עקרונות תורת הבלשנות על השפה העברית (ראה ההקדמה למאמר). וראה עוד קהן, חידושים. 19. בידיעת פירושנו – נוסף על שלושת הספרים שמנה כספי יצטרך המעיין להתבונן אף בספרי הפרשנות של כספי לספרי הקודש, ומלבדם אין צורך בספרים אחרים. מורגשת כאן השראה מדברי הרמב"ם בהקדמה למשנה תורה: "לפי שאדם קורא תורה שבכתב תחילה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר בינתיים" (עמ' 5). 20. והראש – חמשת חומשי התורה הם החשובים שבכתבי הקודש. 21. דבר גדול – כספי, כרמב"ם רבו וככל הפילוסופים האריסטוטליים, סבור שידיעת האלוהות (מעשה מרכבה) וידיעת חכמת הטבע (מעשה בראשית) הן המדע העיקרי והחשוב מכל המדעים, "דבר גדול". ידיעת ההלכות נחשבת בעיני הפילוסופים "דבר קטן", משום שאין לה זיקה ישירה לידיעת האלוהות, אלא עניינה פרטים של ההנהגה ושל המעשים. המקור להבחנה זו הוא הגמרא בסוכה כח ע"א:

ואתחיל בספר השרשים ועמנו האלוהים בראש, ומאתו אשאל הישרה אֶל האמת, אמן.

22. הישרה] פ ההישרה. 23. האמת] פ +ועתה אחל בעזרת המלמד לאדם דעת. אמן] פ חסר.

"דבר גדול – מעשה מרכבה; דבר קטן – היות דאכיי ורבא". ובעניין זה ראה כשר, כספי, עמ' 12–18. אנו רואים שכספי מאפיין את מילונו בכך שהתאים אותו לתורת ההיגיון, וזה יתרונו של מילונו על פני המילונים של אבן ג'נאח ורד"ק. ואכן במבט בוחן נמצא הברלים לא מעטים בין מילונו של כספי למילונים של קודמיו. הברלים אלו הם ביטוי של השפעה לוגית-פילוסופית, שכספי הצהיר עליה בהקדמה זו, ואינה ניכרת אצל קודמיו. בפרק הבא נעמוד על מספר מאפיינים במילון, שישמשו על ידי כספי.

5. יישומים לוגיים ופילוסופיים בלקסיקוגרפיה העברית

נסקור כאן מאפיינים במילון שתפיסה לוגית עומדת מאחוריהם, ומייחדים את מילונו של כספי:²¹

א. מספר הבניינים. לדעת כספי יש בשפה העברית שמונה בניינים, ארבעה פעילים (קל, פיעל, הפעיל, פועל) וכנגדם ארבעה סבילים (נפעל, פועל, הופעל, התפעל).²² בבסיסה של חלוקה זו עומדת הנחה לוגית. ובלשונו של כספי:

כי אף על פי שנאמר שמנה בנינים, הנה ישובו לארבעה, מפני שהארבע פועלים – רוצה לומר, "פעל קל", ו"פעל הדגוש", ו"הפעיל הנוסף" ו"פעל מרובע" – ושכנגדם בהכרח ארבעה פעולים,²³ כידוע זה כי הפועל והפעול מצטרפים. וכל אחד אם כן מחייב מציאות חבירו (כספי, רתוקות, עמ' 32–33).

העולה מדבריו שבשפה העברית שמונה בניינים המתחלקים לשתי קטגוריות, "פועל" ו"פעול", היינו פעיל וסביל, והבניינים ערוכים בזוגות, בניין סביל כנגד כל בניין פעיל. לדעת כספי זהו כלל לוגי הכרחי. הנחה מקדימה זו גורמת לחידושים פרשניים של כספי כאשר הוא דן במילונו בפעלים הנקרים בטקסט.

ב. יסוד משמעות משותף לכל המילים הנגזרות מהשורש. כספי מקפיד למצוא בכל שורש משמעות-על המשותפת לכל השמות והפעלים מאותו השורש. זהו עיקרון

21. חלק מהמאפיינים נסקרו כבר במחקר (ראה לעיל הערה 6). בכוונתנו לסקור מאפיינים מהותיים שבהם כספי נבדל מהמילונים שקדמו לו, ובכך להציג את ייחודו של המילון.

22. על בנייני הפועל אצל המדקרים העבריים ראה אלדר, אבות ותולדות. וראה עוד חומסקי, קמחי, עמ' 96.

23. הימצאותו של פועל פעיל, עושה הפעולה, מחייבת את הימצאותו של הפועל הסביל – מקבל הפעולה.

לוגי חסכני, הטוען שיש להכיל את מרב הערכים בהסבראב אחד. לצורך זה כספי סוטה לפעמים מן המשמעות המקובלת של השורש.²⁴

ג. **מילים נרדפות.** לדעת כספי אין נרדפות מלאה במילים עבריות, ולכל מילה הוראה השונה משל חברתה. הנחת נרדפות מלאה בין שתי מילים עומדת בסתירה לכללי הלוגיקה, משום שהיא מיתרת את אחת המילים ואת תפקידה בשפה. בשל הנחה זו פירושו של כספי לשורשים מסוימים עשוי להיות שונה מאוד משל קודמיו, אבן ג'נאח ורד"ק.²⁵

ד. **עקרון מיון השורשים.** כספי נוקט במילונו שיטה עקיבה לאחד (באשר למשמעות) שורשים החולקים שתי אותיות משותפות. בדרך כלל איחוד זה נעשה כאשר היסוד המשתנה הוא מהאותיות העלולות. כספי מצהיר על כך בפירוש ברתוקות כסף:

ראוי שנרע כי דבר גדול הסכימו מיסדי לשוננו, כי זולת סוג השלמים הניחו עשרה סוגים. וזה נחי הפ"א על שלשה מינים: אל"ף יו"ד נו"ן. ונחי העי"ן על שלשה מינים: אל"ף ו"ו יו"ד. ונחי הלמ"ד על שלשה מינים: אל"ף ה"א ת"ו.²⁶ ועוד סוג הכפולים [...] שרש אלו העשרה סוגים תחת סוג עליון מהוראה כוללת אחת לכולם.²⁷

העולה מהדברים, שלשורשים מהגזרות שנמנו (גזרת פ"א, פ"י, פ"ג; גזרת ע"א, ע"ו, ע"י; גזרת ל"א, ל"ה, ל"ת; וגזרת הכפולים) שיש להם שתי אותיות שוות יש גרעין משמעות משותף.²⁸ אסלנוב היטיב להוכיח שכספי מוצא מכנה משותף על פי שתי אותיות בלבד אפילו בין שורשים מגזרת השלמים (ללא אותיות עלולות).²⁹ זוהי הרחבה של העיקרון הלוגי השני שעמדנו עליו, להכיל את מרב הערכים בהסבראב אחד.

סקרנו מספר מאפיינים מהותיים המייחדים את מילונו של כספי על פני המילונים שקדמו לו. די בהם כדי להראות שמילונו הוא אכן יצירה חדשה ומקורית, הבנויה על יסודות לוגיים. אף אוצר המילים של כספי שונה מהמילונאים שקדמו לו, והוא

24. על עקרון יסוד המשמעות המשותף הנזכר ועל ההשלכות הפרשניות שלו אצל כספי כתבנו בהרחבה בקהן, חידושים. וראה אסלנוב, מילון, עמ' 150–156.

25. על עיקרון זה ראה אסלנוב, מילון, עמ' 166–173, 192–193; הנ"ל, כספי. על עקרון הנרדפות של כספי, ועל השוואה בין מילונו לבין מילונם של קודמיו, ראה בהרחבה קהן, נרדפות.

26. כספי אינו מונה את גזרת לו"י, ומכך נראה שהוא נוקט כדעת ראב"ע (צחות נב, ב), שהה"א בפעלים המסתיימים בה"א אילמת בעבר (**עשה**, **קנה** ועוד) היא שורשית. כך גם דעת חיוג'. אבן ג'יקטילה, לעומתם, סבור, כפי שסבור המחקר היום, ששורשים אלו הם במקורם מגזרת ל"י. וראה עוד חרל"פ, ראב"ע, עמ' 89–90.

27. כספי, רתוקות, עמ' 12.

28. ראה על כך אסלנוב, כספי, עמ' 84–92; הנ"ל, מילון, עמ' 137–150.

29. אסלנוב, ד'אוליבט, עמ' 4–5.

שאל בתחומים רבים מהעולם הפילוסופי האריסטוטלי. הוא נוקט מונחים שנטבעו על ידי מתרגמי ספרי הפילוסופיה לעברית, כגון שם דמיון ראשון = שם עצם; שם נגזר = שם תואר; שמות משותפים = הומונימים; מה שאחר הטבע = מטפיזיקה; ועוד רבים.³⁰

5.1 מבנה השפה לשיטת כספי: סדר הדיון בצורות השונות

בסעיף זה נעמוד על מאפיין נוסף המייחד את כספי מקודמיו, ומלמד כיצד הבין כספי את מבנה השפה. הן אבן ג'נאח והן רד"ק מציגים תחילה את צורות הפועל הנקרות במקרא מהשורש הנדון ולאחר מכן את צורות השם. למעשה קדמו להם בכך המילונאים הערביים, שהציגו את הפועל ואחר כך את השם. ייתכן שהסיבה לכך היא שמסגרת הפועל ידועה וצפויה, משום שהפעלים באים במספר קטן של בניינים שצורותיהם קבועות ואינן משתנות משורש לשורש. מערכת השם רחבה יותר: המשקלים רבים, וכל שורש בא רק באחדים מהם, ללא חוקיות גלויה לעין. שלא כמחברי המילונים העבריים והערביים שקדמו לו, כספי מציג במילונו תחילה את השמות הנגזרים מהשורש הנדון, ורק לאחר מכן הוא דן בצורות ממערכת הפועל. השינוי בסדר אינו מקרי. ברתוקות כסף, בביאור מ', כספי מנתח את מבנה השפה:

ראוי שנדע כי דרך מיסדי הלשון היה כך: שתחלה הסכימו חבור האותיות שיוורה זה על דבר-מה. כמו שנאמר על דרך משל, שהסכימו שחבור האל"ף והדל"ת והמ"ם יורה על כל שמוש הצֶבֶע הַדְּוֹעַ³¹ [...] ואחר הצמיחו (מזה) השרש שם-הצבע ההוא, ואמרו אודם על משקל לובן. ואחר הצמיחו עוד שם התנועה אל הצבע ההוא, ואמרו אָדום והתאדמות על משקל לבון והתלבנות.³² ואחר הצמיחו עוד השם הנגזר [=שם תואר] המונח לבעל הצבע והמקרה ההוא, ואמרו אָדום ואדמוני [...] וכאשר עשו כל אלה מיני השמות, הצמיחו מזה השרש השְמֵנֶת הבניינים.³³

העולה מדבריו, שמייסדי הלשון הסכימו תחילה על המשמעות הכללית של כל שורש ושורש.³⁴ לאחר מכן הם טבעו שם מופשט המורה על משמעות זו, ואינו קשור לעצם

30. מקצת תרגומי המונחים הם מתוך ראק, מצרף, עמ' 138–139. וראה בהרחבה רוזנברג, לוגיקה, עמ' 181–187.

31. לפי הקביעה הראשונית של מייסדי השפה, משמעותו של השורש אד"ם היא הצבע האדום ושימושיו השונים.

32. לאחר שנקבעה הוראת השורש הכללית, היא הצבע האדום, קבעו מילים לתיאור הפעולה וההתרחשות של הצבע האדום בחפצים ובגופים, כגון התאדמות. במילים אחרות, שם הפעולה (כליכון בבניין פיעל וכהתלבנות בבניין התפעל) קודם, לשיטתו של כספי, לפועל.

33. כספי, רתוקות, עמ' 78.

34. לזהותם של מייסדי השפה במשנת כספי ראה בין השאר כשר, כספי, עמ' 130–131; אסלנוב, מילון, עמ' 125–137; קהן, לשון, עמ' 75–76.

מסוים או להתרחשות. אחריו הם טבעו את שם הפעולה, היינו השם היוצר את המציאות שהשם מורה עליה; שם הפעולה הוא שם מופשט המבטא התרחשות. אחריו טבעו את שם התואר הקשור בצורה קונקרטית לחפץ מסוים. לאחר שסיימו את השמות, טבעו את מערכת הפועל, שהיא עוסקת בעשייה ובתרחשות הממשית. במילים אחרות, יצירת השמות והמשקלים השונים לדעת כספי היא מהמופשט ביותר למוחש ביותר. מערכת הפועל לדעת כספי היא המוחשית ביותר, ומשום כך היא אחרונה. אמנם כספי הוא הראשון בבלשנים העבריים המקדים את מערכת השם למערכת הפועל, אך אין הוא היחיד. בדומה לו הלכו שני בלשנים עבריים נודעים: פרופיט דוראן בן המאה החמש-עשרה בספרו "מעשה אפוד" ואברהם דבלמש בן המאה השש-עשרה בספרו "מקנה אברם". בעוד שרד"ק בספר המכלול בונה את חיבורו, בדומה למדקדקים הערביים, על פי חלקי הדיבר – השער הראשון מוקדש למערכת הפועל, השני למערכת השם, השלישי למילים – אצל דוראן ודבלמש, בדומה למדקדקים הלטיניים, הסדר מבוסס על מעבר הדרגתי מן הפשוט למורכב: הפרקים הראשונים דנים באות ובניקוד, אחר כך מוצג הדיון בשם, ולבסוף הדיון בפועל. כבר הוכח במחקר, שפרופיט דוראן ודבלמש הושפעו מתפיסות המדקדקים המערביים. במאה השתים-עשרה, בעקבות הגילוי המחודש של המטפיזיקה לאריסטו, החלה התעניינות במערב אירופה בדקדוק הספקולטיבי (התאורטי). קודם לכן עסקו המדקדקים בדקדוק המעשי הנכון והמתאים לשפה ספציפית, אך בעקבות הבנת הקשר בין המציאות החיצונית לביטוייה המילוליים התפתח מדע הבלשנות ונוסחו כללים התקפים לכל הלשונות. אחד העקרונות של המדקדקים הספקולטיביים הוא ההתאמה בין מבנה הלשון למבנה הקוסמוס: כפי שסדר הדברים במבנה הקוסמוס הוא מהפשוט למורכב, כך גם מבנה השפה.³⁵

אולם כספי נמצא בתווך. הדיון במילוננו אינו מן הפשוט למורכב דווקא. כספי במילוננו לא הקדים את הדיון באותיות לדיון בשמות. לעומת זאת הוא הקדים, כאמור, את הדיון בשם לדיון בפועל. הסברו של כספי שונה מההסבר שניתן קודם בשיטתם של דוראן ודבלמש. הסברו הוא לוגי פילוסופי, ומתאים לכל התפיסה הפילוסופית בימי הביניים: המופשט קודם למוחש. הדברים המוחשים פחותים; הם אך בבואה של התפיסה המופשטת, ובהתאם לכך מערכת הלשון.³⁶

35. על הדיון בקדימת השם לפועל ראה עוד קליינסמיט, קיפאון, עמ' 57; אסלנוב, מדקדקים, עמ' 314. אסלנוב שם ובהערה 25 מביא את דבריו המפורשים של דוראן "לפי שהבנת הפשוט קודמת בטבע להבנת המורכב". על דבלמש בעניין זה ראה בן-אריה, דבלמש, עמ' 36; מורג, דבלמש, עמ' 16. בן-אריה שם מוכיח לאורך עבודתו השפעה של ממש של הבלשנות המערבית ושל הדקדוק המודיסטי על דבלמש.

36. לקדימת המופשט למוחש בתפיסה האריסטוטלית ובחשיבה הפילוסופית בימי הביניים ראה בין השאר סרמונטה, אריסטו, עמ' 3–7.

6. סיכום

במאמר זה הצגנו את מילונו של יוסף כספי, שרשות כסף. סקרנו את ארבעת כתבי היד שיש בידינו למילון, והגענו למסקנה שכ"י רומא אנג'ליקה אמין משאר כתבי היד בכל הנוגע להסברים העבריים;³⁷ מסקנה זו אוששה גם מהקטע המוהדר במילון. עמדנו על כך שמילונו של כספי נכתב בשנות חייו האחרונות, באותן שנים שכספי נטה יותר לשלב הסברים לוגיים ופילוסופיים בכל חיבוריו. ראינו שכספי נאמן להצהרתו בהקדמה למילון, ומילונו של כספי שונה בתכלית מהמילונים שקדמו לו, הן מבחינת התוכן שלו והן מבחינת המבנה, ומשולבות בו תפיסות לוגיות ופילוסופיות. אף בטרמינולוגיה שלו נבדל כספי הפילוסוף מהמילונאים הנזכרים, ומושגים רבים שלו שאולים מהעולם הפילוסופי האריסטוטלי. אחד המאפיינים הלוגיים המובהקים של המילון הוא סדר הצגת הדברים. קודמיו, המילונאים העבריים אבן ג'נאח ורד"ק, הציגו תחילה את מערכת הפועל, ואילו כספי בוחר להתחיל במערכת השם דווקא, כנהוג בדקדוק היווני והלטיני. בחירה זו נעוצה בתפיסה לוגית פילוסופית עמוקה שיצירת השפה מתחילה מהשם המופשט הבלתי קונקרטי, ממשיכה בשמות פעולה המבטאים את ההתרחשות בצורה מופשטת ומסתיימת במערכת הפועל, שהיא הקונקרטית והמעשית ביותר. הראינו שבהסברו האמור כספי שונה מפרופיט דוראן ומאברם דבלמש, המייצגים את תפיסת המדקדקים המערביים ששמה לה למטרה להקביל בין מבנה השפה למבנה הקוסמוס, שבו הפשוט קודם למורכב. ייתכן שהשוני בין כספי לדוראן ולדבלמש הוא מועד היצירה. כספי בן המאה הארבע-עשרה מייצג את הפריחה של תורת ההיגיון שצמחה בפרובנס במאה זו³⁸ ואת העיסוק השיטתי של האינטלקטואלים היהודים בפילוסופיה ההלנית. ואף שיש עקבות של הדקדוק המערבי במשנתו, אין בכך כדי משנה סדורה ושיטתית;³⁹ לעומתו דוראן ודבלמש המאוחרים יותר מייצגים נאמנה את הבלשנות המערבית, ולעתים אף את הדקדוק המודיסטי. בעוד שהאחרונים ינקו בצורה ממשית מהדקדוק המערבי, כספי ינק מהפילוסופיה ההלנית ומהלוגיקה האריסטוטלית בלבושה הערבי בימי הביניים.

מילונו של כספי הוא אפוא יצירה ייחודית, השונה מיצירות הקודמות לה ומאלו המאוחרות לה, ומושתתת על כללים לוגיים ופילוסופיים שכספי חידש "יש

37. ראה הערה 19.

38. על מעמדה של תורת הלוגיקה בפרובנס במאה הארבע-עשרה בכלל ועל שיטתו של כספי בפרט ראה רוזנברג, לוגיקה, עמ' 45–14, 164–197. וכדבריו שם: "את תור הזהב של המסורת העברית בתורת ההיגיון יש לחפש בפרובנס של המאה הי"ד" (עמ' 14).

39. אסלנוב הוכיח בצורה משכנעת השפעה משמעותית של הבלשנות המערבית על כספי (ראה בין השאר אסלנוב, כספי; הנ"ל, מילון, עמ' 183–179). וראה עוד קהן, לשון, פרק שלישי: שם עמדנו על עניינים לשוניים רבים שהם תולדה של הבלשנות המערבית. אולם לא ניכרים עקבות של משנה סדורה ושיטתית הלקוחה מהבלשנות המערבית.

מאין" והחילים על השפה העברית. יצירה זו מראה בשלות ויכולת ראייה כוללת, והיא ככל הנראה מיצירותיו האחרונות של כספי. פרסום המילון הוא אחת המשימות החשובות ביותר במחקר הלוגיקה, הלקסיקוגרפיה ופרשנות המקרא בימי הביניים.

קיצורים

מקורות ראשוניים

אבן ג'נאח, רקמה = ספר הרקמה לר' יונה אבן-ג'נאח, תרגם יהודה אבן-תבון, מהדורת מ' וילנסקי ור' טנא, ירושלים תשכ"ד
 אבן ג'נאח, שורשים = ספר השרשים לר' יונה אבן-ג'נאח, תרגם יהודה אבן-תבון, מהדורת ב"ז באכר, ירושלים תשכ"ו (ברלין תרנ"ו)
 כהן, הכתר = מ' כהן (מהדיר), מקראות גדולות הכתר, גרסה שנייה, 1998–2005 (תקליטור)
 כספי, מוסר = ר' יוסף כספי, "ספר המוסר", בתוך הנ"ל, עשרה כלי כסף: עשרה חיבורים ממשנתו של כספי, כרך ב, מהדורת י' לאסט, ירושלים תש"ל (פרעסבורג תרס"ג), עמ' 59–74
 כספי, רתוקות = ר' יוסף כספי, רתוקות כסף, כ"י רומא-אנג'ליקה OR 60 (מספרו במכון לתצלומי כתבי יד בספרייה הלאומית בירושלים: ס' 11708)
 כספי, שרשות = ר' יוסף כספי, שרשות כסף, כ"י רומא-אנג'ליקה OR 60 (מספרו במכון לתצלומי כתבי יד בספרייה הלאומית בירושלים: ס' 11708)
 ראב"ע, צחות = ר' אברהם אבן עזרא, ספר הצחות, מהדורת ג"ה ליפמאן, פיורדא תקפ"ז
 רד"ק, מכלול = ר' דוד קמחי, ספר המכלול, מהדורת י' ריטטענבערג, ירושלים תשכ"ו (לוק תרכ"ו)
 רד"ק, שורשים = ר' דוד קמחי, ספר השרשים, ירושלים תשכ"ז (ברוליני 1847)
 רמב"ם, מילות ההיגיון = מלות ההיגיון לר' משה בן מימון, תרגם משה אבן-תבון, ירושלים תשכ"ט
 רמב"ם, משנה תורה = ר' משה בן מימון, משנה תורה², הוצאת ישיבת אור וישועה, חיפה תשס"ח

מקורות משניים

אלדר, אבות ותולדות = א' אלדר, "אבות ותולדות במערכת הבניינים", לשוננו מד (תש"ם), עמ' 157–160
 אסלנוב, ד'אוליבט = ס' אסלנוב, "האם ספר שרשות הכסף לר' יוסף אבן כספי שימש מקור השראה לחיבורו המילונאי של פברה ד'אוליבט?", מחקרים בלשון ט (תשס"ד), עמ' 1–15
 אסלנוב, כספי = C. Aslanov, "De la lexicographie hébraïque à la sémantique"

générale: La pensée sémantique de Caspi d'après le 'Sefer Sharshot ha-Kesef", *Helmantica* 154 (2000), pp. 75–120
 אסלנוב, מדרקים = ס' אסלנוב, "בין המדרקים הלטיניים (דונטוס ופריסקיאנוס) לבין רד"ק, האפודי ודי בלמש לעניין הדיון הפונטי", מחקרים בלשון ח (תשס"א), עמ' 303–324

C. Aslanov, *Le provençal des Juifs et l'hébreu en Provence*: = מילון אסלנוב, *Le dictionnaire Šaršot ha-Kesef de Joseph Caspi*, Paris and Louvain 2001
 בן-אריה, דבלמש = ד' בן-אריה, תורת הלשון של אברהם דבלמש לפי חיבורו הדקדוקי "מקנה אברם", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"א
 חומסקי, קמחי = W. Chomsky, *David Kimhi's Hebrew Grammar (Mikhlol) Systematically Presented and Critically Annotated*, Philadelphia 1952
 חרל"פ, ראב"ע = ל' חרל"פ, תורת הלשון של רבי אברהם אבן עזרא: מסורת וחדוש, באר שבע תשנ"ט

כשר, כספי = ח' כשר, יוסף אבן כספי כפרשן פילוסופי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן תשמ"ג

כשר, שולחן כסף = ח' כשר, שולחן כסף לר' יוסף אבן כספי, ירושלים תשנ"ו
 כשר ומנקין, היגיון = ח' כשר וב' מנקין, "פירושו של יוסף אבן כספי ל'מלות ההגיון' לרמב"ם", תרביץ עח (תשס"ט), עמ' 383–398

I. Last, "Sharshoth Kesef, the Hebrew Dictionary Roots, = שרשות, *Jewish Quarterly Review* 19 (1907), pp. 651–687
 מורג, דבלמש = ש' מורג, "העברית והרינסאנס בוונציה: אברהם דבלמש וספרו מקנה אברם", כנס ונציה, הכנס העברי המדעי השביעי באירופה, אוניברסיטת ונציה, 1986, ירושלים תש"ן, עמ' 14–22

ממן, פילוסופיה = א' ממן, "רבי יונה אבן ג'נאח: בין פילוסופיה ללשון", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 351–359

סרמונטה, אריסטו = י"ב סרמונטה, מושגי יסוד בתורתו של אריסטו בתוספת קטעים מפורשים מ"הביאור האמצעי" לאבן-רושד, ירושלים תש"ם

צייטקין, פרשנות = י' צייטקין, מאפייני פרשנות המקרא ביצירותיהם של פרשני הפשט בני האסכולה המיימונית של פרובנס במאות ה-13–14, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"א

קהן, דקדוק = מ' קהן, "קדימת ההיגיון לדקדוק במשנתו של יוסף אבן כספי", דעת (ברפוס)

קהן, חידושים = מ' קהן, "חידושים מילוניים במילון שרשות כסף ליוסף אבן כספי", מחקרים בלשון יד-טו (תשע"ג), עמ' 133–162

קהן, כספי = מ' קהן, "יוסף אבן כספי: נתונים ביוגרפיים חדשים" (בהכנה)
 קהן, לשון = מ' קהן, דרכו ומשנתו הלשונית של ר' יוסף כספי בפירושו השורשים בספר שרשות כסף, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"ג

- קהן, נרדפות = מ' קהן, "היחס לנרדפות במילון 'שרשות כסף' ליוסף אבן כספי",
בלשנות עברית (בדפוס)
- קליינסמיט, קיפאון = *Helmantica*, "Stand-still' or Innovation?", pp. 39–71
148–149 (1998),
- ראק, מצרף = א' ראק, פרשנות המקרא של רבי יוסף אבן כספי: דרכי הפרשנות
ומהדורה מדעית מבארת של מצרף לכסף לבראשית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת
בר-אילן, רמת-גן תשס"ו
- רוזנברג, הטעאה = ש' רוזנברג, "ספר הטעאה לר' יוסף אבן-כספי", עיון לב
(תשמ"ד), עמ' 275–295
- רוזנברג, היגיון = ש' רוזנברג, "היגיון, שפה ופרשנות המקרא בכתביו של ר' יוסף
אבן כספי", דת ושפה: מאמרים בפילוסופיה כללית ויהודית, בעריכת מ' חלמיש
וא' כשר, תל אביב תשמ"ב, עמ' 105–113
- רוזנברג, לוגיקה = ש' רוזנברג, לוגיקה ואונטולוגיה בפילוסופיה היהודית במאה
הי"ד, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ד
- רנאן, המחברים = E. Renan, *Les écrivains juifs français du XIVe siècle*, Paris =
1893

מובנן של המילים "פכר" ו"והם" בערבית יהודית ובעיית תרגומן לעברית בימי הביניים

אחד המאפיינים הייחודיים של הספרות היהודית הוא ריבוי הלשונות שבה. לצד העברית נכתבו לאורך ההיסטוריה היהודית חיבורים מרכזיים בשפות אחרות (במקרים רבים בשפות יהודיות נוספות, כמו ערבית יהודית, לדינו או יידיש). חלק מחיבורים אלו תורגמו לעברית, ועם המעבר מאזור תרבותי אחד לאחר ושכחת השפה המקורית של החיבורים הם עברו לדורות שאחריהם בעיקר בגרסתם העברית. אחד המפעלים המרכזיים של תרגומים לעברית נעשה בידי משפחת אבן תיבון במאות ה־12 וה־13 ובידי ממשיכיה במאה ה־14. תרגומים אלו לעברית של חלק ניכר מן היצירה היהודית בערבית יהודית (ושל חיבורים ערביים נוספים) יצרו מונחים חדשים בעברית, ואלה שימשו לאחר מכן דורות רבים של דוכרי עברית וכותבי עברית. בנוסף, עד השנים האחרונות (ובמידה מסוימת גם בימינו) רוב הציבור היהודי ידע על יצירות מרכזיות של הספרות היהודית הערבית בעיקר דרך תרגומים אלו.¹

כדי להבין את השינויים שעברו על התוכן ועל המסר של החיבורים האלה עם תרגומם לעברית, וכן כדי להבין את המשמעות המדויקת של מילים מסוימות בעברית התיבונית, יש צורך בהשוואה מדויקת בין המקור הערבי־יהודי לבין התרגום של התיבונים לעברית.

במאמר זה אבדוק את המשמעות של שני המונחים, פכר (فكر) ווהם (وهم), בערבית יהודית (ובערבית עצמה), ואת תרגומם לעברית בידי בני משפחת אבן תיבון. אתמקד בשני מונחים אלו כיוון שההבדל בין משמעותם במקור הערבי־יהודי לבין תרגומם לעברית בולט במיוחד, ומשנה את ההבנה בחלקים שונים של ספר הכוזרי ושל מורה נבוכים, ואף את הבנת גישותיהם של הרמב"ם ושל ריה"ל בנושא כוחות הנפש.² בנוסף, מחקר זה יוכל לתרום להבנת המשמעות המדויקת של המילה מחשבה בעברית התיבונית.

בתחילת המאמר נסביר בקצרה את הרקע של השימוש בשני מונחים אלו בספרות

1. על תופעת התרגום לעברית יש מחקר מקיף מאוד. ראה בין השאר הרוי, ערבי בעברית; מוסל. הציבור הנוצרי עד המאה ה־17 ידע על מורה נבוכים דרך תרגומים ללטינית שנעשו על בסיס תרגומו של אלחריזי.
2. בהשלכות הפילוסופיות של ההבדל בין התרגומים על המשך התפתחותה של המחשבה היהודית ארון במחקר אחר.

הערבית עצמה, ונזכיר את שימושיהם של אלפאראבי ושל אבן סינא במילה פכר. לאחר מכן נבדוק את משמעותה של מילה זו בספר הכוזרי של רבי יהודה הלוי ובמורה נבוכים של רבי משה בן מימון,³ ואת תרגום המונח לעברית בידי בני משפחת אבן תיבון. בהמשך נציין בקצרה את תרגום המילים האלה בתרגומים של ימי הביניים לכמה חיבורים ערביים. לבסוף נציין את השפעת השינויים שעברו המילים האלה בתרגומן על משמעות המילים משורש חש"ב בעברית התיבנית.

הרקע הפילוסופי הערבי

כדי להבין את גישותיהם של הפילוסופים היהודים כותבי הערבית יהודית יש צורך להביא בקצרה את גישותיהם של שני הפילוסופים הערבים המרכזיים שהשפיעו עליהם: אלפאראבי ואבן סינא.⁴ אצל שני הפילוסופים האלה המילה פכר היא דו-משמעית. במרבית השימושים הקיימים אצל אלפאראבי משמעות המילה היא שימוש בשכל המעשי לשם תכנון עשיתי⁵ מעשים כלשהם.⁶ לעומת זאת, במרבית השימושים שאצל אבן סינא משמעות המילה היא שימוש בשכל כדי לרכוש מושכלות.⁷ בשני המובנים האלה הפכר הוא כוח ייחודי לאדם, בניגוד לאל מזה ולבעלי חיים מזה. האל איננו מתכנן את מעשיו (כיוון שהוא מיד יודע מה טוב לעשות ועושה אותו), ואין לו גם צורך בשליטה כלשהי על יצרים גופניים בעזרת השכל המעשי

3. ההתמקדות בשני המחברים האלה נובעת מכך, שאצל שניהם יש שימוש נרחב בשני מונחים אלו לתיאור כוחות בנפש האנושית. וולפסון עסק הרבה בנושא החושים הפנימיים של האדם אצל היהודים וגם אצל מקורותיהם הערביים ואצל ההוגים הנוצרים השונים; על כך ראה וולפסון, חושים פנימיים; הנ"ל, חושים פנימיים אצל הרמב"ם. צריך לציין שוולפסון התמקד ברשימות השונות של החושים הפנימיים ובתרגומן לשפות שונות, וכמעט שלא עסק בשימושים השונים של הכוחות האלה אצל ההוגים השונים.
4. לאבן רושד הייתה השפעה מכרעת על הפילוסופיה היהודית של החצי השני של ימי הביניים; אולם על התקופה הערבית-יהודית של הפילוסופיה היהודית הוא לא השפיע רבות, כיוון שזמן פעילותו (החצי השני של המאה ה-12) מקביל לסוף אותה תקופה. לקראת סיום המאמר נציין את השפעתו האפשרית על דרך התרגום התיבנית למילים פכר וזהם.
5. לדוגמה אלפאראבי, דעותיהם, פרק 23, עמ' 105 (התרגום לעברית בעמ' 130). בנוסף, בספרו פוסול אלמדני מקפיד אלפאראבי להשתמש במילה פכר רק כדי לתאר פעולה מעשית ולא פעולה עיונית (בניגוד למה שראינו לעיל). הוא אף מקפיד לציין שהמחשבה (פכר) היא ביסודה דבר מעשי. על כך עיין אלפאראבי, פרקים – לדוגמה, סימנים 6 (אנגלית, עמ' 30–31; ערבית, עמ' 106), 30 (אנגלית, עמ' 42; ערבית, עמ' 124), 90 (אנגלית, עמ' 75; ערבית, עמ' 168).
6. גם אבן סינא משתמש במונח פכר במובן זה; על כך עיין לדוגמה רחמן, עמ' 40.
7. לדוגמה, בחיבורו הקצר הדין בנפש, שהוציא לנדאואר, אבן סינא משתמש במילה פכר רק כדי לדבר על תהליך ההשכלה. כך גם בספר הריפוי ובכתביו בכללם הרוב המוחלט של השימושים במילה זו הם במשמעות של למידה עיונית. צריך לציין שאף אלפאראבי משתמש לעתים נדירות במילה זו במשמעות של למידה עיונית. על כך עיין אלפאראבי, דעותיהם, פרק 20, עמ' 90 (התרגום לעברית בעמ' 117).

(שהרי אין לו גוף). הוא גם אינו לומד מושכלות, מאחר שהוא יודע אותן מלכתחילה. לכן שני המובנים של המילה פכר אינם יכולים להתייחס אליו.⁸ מובנים אלו גם אינם מתייחסים לחיות, משום שהן אינן יכולות ללמוד מדעים וגם אין להן אפשרות לשלוט על תאוותיהן הגופניות (כיוון שאין להן אפשרות נשגבה יותר ממה שתאוותיהן אלו מציעות להן), והן גם אינן יכולות לתכנן את מעשיהן בדרך שבה האדם מתכנן את מעשיו. אצל אבן סינא יש כוח נוסף חשוב ביותר לתורת הנפש שלו, ווהם (סוג של תחושה טבעית), שבאמצעותו החיות יכולות לתפוס דברים שאינם מוחשיים לגמרי (כוח שבעזרתו הכבשה תופסת שהיא צריכה לאהוב את ילדיה ולפחד מן הזאב).⁹ אפשר אפוא לסכם, שעל פי הפילוסופים הערבים האלה באדם יש כוח נפשי (פכר) שאינו דומה לשום דבר הקיים אצל האל מחד ואצל החיות מאידך.

“פכר” ו“והם” בכוזרי ובעיית תרגומם

אפשר לקבוע שריה“ל משתמש במילים מן השורש פכר בשני השימושים השונים שראינו אצל אלפארבי ואצל אבן סינא.¹⁰ לדוגמה, בכוזרי ג, א המחבר משתמש במילה פכר כדי לתאר את תהליך ההשכלה של הפילוסופים:

החכמים המתפלספים אוהבים להתבודד כדי שמחשבותיהם (אפכארהם) תהיינה צלולות למען יסיקו מסקנות אמת מהיקשיהם. זאת כדי ששיגו ודאות באשר לספקות שנותרו להם.¹¹

8. על כך שאין לאל פכר עיין בין השאר מורה נבוכים א, מז.
9. על הנושא הזה אצל אבן סינא עיין בלק, דמיון; הנ”ל, אבן סינא. סביר ביותר שצמצום התפקיד המעשי של הפכר אצל אבן סינא נובע מן השימוש במילה ווהם, כדי לתאר כוח שיש לחיות וגם לאדם ושתפקידו מעשי. המונח ווהם כלל איננו קיים בפסיכולוגיה של אלפארבי.
10. את הפסקאות שבהן ריה“ל מתאר את מבנה הנפש האנושית יש למיין לשתי קבוצות: (א) המובאה הארוכה מדברי אבן סינא בכוזרי ה, יב. שם המחבר משתמש בחיבורו הקצר של אבן סינא כדי לתאר את גישותיהם של הפילוסופים לנפש (גישה שהוא מבקר כמה נקודות ממנה לאחר מכן, בעיקר בכל הקשור לשאלת נצחיות הנפש; על הנושא הזה עיין לסקר). (ב) ישנם קטעים נוספים, כגון ב, נ; ג, ה; ה, יט–כ, שבהם ריה“ל עוסק, אגב נושאים אחרים, במבנה הנפש. צריך לציין שבכל הקשור להגדרת המילים פכר ווהם אין הברל משמעותי בין הנאמר במאמר ה, סעיף יב לנאמר בשאר חלקי הספר. על השימוש של ריה“ל במקורות פילוסופיים שונים עיין דוידסון, השכל הפועל. על הסיבתיות אצל ריה“ל עיין אברהמוב; וולפסון, ריה“ל והרמבם; הנ”ל, ר’ יהודה הלוי, עמ’ 148 ואילך.
11. כוזרי (תרגום). כל הציטוטים מהתרגום לעברית של ספר הכוזרי יהיו מטיטת התרגום של פרופ’ מיכאל שורץ ז”ל. אני מודה לפרופ’ שורץ, לידידי, בנו דוד צרי, ולפרופ’ קרייסל, ראש מרכז גולדשטיין-גורן, המוציאים לאור של המהדורה, על שאפשרו לי להשתמש בטיטת התרגום. נוסח המקור: “וללעלמא” אלמתפלספה” פי אלתפרד לתצפו אפכארהם לינתג’וא מן קיאסאתהם נתאיג” חק חתי יחצל להם אליקין פי מא תבקי עליהם מן אלשכוך”.

כאן אנו רואים בבירור שימוש של ריה"ל במילה פכר כדי לתאר את תהליך הלמידה המדעי, וזאת בדומה לשימוש הנפוץ אצל אבן סינא.¹² בנוסף, ריה"ל משתמש במילה פכר כדי לתאר תשומת לב לפעולות מעשיות של האדם. למשל בכוזרי ד, כה ריה"ל מביא דוגמה של רוקם החושב על מלאכתו כדי להסביר את הדרך שבה האל פועל:

כמו שאם אתה מדמה רוקם החושב (יפכר) על מלאכתו, והמשי נענה לו, מצטבע בצבעים העולים בדעתו ומתרכב בהרכבים שהוא רוצה, תהיה אותה רקמה על פי מצוותו ועל פי כתבו.¹³

בפסקה זו ריה"ל משתמש אפוא בשורש פכ"ר כדי לתאר עיסוק מעשי מושכל של האומן. הרוקם חושב על מלאכתו. חשוב להדגיש שבספר הכוזרי ישנו גם שימוש נרחב במשמעות המעשית של המילה פכר כדי לתאר את הכוונה של האדם בזמן עשיית המצווה, כוונה שיש לה תפקיד מכריע בעשיית המצווה. לדוגמה:

הכנעתך בימי התענית אינה מקרבת אל אלהים יותר משמחתך בשבתות וימים טובים, כאשר שמחתך היא מתוך מחשבה (פכרה) וכוונה. וכשם שהתחנונים צריכים מחשבה וכוונה, כן השמחה במצוותו ותורתו צריכה מחשבה וכוונה.¹⁴

אנחנו רואים כאן שיש גם תפקיד דתי מכריע למונח פכר. הוא מסמל את הכוונה המגדירה את המצווה. המצווה, אם היא תענית ואם שמחה בשבת, צריכה את המחשבה (פכר).¹⁵ שימוש נוסף וחשוב ביותר במשמעות המעשית של המילה פכר מגדיר את ההבדל בין מעשה שאפשר להאשים בו את עושהו למעשה שאי אפשר להאשים בו את עושהו.¹⁶

ניתן לסכם, שבהגותו של ריה"ל המילה פכר ממלאת אותו תפקיד שהיא ממלאת אצל אלפאראבי ואצל אבן סינא. היא מצביעה גם על עיסוק עיוני במדעים תאורטיים

12. על שימושים במילה פכר במובן של תהליך ההשכלה עיין עוד, בין השאר: כוזרי א, פז; ב, ס; ג, יא (השימושים הראשון והאחרון כוללים, אך האמצעי במובן העיוני של המילה); ג, סעיפים יז, מג; ד, סעיפים ה-ו, יט; וכן מרבית השימושים במאמר ה, סעיף יב.

13. נוסח המקור: "כמא לו תכ'ילת דבאג'א יפכר פי צנאעתה ואלחריר יטאועה פיתלון באללואן אלכ'אטרה בבאלה ויתרכ'ב אלתרכ'באת אלתי ירידהא פיוכו ד'לך אלדיבאג' באמרה ובכ'טה".

14. כוזרי ב, נ. המקור: "פלים כ'שועך פי איאס אלתענית באקרב מן אללה מן פרחק פי שבתות וימים טובים אד'א כאן פרחק ען פכרה וניה. פכמא אן אלתחנונים מחתאג'א אלי פכרה וניה. כד'לך אלפרח באמרה ושריעתה יחתאג' אלי פכרה וניה".

15. מקומות אחרים שבהם ריה"ל משתמש במילה פכר כדי לתאר פעולה מעשית: כוזרי ב, ג (השימוש הראשון הוא כללי אך השימושים האחרים הם מעשיים); ג, ה (גם כאן השימוש הראשון והאחרון יכולים להיות כלליים אך מלבדם כל השאר מבטאים שימוש במשמעות המעשית של המילה פכר); ג, סעיפים י, עג; ה, כ.

16. על כך עיין כוזרי ה, כ. על הבחירה בכוזרי עיין צדיק, ריה"ל.

וגם על תשומת לב מעשית (לצורך עשיית מלאכה, או בכלל תשומת לב כלשהי) לעשיית פעולה מסוימת. חשיבותה נעוצה בכך שעשיית המעשה הדתי, וגם האשמה שאפשר להטיל על אדם, תלויות בשימוש במחשבה האנושית. למותר לציין שהחיות לא ניחנו בכוחות אלו כלל. הן אינן יכולות ללמוד מדעים, אין להן אפשרות לעשות מלאכה, אין למעשיהן כל משמעות דתית ואי אפשר להטיל עליהן אשמה כלשהי.¹⁷

"והם" בספר הכוזרי

ריה"ל מגדיר את תפקידו של ווהם בכמה פסקות בסעיף יב של המאמר החמישי.¹⁸ ראשית, המחבר מציג את ווהם ככוח המעביר ביקורת על הממצאים של הדמיון כדי לראות מה נכון ומה פגום:

כוח תחושת-הלב (אלמתוהמה') הוא כדי לעמוד באופן כלשהו עמידה רעננה על מה נכון ומה פגום במה שהדמיון מפיק, כדי להשיבו אל הזכרון.¹⁹

כאן אנו רואים שתחושת הלב מבקרת את הדברים העולים בדמיון. כמו שנראה בהמשך, הדמיון (גם של החיות) יכול לדמיין דברים לא נכונים. לדוגמה, זאבים אוהבים כבשים. תחושת הלב מגדירה את הדמיונות האלו כדמיון שווא, והאדם והחיה זוכרים רק את מה שתחושת הלב הגדירה כדמיון נכון. בהמשך ריה"ל קובע מה תפקידו של ווהם בתוך הנפש של החיות:

הכוח המניע פועל רק על פי משפט תחושת-הלב (אלמתוהמה') כשהכוח המדמה משרת אותו. זאת היא התכלית מבחינת בעלי החיים הבהמיים, שכן לא ניתן להם הכוח המניע לתקן בו את נסיבות החוש והדמיון, אלא החוש המדמה ניתן להם לתיקון נסיבות התנועה.²⁰

17. בדומה לילד או לאדם ישן בדוגמה שמביא ריה"ל בכוזרי ה, כ.
 18. כאמור קטעים אלו לקוחים מחיבורו של אבן סינא, אך אין רמז לכך שריה"ל איננו מסכים עם אבן סינא בנושא הגדרת ווהם. יתרה מזו, נראה ששימוש במילה ווהם בשאר ספר הכוזרי מסכים עם הנאמר בסעיף זה.
 19. כוזרי ה, יב. במקור: "ואלקוה' אלמתוהמה' ליקף עלי צחיח מא יסתנבט אלתכ'יל וסקימה צ'רבא מן אלוקוף אלטרי חתי יעידה אלי אלד'כר".
 20. כוזרי ה, יב. במקור: "ואלמחרכה' אנמא תפעל בחכם אלמתוהמה' באסתכ'דאם אל-מתכ'ילה' וחי אלגאיה' מן אלחיואן אלבהימיה' אד' לם יוצ'ע לה אלקוה' אלמחרכה' ליצלח בהא אסבאב אלחס ואלתכ'יל בל אלחאסה' אלמתכ'ילה' וצ'עת לה לתצלח אסבאב אלמחרכה'".
- בהמשך ריה"ל מציין שאצל האדם המצב הוא הפוך. אצל החיה הכוח המניע ניתן כדי לתקן את "נסיבות החוש והדמיון", קרי להשיג את האוכל שהחוש, הדמיון והתנועה קבעו שהוא נצרך ויש לחפשו. אצל האדם המטרה היא שכלל הכוחות הגופניים (כולל הכוח המניע, הדמיון ועוד) ישרתו את הנפש המדברת, קרי שהאדם ישתמש בכוחות גופו כדי להמציא לנפשו את התנאים הטובים ביותר כדי שהיא תוכל להתפנות אל העיון.

כאן אנו רואים שהתכלית אצל החיות היא התנועה על פי הוהם (תחושת הלב). בהמשך ריה"ל מסביר בצורה מדויקת יותר מה בדיוק תפקיד הוהם בחיה ובאדם:

אחרי כן כוח תחושת-הלב (אלוהמיה'). זהו כוח שופט הקובע שדבר-מה ראוי לבקש, ומדבר-מה ראוי לברוח. בכוח המְשֶׁה ובכוח המדמה אין שיפוט ולא קביעה אלא שווי בלבד.

הכוח השומר מזכיר את העניינים שהשיגו החושים, כגון שהזאב אויב והילד אהוב. אהבה, היזק ומה אמת ומה שקר נקבעים על ידי תחושת-הלב (ללוהמיה'). כוח ההזכרות השומר שומר את מה שתחושת-הלב (ללוהמיה') קבעה שהוא אמת. כאשר הכוח המדמה משמש את תחושת-הלב (אלוהמיה'), הוא קרוי "מדמה". אבל כאשר הכוח המדבר משתמש בו, הוא קרוי "חושב" (מפכרה).²¹

כאן אנו רואים את תפקידו המרכזי של הוהם. הוא הקובע מה בעל החיים (או האדם) צריך לשים לו למטרה וממה הוא צריך לברוח. הכוח המדמה (מתכיל) והמשווה (מתצורה') רק מביאים את הנתונים לאדם (והכוח הזוכר מזכיר לו מה שהוא למד מחושו, ושכאמור לעיל אושר בתחושת הלב). אולם התחושות הטבעיות הנגרמות לחיה מאותם הנתונים נובעות מן הוהם. באמצעות החיה יודעת, גם לפני שהיא פגשה את הזאב, שהוא מזיק לה. הוהם הוא סוג של תחושה הקובעת בצורה ראשונית ביותר מה נכון ומה לא נכון. דרכו החיה והאדם יודעים דברים בסיסיים ביותר על העולם, כגון שעצם שעוזבים אותו באוויר נופל על הקרקע. הדמיון של החיות יכול להעלות על דעתו (כפי הדמיון של האדם) גם דברים שאינם נכונים (זאב האוהב את הכבשה למשל), אך תחושות לבה של הכבשה תכריע מיד שדמיון זה איננו אמתי ושהזאב הוא אויבה הטבעי.

בסוף הקטע ריה"ל גם מצביע על ההבדל שבין החיה לאדם באפשרות השימוש בכוח המדמה. החיה יכולה להשתמש בכוחה המדמה רק כמשרת את הוהם. בניגוד לכך האדם יכול להשתמש בכוחו המדמה גם כמשרת של כוחו המדבר (נטק); אז הוא הופך להיות חושב (פכר).

תחושת הלב היא אפוא כוח חשוב ביותר בנפש החיות ובני האדם. דרכה הם יודעים מיד עם היוולדם איך להסתדר בעולם, למי להתקרב וממה לפחד. אבל כדי להגיע ללימוד מדעי צריך האדם (בניגוד לחיה, שלה אין אפשרות להגיע למדע כלל) להשתחרר מן הרמה של תחושת הלב ולראות את העולם דרך המחשבה, קרי

21. כוזרי ה, יב. נוסח המקור: "ת'ם אלקוה' אלוהמיה'. והי קוה' חאכמה' תקצ' עלי שי באנה ינבגי אן יטלב ועלי שי באנה ינבגי אן יחרב ענה וליס פי אלמתצורה' ולא פי אלמתכ'ילה' חכס וקצ'א בל תצור פקט. ת'ם אלקוה' אלחאפט'ה' מד'כרה' למעאני מא אדרכתה אלחואס מת'ל אן אלד'יב עדו ואלולד חביב פאלמחבה' ואלאצ'ראר ואלתצדיק ואלתכר'יב ללוהמיה'. ואמא אלחאפט'ה' אלמד'כרה' פתחפט' מה צדקת אלוהמיה'. ואלקוה' אלמתכ'ילה' אד'א אסתעמלתהא אלוהמיה' סמית מתכ'ילה'. ואד'א אסתעמלתהא אלנאטקה סמית מפכרה'". בהמשך ריה"ל גם מסביר מה מקומם במוח של הכוחות השונים של הנפש. לא נעסוק כאן בתפקידים של כלל הכוחות המוזכרים אצל ריה"ל, אלא בכוח החושב פכר ובתחושת הלב והם.

שהשיפוט מה נכון ומה לא נכון בדברים העולים בדמינו של האדם יעבור מתחושת הלב אל הנפש המדברת שלו. זה מה שקובע ריה"ל בהמשך הקטע שבו הוא מסביר את תהליך ההשכלה:

כִּלְיָה הֵרָאוּשׁוּנִים²² הֵם הַצּוּרוֹת הָרוּחָנִיּוֹת הַמְעוּצָבוֹת בַּאֲמִצֵּעַ הַמוֹחַ מִן הָרוּחַ הַנִּפְשִׁית שֶׁבְּכוּחַ הַמַּדְמָה. הִיא הוֹפֶכֶת אוֹתָם לְהִיּוֹת מַחֲשָׁבָתִיִּים (פְּכָרִיָּה) כְּשֶׁהִיא שׁוֹלֵטֶת בָּהֶם, מְרַכִּיבָה אוֹתָם בְּהִרְכָּבִים שׁוֹנִים וּמְפָרִידָה אוֹתָם בְּהַפְרָדוֹת הַמְבִּיאִים לִיצִירַת יָדָע. קוֹדֵם לִכֵּן הִיְתָה מַדְמָה, שֶׁכֵּן כּוֹחַ תַּחוּשֶׁת־הַלֵּב (אֶלְקוּה' אֱלוֹהֵמִיָּה) הִיָּה שׁוֹלֵט בָּהּ, כְּמוֹ שֶׁקּוֹרָה בִּילְדִים וּבִכְהוֹמוֹת וּבְמִי שֶׁמִּזְגוֹ הַתַּעֲוָה עַל יְדֵי מַחְלָה שֶׁתִּבְנִיּוֹת אֱלֹהִים תִּתְעַרְפְּלֶנָה לְנֶפֶשׁ וְלֹא תִצְלִיחַ לְהִרְכִּיב אֶת הָהִרְכָּבִים וְלִהְפָּרִיד אֶת הַהַפְרָדוֹת הַדְּרוּשִׁים לְמִיצוֹי הָעֵיּוֹן בְּסִבְרָה שֶׁהִיא מִטְרָתָה, וְהַסִּבְרָה, כּוֹלָה אוֹ חִלְקָה, תִּצָּא לְקוֹיָה וְעַל פִּי תַּחוּשֶׁת־הַלֵּב (וְהֵמִיא).²³

כאן ריה"ל מתאר את תהליך ההשכלה כמעבר של "הצורות הרוחניות" מן הרמה של הוהם (תחושת הלב) לרמתו של הפכר (מחשבה). בתחילה האדם מתבונן בעולם ורואה רק מה שתחושת לבו מראה לו. הוא איננו רואה את הגדרת הזאב, אלא רק תופס שעליו לברוח ממנו. כדי שהאדם יוכל ליצור מדע הוא צריך להתעלות מעל תחושת לבו ולראות את הדברים הקיימים בעולם (שאותם הוא מכיר דרך חושי ודרך כוחו המדמה) בדרך רציונלית. אזי הזאב לא יהיה רק אותו זאב מפחיד ומזיק שצריך לברוח ממנו, אלא פרט אחד המסמל סוג שלם, סוג שאפשר להגדירו באופן מדעי ולראות שהוא קרוב משפחה של הכלב, חלק מבעלי החיים, וכדומה. האדם יוכל אפוא להבין את מהות הזאב רק בתנאי שהוא יוכל להתבונן בו באופן מדעי ולא יתרכז רק בפחד שהוא גורם לו להרגיש בתחילה. כאמור זה אחד ההבדלים הבולטים בין האדם לבין החיות. הכבשה לעולם לא תוכל לראות את הזאב אלא כאותו זאב מפחיד ולא תוכל ליצור הכללות גֵּיטְרִלִּיּוֹת מבחינה רגשית, שהן היסוד למדע. בשאר חלקי הספר הוהם מסמל הרבה פעמים אצל ריה"ל את המחשבות הבסיסיות ביותר הנובעות מתחושת לבו של האדם, והסותרות בדרך כלל את המסקנות של השכל באותן סוגיות או את המשיכה הראשונית של האדם לדברים מסוימים.²⁴

22. של המחשבה העיונית.

23. כוזרי ה', יב. במקור: "ואלאהא אלאול אלצור אלרוחאניה' אלמתשכלה' פי' וסט אלדמאג מן אלרוח אלנפסאני באלקוה' אלמתכ'ילה' תצירהא פכריה' אד'א תחכמת פיהא ורכבתהא תרכיבאת ופצלתהא תפצילאת תודי אלי אנתאג' עלם. וקד כאנת קבל ד'לך תכ'יליה' אד' כאנת תתחכם פיהא אלקוה' אלוהמיה' כמה יערך' פי אלאטפאל ופי אלבהאים ופי מא אנחרף מזאג'ה במרץ' חתי תתעאמי תלך אלאשכאל עלי אלנפס פלא תתאתי לתרכיבאת ואלתפצילאת אלמתחאת' אליהא לאסתיפא אלנט'ר פי אלראי אלמקצוד פיאתי אלראי נאקצא ומהיא כלה או בעצ'ה".

24. לדוגמה, בכוזרי ב', ב הוהם הוא הקובע שכל מה שלא חי מת, ושכל מה שלא מאיר חשוך. זה מתברר בעיון כלא נכון (האל איננו חי וגם איננו מת). על דעות לא נכונות העולות מן הוהם עיי' גם לדוגמה מאמר ג, סעיפים יב, מג, מט; מאמר ד, סעיפים ג, ו. דוגמה נוספת היא בכוזרי ג, ה, וממה עולה, שאפשר להסכים במחשבה (פכר) לנאמר בתחושת הלב (והם). על המחשבה

אפשר לסכם, שהוהם הוא כוח המשותף לאדם ולחיה. הוא הכוח העליון של החיות, כוחן הקרוב ביותר לשכל האנושי. זאת כיוון שדרכו החיה יודעת דברים שעולים על החושים (לא רק שהזאב גדול ובעל שיניים, אלא גם שצריך לברוח ממנו כי הוא מזיק; לא רק שהגור קטן וחלש, אלא גם שצריך לאהוב אותו). יתרה מזו: החיה מבדילה בעזרת תחושות לבבה, אילו מן הדמיונות העולים ברוחה נכונים ואילו לא. אך עם זאת קיימת הבחנה ברורה בין הוהם לבין הפכר. האחרון מציין, כפי שראינו, את המחשבה האנושית הבלעדית לרבייה השונים, שבעזרתה האדם לומד מדעים ויכול לתכנן את מעשיו בדרך שמנועה מן החיה. יתרה מכך: המחשבה העיונית והמדעית דורשת התנתקות מתחושת הלב כדי להתקיים. אפשר אפוא לקבוע, שהפכר הוא סממן בולט של ייחודו של האדם בעוד הוהם מסמל דווקא את המשותף לאדם ולחיה.

בעיית התרגום בכוזרי

בתרגומו של ר' יהודה אבן תבון לכוזרי יש ערבוב כמעט מוחלט בין הפכר לבין הוהם. ערבוב זה ביטל במידה רבה את ההבחנה החדה שעשה ריה"ל בין הפעולות הנפשיות המשותפות לאדם ולחיות ובין הפעולות הנפשיות המיוחדות לאדם. במרבית הפעמים בתרגום של אבן תבון שתי המילים מתורגמות "מחשבה"²⁵, אך לפעמים שתיהן מתורגמות "מחשב", או במילים אחרות, כפי שמוצג בטבלה שלפנינו:

פכר מתורגמת "מחשבה" ²⁶	א, פז; ב, ג, ס; ג, א, ה, י, יא, יז, מג, עג; ד, ה, ו, יט; ה, כ.
והם מתורגמת "מחשבה"	א, צט; ב, כ; ג, יא ("שטן המחשבה"), מג.
פכר מתורגמת "מחשב" או "מחשבי"	ג, ה, עג; ד, כה; ה, יב, כ.
והם מתורגמת "מחשב" או "מחשבי"	ג, ה ("שדים מחשבים", "בלבולים מחשבים"), יא, מט; ד, ג, ה, יב.
והם מתורגמת במילים אחרות	"יצר" – ג, ה; ה, יב. "טעות" – ד, ו; "רעיונית" – ה, יב.
מילים אחרות המתורגמות "מחשבה"	נטיות של אלט'גון – א, צז; תרכיר – ד, ג.

ערבוב המונחים הזה לא אפשר לקוראיו של תרגום אבן תבון להבין מה הייתה כוונתו

שיכולה להסכים לתחושת הלב עיין צדיק, ריה"ל. כוונת המשפט היא שהמחשבה יכולה לבנות היקשים על בסיס תחושת הלב (היקשים שבוודאי לא יהיו נכונים), או לנסות לספק בדרך שכלית את מה שמבקשות תאוותיו הבהמיות (הנובעות מן הוהם) של האדם. כלומר, ייתכן שהוהם לפעמים יגיד דברים נכונים המסכימים עם מסקנות המחשבה. ריה"ל מדבר לא מעט גם על השדים של תחושת הלב; לדוגמה במאמר ב, סעיף ה. שם הכוונה היא ככל הנראה לתחושות לב לא נכונות המביאות את האדם לידי חטא או מחשבה לא נכונה מבחינה דתית או מוסרית. דוגמאות נוספות לכך אפשר לראות במאמר ג, סעיף יב.

25. בנוגע לתרגום של המילה והם "מחשבת" חשוב גם לציין את תרגומו של ר' משה הכהן לספרו של המדקדק ר' יהודה חיוג'. על כך עיין לדוגמה ספר הנקוד, עמ' 121.

26. או במילים מאותו שורש.

של רבי יהודה הלוי בהבחנה שהוא עשה בין שני המושגים במקור הערבי. בנוסף, ישנם קטעים שקשה מאוד להבין אותם בתרגום של אבן תבון אך הם מתבארים בנקל אם רואים את המקור הערבי.

דוגמה בולטת לקושי להבין את כוונת המקור בתרגומו של אבן תבון נמצאת בתיאור הכוחות השונים של הנפש בכוזרי ה', יב. נעיין תחילה בתרגומו המודרני של שורץ ובמקור הערבי:

כאשר הכוח המדמה משמש את תחושת־הלב (אלוהמיה'), הוא קרוי "מדמה".

אבל כאשר הכוח המדבר משתמש בו, הוא קרוי "חושב (מפכרה)".

במקור: ואלקוה' אלמתכ'ילה' אד'א אסתעמלתהא אלוהמיה' סמית מתכ'ילה'.

ואד'א אסתעמלתהא אלנאטקה' סמית מפכרה'.

מן המקור ומתרגומו של שורץ ברור מה כוונתו של ריה"ל (המצטט את אבן סינא): הוא רוצה לציין שכאשר תחושת הלב (והם) משתמשת בכוח המדמה, הרי הכוח הזה ראוי להיקרא מדמה; כלומר, זה מצבו הרגיל של המדמה אצל החיות ואצל האדם כשאנו משתמש בכוחו המדבר. במצב הזה תחושת הלב היא השופטת את הדברים העולים בדמיונו של האדם. אך כאשר הכוח המדבר משתמש במדמה הוא נקרא חושב; כלומר, כאשר השכל האנושי משתמש בדברים העולים בדמיון כדי לנסות להסיק מהם ידע מדעי, פעולה זו היא החשיבה.

עתה נראה את התרגום אצל אבן תבון:

והכוח היצרי כשהשתמש בו המחשבי יקרא יצרי, וכשהשתמש בו המדבר יקרא מחשבי.

כאן אנו רואים שאבן תבון תרגם את המדמה ("מתכילה") כיצרי. הבעיה המרכזית היא בתרגומים הזהים של המילים משורשי פכר ווהם ששתיהן תורגמו "מחשבי". הקורא את תרגומו של אבן תבון איננו יכול להבין את כוונתו של ריה"ל. זאת כיוון שהוא מבין שעצם פעולת המחשבי השני (הפכר) היא שימוש המדבר ביצרי. אך מאידך כאשר המחשבי הראשון (והם) משתמש באותו יצרי הפעולה נקראת יצרי. לכן הוא עלול להבין את החלק הראשון של המשפט (על בסיס הגדרת המחשבי בחלק השני) כך: כאשר היצרי משמש לכלי בידי המחשבי (קרי המדבר המשתמש ביצרי) הוא נקרא יצרי. קריאה זו מבטלת את האפשרות להבין מה הוא המחשבי, כיוון שלמעשה יש כאן מעין הגדרה מעגלית. בקיצור, המשפט בתרגומו של אבן תבון איננו מובן כלל, והוא בכל אופן רחוק מאוד מן המשפט המקורי שבערבית יהודית.

"פכר" ו"והם" במורה נבוכים ובעיית תרגומם

אשר לשימושו של הרמב"ם במילים פכר ווהם, צריך להבדיל בין חיבוריו השונים: בשמונה הפרקים הוא משתמש בפכר כאלפאראבי, ואיננו משתמש כלל בוהם. לעומת

זאת במורה נבוכים משתמש הנשר הגדול בפכר בשני המובנים שראינו, ומשתמש גם (אמנם פחות) בזה. הרמב"ם מגדיר את התחום שבו פועלת המחשבה האנושית (פכר), בתוך החלק ההוגה שבנפש האדם, בפרק הראשון של שמונה הפרקים:

והחלק ההוגה הוא הכח המצוי לאדם אשר בו ישכיל, ובו יהיה שיקול הדעת,²⁷ ובו הוא קונה את המדעים, ובו הוא מבדיל בין הרע והטוב מן הפעולות. והפעולות הללו מהם מעשי ומהם עיוני, והמעשי ממנו מלאכות וממנו מחשבתי (פכרי) [...] והמחשבתי (ואלפכרי) הוא אשר בו שוקל בדעתו על הדבר שהוא רוצה לעשותו בזמן שירצה לעשותו אם אפשר לעשותו או לאו, ואם היה אפשרי איך ראוי שייעשה.²⁹

כאן הרמב"ם מביא הגדרה של המילה פכר המתאימה למובן הנפוץ ביותר של המילה אצל אלפאראבי:³⁰ המחשבה (פכר) היא בהגדרה חלק מן השכל המעשי³¹ של האדם. המחשבה היא הכוח שבו האדם כורר את רצונותיו ובודק איך להוציא אותם מן הכוח אל הפועל. במחשבה האדם דן ברצונות השונים ובמעשים הנובעים מהם. בעזרת כוח זה האדם בודק אם אפשר לספק את הרצון על ידי מעשה מסוים,

27. ציטוט זה הוא על פי תרגומו של הרב קאפח, עם תיקון שלי. הרב קאפח מתרגם את המילה אלוריה "חשיבה", אך הוא איננו מבדיל בין מילה זו ובין אלפכר. כדי להבדיל ביניהן תרגמתי את אלוריה "שיקול דעת" ואת אלפכר "מחשבה", כפי שעושה שורץ בתרגומו למורה נבוכים. על שני מונחי המפתח האלו שבאים פעמים הרבה בצוואת עיין נוריאל, עמ' 100–109. נוריאל מגיע למסקנה הסופית, שמונחה של החשיבה הוא הכוח המציב בפני האדם את התכלית הקרובה והרחוקה, ואילו שיקול הדעת הוא הבוחן את הדרכים להגיע לאותה תכלית. נראה בהמשך, שלצד הגדרה זו של המחשבה (המתאימה למובן המונח הנפוץ אצל אלפאראבי) קיים גם שימוש אחר של המילה, המתאים לשימוש הנפוץ אצל אבן סינא.

28. כאן מסביר הרמב"ם שהעיוני הוא ההשגה של הדברים שאינם משתנים (הוא קורא להם המדעים האמתיים), והמלאכותי הוא הכוח שבו לומדים את המלאכות השונות.

29. פירוש המשנה, כרך רביעי, עמ' שעו: "ואלג'ז אלנטאק הי אלקוה אלמוג'ודה לאלאנסאן אלתי בהא יעקל, ובהא תכון אלוריה, ובהא יקתני אלעלום, ובהא ימיז בין אלקביה ואלג'מיל מן אלאפעל. והר'ה אלאפעאל מנהא עמלי ומנהא נט'רי, ואלעמלי מנה מהני ומנה פכרי [...] ואלפכרי הו אלד'י בה יריו פי אלשי אלד'י יריר אן יעמלה חין מא יריר אן יעמלה הל ימכן עמלה או לא, ואן כאן ימכן פכ'י ינבגי אן יעמל".

30. כידוע, שמונה הפרקים מושפע מאוד מספרו של אלפאראבי, שבו אין כל שימוש במילה פכר בנוגע להשגה עיונית. על שמונה הפרקים והשפעת אלפאראבי עליו עיין דוידסון, הוכחות; הנ"ל, שמונה פרקים; וייס, עמ' 9–32.

31. על השכל המעשי ועל כוחות הנפש אצל הרמב"ם עיין וולפסון, חושים פנימיים אצל הרמב"ם. וראה קרייסל (עמ' 63–92), הדן בשכל המעשי ובקשר בינו לבין השכל העיוני. עוד ראה קליין-ברסלבי, עמ' 193–233, 146–148: שם היא מנתחת את הפירוש של הרמב"ם לחטא אדם הראשון במורה נבוכים ב, ל. על הנושא הזה עיין גם פסין. כן יוזכר פה מחקרו המצוין של הורוביץ. אך חוקר זה לא הספיק לסיים את כלל מחקרו על הנפש, והפרק האחרון של ספרו עוסק באבן דאוד ולא ברמב"ם.

ואם כן מה הדרך הטובה ביותר לספק אותו מבחינה מעשית (קרי הגדרת המעשה המספק וניתוח הדרך לבצע את המעשה).

במורה נבוכים הרמב"ם מציג הגדרה כוללת יותר של המחשבה, הכוללת את המובנים השונים שבהם אלפאראבי ואבן סינא השתמשו במילה זו:³²

אפשר שחכמה בעברית מורה על ההערמה והפעלת המחשבה (אלפכרה), ויש שהערמה ותחבולה אלה תהיינה להשגת מעלות שכליות או להשגת מעלות אופי או להשגת מלאכה מעשית או לשם רעות ותועבות.³³

כאן הרמב"ם מסכם את ניתוחו למילה חכמה במקרא בכך שייתכן שהחכמה מצביעה על ההערמה והפעלת המחשבה. קרי, כל פעם שהאדם משתמש במחשבתו (פכריה) אפשר לקרוא לתכלית שימוש זה "חכמה". הרמב"ם מציג ארבעה שימושים שונים בחכמה (ובמחשבה) זו: (1) להשגות שכליות (נטקיה), קרי עיוניות.³⁴ (2) להשגת מעלות אופי, קרי עבודה על מידותיו.³⁵ (3) לפעולה הקשורה למלאכה מעשית.³⁶ (4) לעשיית הרע.³⁷ כאן אנו רואים, שעל פי גישתו של הרמב"ם המחשבה יכולה לפעול פעולות מנוגדות מאוד. האדם יכול להפעיל אותה לדברים נעלים, לדברים מעשיים שאינם טובים ואינם רעים, או לדברים רעים ממש.

המשותף לכל הדברים האלו הוא שהם נובעים מן הפעולה הרציונלית של השכל, שהיא נחלתו הבלעדית של האדם.³⁸ אין לחיות אפשרות להשיג מושכלות שכליות, לעבוד על מידותיהן כדי לשפרן,³⁹ לעשות מלאכות ואפילו לא לתכנן איך

32. בתחילת הפרק הרמב"ם עוסק במובנים השונים של המילה חכמה (בעברית). כאן אצטט את הסיכום של המובנים השונים שהרמב"ם ציין קודם לכן.

33. מורה נבוכים ג, נד. במקור: "וימכן אן יכון מעני חכמה פי אלעבראני ידל עלי אלתלטף ואעמאל אלפכרה, פקר יכון ד'לך אלתלטף ואלאחתיאל פי תחציל פצ'איל נטקיה', או פי תחציל פצ'איל כ'לקיה', או פי תחציל צנאעה עמליה, או פי שרור ורד'איל".

34. על שימושים של מילים משורש פכ"ר להשגת השגות עיוניות, לא בהכרח צורקות, עיין בין השאר מורה נבוכים א, פרקים ה, לב, נ; ג, פרקים א, לב, נא. צריך לציין שבדרך כלל פכר מסמל עיון שכלי נכון, אך בפרק ה אמנם העיון (קרי דרכי הלימוד) אינו בהכרח טעות אך מסקנות הלימוד מוטעות, כיוון שאצילי בני ישראל החלו לעיין בשלב מוקדם מדי.

35. לדוגמה לשימוש במילים מן השורש פכ"ר לעבודה על המידות עיין שם א, עב.

36. על השימוש במילים מן השורש פכ"ר לעשיית מלאכות, או לתשומת לב לדברים מעשיים שאינם רעים, עיין בין השאר שם א, לט, עב; ב, לח; ג, לא, מג.

37. על השימוש במילים מן השורש פכ"ר לעשיית הרע (או לכל הפחות על יכולתם של עושי הרעה להרע) עיין בין השאר שם א, י; ב, לו; ג, פרקים ח, יב, כב, לג, מט, נא.

38. על כך שאין לבעלי חיים מחשבה עיין שם א, עב. שם בעיקר מדובר בפעילויות מעשיות (עשיות מלאכות שונות) של המחשבה.

39. על כך שבעלי החיים פועלים על פי טבעם לדעת הרמב"ם עיין שם א, עב; ב, הקדמה ופרק א. על גישתו של הרמב"ם לבעלי חיים ועל התפתחות של מחשבתו בנושא זה עיין גם כשר.

להרע בצורה רציונלית ואפקטיבית. וכך אומר הרמב"ם במפורש בפרק ז של החלק הראשון:⁴⁰

אלא שיש לו יכולת – שאין לשאר בעלי-החיים – לגרום מיני פגעים ולעשות מעשים רעים. זאת מכיוון שהמחשבה (אלפכרה) ושיקול-הדעת, שיש לו, מוכנים להשגת השלמות שלא הושגה. הוא מפעיל אותם במיני תחבולות הגורמות בהכרח למעשים רעים והמולידות פגעים. מכאן, שהוא כביכול דבר הדומה לבן-אדם או המחקה אותו.⁴¹

כאן אנו שוב מבינים שאותו הכוח המחשבי, שתכליתו הנעלה היא להשיג את המושכלות העיוניות, יכול לשמש גם לעשיית המעשים הרעים. הנקודה החשובה לענייננו כאן היא שכוח זה, על הצדדים הרעים והטובים שבו, מוגדר כנחלתו של הבלעדית של המין האנושי. אדם שמשתמש בכוח המחשבה שלו לדברים רעים איננו דומה לחיה, אלא הוא גרוע ממנה. זאת כיוון שיש לו יכולת לחולל הרבה יותר רוע בזכות מחשבתו וכוחותיו השכליים, שהיו מיועדים לעשיית הטוב אך אצלו מופעלים לרע. אפשר אפוא לסכם שהשימושים השונים של המילה פכר אצל הרמב"ם מציינים אף הם את המובנים השונים הקיימים אצל אלפאראבי ואבן סינא. המחשבה היא פעולה אנושית ייחודית, והיא מצביעה על חשיבה שכלית מפותחת ומורכבת (לטוב או לרע) השונה מן התחושה הטבעית של החיות.

המשמעות של "והם" במורה נבוכים

הרמב"ם איננו מציע הגדרה ברורה של המילה והם. בנוסף, בניגוד לאבן סינא ולריה"ל, הוא איננו משתמש במילה זו בהקשר של בעלי חיים. בכל זאת אפשר להבין מאופן שימושו במילה זו את הגדרתה לדעתו. תרגומה של המילה בידי שורץ "דמיון שווא" קולע מאוד. לשיטתו של הרמב"ם המילה מסמלת דמיון שאיננו נכון. אפשר, לדעתי, לחדד אף יותר: במורה נבוכים המילה והם אינה מסמלת כל דמיון לא נכון, אלא בדרך כלל דמיון ראשיתי (ואף אינסטינקטיבי). הרמב"ם משתמש במילה והם כדי לסמל דמיונות שווא העולים בדעתו של האדם ללא עיון מעמיק בנושא, אלא מתוך תחושה טבעית ספונטנית כלפי הדברים השונים שהוא חשוף אליהם (פסוקים)⁴² או דמיונות לא הגיוניים המביאים לידי רעיונות שגויים.⁴³ הנשר הגדול משתמש

40. כאן הרמב"ם מדבר על האדם שאינו משתמש בצלם אלוהים אשר בו, ואשר לא רכש מושכלות עיוניות.

41. מורה נבוכים ז, א. במקור: "לכן לה קדרה עלי אנואע אלאד'את ואחדאת' אלשרור מא ליס לסאיר אלחיואן, אד' אלפכרה ואלרויה' אלתי כאנת לה מעדה לחצול אלכמאל – אלד'י לס יחצל – יצרפהא פי אנואע אלחיל אלמוג'בה ללשרור ותוליד אלאד'את, פכאנה שי ישבה אלאנסאן או יחאכיה".

42. לדוגמה עיין שם א, פרקים מו, מז, מח, סא; ב, כט; ג, פרקים כד, כה, נ.

43. לדוגמה עיין שם בפתיחה לספר, שבה הרמב"ם מורה לקורא בספרו שלא להמשיך את דבריו

במילה זו גם כדי לתאר את גישתו הראשית של האדם לנושא כלשהו בטרם עיין בו. כך בסוף פרק כו של החלק הראשון, לאחר הקביעה ש"התורה דברה בלשון בני אדם" ושכל השלמויות השונות מיוחסות לאל בתורה, הרמב"ם מתאר את הסיבה שהוא היה צריך לציין דברים כה ברורים לטעמו:

מיותר היה להאריך בעניין זה, אילולא הסכימה לו דעת ההמון. לכן מן הראוי להבהיר זאת לאלה המטילים על עצמם (לשאוף אל) השלמות האנושית, ולהסיר – במעט הרחבה, כפי שעשינו – את דמיונות השווא (אלאוהאם) האלה שקדמו ובאו מגיל הילדות.⁴⁴

כאן אנו רואים שהרמב"ם משתמש במילה והם כדי לתאר את דמיונות השווא (אלאוהאם) שהאדם קיבל מגיל הילדות. דמיונות השווא האלה הם אפוא משהו ראשיתי מאוד שהאדם הגה עוד בילדותו, בטרם הייתה לו כל אפשרות לחקור בצורה עיונית. מקור נוסף שבו אפשר לראות בצורה טובה את היותו של דמיון השווא ראשיתי הוא בפרק כה של החלק השלישי. שם, לאחר שהרמב"ם ביקר את הגישה שכל דבר נעשה בעולם ברצון האל ובחפצו ללא קשר למציאות, הוא מביא פסוקים היכולים להטעות את האדם בנושא זה:

יש אמנם אצלנו כמה כתובים שהפשט שלהם גורם בהרהור ראשון (יוהם) לדמות עניין זה, כגון דברו: כל אשר חָפֵץ ה' עשה [בשמים ובארץ, בימים וכל תהמות] (תהלים קלה).⁴⁵

גם במקור הזה השימוש של הרמב"ם במילה והם מסמל דמיון שווא. אך לא כל דמיון שווא, אלא דמיון שווא ראשיתי הבא קודם לכל עיון שכלי. האדם שאיננו מעיין בצורה עמוקה בפסוק אלא רק מהרהר עליו בפעם הראשונה ידמיין שמשמעותו היא, שהאל עושה כל מה שהוא רוצה בעולם ללא קשר למציאות העולם ולטבעו. לאחר עיון מעמיק יותר הוא יחדל מהבנה זו של הפסוק. אפשר לסכם, שבמורה נבוכים המילה והם מסמלת את דמיונו הראשוני של האדם בנושא כלשהו. לכן גם אצל הרמב"ם משמעות המילים מן השורש וה"ם שונה ממשמעותן של המילים מן השורש פכ"ר. המילה פכר מסמלת את החשיבה המורכבת

על בסיס דמיונו; קרי אֵל לו לקורא לנסות להבין את דברי הרמב"ם על פי מה שעולה בדמיונו על בסיס קריאה ראשונה, אלא עליו לעיין בספר בצורה מעמיקה. וראה שם א, נא, עג בנוגע לגוף של המלאכים; וכן א, עה, עו; ב, פרקים ד, טו, כ, כג, ג, פרקים כד, לו, מו, מח. שם א, כו. המקור: "והר'א אלאמר אלתטויל פיה פצ'ל, אלא מן אג'ל מא אלפתה אר'האן אלג'מהור, פלד'לך ינבגי תביינה ללד'ין אכ'ד'וא אנפסהם באלכמאל אלאנסאני ואזאלה' הר'ה אלאוהאם אלסאבקה מן סן אלטפוליה אליהם מנהם ביסיר בסט כמה פעלנא".
 44. שם ג, כה. המקור: "וקד תוג'ד ענדנא בעץ' נצוץ יוהם ט'אהרהא בכאדי אלנט'ר הר'א אלמעני, מת'ל קולה כל אשר חפץ י"י עשה וגו'".

והרצינונלית של האדם. לעומת זאת והם מסמל את תחושתו הראשונית של האדם כלפי דבר כלשהו ואת המסקנות שהוא יכול להסיק מתחושה זו.⁴⁶

בעיית התרגום במורה נבוכים

הבעיה שראינו בכוזרי בנוגע לתרגומן של המילים מן השורשים פכ"ר ווה"ם בידי יהודה אבן תבון חוזרת, במידה רבה, על עצמה בתרגומו של בנו שמואל למורה נבוכים.⁴⁷ שתי המילים האלה מתורגמות "מחשבה" (או במילים דומות). לכלבול המובנים של שתי המילים האלה ולערפול ההבדל ביניהם מוסיפות שתי תופעות אחרות: ראשית, שתי המילים האלה מתורגמות גם במילים אחרות. שנית, גם מילים אחרות מתורגמות "מחשבה". להלן דוגמאות:

והם מתורגמת "מחשבה"	א, כו ("המחשבות המתחילות"); א, מח, סא ("לחשוב"); א, עג; א, עו ("מחשבה"); ב, טו ("חשב"); ב, כ ("המחשבה"); ב, כט, מ ("לחשוב"); ב, מז ("יחשבו"); ג, כד ("לחשוב" ו"מביא לחשוב"); ג, לו ("לחשוב" ו"חושבים"); ג, מו ("המחשבות").
פכר מתורגמת "מחשבה"	א, ב, ה, י, כו, לב, לט, מו (בכולם פרט לפרק לב "תחילת המחשבה"), נ, עב; ב, ו, כד, לו, לח; ג, פתיחה, וכן פרקים ח, יב, לא, לב, לג, מג, מט, נא.
והם מתורגמת אחרת	פתיחה ("זממך"); א, מו ("שיבש"); א, סז ("המטעה"); א, סט ("שגגה"); א, עג ("שגגה"); א, עג ("רוח כוזבית"); א, עד ("מחשבים" ו"הספק"); ב, כג ("לחשוד"); ג, כד ("ייראו"); ג, כד ("קצת ספק"); ג, מח ("שיספק").
פכר מתורגמת אחרת	א, ז ("שכל"); א, מז ("השתכללות"); ג, ח ("הסתכלו"); ג, כב ("עצה"); ג, מז ("המדומים").
והם מתורגמת על ידי מילים מן השורש חש"ב	א, נא ("לחשב"); א, עד ("הנחשב"); ב, ד ("יחשב"); ב, כד ("נחשבת").
מילים אחרות מתורגמות "מחשבה"	אול כ'טאר – א, נב; ב, לא; ג, טז, כה, כו ("תחילת המחשבה"); אלט'נה – ב, טו ("מחשבה"); חרס ⁴⁸ – ב, כב, מה ("מחשבה"); רויה – א, ז; ב, לב ("מחשבה"); אלנטירה – ב, לו ("מחשבה"); אלרום – ב, מ ("המחשבה"); אלניה – ב, מו ("המחשבה").

46. נציין בהמשך, שלדעת רבי משה מנרבון הסכים הרמב"ם עם אל-גזאלי ואבן סינא בנוגע לשימוש במילה והם. זאת אומרת, לדעת פרשן זה הגדיר הרמב"ם למעשה את הוהם בדומה למה שראינו אצל ריה"ל.

47. על תרגומו של שמואל אבן תבון למורה נבוכים עיין פרנקל; רביצקי. על הערות שהעיר ר' שם טוב בן פלקירה לתרגום של שמואל אבן תיבון עיין שייפמן, דרכים שונות. על תרגומו של ר' שם טוב בן פלקירה עיין הנ"ל, פלקירה.

השורש ט"ן – א, לו, מו; ב, יג, יט, לח, מד; ג, יג, כד, לז, ועוד. זעם – א, עד, עה; ב, יט, כ, ל; ג, יג, יז, יט, ועוד. אעתקד – חלק ג, פרק ז ("חשב"). ראם – פרק מט ("חשב").	מילים אחרות מתורגמות בידי אבן תבון "חושב", "יחשוב" וכד'
---	---

ראינו אפוא, שבמקור הערבי של מורה נבוכים המילים מן השורש פכ"ר מובנות בדומה לתפקידיהן השונים אצל אלפאראבי ואבן סינא. התפקידים האלה של היקש שכלי רציונלי (אם תכליתו השגת מושכלות ואם פעולה מעשית אחרת) הם נחלת האדם בלבד. גם המובן העליון של המילה פכר (השגת מושכלות) איננו יכול להיאמר על האל, כיוון שהאל איננו משיג מושכלות אלא יודע את כולן בפועל מעיקרו.⁴⁹ לכן אצל הרמב"ם, כמו אצל ריה"ל, ציין השורש פכ"ר את מה שייחודי לפעולתו הרציונלית של השכל האנושי.

ייחוד זה אבד בתרגום לעברית. וזאת מאחר שהמילה "מחשבה" בתרגומים לעברית ציינה לא רק את הפכר, אלא גם את הוהם. בגלל התמזגות שני המובנים האלה בערבית יהודית למילה אחת בעברית לא היה עוד ביכולת הקורא העברי להבחין בין השימוש ב"מחשבה" לפעולה רציונלית לבין השימוש ב"מחשבה" להגיית דברי הכל הבנויים על תחושתו הראשיתית והלא רציונלית של האדם.

תרגומים של חיבורים אחרים

חשוב לציין שהתרגומים המשותפים של המילים משורש פכ"ר והמילים משורש ווה"ם לעברית אינם מיוחדים דווקא לשני החיבורים שראינו; תרגום משותף של שני השורשים האלה היה נפוץ כמעט בכל התרגומים שנעשו מערבית לעברית בימי הביניים. נביא כמה דוגמאות מן התרגומים של חיבוריהם החשובים של הפילוסופים הערביים לעברית.

נעיין ראשית בקצרה בתרגומו של יהודה בן שלמה נתן לחלק העוסק בפסיכולוגיה (סוף החלק השלישי) שבכוונות הפילוסופים לאל-גזאלי.⁵⁰ שם המילים מן השורש פכ"ר⁵¹ מתורגמות "מחשב",⁵² "מחשבה"⁵³ ו"מתבונן",⁵⁴ והמילים מן השורש ווה"ם

48. על המילה חדס ועל תרגומיה השונים (בחלק ב, פרק לח אבן תבון מתרגם אותו "דמיון") ועל משמעותה עיין ערך.

49. על כך שאי אפשר להשתמש במילה פכר לאל אצל הרמב"ם עיין מורה נבוכים א, מז.

50. למהדורה ביקורתית של התרגום העברי ראה נסאר.

51. על פי רוב משמעות המילה ܦܚܪ דומה למשמעותה הנפוצה בכתבי אבן סינא (משמעות עיונית), אך במקום אחד לפחות יש לה גם משמעות מעשית; וזאת בדומה למצב אצל אבן סינא.

52. לדוגמה: עמ' 94, 114 בתרגום העברי (199, 216 בערבית).

53. לדוגמה: עמ' 94, 113, 115 בתרגום העברי (199, 215, 217 בערבית).

54. לדוגמה: עמ' 114 בתרגום העברי (216 בערבית).

מתורגמות "מחשבי",⁵⁵ "מחשבה"⁵⁶ ואף "מתבונן",⁵⁷ או "מחשבת".⁵⁸ בנוסף, מילים משורשים אחרים מתורגמות באמצעות השורש חש"ב.⁵⁹ למותר לציין שאין שום אפשרות לקורא העברי של התרגום לנסות לדייק במובנים המקוריים של המילים האלה על בסיס התרגום. לכן התוצאה גם במקרה זה היא ערפול ההבדלים המשמעותיים שהיו קיימים בין פכר לזהם בחיבור המקורי.⁶⁰

דוגמה מעניינת היא ציטוטים מן התרגום לעברית של הביקורת של אבן רושד על שימוש של אבן סינא במילה והם. בחיבורו הפלת ההפלה אבן רושד מבקר את אבן סינא על ש"המציא" בחיות כוח מחשב (והם), הדומה לכוח המחשבה (פכר) באדם.⁶¹ ייתכן שהייתה לביקורת זו של אבן רושד השפעה על ביטול המונח והם כמונח ייחודי בקרב היהודים. אך השפעה זו לבדה איננה יכולה להסביר את התופעה, שהרי גם יהודה אבן תיבון, שלא הכיר את אבן רושד, תרגם את פכר ואת והם "מחשבה". הנרבוני מביא פעמיים אותה אמירה של אבן רושד. בפעם הראשונה יש הבחנה כלשהי בין שני המונחים בערבית וגם בתרגומיהם לעברית:

והוא [אל-גזאלי, הנמשך אחרי אבן סינא] יתחלף לפילוסופים כשהוא מניח בחי כח בלתי הכח המדמה בעצמה, מחשבי, תמורת המחשב באדם.⁶²

כאן אנו רואים שקיימת עוד הבחנה כלשהי בין שני הכוחות האלה: הוהם במקור הערבי נקרא "מחשב", והפכר נקרא "מחשבי". אך אם נסתכל על פרפרזה נוספת של אותו הוגה במקור אחר, נראה שהוא כבר איננו מבחין בין המונחים האלה. בפירושו

55. לדוגמה: עמ' 93–94, 97 בתרגום העברי (199, 202 בערבית).
56. לדוגמה: עמ' 99, 109, 110, 111, 115, 119 בתרגום העברי (204, 213, 213, 217, 220 בערבית).
57. לדוגמה: עמ' 114 בתרגום העברי (216 בערבית).
58. לדוגמה: עמ' 118 בתרגום העברי (219 בערבית).
59. לדוגמה, המילה ظنه תורגמה אף היא "חשבו" (עמ' 106 בעברית, 209 בערבית), ואף השורש كثر תורגם "יחשוב" (עמ' 120 בעברית, 221 בערבית). בנוסף, בעמ' 111 של העברית (214 בערבית) הוסיף המתרגם את המילה "מחשבה" לפי ההקשר כאשר היא אינה מתרגמת בבידור שום מילה בערבית.
60. חשוב לציין שהערפול בין המונחים השונים, שקיים בתרגומים לעברית, איננו קיים בתרגומים ללטינית. שם על פי רוב (לכל הפחות בנוגע לפסיכולוגיה של אבן סינא) המילים משורש פכ"ר מתורגמות בשורש cogito, ולעומת זאת המילים מן השורש והם מתורגמות בשורש aestimatio.
61. אבן רושד, הפלת ההפלה, הדיון בנושאים הטבעיים, מאמר שני בערבית, עמ' 546–547 (בתרגום לאנגלית: אבן רושד, כך א, עמ' 336). לדעתו של אבן רושד המדמה הוא הממלא בחיה את התפקידים שאבן סינא נותן לזהם.
62. המאמר בשלמות הנפש, עמ' 100. בהמשך הנרבוני מצטט את אבן רושד, הקובע שאת התפקידים שאבן סינא (ואחרי אל-גזאלי) הטילו על הוהם ממלא המדמה.

ל"כוונת הפילוסופים" לאחר התיאור של אל-גזאלי (הדומה לאבן סינא) הנרבוני מביא, בהסכמה, את דבריו של אבן רושד:

ודע כי המחשב אשר זכרו המחבר לא יסברוהו בן רושד אבל אמר שהדמיון הוא המחשב בבעלי חיים והמחשב הוא הבורר באדם.⁶³

המחשב הראשון במקור הערבי הוא ווהם, הקיים, לדעת אבן סינא, בחיות. לעומת זאת ה"מחשב" האחרון הוא הפכר,⁶⁴ הקיים לכל הדעות באדם בלבד, ועוסק, בין השאר, בלימוד עיוני.⁶⁵ לקורא את המשפט הזה בפירושו לכוונת הפילוסופים של הנרבוני קשה מאוד להבין את פשר המשפט ללא ידיעה קודמת (שלא הייתה כנראה לנרבוני עצמו) של הרקע המקורי בשפה הערבית של המחלוקת בין אבן סינא לאבן רושד. קורא כזה יכול לכל היותר להבין, שקיימת הבחנה בין המחשב הראשון למחשב האחרון, ללא הבנה ברורה של הבדל זה. לקורא המכיר את הרקע הערבי המצב מובן יותר: אבן רושד שולל את קיום ווהם ככוח הנפרד, וקובע שפעולותיו נעשות בידי הדמיון; בנוסף הוא קובע שיש לאדם כוח אחר שאין לחיות – הפכר. שוב אנו רואים, שההבחנות בין כוחות שונים של הנפש עורפלו באורח משמעותי בתרגום לעברית.

סיכום

בתחילת ימי הביניים עמד לרשות היהודים שכתבו בערבית יהודית מונח (פכר) המייחד את תהליך החשיבה האנושית מתחושתן הטבעית של החיות מזה ומידיעתו (או רצונו או בחירתו) של האל מזה. לעומת זאת לכותבי העברית של סוף ימי הביניים לא היה מונח כזה. הערפול בהבחנה בין הפכר לבין ווהם ואיחודם במונחים "מחשבה", "מחשב", "מחשבי" וכד' בתרגומים התיכוניים הביאו לכיטול המונח הייחודי לתהליך הפנים-נפשי החל באדם. המחשבה, ומילים אחרות מאותו שורש, נעשו שמות לכלל הפעולות המתרחשות בנפש בין שמקורן בעיון רציונלי ובין שמקורן בתחושות ובאסוציאציות הקשורות לדמיונו של האדם, המשותף לו ולחיה.

63. הפירוש לכוונת הפילוסופים של אבוהמד אל-גזאלי, כתב יד פריז 956, דף 201ב. בהמשך אומר הנרבוני, שהרמב"ם צידד בדעתם של אבן סינא ואל-גזאלי, בניגוד לדעתו של אבן רושד.

64. או הש'ן, הממלא, ככל הנראה, תפקיד דומה לפכר אצל אבן רושד.

65. "המחשב האמצעי" מקביל ככל הנראה למילה הערבית ט'ן (ظن). צריך כאן לציין לתרגום לביאור האמצעי של אבן רושד לספר הנפש של אריסטו מפי משה אבן תבון (ראה ביאור האמצעי לנפש). קיים ערבוב בין התרגומים של המילים משורש ט'ן למילים משורש פכר; אך לא ברור עד כמה היו המונחים האלה נפרדים במחשבתו של אבן רושד. לצורך בדיקה מעמיקה של הנושא הזה צריך כמובן להשוות בין ביאוריו השונים של אבן רושד, ובעיקר בין דבריו בביאורים האלה לבין מקורו הערבי. על הנושא הזה עיין לדוגמה בביאור זה בעמ' 25, 29, 35, 91, 99–103, 112, 122–124, 126–129. המילים משורש ווה"ם מתורגמות אף הן כפעלים מאותו השורש; לדוגמה, בעמ' 35, 126 "חשבו", אך לא "מחשב" או "מחשבה".

קיצורים

- Averroes' *Tahafut Al-Tahafut*, trans. S. Van den Bergh, London = אבן רושד 1969
- Averroes, *Tahafut al-Tahafut*, A Critical Edition = אבן רושד, הפלת ההפלה under the supervision of M. A. al-Jabari, Beirut 1997
- אברהמוב = ב' אברהמוב, "רצון ובחירה בכוזרי", עלי עשור: דברי הוועידה העשירית של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי-הביניים, בעריכת ד"ר לסקר וח' בן-שמאי, באר שבע תשס"ט, עמ' 11–19
- אלפאראבי, דעותיהם = אל-פאראבי, דעותיהם של אנשי העיר המעולה, תרגם א' אע'באריה, תל אביב תשס"ז
- Āl-Fārābī, "Fusūl Al-Madani", *Aphorisms of the Statesman*, = אלפאראבי, פרקים ed. and trans. D. M. Dunlop, Cambridge 1961
- ביאור האמצעי לנפש = ביאור האמצעי של אבן רושד לספר הנפש של אריסטו מפי משה אבן תבון, מהדורת א' עברי, ירושלים תשס"ג
- D. Black, "Estimation (*Wahm*) in Avicenna: The Logical and Psychological Dimensions", *Dialogue* 32 (1993), pp. 219–258
- D. Black, "Imagination and Estimation: Arabic Paradigms and Western Transformations", *Topoi* 19 (2000), pp. 59–75
- H. A. Davidson, *Proofs for Eternity, Creation and the Existence of God in Medieval Islamic and Jewish Philosophy*, New York 1987
- H. Davidson, "The Active Intellect in the Cuzari = השכל הפועל and Hallevi's Theory of Causality", *Revue des Etudes Juives* 131 (1972), pp. 351–396
- H. Davidson, "Maimonides' *Shemonah Peraqim* = שמונה פרקים and Alfarabi's *Fusūl Al-Madani*", *Essays in Medieval Jewish and Islamic Philosophy*, ed. A. Hyman, New York 1977, pp. 116–133
- S. Horowitz, *Die Psychologie bei den jüdischen Religions-Philosophen = הורוביץ des Mittelalters von Saadia bis Maimuni*, Farnborough 1970
- המאמר בשלמות הנפש = ר' משה מנארבון, המאמר בשלמות הנפש, מהדורת א' עברי, ירושלים תשל"ז
- S. Harvey, "Arabic into Hebrew: The Hebrew Translation = ערבית בעברית Movement and the Influence of Averroes upon Jewish Thought", *The Cambridge Companion to Medieval Jewish Thought*, ed. D. H. Frank and O. Leaman, Cambridge 2003, pp. 258–280
- H. A. Wolfson, "The Internal Senses in Latin, = חושים פנימיים

- Arabic and Hebrew Philosophic Texts", *Harvard Theological Review* 28 (1935), pp. 69–133
- וולפסון, חושים פנימיים אצל הרמב"ם = H. A. Wolfson, "Maimonides on the Internal Senses", *Jewish Quarterly Review* 25 (1934), pp. 441–467
- וולפסון, ר' יהודה הלוי = H. A. Wolfson, "Judah Hallevi on Causality and Miracles", *Meyer Waxman Jubilee Volume*, Chicago 1966, pp. 137–153
- וולפסון, ריה"ל והרמב"ם = H. A. Wolfson, "Hallevi and Maimonides on Design: Chance and Necessity", *Proceeding of the American Association for Jewish Research* 11 (1941), pp. 105–163
- וייס = R. L. Weiss, *Maimonides' Ethics: The Encounter of Philosophic and Religion Morality*, Chicago 1991
- כוזרי = כתאב אלרד ואלדליל פי אלדין אלד'ליל (אלכתאב אלכוזרי), מהדורת ד"צ בנעט וח' בן-שמאי, ירושלים תשל"ז
- כוזרי (תרגום) = ספר הכוזרי, תרגם מ' שורץ, באר שבע |טרם התפרסם; ראה לעיל הערה 11]
- כשר = H. Kasher, "Animals as Moral Patients on Maimonides Teaching", *American Catholic Philosophical Quarterly* 76 (2002), pp. 165–180
- לנדאוואר = S. Landauer, "Die Psychologie des Ibn Sinâ", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 29 (1875), pp. 335–418
- לסקר = D. J. Lasker, "Judah Halevi on Eschatology and Messianism", *Esoteric and Exoteric Aspect in Judeo-Arabic Culture*, ed. B. H. Hary and H. Ben-Shammai, Leiden 2005, pp. 85–106
- מוסל = F. Musall, *Herausgeforderte Identität Kontextwandel am Beispiel von Moses Maimonides und Hasdai Crescas*, Heidelberg 2008, pp. 112–119
- מורה נבוכים = *Le guide des égarés: Traité de théologie et de philosophie par Moïse Ben Maimoun, dit Maïmonide, publié pour la première fois dans l'original arabe et accompagné d'une traduction française et de notes critiques, littéraires et explicatives par S. Munk*, Paris 1856
- נוריאל = א' נוריאל, גלוי וסמאי בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים תש"ם
- נסאר = נ' נסאר, מהדורה מדעית של תרגום עברי של מקצאד אלפלאספה מהמאה ה-14, הפרק השלישי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, רמת גן תשס"ח
- ספר הנקוד = ספר הנקוד, בתוך שלושה ספרי דקדוק אשר חברם בלשון ערבי ר' יהודה הנקרא חיוג' ותרגם ללשון הקדש ר' משה הכהן, מהדורת י"ב נוט, לונדון 1870
- ערן = ע' ערן, "תפישת ה'חדס' אצל הרמב"ם וריה"ל", *טורא ד* (1996), עמ' 117–146
- פסין = S. Pessin, "Matter, Metaphor, and Privation Pointing: Maimonides on the Complexity of Human Being", *American Catholic Philosophical Quarterly* 76 (2002), pp. 75–88

- פרנקל = ק' פרנקל, מן הרמב"ם לשמואל אבן תבון: דרכו של דלא לה' אלחאירין
למורה נבוכים, ירושלים תשס"ח
- צדיק, ריה"ל = ש' צדיק, "מבנה הנפש ובחירת האדם אצל רבי יהודה הלוי" (בהכנה)
קליין-ברסלבי = ש' קליין-ברסלבי, פירוש הרמב"ם לסיפורים על אדם בפרשת
בראשית, ירושלים תשמ"ז
- H. Kreisel, *Maimonides' Political Thought: Studies in Ethics, Law and the Human Ideal*, New York 1999
- רביצקי = א' רביצקי, "ר' שמואל אבן תבון וסודו של מורה נבוכים", דעת 10
(תשמ"ג), עמ' 19–46
- F. Rahman, *Avicenna's De Anima: Being the Psychological Part of Kitāb Al-Shifā'*, London 1959
- שייפמן, דרכים שונות = י' שייפמן, "על דרכים שונות בתרגום מורה נבוכים לעברית
ומשמעויותיהן הפילוסופיות", תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 263–275
- שייפמן, פלקירה = י' שייפמן, "דרכו של שם טוב בן פלקירה בתרגום", לשוננו נו
(תשנ"ג), עמ' 223–240

מילות הטעם ב"מקנה אברם" לאברהם דבלמש: מפגש בין הדקדוק העברי לדקדוק המערבי הספקולטיבי

1. מבוא

"מקנה אברם" (*Peculium Abrae*) הוא דקדוק של השפה העברית שחיבר אברהם דבלמש (1465~¹, ליצי – 1523, פדובה), יהודי איטלקי, רופא, פילוסוף, מרצה באוניברסיטת פדובה ומתרגם חיבורים פילוסופיים מעברית ללטינית, שקיים קשרים קרובים עם הומניסטים נוצריים. ההבראיסט הידוע דניאל בומברג הוציא לאור את החיבור בוונציה בשנת 1523, לאחר מות המחבר, בשתי מהדורות. לצד המהדורה העברית הודפס הספר גם במהדורה דו-לשונית, ובה בא לצד כל דף בעברית תרגומו ללטינית (דבלמש תרגם את רוב הספר, והתרגום הושלם לאחר מותו). חיבור זה ניכר בהיקפו, במבנהו ובמקוריותו, ועולה ממנו השפעת הפילוסופיה הביניימית על המסורת הדקדוקית העברית. החיבור מייחד פרק נפרד לתחביר, "שער ההרכבה והשמוש", ולחלק ניכר מהחומר הכלול בו אין מקבילה בדקדוקים עבריים קודמים. בחיבור באים מושגים מופשטים רבים, הגדרות מעורפלות ודיונים שקשה לעמוד על כוונתם.² בחיבור³ הוכחת השפעה של האסכולה המודיסטית, ענף של הדקדוק הספקולטיבי במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה שמרכזו היה בפרזי, על חיבור זה. דקדוק ספקולטיבי (תאורטי, עיוני) הוא דקדוק העוסק בצדדים ההכרחיים והאוניברסליים של השפה, הנכונים בכל שפה שהיא, לעומת דקדוק פרקטי (מעשי), העוסק בצדדים המקריים והייחודיים של שפה נתונה. המודיסטים היו לוגיקאים שיצרו מערכת מיוחדת של מושגים כדי לבטא את הקשר בין מילים בשפה, מושגים בתודעה

* המאמר מבוסס על חלקים מן הפרק החמישי בעבודת הדוקטור, תורת הלשון של אברהם דבלמש לפי חיבורו הדקדוקי "מקנה אברם", שכתבתי במחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות באוניברסיטת בראילן בהנחייתם של פרופ' אורה שורצולד ופרופ' סיריל אסלנוב (בן-אריה תשע"א). אני מודה להם מקרב לב על הנחייתם ועל הדרכתם. תודתי שלוחה גם לקרן הזיכרון לתרבות יהודית על סיועה הכספי.

1. יש הטוענים כי שנת הלידה שלו היא 1440 (למשל הלר, בלמש), אך יש ראיות חזקות נגד טענה זו (בן-אריה תשע"א, עמ' 20).

2. על החיבור ומחברו ראה למשל ולס 1895; מורג תש"ן; טאמאני תש"ן; קליינסמיט 1992; הנ"ל 1998; אסלנוב 1996; קמפניני 1997; טנא 1999; בן-אריה תשע"א. מראי המקום במאמר הזה הם למהדורה הדו-לשונית משום שהן הנוסח העברי והן הנוסח הלטיני חשובים לענייננו.

3. בן-אריה תשע"א.

לשונונו עה (תשע"ג), עמ' 287–316

ותופעות במציאות. בייחוד הושפע דבלמש מחיבורו המקיף של תומס מארפורט, *De modis significandi sive grammatica speculativa* ("על דרכי הסימון או דקדוק ספקולטיבי"), המסכם את הישגי האסכולה. הכרת החיבורים המודיסטיים מאפשרת לנו לעמוד על פשרם של קטעים סתומים בחיבורו של דבלמש.⁴

רוב המדקדקים העבריים הבחינו (בעקבות הדקדוק הערבי) בשלושה חלקי דיבר, אך המקום שייחדו לדיון במילה (או מילת הטעם) קטן לעומת המקום שייחדו לדיון בקטגוריות של השם ושל הפועל. רק מעטים דנו במילות הטעם באופן שיטתי וחילקו אותן לקבוצות על פי קריטריונים מורפולוגיים, תחביריים או סמנטיים. אברהם דבלמש שאף להחיל דיון תאורטי שיטתי על מילת הטעם. הוא חרג מהדרך שהתוו קודמיו בדקדוק העברי ושילב עקרונות מתוך הדקדוק הלטיני (ובפרט המודיסטי), המבחין בשמונה חלקי דיבר, בתוך הדקדוק העברי של ימי הביניים, המבחין בשלושה חלקי דיבר בלבד.

המאמר יציג גישות שונות של מדקדקים עבריים למילות הטעם, יעמוד על המיוחד בתורתו של דבלמש, ולאחר מכן ידון בכל אחת מארבע הקבוצות של מילות הטעם לשיטתו. קבוצות אלה עומדות בזיקה לתוארי הפועל, למילות החיבור, למילות היחס ולמילות הקריאה בדקדוק המודרני, אך אינן שוות להם. הדיון יחלק לשני חלקים. תחילה אעמוד על גישתו של דבלמש מתוך החיבור עצמו, על רקע תורתם של מדקדקים עבריים הקודמים לו. לאחר מכן אזהה את השפעת הדקדוק הלטיני והאסכולה המודיסטית על חיבורו של דבלמש, ואראה שהכרת המונחים המודיסטיים הכרחית להבנה מלאה של המונחים העומדים ביסוד תורתו.

2. מילות הטעם בדקדוק העברי

מקורה של חלוקת אוצר המילים של הלשון לשלוש קטגוריות הוא בדקדוק הערבי, ויש זיקה ברורה בין חלוקה זו ובין ההבחנה בשלושה חלקי משפט בלוגיקה האריסטוטלית.⁵

4. חיבורו של תומס מארפורט הוצא לאור על ידי ברסיל הול (דקדוק ספקולטיבי). על האסכולה המודיסטית בכלל ועל חיבורו של תומס מארפורט בפרט ראה למשל פינבורג 1967, עמ' 17–131; ברסיל הול 1971; דקדוק ספקולטיבי, עמ' 1–126; פינבורג 1982; רוזיה 1983; קובינגטון 1984.

5. על החלוקה אצל המדקדקים הערביים הראשונים ואצל המדקדקים הערביים של ימי הביניים ראה למשל פרסטיך 1977, עמ' 38–54; הנ"ל 1997, עמ' 77–79; אוונס 1988, עמ' 125–147. קוקנהיים (1951, עמ' 91–92) מציע את האפשרות שמקורה של החלוקה לשלושה הוא בדקדוק של דיוניסיוס טראקס (100– לפה"ס), ואילו פישר (1962, עמ' 1–2) שולל דעה זו בתוקף וטוען שרוחו של דקדוק זה זרה לאופיין של השפות השמיות, ולא הייתה לו השפעה על התפתחות הדקדוק הערבי והעברי. לטענתו של פישר (שם, עמ' 20–21), התיאור הכללי של החלוקה לשלושה, כפי שהוא מוצג בפואטיקה של אריסטו, קיבל תפוצה רחבה בפילוסופיה. התיאור הכללי הזה, ולא הפרטים שלו, הוא אשר אומץ על ידי המדקדקים הערביים ובעקבותיהם על ידי המדקדקים היהודיים.

הקריטריונים להבחנה זו עשויים להיות מורפולוגיים ותחביריים (צורת הנטייה של המילה או השפעתה על מילים אחרות) או סמנטיים (סוג האובייקט שהמילה מציינת בעולם האמיתי או היעדרו של אובייקט כזה). רב סעדיה גאון (במחצית הראשונה של המאה העשירית) מאמץ את החלוקה הערבית כחלוקה הנכונה לכל הלשונות, ומבחין בקטגוריות אסם "שם", כלמה "פועל" וחרף "מילה". מלה מוגדרת כך (בתרגומו של דותן): "מבע במשמע שאין לו מציאות, אבל כאשר היא מתחברת אל השם או הפועל היא נותנת בהם את רישומה".⁶ דונש בן לברט (במאה העשירית) כותב בהקדמה לספר התשובות שכתב על "מחברת" למנחם בן סרוק: "וכל המבטא מחולק על שלשה חלקים: שמות, ופעלים, ותיבות הענינים".⁷ ר' יונה אבן ג'נאח (במאה האחת-עשרה) מייחס לחלוקה זו תוקף אוניברסלי בפתיחת השער הראשון של ספר הרקמה: "דע, כי התחלות הדבור כולו, עברי וערבי וזולתם מן הלשונות, שלש, והם: שמות ופעלים ומלות טעמים"⁸ (מלות הטעמים מכונות בהמשך גם מלות הטעם ואותיות הטעם). וילנסקי מציין כי המונח העברי מלת הטעם, או מלה סתם, נבחר על ידי המתרגם ר' יהודה אבן תיבון (בן המאה השנים-עשרה) לתרגום המונח הערבי חרף או חרף אלמעאני.⁹ טנא עומד על שלוש ההגדרות של מילת הטעם בספר הרקמה:¹⁰ "מלות הטעמים כלים וקשרים לדבור אשר לא יתחבר כי אם בהם", "ואותיות הטעם הם מה שיורה על ענין בזולתו", "שמלת הטעם מחברת לא מחוברת, ומרכיבה לא מורכבה".¹¹ טנא מציין כי מילות הטעם הן באותה הקבוצה עם האותיות שאינן שורשיות, ואין מוצגת חלוקה שלהן. רוב דברי אבן ג'נאח על מילת הטעם נוגעים להוראתה ולא לשימושה, כלומר לסמנטיקה ולא לתחביר.¹² ממן מבחין שאבן ג'נאח משלב בדיון בחלקי הדיבור בתחילת ספר הרקמה את מיון הלשון לפי שתי הקטגוריות האריסטוטליות עצם ומקרה עם המיון המסורתי של המדקדקים לשלוש קטגוריות. הוא עומד על הקשיים המתעוררים משילוב מינוח הלוגיקה בדיון בלשון.¹³

החלוקה לשלוש קטגוריות באה גם בחיבוריו של ר' אברהם אבן עזרא (במאה השנים-עשרה), ולקטגוריה השלישית מוצעים שמות אחדים: טעם, מלת הטעם, אות הטעם, מלת הדבק, מלת הענין, אות הענין, ענין, דבק לטעמים, דבק ענין.¹⁴ באסכולה הקמחית (במאה השנים-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השלוש-

6. דותן תשנ"ז, עמ' 340.
7. תשובות למנחם, עמ' *13.
8. הרקמה, עמ' ל.
9. שם, עמ' כו הערה 6.
10. טנא תשט"ז, עמ' 196–197.
11. הרקמה, עמ' לג, מא, לד.
12. טנא תשט"ז, עמ' 199, 202.
13. ממן תשס"ח, עמ' 353–356.
14. באכר תרצ"א, עמ' 60, ובעיקר הערות 5, 8; חרל"פ תשנ"ט, עמ' 168–169.

עשרה) הועדף השם המקוצר מלה (ובריבוי מלים). כך ר' דוד קמחי מציין בסוף המבוא לחלק הדקדוק של ספר מכלול את חלוקת הלשון לשלושה חלקים, "שם פעל מלה", ¹⁵ והוא מייחד את העמודים האחרונים של החיבור ל"שער דקדוק המלים". ¹⁶ בעמודים אלה הוא דן במלים, המנויות בסדר האלף-בית של האות הראשונה, ואינו מחלק אותן לקבוצות. מילים אלה עשויות להיות (לשיטתנו) מילות יחס, מילות חיבור, כינויי גוף ותוארי פועל. בסיום הוא דן גם באותיות בכל"ם. בתוארי הפועל הוא מונה מילים המציינות זמן (כדוגמת מתי), סיבה (למה) או מקום (פה), אך לא מילים הקרובות מורפולוגית לשמות או לפעלים (כדוגמת אט או מהר). במילים שהוא מונה אין מילות קריאה. את המלים הוא מגדיר כ"מלים לבד שאינם שם לכל דבר אלא הם משמשות בשמות ובפעלים", וקובע כי המקום הראוי לדון בכל מילה הוא ב"חלק הענין", כלומר בספר השורשים (המילון) ולא בחלק הדקדוק. ¹⁷

פרופיט דוראן מציג במעשה אפד, מתחילת המאה החמש-עשרה, את חלוקת אוצר המילים של הלשון לשלושה חלקים, ומעניק לה הסבר פילוסופי. ¹⁸ הוא יוצא נגד הכינוי מלה, וטוען כי השמות הנכונים הם מלת הטעם או כלי. הוא רואה את מילות הטעם כ"ענינים שכליים לבד ואין להם מציאות חוץ לנפש", ולשיטתו תפקידן הוא "קשר למאמרים וחבורים בין העצמים והמקרים וצדדים ואופנים לקשרים והחבורים ההם". ¹⁹ הוא חולק על ר' דוד קמחי, שמנה את הכנויים (כינויי הגוף) בשער המילים, וטוען שהם אינם אלא שמות ("הכנוי הוא השם הנסתר"). ²⁰ דוראן נוקט קריטריון פורמלי לחלוקת מילות הטעם לשתי קבוצות: מילות טעם הבאות בנטייה (בלשונו שם: "מה שישמך אל הכנויים") ומילות טעם שאינן באות בנטייה. בקבוצה הראשונה באות מילות הטעם המורות על יחסי העצמים והמקרים, המסומנים בלשון על ידי השמות והפעלים, והן מילות היחס במינוח המקובל. מילות הטעם בקבוצה השנייה באות לבטא את תכונות המאמר, והן (בלשונו): אמתות, ספק, תנאי; שלילה, קיום, חיוב, מניעה; שאלה (מסוגים רבים); נתינות הסבה; רמיזה שכלית, העדה והזמנה; זמן; דמיון. דוראן מביא בכפיפה אחת מילים שאנו רואים היום כתוארי פועל וכמילות חיבור, וגם מילות יחס לציון סיבה (כדוגמת בגלל). בתום הדיון במילות הטעם דוראן מציין קבוצה נוספת, קולות, שאין להם הוראה מצד הלשון ואינם באחת הקבוצות. אלה מילות הקריאה, בעיקר לאבל ולצער. ²¹

גם ר' יהודה מסר לאון, בחיבורו לבנת הספיר, מאמצע המאה החמש-עשרה, מייחד מקום לדיון במילות. הוא קובע את השער האחרון, השער השביעי בחלק השני,

15. מכלול, עמ' א2. סדר הדיון הוא אחר: פעל, שם, מלה.

16. שם, עמ' קפח2–קצד2.

17. שם, עמ' קפח2.

18. מעשה אפד, עמ' 31–33.

19. שם, עמ' 163.

20. שם, עמ' 145.

21. שם, עמ' 164–170.

הוא חלק התיבות, כ"שער המלות" (בסוף שער זה נוסף פרק על הטעמים).²² הוא דן ברשימה ארוכה של מילות בסדר האלף-בית של האות הראשונה, כר' דוד קמחי לפניו, ואינו מבחין בקבוצות של מילות על פי קריטריונים פורמליים, סמנטיים או פונקציונליים. בהקדמה הקצרה לשער המילות הוא עוסק רק במילות היחס.

ר' משה אבן חביב בעל פרח שושן, כשלושים שנים מאוחר יותר, נוקט את הגישה ההפוכה. הוא מייחד את השער השביעי בחיבורו למילות הטעם.²³ בפרק הראשון הוא דן בהן דיון תאורטי. הוא מכנה אותן מלות הטעם כדוראן ולא מלים סתם כר' דוד קמחי או מלות סתם כמסר לאון. הוא מגדיר את מילת הטעם כ"תיבה תורה על ענין בלתי נמצא חוץ לנפש קושר בין שני מאמרים לא תשלם הבנתו וזולתם".²⁴ הוא מצמצם את קבוצת מילות הטעם, וטוען בפרק השני כי מילים רבות שנהוג לכלול בקבוצה זו אינן אלא שמות, וזאת הסיבה שמקצתן באות בכינויים. (הוא אינו שולל את האפשרות שגם האחרות עשויות לכוא בכינויים, אף שצורות אלה לא נמצאו במקרא.) במילים אלה הוא מונה מילים שהן לשיטתנו כינויי גוף (הוא), מילות יחס (את, על) ותוארי פועל (אז, עתה). רעיון זה מצוי כבר אצל דוראן,²⁵ אך אבן חביב מרחיב אותו במידה ניכרת.²⁶ את מילות הטעם הוא מחלק לשלוש קבוצות, על פי הוראתן, ומייחד להן את שלושת הפרקים האחרונים בחיבורו: מילים המורות על יחס העצמים והמקרים אלה אל אלה (מילות יחס במינוח המקובל, ובכללן גם אותיות היחס ככ"ל); מילים המורות על איכות המאמרים (רוב המילים שבקבוצה השנייה לפי החלוקה של דוראן, היינו תוארי פועל ומילות חיבור); ומילים המורות על שאלות העצם והמקרים ועל הוראת ה"סיבה התכליתית" (שאר תוארי הפועל שבקבוצה השנייה לפי החלוקה של דוראן).

שלא כבדקדוק הערבי והעברי, בדקדוק היווני והלטיני מקובלת החלוקה לשמונה חלקי דיבר, חלוקה שנקבעה כבר במאה הראשונה לפני הספירה, בחיבורו של דיוניסיוס תראקס.²⁷ עם זאת, חלוקת חלקי הדיבר לשמונה לא הייתה הדרך היחידה בדקדוק הלטיני. סיגר מקורטראי, מהמדקדים המודיסטיים החשובים בתחילת המאה

22. לבנת הספיר, עמ' 172-184א.

23. פרח שושן, עמ' 130-136א.

24. שם, עמ' 130ב.

25. מעשה אפר, עמ' 163-164.

26. גם בראייה מודרנית הגבול בין המילה, ובפרט מילת היחס, ובין השם מטושטש. ראה אסלנוב תשס"ח.

27. ראה רובינס 1997, עמ' 40-43. מספר חלקי הדיבר בדקדוק הלטיני כמספרם בדקדוק היווני, אך יש הברל בין החלוקות שמקורו בשוני בין השפות (ראה גם להלן סעיף 8.5). אורו (1992), עמ' 583-585) מונה את הדרכים השונות שבהן המדקדים הבחינו בקטגוריות של מילים וחילקו אותן למחלקות, הן חלקי הדיבר. הוא מזהה ארבע קבוצות של קריטריונים: מורפולוגיים, סמנטיים, פונקציונליים ומטה-לשוניים. לענייננו אין חשיבות לפרטי החלוקה, אלא להסכמה הכללית על המחלקות ומספרן לצד האי-הסכמה על הדרך הנכונה להגדיר אותן.

הארבע-עשרה, חילק את חלקי הדיבר לשלושה – שמניים, פועליים ומילות; ובפרט הוא ראה במילה חלק דיבר אחד.²⁸

לסיום סקירה זו ראוי לציין את ר' יצחק בן יהודה, בעל ספר האשל, הנמנה עם האסכולה האשכנזית של מדקדקי ימי הביניים. זמנו הוא אמצע המאה השלוש-עשרה, ומקומו אינו ידוע. ר' יצחק בן יהודה אינו הולך בדרך הרגילה בדקדוק העברי ואינו מאמץ את החלוקה לשלושה חלקי דיבר, שם, פועל ומילה, אלא הוא בוחר לאמץ את השיטה המקובלת בדקדוק הלטיני, ומספר חלקי הדיבר בחיבורו הוא שמונה. לכל אחד מחלקי הדיבר הוא קובע שם עברי ומציין את שמו הלטיני בתעתיק לאותיות עבריות. הוא אינו קובע את מילת הטעם כאחד מחלקי הדיבר, אלא מבחין בארבעה חלקי דיבר שונים: אצל פועל, אָדוּרְכִיאֹם; חבור הטורים, קוֹנְיוֹנְצִיאֹ; מראה הפועל, פְּרִיפּוֹסִיצִיאֹ; תנועת המחשבת, אִינְטֵרִיגִיקִצִיאֹ.²⁹

מעניין להיווכח כי הנוצרים שחיברו ספרי דקדוק עברי במאה השש-עשרה, ובראשם רויכלין ומונסטר, לא ניסו לכפות על העברית את החלוקה המקובלת באסכולה המערבית אלא אימצו את החלוקה לשלושה המקובלת במסורת הדקדוק העברי. היחיד ההולך בדרך החלוקה לשמונה חלקי דיבר הוא גוידקרוס, אך הוא אינו משתמש במונחים הרגילים בכתיבה הדקדוקית הלטינית אלא מחדש מונחים משלו.³⁰ אף שפינוזה (במאה השבע-עשרה) שומר בדקדוק שחיבר על החלוקה המשולשת. במילות הוא כולל את מילות החיבור ומילות הקריאה בלבד, ובשאר המילות הוא רואה שמות.³¹

3. מילות הטעם במקנה אברם

אברהם דבלמש בן המאה השש-עשרה הולך בחיבורו מקנה אברם בדרכה של מסורת הדקדוק הערבי-עברי בת מאות השנים, ומחלק את אוצר המילים של הלשון לשלוש קטגוריות: שם, פֶּעַל ומלת הטעם.³² קטגוריות אלה מכונות מִינֵי התיבות במקומות שהן נדונות בפני עצמן, או חלקי המאמר (גם חלקי הדבור) במקומות שהן נדונות

28. ברסיל הול 1971, עמ' 256–257.

29. האשל, עמ' טו–טז.

30. קסלר-מסגיש 1992, עמ' 258–259. הכומר אגתיוס גוידקרוס (Guidacerius) היה מדקדק נוצרי שפעל ברומא ובפריז ופרסם ספר דקדוק עברי בלטינית כעשור וחצי לאחר צאתו לאור של מקנה אברם. ספרו של גוידקרוס מושפע בבירור מספרו של דבלמש.

31. אסלנוב תשס"ח, עמ' 424.

32. למשל, מקנה אברם, עמ' i, iii b, g, ii, i, B, v. ההפניות למקנה אברם במאמר זה הן על פי המהדורה הדו-לשונית. כל דף מזוהה במספר הרף בקונטרס הדפוס (בין i ל-viii) ובמספר הקונטרס (עשרים ושלושה הקונטרסים הראשונים מסומנים מ-a עד z; השלושה הבאים אחריהם מסומנים בסימנים מיוחדים; ארבעה עשר האחרונים מסומנים מ-A עד O). בכל כפולת עמודים באים זה מול זה עמוד עברי ועמוד לטיני (תרגום של הטקסט העברי), ומספר הרף מתייחס לשניהם כאחד.

כאבני הבניין של המאמר (המשפט השלם).³³ דבלמש מייחד שלושה משמנות שערי של מקנה אברם, השערים הרביעי, החמישי והשישי, לדיון בשלושת סוגי התיבות. השער השישי, הדין במילות הטעם, נבדל בהיקפו משני השערים הקודמים לו. בכל אחד מהשערים הרביעי והחמישי יותר משמונים עמודים, ושניהם יחד שיעורם כחמישים ושלושה אחוזים מהיקף החיבור. בשער השישי ארבעה עמודים בלבד, כאחוז אחד מכלל החיבור.

דבלמש נוקט את המונח מלת הטעם, כדרכם של דוראן ואבן חביב, אך בדרך כלל הוא מקצר אותו למלה סתם (בריבוי מלות), בדרך המדקדקים ממשפחת קמחי (ראה לעיל סעיף 2). הוא מתרגם את המונח ללטינית בתרגום שאילה (מילה במילה), *dictio rationis* (ובקיצור *dictio*), צירוף שאינו מוכר בדקדוק הלטיני.³⁴ הוא אינו נוקט את דרכם של ר' דוד קמחי ומסר לאון, אשר מנו את מילות הטעם בסדר האלף-בית, משום שלשיטתו מטרת הדקדוק למצוא חוקיות ולסווג תופעות לקבוצות, ולא לעסוק בפרטים. דבלמש מציין כי בכוונתו לכתוב חלק נוסף לספרו, "חלק השרשים", מילון שבו ידון בפרטי ההוראות של כל מילה, ולכן אין עליו לדון בפרטים אלה בדקדוקו.³⁵

תבנית הדיון בשער מילות הטעם היא כמקובל במקנה אברם ובכתיבה הסכולסטית בימי הביניים: הגדרה וחלוקה. הגדרת מלת הטעם באה בתחילתו של השער השישי:

מלת הטעם היא חלק המאמר המגביל את השם או הפעל בדרכי הוראותיהם או בצדי הענינים אשר יורו עליהם.³⁶

בהגדרה זו הד להגדרתו של ר' דוד קמחי: "המלים [...] הם משמשות בשמות ובפעלים".³⁷ המונח שמוש בא בחלק הדקדוק של ספר מכלול לציון יחס מורפולוגי או סמנטי.³⁸

33. מיני התיבות *species dictionum* (שם, עמ' iii b); חלקי המאמר *partes orationis* (שם, עמ' i, iii g, vi r, i B, iii I); חלקי הדבור *partes eloquii* (שם, עמ' iii I). חלק מאמר הוא תרגום שאילה של דבלמש ל-*pars orationis* הלטיני, היינו "חלק משפט", ובלשון המקובלת היום, "חלק דיבור".

34. דבלמש נוקט כמה שיטות בתרגום מונחים דקדוקיים מעברית ללטינית. שתיים מהן: שימוש במונח לטיני שהוראתו שווה; תחדיש הנוצר בלטינית בדרך של תרגום שאלה. במקום אחר הרחבת על השיטות לתרגום מונחים במקנה אברם (בן-אריה תשע"א, עמ' 262–266).

35. מקנה אברם, עמ' ii B. דבלמש נפטר לפני שסיים את כתיבת מקנה אברם, ולא זכה לכתוב את המילון.

36. שם, עמ' i B.

37. מכלול, עמ' קפח2.

38. "האותיות המשמשות האלה [...] ישמשו להוראת הפעולה על הנדבר" (מכלול, עמ' לח1), כלומר על "גוף הפועל" לפי פירוש הבחור (שם, עמ' ב1; בלשוננו אלה האותיות המצטרפות לפועל בנטייה לציון הגוף), או "להכרת הבנין" (שם, עמ' ב1), או "לבאר ענין המלה" (שם, עמ' לח1). עמדתו על כך בחיבורי משנת תשע"א, עמ' 146.

דבלמש מחליף מונח זה במונח הגבלה, המציין בחיבורו יחס תחבירי. בשער ההרכבה והשימוש במקנה אברים (הבא לאחר שער מילות הטעם) הוא קובע משמעות מדויקת ליחס הזה בעקבות היחס constructio בדקדוק המודיסטי.³⁹ דבלמש מזהה יחידה תחבירית יסודית, הרכבה, ובה שני רכיבים: מגביל ומוגבל. בהרכבה "ראובן לבן" התואר לבן מגביל את השם ראובן, ובהרכבה "אכלו משמנים" השם משמנים מגביל את הפועל אכלו. כיוצא בזה, בהרכבה "ראובן לבדו" מילת הטעם לבדו מגבילה את השם ראובן, ואילו בהרכבה "ותבא בלט" מילת הטעם בלט מגבילה את הפועל ותבא.⁴⁰ ההבחנה בין "דרכי הוראותיהם" ובין "צדי הענינים אשר יורו עליהם", העולה מסופה של הגדרת מילת הטעם, אינה פשוטה, וקשה לעמוד על כוונתו של דבלמש. הדיון בה יידחה לסעיף 8.1, ושם נוכל לעמוד על פשרה מתוך הדיון בסוג הראשון של מילות הטעם.

הגדרתו של דבלמש למילת הטעם שונה מהגדרותיהם של המדקדקים הקודמים לו שדנו במילות הטעם בשיטתיות, פרופיט דוראן ור' משה אבן חביב (ההגדרות הובאו בסעיף 2), ושוני זה גורם לשינוי בסדר הדיון. על פי גישתם של מדקדקים אלה תפקידה הראשון (ואולי אף העיקרי) של מילת הטעם הוא הקישור בין מאמרים ובין עצמים למקרים, והם מקדימים את הדיון במילות היחס לדיון במילות הטעם האחרות. דבלמש מדגיש בהגדרת מילת הטעם את הגבלת השמות והפעלים, והוא דן תחילה במילות המגבילות את הוראת השמות והפעלים, קבוצה החופפת חלקית לתוארי הפועל בחלוקה המקובלת.

לאחר ההגדרה מפורטת החלוקה. מלות הטעם נחלקות לארבעה חלקים, ואלה נחלקים למינים (ובנוסף אחר הן נחלקות לארבעה מינים, והמינים נחלקים לדרכים). דבלמש מציין מילות טעם אחדות בכל סוג, לעתים בפירוט רב ולעתים בצמצום. החלוקה אינה שווה לחלוקות של מדקדקים עבריים, לא בשמות שדבלמש קובע לסוגים ולא בחלוקת המילות בין הסוגים. הקריטריון לחלוקה הראשית של מילות הטעם הוא מה שהן "מורות", היינו החלוקה מושתתת על עיקרון סמנטי:

1. "תִּוְרְנָה הגבלת הוראת השמות והפעלים"

2. "המורות צדי כח הוראת השמות והפעלים וצדי ההרכבה"

3. "המורות דרכי נטית השמות והפעלים"

4. "המורות חֲקִיִּים בנפש"⁴¹

בהמשך הדיון יובהר פשר המונחים המובאים כאן, ויוצגו מילות הטעם הבאות בכל אחת מן המחלקות.

39. בן-אריה תשע"א, עמ' 161–166.

40. מקנה אברים, עמ' B vii – B viii; C viii; D ii.

41. שם, עמ' B i – B iii; B iii – B v; B v; B v. הכתיב והניקוד (אם מובא ניקוד) בכל המובאות במאמר זה הם על פי המקור. דבלמש משתמש בפועל להורות ללא מילת היחס המוצרכת על. ייתכן שהוא מושפע מהפועל הלטיני *significare*, שמושאו בא ביחסת האקוטיב.

הדיון במילות הטעם אצל דבלמש ודאי שונה מהדיון בהן אצל המדקדקים שדנו בכל מילה לגופה ולא הציגו חלוקה שיטתית של המילות, אך הוא שונה גם מהדיון אצל המדקדקים שהוא קרוב להם בזמנו וברוחו, דוראן ואבן חביב (ראה לעיל סעיף 2). דוראן מחלק את מילות הטעם לשתי קבוצות על יסוד הבחנה תחבירית ("יסמך" או "לא יסמך אל הכינויים"), והחלוקה המשנית בכל קבוצה היא על פי הבחנות סמנטיות. אבן חביב נסמך על החלוקה של דוראן בכמה שינויים מהותיים. הוא מבכר הבחנות סמנטיות על פני הבחנות פורמליות, וקובע את מילות השאלה, שדוראן מנה במילות הטעם שאינן נסמכות על הכינויים, כקבוצה בפני עצמה. דבלמש מחלק כאבן חביב את מילות הטעם לקבוצות על פי הבחנות סמנטיות, אך הוא מבחין בקבוצות שונות מהקבוצות שקודמיו קבעו. הוא אינו רואה את מילות השאלה כקבוצה נפרדת, ואינו מבדיל בחלוקה בין מילת שאלה ומילה העונה על השאלה (איפה ושם הן בקבוצה אחת). הקבוצה השנייה לשיטתו כוללת מילות חיבור, ואילו המדקדקים האחרים לא קבעו להן קבוצה, אלא מנו מילות חיבור אחדות לצד מילים שאינן מילות חיבור. אשר לקבוצה הרביעית במקנה אברם, אנו מוצאים במעשה אפר רמז אליה, אך שם זאת אינה קבוצה של מילות טעם אלא קולות בלבד, שאין להם (לשיטתו של דוראן) הוראה, ולכן אין להם מעמד בלשון. גם המונחים המשמשים במקנה אברם להגדרת הקבוצות שונים מאוד מהמונחים המשמשים בחיבורים הקודמים.

מקנה אברם	פרח שושן	מעשה אפר
תורנה הגבלת הוראת השמות והפעלים (i B)	המורות על שאלות העצם והמקרים; לתשובות שאלת הסבה (134א, 135ב)	לא יסמך אל הכינויים; הוראות אחרות זולת אלה [=זולת ההוראות של מילות הטעם בקבוצה האחרת] (163, 164)
המורות צדי כח הוראת השמות והפעלים וצדי ההרכבה (iii B)	להורות על איכות כל מאמר מאי זה המין שיהיה (132א)	
המורות דרכי נטית השמות והפעלים (v B)	תורנה על יחס העצמים והמקרים קצתם אל קצת (131ב)	מה שיסמך אל הכנויים וזולת זה; תורנה על יחסי העצמים והמקרים קצתם אל קצתם (163, 164)
המורות חקוים בנפש (v B)	—	(קולות לבד) (170)

טבלה 1: חלוקת מילות הטעם במעשה אפר, בפרח שושן ובמקנה אברם

טבלה 1 שבעמוד הקודם מסכמת את עיקרי ההבחנות בסוגי מילות הטעם בחיבוריהם של שלושת המדקדקים. הסוגים מוצגים בסדר הדיון במקנה אברם; בשני החיבורים האחרים סדר הדיון הפוך. הטבלה מציגה את ההגדרות ששלושת המחברים נותנים לכל אחד מסוגי מילות הטעם, וממחישה שההגדרות שונות והקטגוריות אינן חופפות. הסוג האחרון אצל המדקדקים הקודמים לדבלמש מנותק משאר הטבלה משום שאין לו מעמד בלשון, לשיטתם. בסעיף 2 עמדתי על עקרונות החלוקה של דוראן ושל אבן חביב ועל מילות הטעם הכלולות בכל סוג, ולא אחזור על זאת כאן. מכאן ואילך אעמוד על חלוקת מילות הטעם לשיטתו של דבלמש.

לאחר שמצאנו שתורתו של אברהם דמלמש שונה במהותה מהמקובל בדקדוק העברי עד זמנו, ויש בה יסודות חדשים שאינם מצויים בתורתו של איש מהמדקדקים הקודמים לדבלמש, מתבקש להרחיב את היריעה ולברוק את מעמדן של מילות הטעם בדקדוק הלטיני. בדקדוק זה מובחנים כאמור שמונה חלקי דיבר. הם נחלקים לשתי קבוצות, שבכל אחת מהן ארבעה חלקי דיבר. בקבוצה האחת חלקי הדיבר שצורתם משתנה בנטייה (*partes orationis declinabiles*), והם השם, כינוי הגוף, הפועל והבינוני; בקבוצה האחרת חלקי הדיבר שצורתם אינם משתנה בנטייה (*partes orationis indeclinabiles*). בהמשך הדברים תועלה הטענה, כי ארבעת סוגי מילות הטעם לפי חלוקתו של דבלמש באים כנגד ארבעת חלקי הדיבר שצורתם אינם משתנה בנטייה לפי הדקדוק הלטיני, הלוא הם:

1. *adverbium* (תואר הפועל)

2. *conjunctio* (מילת החיבור)

3. *praepositio* (מילת היחס)

4. *interjectio* (מילת הקריאה)

ארבעת המונחים האלה אינם נקרים כלל בנוסח הלטיני של מקנה אברם,⁴² שלא כמונחים לחלקי הדיבר שם (*nomen*) ופועל (*verbum*), השווים במקנה אברם ובדקדוק הלטיני.

מהדיון עד כה עולה כי המעטפת החיצונית של הדיון במקנה אברם, היינו החלוקה לשלושה חלקי דיבר, היא לפי מסורת הדקדוק הערבי-עברי, אך ניכר שוני מהותי בין החלוקה של מילות הטעם לארבעה סוגים ובין חלוקת מילות הטעם אצל מדקדקים עבריים קודמים. לטענתי, החלוקה הזאת היא תוצר של השפעת מסורת הדקדוק היווני-לטיני, הרואה בכל אחד מסוגים אלה חלק דיבר בפני עצמו. דבלמש מעבד את המסורת הזו ואינו מאמץ אותה כלשונה. הוא אינו מתרגם את המונחים הלטיניים לעברית אלא טובע מונחים עבריים משלו, המביעים את תפקידו של כל אחד מסוגים אלה לפי תורתו.⁴³ דבלמש מייצג דרך ביניים בין רוב המדקדקים העבריים, שראו

42. אמנם צורות כדוגמת *conjunctio* או *conjunctus*, המקבילות לצורות מהשורשים רב"ק, חב"ד וצר"ף, נקרות בגרסה הלטינית של מקנה אברם, אך הן אינן מציינות את מילת הטעם.

43. המשמעות המדויקת של מונחים אלה תתבהר בסעיפים הבאים.

את המילה כאחד משלושה חלקי דיבר, ובין מדרקדק כר' יצחק בן יהודה, בעל ספר האשל, שאימץ את החלוקה הלטינית לשמונה חלקי דיבר וציין בחיבורו את השמות הלטיניים לצד השמות העבריים (ראה לעיל סוף סעיף 2). ייתכן שתוּרָה על דרך תורתו של המדרקדק המודיסטי סיגר מקורטראי, שחילק את חלקי הדיבר לשלושה (שם), הייתה ניתנת להתאמה לדקדוק העברי בקלות רבה יותר; אך הבסיס לתורתו של דבלמש היה התורה המוכרת והמקובלת בתקופתו.

סעיפים 4–7 ידונו בסוגי המילות על פי החיבור עצמו בזיקה לחיבורי הדקדוק העברי שקדמו לו. סעיף 8 ייוחד לטענה שחלוקת המילות לארבע קבוצות, שמות הקבוצות וחלוקתן הפנימית מושפעים מהתורה המודיסטית כפי שהיא מוצגת בחיבורו של תומס מארפורט, שנכתב כמאתיים שנים לפני חיבורו של דבלמש ועסק בשפה הלטינית (אם כי הוא התיימר להציג תורה לשונית אוניברסלית). ניווכח שכדי לעמוד על השיקולים התאורטיים שהנחו את דבלמש בחלוקתו, חובה עלינו לעיין בחיבורו על רקע החיבורים הלטיניים שהשפיעו עליו.

4. המילות "המורות הגבלת הוראת השמות והפעלים"

הקבוצה הראשונה של מילות הטעם היא קבוצת המילות "המורות הגבלת הוראת השמות והפעלים". המונח התחבירי הגבלה הוזכר כבר בסעיף 3. לשיטתו של דבלמש, בהרכבה "ראובן לבדו" מילת הטעם לבדו מגבילה את השם ראובן, ואילו בהרכבה "ותבא בלט" מילת הטעם בלט מגבילה את הפועל ותבא. בשמה של הקבוצה, וכן בחלוקתה לשתי תת־קבוצות (ראה להלן), ניכר דמיון להגדרת מילת הטעם בכלל (כפי שהובאה בסעיף 3): "מלת הטעם היא חלק המאמר המגביל את השם או הפעל בדרכי הוראותיהם או בצדי הענינים אשר יורו עליהם".⁴⁴ דבלמש נבדל בכך מהמדרקדים העבריים שקדמו לו, המדגישים בהגדרת מילת הטעם את תפקידיהן של מילות היחס ושל מילות החיבור, ומקדימים את הדיון במילות היחס לדיון במילות הטעם האחרות. דבלמש דן בקבוצה הראשונה בפירוט רב לעומת שלוש הקבוצות האחרות, והדיון בה הוא עיקרו של שער מילות הטעם.⁴⁵ בדיון זה מוצגים קריטריונים לחלוקה מפורטת של קבוצת מילות זו, ובכל תת־קבוצה נמנות מילות אחדות הכלולות בה. על אף המבנה השיטתי, הפירוט הרב והדוגמות לא קל לעמוד על כוונתו של דבלמש, ובסעיפים הבאים אעשה זאת על פי רמזים בכתוב והשוואות לחיבורים אחרים. בסעיף 8.1 אטען שדבלמש הולך בדרכם של המדרקדים המודיסטיים, ואצביע על ההקבלה בין הקבוצה הראשונה של מילות הטעם בתורתו הדקדוקית של דבלמש ובין ה־adverbium אצל המודיסטים, הראשון בחלקי הדיבר

44. מקנה אברם, עמ' i B. ההדגשות שלי.

45. שם, עמ' i B – iii B.

שצורתם אינה משתנה בנטייה. התורה המודיסטית היא המפתח להבנה מלאה של תורתו של דבלמש.

4.1 שתי דרכי החלוקה

דבלמש פותח בחלוקת מילות הטעם המורות הגבלת הוראת השמות והפעלים לארבע תת־קבוצות (תוספת, מגרעת, קיום והשתנות), ומיד לאחר מכן הוא מציג חלוקה לשתי תת־קבוצות: מילות המורות ענינים ומילות המורות דרכי הוראה. דבלמש אינו קושר בין החלוקות, ואין מילה הבאה ביותר מקבוצה אחת.⁴⁶ לכאורה עולה מכאן, שדבלמש מציג חלוקה לשש תת־קבוצות; אך סביר יותר שלפנינו שתי דרכים שונות לחלוקת הקבוצה הראשונה של המילות, והן הובאו ברצף בזו אחר זו ללא מילות קישור מבארות. אולי המבנה המיוחד הזה מעיד על השפעה משני מקורות נפרדים. בחלק הראשון של הדיון מוצגת חלוקה לפי קטגוריות פילוסופיות בהשפעת ספרי לוגיקה, ואילו בחלקו השני מוצגת חלוקה לפי עקרונות דקדוקיים תאורטיים בהשפעת הדקדוק המודיסטי.

החלוקה הראשונה שדבלמש מציע היא לפי "צד מציאות ההוראה או הענין שתורה עליו"⁴⁷ או, במילים אחרות, לפי "מקרי דרכי ההוראות והענינים אשר תורנה".⁴⁸ זאת חלוקה לארבע: תוספת (כדוגמת אף או עוד), מגרעת (כדוגמת אך או רק), קיום (כדוגמת אבל או אכן) והשתנות (כדוגמת או, זולת או אֶל). הקטגוריות בחלוקה זו אינן מיוחדות ללשון, אלא הן מקיפות את כל מה שעשוי לקרות לעצם כלשהו לפי תמונת העולם של בני אותה תקופה. כך, למשל, הרמב"ם כותב במורה נבוכים (בתרגומו החדש של שורץ):

ואילו מעשי האלוה, מכיוון שהם בתכלית השלמות ואין אפשרית בהם תוספת ולא חיסרון, קיימים (הם) ועומדים בהכרח כפי שהם, שכן אין מניע שישתנו.⁴⁹

בקטע קצר זה (שלא כאן המקום לדון בתוכנו) הרמב"ם מונה ארבעה ממדים: תוספת, חיסרון, קיום ושינוי. דבלמש מבחין באותם הממדים עצמם ודן בהם באותו הסדר. דרך חלוקה זו מקובלת לא רק בכתיבה הפילוסופית, אלא גם בדקדוק. כך כותב אבן חביב בחיבורו, חיבור שדבלמש הכיר היטב: "במקרים המשיגים לפעלים בכלל [...] וזה אם מצד התוספת אם מצד החסרון אם מצד התמורה [...]".⁵⁰ החידוש של דבלמש

46. אך המילים אף וגם הנמנות במילות המורות תוספת והמילה או הנמנית במילות המורות השתנות נמנות גם בקבוצה השנייה של מילות הטעם, שתזוהה עם מילות החיבור (יידונו בסעיף 5).

47. שם, עמ' B i.

48. שם, עמ' B iii. על ההבחנה בין ענינים לדרכי הוראה ראה להלן בסעיף 8.1.

49. מורה נבוכים ב, כח, עמ' 349. ההדגשות שלי.

50. פרח שושן, עמ' 71א–71ב.

הוא בהחלט עקרונות חלוקה סטנדרטיים על דיון לשוני במקום שהדבר לא נעשה קודם לכן, שכן אך מעטים לפניו ראו במילת הטעם עניין הראוי לדיון שיטתי, ודרכו שונה מדרכם של מי שדנו בה.

ההבחנה היסודית של דבלמש בחלק השני של הדיון היא בין המילות המורות ענינים ובין המילות המורות דרכי הוראה.⁵¹ בקבוצה הראשונה הוא כולל את המילות המורות על המקום (כדוגמת **אי או פה**), על הכמות (כדוגמת **כמה**, **הרבה** או **אחת**), על האיכות (כדוגמת **איך** או **ריקם**) ועל הקריאה (כדוגמת **אהה**). בקבוצה השנייה הוא כולל את המילות המורות על הזמן (כדוגמת **מתי** או **אז**) ואת המילות המורות על צדי ההרכבה. בתת-קבוצה האחרונה עשר קטגוריות, והן: ערך (**פחות**), דמיון (**כך**), סדר (**מיד**), קבוצה (**יחד**), פירוד (**לבד**), שאלת ענין (**למה**), תשובת ענין (**בגלל**), ספק (**שמא**), תפלה ובקשה ותאוצה לב (**אנא**) והודעת הדבר והוראתו באצבע (**הנה**). מכאן עולות השאלות האלה:

1. מה פשר ההבחנה בין המילות המורות ענינים ובין המילות המורות דרכי הוראה, הבחנה שבאה בהגדרת מילת הטעם והיא הקריטריון של חלוקת הסוג הראשון של מילות הטעם?

2. במילות המורות דרכי הוראה, מה מייחד את המילות המורות על צדי ההרכבה ומדוע דבלמש מבדיל אותן מהמילות המורות על הזמן? שאלות אלה חושפות את העומק התאורטי של הדיון במקנה אברם, וכדי לענות עליהן נפנה בסעיף 8.1 לחיבורו המודיסטי של תומס מארפרוט.

4.2 הקבוצה הראשונה של מילות הטעם בעיניים מודרניות

את מרבית המילים שדבלמש מביא כדוגמות לקטגוריות השונות (חלקן נמנו בסעיף הקודם) אנו רואים היום כתוארי פועל, אך כלולות בהן גם מילים שהקדוק המודרני משייך לחלקי דיבר אחרים.

מילות יחס: במילות המורות על המקום דבלמש מונה, לצד **איפה** ו**שם**, גם את **בין** ואת **על**. במילות המורות על העניין, כלומר על הסיבה, הוא מונה לצד **למה** (המורה על שאלת עניין) גם את **בגלל** (המורה על תשובת עניין). גם בחלוקה השיטתית של מילות הטעם אצל פרופיט דוראן מילות היחס לסיבה באות בקבוצת תוארי הפועל ולא בקבוצת מילות היחס. אמנם דוראן קבע עיקרון פורמלי להבחנה בין מילות היחס לתוארי הפועל: מילות היחס באות ככינויים ותוארי הפועל אינם באים ככינויים; אך הוא אינו מציית לעיקרון שהוא עצמו קבע. השיקול הסמנטי (קיבוץ כל המילות המורות על סיבה לקבוצה אחת) גובר אצלו על העיקרון הפורמלי. גם אבן חביב דן ב"מלות המיוחדות לתשובות שאלת הסבה" מיד לאחר שדן במילות המורות על שאלת הסיבה, והוא מציין שמקצתן באות עם הכינויים.⁵²

51. מקנה אברם, עמ' B iii.

52. פרש שושן, עמ' 135.

מילות חיבור: דבלמש כולל בקבוצה הראשונה של מילות הטעם גם מילים שהוא כולל בקבוצה השנייה (מילות חיבור), כמו אף, גם ואו. כינויי רמז: הקטגוריה האחרונה במילות המורות על צדי ההרכבה היא המילות המורות "הודעת הדבר והוראתו באצבע", הן כינויי הרמז (כדוגמת הנה או זה), הכלולים בכינויי הגוף לפי החלוקה המודרנית. כאן דבלמש הולך בשיטתם של המדקדים הלטיניים, שמנו את כינוי הרמז בין המינים של תואר הפועל.⁵³ דבלמש אינו הולך בדרכו של דוראן, שטען שמקצתם "שמות מורים על הדברים הנרמז אליהם בחוש" ומקצתם "מלות טעם מורות על הרמיזה השכלית וההעדר וההזמנה",⁵⁴ ולא בדרכו של אבן חביב, שהלך בעקבותיו, אלא הוא רואה בכולם מילות טעם. מילות קריאה: בקבוצת המילות המורות על הקריאה באות המילים אהה, הה והוי.

5. המילות "המורות צדי כח הוראת השמות והפעלים וצדי ההרכבה"

בקבוצה השנייה של מילות הטעם לפי החלוקה של דבלמש באות המילות "המורות צדי כח הוראת השמות והפעלים וצדי ההרכבה", הן מילות החיבור במינוח המקובל *conjunctiones* בדקדוק הלטיני.

המדקדים העבריים שקדמו לדבלמש הזכירו מילות חיבור אחדות אגב הדיון במילות הטעם (למשל אך, רק, גם, אף;⁵⁵ אם, אלו⁵⁶), אך הם לא קבעו את מילות החיבור כקבוצה בפני עצמה (ראה לעיל טבלה 1). דבלמש הוא אפוא הראשון שמכין את הקרקע לדיון שיטתי בהן. לשיטתו של דבלמש מילות אלה עשויות לבוא בשלוש דרכים: דרך החבור – אף, גם ווו העטף; דרך החלוק – או; ודרך התנאי וההתחייבות – אם, לו, לולי, עקב, אם כן ואפוא. אף על פי שדבלמש טוען שמילות החיבור הן קבוצה נפרדת, המילים בשתי הדרכים הראשונות נמנו גם בקבוצה הראשונה של מילות הטעם,⁵⁷ אולי בהשפעת קודמיו שלא הבחינו בין שני סוגי המילות. מתוך החיבור עצמו לא נוכל להוסיף ולציין שום תובנה על מילות החיבור, שכן הדיון בהן אינו נושא אופי תאורטי אלא הוא רשימת מילים המחולקות לשלוש קבוצות. הטענה המועילית כאן היא שדבלמש, שלא מצא תקדים לדיון במילות החיבור בדקדוק העברי, פנה לדקדוק הלטיני, ובפרט לחיבורי המדקדים המודיסטיים. בסעיף 8.3 ניווכח שחיבורים אלה שופכים אור חדש על מילות החיבור בתורתו של דבלמש. על פיהם אנו יכולים לעמוד על משמעות השם המיוחד שניתן לקבוצה זו, ובפרט על משמעות המונח כח ההוראה, ועל משמעות חלוקת הקבוצה.

53. *adverbium demonstrandi*; מלאכת הדקדוק, עמ' 362, 386; דקדוק ספקולטיבי, עמ' 256.

54. מעשה אפד, עמ' 168–169.

55. שם, עמ' 163.

56. שם, עמ' 164; פרש שושן, עמ' 132א.

57. ראה לעיל הערה 46.

6. המילות "המורות דרכי נטית השמות והפעלים"

בקבוצה השלישית של מילות הטעם באות המילות "המורות דרכי נטית השמות והפעלים", הן מילות היחס במינוח המקובל ו־*praepositio* בדקדוק הלטיני. לקבוצה זו מיוחדות במקנה אברם כשבע שורות בלבד,⁵⁸ ובהן מוצגת חלוקתה לארבע תת־קבוצות ונמנות מילים בכל אחת מהן, ללא דיון תאורטי.

הדיון במילות היחס אינו ממצה. מילות היחס הנמנות כאן מעטות, ואותיות השימוש אינן מוזכרות כלל.⁵⁹ דבלמש סבר כנראה שלמילות היחס אופי אידיוסינקרטי, ולכן המקום הראוי להן הוא המילון שהיה בכוונתו לכתוב,⁶⁰ ושם היה דן בכל אחת מהן בנפרד, כר' דוד קמחי בספר השורשים שלו (חלק העניין של ספר מכלול). עובדה זו הביאה את קליינסמיט לקבוע כי דבלמש אינו מבחין בדקדוק שלו בקבוצה נפרדת של מילות הטעם העומדת כנגד מילות היחס בדקדוק הלטיני.⁶¹ לענ"ד קביעה זו מוטעית. דבלמש קובע קבוצה המקבילה למילות היחס, אם כי הוא אינו דן בה באופן יסודי ושלם.

ההבחנה בין ארבע התת־קבוצות של מילות היחס היא על פי קריטריונים סמנטיים. במקצת השפות, ובהן הלטינית, היחסות שמילות היחס מצריכות עשויות לשמש להבחנה פורמלית ביניהן, וכך אמנם נהגו המדקדקים הלטיניים.⁶² בעברית אין לשם פרדיגמת נטייה, והוא אינו בא בצורות שונות ביחסות השונות, ולכן הבחנה פורמלית בין מילות היחס אינה אפשרית, וההבחנה היחידה הבאה בחשבון היא סמנטית. בכך דבלמש הולך בדרכם של דוראן ואבן חביב.

שתיים מארבע התת־קבוצות שדבלמש מונה הן קבוצות של מילות יחס גם בדקדוק המודרני: בתת־קבוצה הראשונה באות המילות המורות על הפעול (את "והמורכבות ממנה": אותי, אותך...),⁶³ ובשלישית המילות המורות חבור (עם "ומורכביה"; אתי, אתך...). שתייהן נרמזות כבר אצל דוראן: "כי את יורה על הפעול [...] ועם על חבור קצתם אל קצתם".⁶⁴ למילות יחס אחרות שדוראן מזכיר בקיצור רב ואבן חביב מזכיר ביתר פירוט, כמו אל (קניין), תוך (כלי או מקום) ועל (חיבור), אין זכר. בשתי

58. מקנה אברם, עמ' B v.

59. בשער ההרכבה והשימוש דבלמש קובע מעמד תאורטי שווה לאותיות השימוש ולמילות הטעם. בכך הוא הולך בדרכם של מדקדקים כר' דוד קמחי וכאבן חביב, הדנים באותיות השימוש בכפיפה אחת עם מילות היחס (ראה סעיף 2). אחדות ממילות היחס שדבלמש מונה שם מוזכרות גם בשער מילות הטעם.

60. לפי מקנה אברם, עמ' B ii; ראה לעיל תחילת סעיף 3.

61. קליינסמיט 1992, עמ' 43.

62. מלאכת הדקדוק, עמ' 390; דקדוק ספקולטיבי, עמ' 264–266.

63. מילת היחס את מיוחדת לעברית, ותפקידה כתפקיד השינוי בצורת השם בבואו ביחסת האקוטיב בלטינית או בערבית. הדיון בה בחיבור של דקדוק עברי בוודאי אינו מושפע ממסורת דקדוקית אחרת.

64. מעשה אפר, עמ' 163.

התת־קבוצות האחרות באות מילים שאינן מילות יחס לשיטתנו, ומכאן שהמילות המורות דרכי נטיית השמות והפעלים במקנה אברם אינן שקולות למילות היחס בדקדוק המודרני. בתת־קבוצה הרביעית באות המילות המורות מציאות הדבר (יש "המורכבות ממנה בכנויים") שדבלמש כולל במילות החיבור, שלא כדרך קודמיו. אצל דוראן המילה יש באה לצד לא ואֵל,⁶⁵ שדבלמש כולל במילות המורות על ההשתנות שבקבוצה הראשונה של מילות הטעם, הכוללת בעיקר את תוארי הפועל (ראה לעיל סעיף 4.1). בתת־קבוצה השנייה באות המילות המורות על הפועל (אני, אנכי, אנחנו). בחלוקה המקובלת בדקדוק המודרני אלה כינויי גוף, ומקומם של כינויים אלה בחלק השם ולא בחלק מילת הטעם. דבלמש אינו מוצא לנכון להצדיק כאן את הכללתם במילות, אך במקום אחר בחיבורו, בתחילת הדיון בשם בשער הרביעי, הוא כותב:

והנה הנחנו תחלה שהרושם הזה יאות לשם במה שהוא חלק מאמר אצל מדקדקי הלשון כי תיבות רבות הן שמות אצל בעלי ההגיון ואינם שמות אצל מדקדקי הלשון העברית כמו אני ואתה שהן מלות הטעם אצל המדקדק כמו שיתבאר כי לא יטו בסמיכות ולא ברבוי ולא בכנוי.⁶⁶

דבלמש מבחין כאן הבחנה עקרונית בין לוגיקה ודקדוק. אמנם השיקולים הסמנטיים מביאים למסקנה שכינויי הגוף (מונח שהוא עצמו אינו נוקט) הם שמות, אך לטענתו שיקולים אלה תקפים בלוגיקה בלבד ולא בדקדוק. הוא מצדיק את הכללתם של כינויי הגוף במילות הטעם בשיקולים פורמליים: כינויי הגוף אינם נוטים כמו השמות, כלומר צורתם אינה משתנה כצורת השמות. בכך דבלמש הולך, שלא כמנהגו, בדרכו של ר' דוד קמחי ולא בדרכם של דוראן ואבן חביב, שכללו את כינויי הגוף בשמות (ראה לעיל סעיף 2).

7. המילות "המורות חקוים בנפש"

הקבוצה האחרונה של מילות הטעם לשיטתו של אברהם דבלמש היא קבוצת המילות "המורות חקוים בנפש". קבוצה זו נדונה בצמצום רב במקנה אברם, ומיוחדות לה פחות משש שורות.⁶⁷ בשורות אלה אין מוצגת תוכנה מופשטת, אלא המחבר מסתפק בחלוקת הקבוצה לשלוש תת־קבוצות ובמניית מילים אחדות בכל אחת מהן. המונח חקווי נפש (או חקוים בנפש) מכוון במקומות אחרים במקנה אברם לתחום הקוגניטיבי, החוצץ בין המציאות ובין הלשון. במקומות אלה המונח מצביע על ייצוג בשכל של

65. שם, עמ' 165.

66. מקנה אברם, עמ' iii g.

67. שם, עמ' v B.

עצמים הנמצאים מחוץ לשכל. אך המונח עשוי להיות מכוון גם לתחום הרגשי, כמו כאן.⁶⁸ קבוצה זו היא קבוצת מילות הקריאה, או ה-*interjectio*. המדקדקים העבריים מתעלמים ממילות הקריאה, ואף המדקדקים המונים את מילות הטעם ודנים בהן, כר' דוד קמחי בחלק הדקדוק של ספר מכלול או ר' יהודה מסר לאון בלבנת הספיר, אינם מבחינים בהן כבקבוצה נפרדת ואינם מונים מילות קריאה בין המילות (ראה לעיל סעיף 2). פרופיט דוראן הוא היחיד המבחין בקבוצה נפרדת של מילים שהוא מכנה קולות, אך מילים אלה אינן כלולות לשיטתו במילות הטעם, משום ש"אין להם הוראה כלל מצד הלשון", ולדקדוק אין עניין בהן.⁶⁹ דבלמש מחלק את קבוצת מילות הקריאה על פי קריטריונים סמנטיים, היינו על פי סוגי הרגשות שהן מבטאות, ולא על פי קריטריונים תחביריים-פורמליים. עיקר ההבחנה לשיטתו היא בין רגשות שליליים (מילות קריאה המביעות צער, כמו אברי) לרגשות חיוביים (מילות קריאה המביעות שמחה, כמו האח). מקצת המילים עשויות לבוא בשתי ההוראות (כמו אח). הבחנות אלה אינן תורמות להבנתנו את מבנה הלשון, ולכל היותר יש בהן משום צער ראשון בניסיון לנתח בכלים רציונליים את נפש האדם. במקום הראשון שדבלמש מתייחס לקבוצה זו הוא כותב: "[מלות הטעם] תורנה [...] חקניהם בנפש [של השמות והפעלים]".⁷⁰ מהדיון בשער מילות הטעם לא מובן מה הקשר בין מילות הקריאה, הבאות לבטא רגשות, ובין השמות והפעלים. בסעיף 8.5 אעמוד על השפעת המדקדקים הלטיניים על הדיון של דבלמש במילות הקריאה. יתברר שקביעה זאת מעידה על החלטה עקרונית כבדת משקל ועל יציאה נגד מסורת הדקדוק המערבי.

לסיים ראוי להעיר על החפיפה החלקית בין קבוצת המילות המורות על הקריאה (כוללות במילות המורות עניינים; ראה לעיל סעיף 4.1) לקבוצת המילות המורות חקים בנפש. למשל, הוי נמנית בקבוצה הראשונה ואוי בשנייה.⁷¹

8. תורתו של דבלמש בזיקה לדקדוק הלטיני

סעיפים 4–7 דנו בכל אחד מסוגי המילות במקנה אברם על פי החיבור עצמו בזיקה לחיבורי הדקדוק העברי שקדמו לו. חיבורו של דבלמש עומד בזיקה גם לחיבורים

68. כשהמונח מכוון לתחום הקוגניטיבי (מקנה אברם, עמ' ii, q iii) דבלמש מתרגמו ללטינית *conceptus animae*, וכשהוא מכוון לתחום הרגשי תרגמו ללטינית *passiones animae* (שם), עמ' i B) או *affectus animae* (שם, עמ' i D, v B) "רגשות של הנפש".

69. מעשה אפד, עמ' 170. דעה זו של פרופיט דוראן משקפת את דעתם של מדקדקים ולוגיקאים לטיניים כאוגוסטינוס. אחרים הסכימו לראות את מילת הקריאה כאחד מחלקי הדיבר, אבל במעמד שונה משל חלקי הדיבר האחרים (ראה ביוויל 2003, עמ' 232–233).

70. מקנה אברם, עמ' i B.

71. גם בדקדוק הלטיני אנו מכירים מילים העשויות לבוא הן כתוארי פועל והן כמילות קריאה, כדוגמת המילה *o* (ביוויל 2003, עמ' 236–237; תורו 1869, עמ' 190).

לטיניים, ובפרט לחיבורו של אליוס דונטוס *Ars grammatica* (נכתב ברומא בערך בשנת 350 והיה בשימוש רצוף עד המאה השש-עשרה) ולחלק האטימולוגיה בחיבורו של תומס מארפורט מתחילת המאה הארבע-עשרה,⁷² החלק שתומס דן בו בפירוט בכל אחד מחלקי הדיבור. כאן אציין מקומות אחדים שבהם הדיון בשער מילות הטעם במקנה אברם מושפע מהדיון בחיבורים הלטיניים, ואעמוד גם על הבדלים בין חיבורו של דבלמש לחיבורים אלה. בעזרת תורתם של המדקדקים הלטיניים יתברר המטען התאורטי מאחורי החלוקה של דבלמש, מטען שאי אפשר היה לעמוד עליו בסעיפים הקודמים מתוך המילים המעטות שדבלמש מקדיש לו בחיבורו. כמו כן אראה, שבעזרת מונחים מהדקדוק הלטיני אפשר לעמוד על פשר המונחים המשמשים את דבלמש בכותרות ובהגדרות, וכך להבין את תורת הלשון שלו על בורייה.

8.1 השתקפות התורה המודיסטית בהבחנה בין ענינים ובין דרכי הוראה

בסעיף 3 הבאתי את הגדרת מילת הטעם. אחזור עליה כאן:

מלת הטעם היא חלק המאמר המגביל את השם או הפעל בדרכי הוראותיהם או בצדי הענינים אשר יורו עליהם.⁷³

מהגדרה זו עולה ההבחנה בין דרכי הוראה לענינים. גם בדיון בסוג הראשון של מילת הטעם דבלמש מציג חלוקה לשתי תת-קבוצות: מילות המורות ענינים ומילות המורות דרכי הוראה (ראה לעיל סעיף 4.1). ענין (*res*) במקנה אברם הוא מושג פיזיקלי ולא לשוני, המציין דבר במציאות (העשוי להיות מסומן על ידי מילה בלשון). דרכי הוראה הן מושג מפתח בחיבור. המחבר אינו מגדיר מושג זה, והוא משתמש בו בדיון התאורטי בשם, במילת הטעם ובהרכבה (כלומר בתורת הצורות ובתחביר) באופן המקשה על הבנת משמעותו מתוך ההקשר. כדי לעמוד על ההבחנה בין שני המונחים האלה עלינו לצאת מתחומי הדקדוק העברי ולפנות להבחנותיהם של המדקדקים הספקולטיביים. בחיבורי משנת תשע"א הוכחתי כי במונח זה משתקף המונח *modi significandi* (דרכי הסימון), העומד ביסוד תורתם של המודיסטים במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, אף על פי שדבלמש אינו מגדיר אותו בחיבורו ואינו מפתח אותו באופן שיטתי כפי שעשו המודיסטים בחיבוריהם.

תפיסת העולם המודיסטית מבחינה, בעקבות אריסטו, בשלושה תחומים נבדלים: המציאות האובייקטיבית, המציאות המדומה הנתפסת בשכל ותחום הלשון. כל מה שנמצא באחד התחומים האלה הוא *res* "דבר". אם הוא במציאות, הוא "דבר קיים" או "דבר חיצוני" ("חוץ לשכל" בעברית הביניימית). אם הוא בשכל, הוא *conceptus* "מושג" או "דבר נתפס". אם הוא בלשון, הוא *dictio* "מילה" או "דבר מסומן". לדוגמה, שולחן: החפץ שולחן קיים במציאות, הוא מיוצג בשכל על ידי המושג "שולחן",

72. דקדוק ספקולטיבי, עמ' 246–272.

73. מקנה אברם, עמ' i B. ההדגשות שלי.

והשכל מבטא אותו בלשון על ידי המילה "שולחן" כרצף של צלילים (המשתנה משפה לשפה). המודיסטים קובעים כי לצד הדבר עצמו יש להבחין באוסף התכונות שלו. תכונות אלה שוות בכל שלושת התחומים, אך הן לובשות צורה אחרת בכל תחום: *modi essendi* "דרכי המציאות", *modi intelligendi* "דרכי התפיסה" ו-*modi significandi* "דרכי הסימון". למשל, המילים **צעקה**, **צעק** ואוי מציינות בדיוק אותו הדבר במציאות (לפי המודיסטים), אך הן מבטאות בחירה של תכונות שונות של אותו הדבר, כמו תכונת היציבות (של **צעקה**), תכונת השינוי (של **צעק**) ותכונת הבעת הרגש (של **אוי**). תכונות אלה הן התכונות של המושגים המציינים את הדברים ושל המילים המציינות מושגים אלה, כלומר של חלקי הדיבר המתאימים: השם, הפועל ומילת הקריאה.⁷⁴ לדרכי הסימון (התכונות בתחום הלשון) חשיבות גדולה בתחביר משום שהן משמשות להגדרת ההרכבה (*constructio*), להבחנה בסוגים השונים שלה ולהגדרת חוקי ההתאם שעליה לעמוד בהן (*congruitas*).

תומס מארפורט דן בדרכי הסימון בהרחבה בחלק המבוא של חיבורו. בחלק האטימולוגיה של החיבור הוא דן בחלקי הדיבר אחד לאחד ומפרט את דרכי הסימון העצמיות והמקוריות של כל חלק דיבר, ובחלק התחביר הוא מגדיר הרכבה, מבנה שנדרשת בו התאמה של דרכי הסימון של שני המרכיבים. לעומתו דבלמש אינו דן בדרכי ההוראה כלל, אך במקומות אחדים בחיבורו הוא מתייחס למושג זה כאילו היה מוכר, והדבר מקשה מאוד על ההבנה. למשל, בשער השם הוא מבחין בין חלוקה של השם על פי משיגי ההוראה לחלוקתו על פי משיגי דרכי ההוראה.⁷⁵ בשער ההרכבה והשימוש הוא כותב על דרישות הנוי של ההרכבה, והדרישות שהוא מונה הן דרישות התאם של דרכי ההוראה של המרכיבים בהרכבה.⁷⁶ בעזרת חיבורו של תומס אפשר להבין את הרמזים בחיבורו של דבלמש ולהסיק, שבדברו על "המלות המורות הגבלת הוראת השמות והפעלים" כוונתו למילות הטעם העשויות לבוא בהרכבה עם השמות ועם הפעלים, הרכבה שבה מילת הטעם היא המגביל (ראה לעיל סעיף 3) ומתקיימות דרישות ההתאם בין דרכי הסימון (דרכי ההוראה בלשונו של דבלמש) של המרכיבים (השם או הפועל מכאן ומילת הטעם מכאן).

ההבחנה בין מילות המורות עניינים ומילות המורות דרכי הוראה, העולה מהגדרת הסוג הראשון של מילות הטעם ומחלוקתו, היא ההבחנה בין התכונות של הדבר עצמו ובין התכונות הלשוניות של המילה המציינת אותו. תכונות אלה ניכרות בעת שהמילה באה בהרכבה עם מילים אחרות. אני מבקש לטעון שההבחנה הזאת

74. לדיון מקיף בדרכי הסימון בדקדוק המודיסטי ובסוגיהן ראה פינבורג 1967, עמ' 30–45, 109–123; ברסיל הול 1971, עמ' 88–113; רוזיה 1983, עמ' 45–70; קובינגטון 1984, עמ' 25–35.

75. מקנה אברם, עמ' h iii.

76. למשל: "כי נוי ההרכבה הנאותה אצל המדקדק הוא כפי דרכי הוראת התיבות [...] שם התואר והמתואר בו יאות שישתתפו במספר היחיד והרבי ובסוג הזכר והנקבה" (מקנה אברם, עמ' C i; ההרגשה שלי).

משקפת את ההבחנה בין *res significata* "הדבר המסומן" ובין *modi significandi* "דרכי הסימון" בדיון ב-*adverbium* "תואר הפועל" בחלק האטימולוגיה בחיבורו של תומס מארפורט.⁷⁷ לפי רוזיה הבחנה זו באה בעקבות ההבחנה של הלוגיקאים בין תוארי הפועל המיוחסים לפועל ולבינוני ובין תוארי הפועל המיוחסים למשפט (הבחנה הננקטת גם בכלשנות המודרנית).⁷⁸ ברסיל הול מסביר את פרטי ההבחנה בין שתי הקבוצות.⁷⁹ בקבוצה הראשונה באים תוארי הפועל בעלי הוראה משל עצמם, הנבדלת מהוראת הפועל, כדוגמת תוארי פועל המסמנים מקום. דבלמש מביא כנגד קבוצה זו את קבוצת המילות המורות ענינים.⁸⁰ בקבוצה השנייה תוארי הפועל היוצרים הרכבה עם הפועל כך שיש התאם בין דרכי הסימון שלהם לדרכי הסימון של הפועל. למשל, לכל פועל יש דרך סימון של זמן, ותוארי פועל המסמנים זמן עונים על דרך סימון זו. כנגדם דבלמש מביא את המילות המורות על הזמן בקבוצת המילות המורות דרכי הוראה. תת-קבוצה של הקבוצה השנייה אצל תומס כוללת את תוארי הפועל העונים על דרך הסימון של הפועל המכונה *compositio* (דרך הקובעת את היחס בין הפועל לשם הבא במעמד הנושא). בתת-קבוצה זו תומס מונה ארבעה-עשר סוגים של תוארי הפועל.⁸¹ כנגדם באים אצל דבלמש המילות המורות צדי ההרכבה בקבוצת המילות המורות דרכי הוראה, והוא מבחין בעשרה סוגים (נמנו בסעיף 4.1). קרוב לוודאי שדבלמש משתמש כאן במונח הרכבה משום שבחיבורו של תומס, שממנו הושפע, בא המונח *compositio*.⁸²

77. דקדוק ספקולטיבי, עמ' 248–256. בלשונו של תומס, לתואר הפועל שתי "דרכי סימון הכרחיות משניות" (*modi significandi essentielles subalterni*), כלומר הוא נחלק לשני סוגים ראשיים (שם, עמ' 248).

78. רוזיה 1983, עמ' 130. ג'קנדוף (1972, עמ' 47–107) מציע דרך לרון בתואר הפועל לפי עקרונות הדקדוק הגנרטיבי. הוא מבחין בין שתי מחלקות של תוארי הפועל לפי תפוצתן, היינו לפי הפוזיציות במשפט שתואר הפועל עשוי לבוא בהן: תוארי הפועל של הצירוף הפועלי (VP-adverbs) ותוארי הפועל של המשפט (S-adverbs). בסמנטיקה הראשונים מאייכים את הפרדיקט, והאחרונים את הפסוק. בתחביר הם נקשרים במקומות שונים במבנה העומק של המשפט. בהכללה ניתן לומר כי תוארי הפועל של הצירוף הפועלי מתארים את הפעולה במשפט, ואילו תוארי הפועל של המשפט מביעים את נקודת הראות של המדבר על המתואר במשפט. רובינשטיין (תשל"א) מציע חלוקה דומה בעברית בין תיאור הנשוא (או הצירוף הנשואי) לתיאור המשפט.

79. דקדוק ספקולטיבי, עמ' 87.

80. תומס מונה ארבעה סוגים בקבוצה זו: *adverbium loci*, *adverbium quantitatis*, *adverbium qualitatis*, *adverbium vocandi*. ארבעת הסוגים שדבלמש מונה (המילות המורות על המקום, על הכמות, על האיכות ועל הקריאה) עומדים בבירור כנגד ארבעה סוגים אלה, והמונחים שדבלמש נוקט בתרגומו ללטינית שווים למונחים שתומס משתמש בהם.

81. והם: *adverbium interrogandi*, *dubitandi*, *affirmandi*, *negandi*, *modificandi*, *demonstrand*, *ordinis*, *similitudinis*, *eventus*, *prohibendi*, *eligendi*, *congregandi*, *residendi*, *excludendi*.

82. המונח הרכבה בא במקנה אברם במשמעויות רבות, מקצתן לקוחות ממסורת הדקדוק העברי

לסיכום עניין זה: חלוקת הקבוצה הראשונה של מילות הטעם בחיבורו של דבלמש עומדת בזיקה ברורה לחלוקת ה-*adverbium* בחיבורו של תומס מארפורט, והמונחים שדבלמש משתמש בהם, ובפרט הענין שתורה עליו, דרכי ההוראה וההרכבה, באים כנגד המונחים של תומס: *res significata*, *modi significandi* ו-*compositio*. הטענה העולה כאן היא, שקורא המכיר את חיבורו המודיסטי של תומס יוכל להיעזר בו כדי להבין את חיבורו של דבלמש. לעומתו קורא בחיבורו של דבלמש שאינו אמון על מסורת הדקדוק הלטיני ואינו מכיר את החיבור הזה לא יוכל לעמוד על משמעות המונחים והתורה שמאחוריהם מתוך החיבור עצמו, משום שדבלמש אינו מגדיר אותם במקום זה או במקום אחר בחיבורו.

8.2 מקור ההימנעות משימוש במונח תואר הפועל

דבלמש אינו קובע מונח דקדוקי מיוחד לציון הקבוצה הראשונה של מילות הטעם, אלא הוא מכנה את המילות בקבוצה בכינוי המביע את תפקידן: המלות המורות הגבלת הוראת השמות והפעלים, כלומר מילות הטעם הבאות בהרכבה עם השמות ועם הפעלים והמשמשות בהרכבה בתפקיד מגביל. הוא לא הלך בדרכם של המדקדקים הלטיניים, שנקטו את המונח (המשמש עד ימינו) *adverbium* "תוספת לפועל". לכאורה אפשר היה לקבוע, שדבלמש נכשל בטביעת מונח למושג שהדקדוק הלטיני הכיר.⁸³ בעיון קפדני יותר יתגלה הבדל עקרוני בין תורתו הדקדוקית של דבלמש לדקדוק הלטיני.

המדקדקים באסכולת הדקדוק המערבית, שכינו את חלק הדיבר שאנו דנים בו כעת *adverbium*, סברו כי יש זיקה חזקה בינו לפועל. מקורה של זיקה זו עוד בדקדוק היווני של דיוניסיוס טראקס, ולאחר מכן בדקדוק הלטיני של פריסקיאנוס. המודיסטים המשיכו מסורת זו, וראו בתואר הפועל חלק דיבר המתאר את הפועל כפי שהתואר מתאר את השם.⁸⁴

דבלמש אינו דן במפורש בשאלה התאורטית של זיקת מילת הטעם לפועל, אך מהדוגמות שהוא נותן בשער ההרכבה והשימוש בחיבורו אנו לומדים על עמדתו. לשיטתו, "ראובן לבדו" ו"ותבא כלט" הן היקרויות של אותו סוג הרכבה עצמו.⁸⁵ בשתייהן מילת הטעם באה באותו המעמד התחבירי (מגביל); בראשונה מילת הטעם

ומקצתן חידוש של דבלמש. ההבחנה בין הרכבה כאן, כמונח העברי העומד כנגד המונח המודיסטי *compositio*, ובין הרכבה כמונח העיקרי בדיון בשער ההרכבה והשימוש, המקביל למונח המודיסטי *constructio*, אינה מענייננו כאן. להרכבה ולסוגיה השונים יחד הפרק הראשון של חיבורי משנת תשע"א.

83. כזכור, ר' יצחק בן יהודה, בעל ספר האשל, קובע ל-*adverbium* הלטיני את השם העברי אצל פועל (ראה לעיל סעיף 2).

84. בעקבות פטרוס הליאס. ראה תורו 1869, עמ' 189.

85. מקנה אברם, עמ' D, viii C.

מגבילה שם, ובשנייה היא מגבילה פועל. מכאן שלמילת הטעם במעמד מגביל אין זיקה הכרחית לפועל, ובפרט אין הצדקה לכנות אותה תוספת לפועל.

בחירתו של דבלמש להימנע משימוש במונח תוספת לפועל או תואר הפועל ולהגדיר את קבוצת המילות על סמך יכולתן להתחבר עם השם ועם הפועל, ולא עם הפועל לבדו, סוטה מן המסורת המקובלת בדקדוק הלטיני. היא מראה כי דבלמש אימץ את עקרונות הדקדוק המודיסטי רק לאחר שיקול דעת, והתאימם לעובדות הלשוניות בעברית. אמנם המונח שהוא בוחר בו מסורבל, אך הוא מדויק מן המונח הלטיני המקובל, שכן הוא מבטא את ההבחנה שאין בתורתו הדקדוקית העדפה של צירוף מילות הטעם לפעלים על צירופן לשמות.

8.3 מילות החיבור

הדיון במילות החיבור אצל דבלמש מושפע מהדיון בהן בחיבורים הלטיניים, ובפרט מהדיון ב-*conjunctio* בחיבורו של תומס.⁸⁶ טבלה 2 שבעמוד הבא מציגה את שלוש הדרכים שמילות אלה עשויות לבוא בהן לשיטתו של דבלמש לעומת הדרכים שמילות החיבור עשויות לבוא בהן בחיבורו של תומס. המילים הדומות בשני החיבורים סומנו בהבלטה, כדי להמחיש שההשפעה על דבלמש באה לידי ביטוי אפילו בבחירת המילים (ראה להלן).

מטבלה 2 עולה שתומס מבחין בין *conjunctio per vim* "חיבור לפי המשמעות" ובין *conjunctio per ordinem* "חיבור לפי הסדר". להבחנה זו משמעות תאורטית (שלא אעמוד עליה כאן).⁸⁷ דבלמש אינו מתעניין כאן בהבחנות התאורטיות, ולכן הוא מתעלם מן ההבחנה הזאת, ומסתפק בחלוקת המילות לשלוש קבוצות. שתי הקבוצות הראשונות עומדות כנגד שתי התת-קבוצות של המילות המחברות "לפי המשמעות" לשיטתו של תומס, והקבוצה השלישית עומדת כנגד שתי התת-קבוצות של המילות המחברות "לפי הסדר". קבוצת המילות שדבלמש מונה בדרך התנאי וההתחייבות רחבה מהמילות שדוראן ואבן חביב מנו במילות המורות על התנאי (ראה לעיל סעיף 5). אשר למונחים, חל כאן תהליך מעניין. דבלמש טובע מונחים עבריים כנגד המונחים הלטיניים, ולאחר מכן הוא מתרגם את המונחים העבריים, שמקורם כאמור במונחים הלטיניים, שוב ללטינית. במקצת המקומות התרגום הלטיני שווה למונח הלטיני המקורי (חיבור כנגד *copulatio* וחלוק כנגד *disjunctio*), ובמקומות אחרים המונחים משתנים בתרגום (*causa* ו-*ratio* הלטיניים מתורגמים לעברית

86. דקדוק ספקולטיבי, עמ' 256–262.

87. התרגום הרגיל של *per vim* הוא "בכוח". כאן הכוונה לכוח המיוחד של מילת החיבור לקשור שני שמות שאין ביניהם קשר הכרחי, לעומת *per ordinem* "לפי הסדר", שעניינו קשירת שמות שיש ביניהם יחס של תלות (סיבה ותוצאה), יחס שהוא מתחום הלוגיקה ולא מתחום הדקדוק. בעקבות ברסיל הול (דקדוק ספקולטיבי, עמ' 259) תרגמתי *per vim* "לפי המשמעות". במקום אחר בחיבור (מקנה אברס, עמ' i C – viii B) באה הבחנה בין בחזקה ובין על הסדר, המשקפת בבירור את המונחים הלטיניים, אך היא אינה מעניינת כאן.

כתנאי והתחייבות, והאחרונים מתורגמים ללטינית כ־*conditio* ו־*consecutio*; המונח הראשון מציין גורם במציאות והשני היקש לוגי.⁸⁸

<i>Grammatica speculativa</i>	מקנה אברם
1. <i>conjungit duo extrema</i>	
1.1 <i>modus conjungentis duo extrema per vim</i> (לפי המשמעות)	
1.1.1 <i>conjunctiones copulativas</i>	1. דרך החבור (<i>modus copulationis</i>): אף, גם
1.1.2 <i>conjunctiones disjunctivas</i>	2. דרך החלוק (<i>modus disjunctionis</i>): או
1.2 <i>modus conjungentis duo extrema per ordinem (secundum ordinem)</i> (לפי הסדר)	
1.2.1 <i>conjunctiones causales</i>	3. דרך התנאי וההתחייבות (<i>modus conditionis et consecutionis</i>): אם, לו, לולי, עקב, אם כן, אפוא
1.2.2 <i>conjunctiones rationales</i>	
2. <i>duo extrema conjuncta ornat: conjunctiones expletivae</i>	

טבלה 2: חלוקת המילות המורות צדי כוח הוראת השמות והפעלים לעומת חלוקת ה־*conjunctio* בחיבורו של תומס מארפורט

בשמו של הסוג הזה של מילת הטעם בא המונח פֶּחַ (*potestas*), וקשה לעמוד על הוראתו המדויקת על פי הכתוב במקנה אברם בלבד.⁸⁹ עיון במקורות הלטיניים יוכל לעזור גם כאן. לפי דונטוס *potestas* הוא אחד משלושת המקרים (*accidentia*) של מילת החיבור.⁹⁰ בדיון בתואר הפועל דונטוס נוקט מונח אחר: *significatio*.⁹¹ תומס טוען שלשני המונחים, *potestas* ו־*significatio*, אותו התפקיד.⁹² גם דבלמש נוקט

88. על דרכו של דבלמש בתרגום מונחים ראה לעיל הערה 34.

89. במקנה אברם פֶּחַ מתורגם ללטינית *vis*, *potentia* או *virtus*. התרגום *potestas* בא לבד מכאן (וממקום אחד בשער השם) רק בשער ההרכבה והשימוש, סמוך לדיון במילות (מקנה אברם, עמ' vii C, viii B).

90. מלאכת הדקדוק, עמ' 364, 388.

91. שם, עמ' 362, 386.

92. דקדוק ספקולטיבי, עמ' 258.

שני מונחים שונים. הוא נוקט את המונח הוראה כאשר הוא דן בתואר הפועל (המילות המורות "הגבלת הוראת השמות והפעלים"; לעיל סעיף 4), ואת המונח כח כאשר הוא דן במילת החיבור (המילות המורות "צדי כח הוראת השמות והפעלים"; לעיל סעיף 5). מההשוואה למדקדקים הלטיניים עולה כי עובדה זו אינה מקרית, ובמונחים שדבלמש נוקט (בעברית, ועל אחת כמה וכמה בתרגומם ללטינית) משתקפים המונחים המקובלים בדקדוק הלטיני מאז קבעם דונטוס במאה הרביעית.

המדקדקים הלטיניים מבחינים בקבוצה נוספת של מילות חיבור, *conjunctivae*, ובה באות מילים שלטענת תומס אינן משנות את מובן המשפט אלא רק "מקשטות" אותו, כלומר הן בעלות פונקציית רטורית בלבד. אין מקבילה לקבוצה זו כקבוצה העומדת בפני עצמה אצל דבלמש, אך מילים אחדות בה הוא מונה עם תוארי הפועל (ולא עם מילות החיבור) בקבוצת המילות המורות קיום (אבל, אולם, אכן, אמן, אמנם, כן, הלא; ראה לעיל סעיף 4.1).

8.4 המילות המורות דרכי נטייה

הקבוצה השלישית היא קבוצת המילות המורות דרכי נטיות השמות והפעלים. בשער השם ובשער ההרכבה והשימוש במקנה אברם אנו לומדים, כי נטיה של שם היא השינוי במעמדו בבואו אחר אות או מילה מקבוצה מיוחדת של אותיות שימוש או מילות יחס כהכנה לבואו בהרכבה עם פועל או עם שם אחר.⁹³ דבלמש עושה גזירה שווה בין שינוי זה בעברית, שינוי שחשיבותו רבה בתורת התחביר המופשטת שהוא מציג, אך אין לו ביטוי חיצוני בצורת השם, ובין התופעה המורפוסנטקטית בלטינית, הכרוכה בשינוי צורת השם בבואו ביחסות השונות. ואכן, למונח שדבלמש חידש כאן, דרכי נטיה, *modi declinationis*, תפקיד דומה לתפקיד של *casuale* "צורות יחסה" בתחילת דיונו של תומס ב-*praepositio*.⁹⁴ אשר לנטיה של פועל, מונח זה מציין במקנה אברם את השינויים בצורת הפועל בבניינים, בזמנים ובגופים, אך קרוב לוודאי שהכוונה כאן אינה להוראה זו של נטיה. על פי ההקבלה בין התת-קבוצה הראשונה של המילות המורות על דרכי הנטייה, המילות המורות על הפעול, ובין התת-קבוצה השנייה, המילות המורות על הפועל (ראה לעיל סעיף 6), אפשר לשער שהמונח נטיות הפעלים מציין כאן (ורק כאן) את היחס הסמנטי בין הפועל לשם, בין שהשם הוא הפועל (כבתת-קבוצה הראשונה) ובין שהשם הוא הפועל (כבתת-קבוצה השנייה), כפי שהמונח נטיות השמות מציין במקנה אברם את היחס הפורמלי בין השם לפועל, בין שהשם הוא הנושא (בא ביחסת הישר) ובין שהוא משלים (נוטה).

93. עמדתו על המשמעויות השונות של נטיה במקנה אברם בחיבורי מתשע"א, עמ' 129–130, 134–144, 214–215: שינוי חלק הדיבר בתהליך מורפולוגי של גזירה; שינוי בצורת השם או במעמדו התחבירי (סמיכות, כינוי, צירוף אחת מאותיות השימוש בל"מ או מילת הטעם את או היעדרו); שינוי בצורת הפועל.

94. דקדוק ספקולטיבי, עמ' 262–264.

כבר צוין בסעיף 6, שדבלמש כולל את כינויי הגוף (בלשונו: המילות ה"מורות את הפועל"⁹⁵) עם מילות היחס. דבלמש אינו הולך בדרכם של המדקדקים הלטיניים אשר העניקו לכינוי הגוף מעמד של חלק דיבר עצמאי (pronomen), שווה מעמד לשם, לפועל ולבינוני. מקומו של כינוי הגוף בדקדוק הלטיני הוא בקבוצת חלקי הדיבר שצורתם משתנה בנטייה, כיוון שבלטינית צורתו אכן משתנה לפי היחסה, ולכן הוא עונה על הקריטריון הפורמלי החל על השמות.

8.5 מילות הקריאה

היוונים לא ראו את מילת הקריאה כאחד מחלקי הדיבר. לשיטתם של דיוניסיוס תראקס ואפולוניוס דיסקולוס אין היא אלא תת-מחלקה של תואר הפועל. המדקדק הרומי רמיוס פלמון (Remmius Palaemon) הוא שקבע את מעמדה של מילת הקריאה כאחד משמונת חלקי הדיבר בדקדוק הלטיני במאה הראשונה לספירה, כנראה כדי לשמור על המספר הכולל של שמונה חלקי דיבר כבדקדוק היווני (לאחר מחלקי הדיבר בדקדוק היווני, ה־articulum "תווית", אין מקביל בלטינית הקלסית). קביעה זו אומצה על ידי דונטוס ופריסקיאנוס, והפכה נחלת הכלל.⁹⁶ פריסקיאנוס קבע, כי מילת הקריאה אינה באה בהכרח בקשר תחבירי עם אחד מרכיבי המשפט האחרים.⁹⁷ רוב המדקדקים המודיסטיים, ובהם תומס מארפורט, נסוגו מקביעה זו וקבעו כי למילת הקריאה קשר הכרחי עם הפועל, כפי שסברו המדקדקים היווניים.⁹⁸ בכך דומה מילת הקריאה לתואר הפועל (ראה לעיל סעיף 8.2).

כבר צוין בסעיף 7 כי בהגדרת מילות הקריאה דבלמש מתייחס גם לשמות ולפעלים, אך אי אפשר לעמוד על הקשר שביניהם מתוך שער מילות הטעם. ממקום אחר בחיבורו, בשער ההרכבה והשימוש, עולה האפשרות של קשר תחבירי (הרכבה) בין שם או פועל ובין מילת קריאה. "הוי כל צמא"⁹⁹ היא דוגמה להרכבה של שם (למעשה צירוף שמני) ומילת קריאה. לעומתו תומס מארפורט מביא בהגדרת מילת הקריאה בחיבורו דרישה מפורשת לזיקה לפועל (או לבינוני) בלבד, ולא לשם.¹⁰⁰ דבלמש עושה אפוא גזרה שווה בין המילות המורות חיקויים בנפש ובין המילות המורות הגבלת הוראת השמות והפעלים, ולשיטתו המילות משתי הקבוצות עשויות

95. הניקוד שלי.

96. רובינס 1997, עמ' 66.

97. סקירה של מעמדה התחבירי של מילת הקריאה אצל פריסקיאנוס ואצל מדקדקים שבאו בעקבותיו ושל הבעיות שמילת הקריאה עוררה ניתן למצוא אצל ביוויל 2003.

98. ברסיל הול 1971, עמ' 282–284.

99. מקנה אברם, עמ' i D.

100. אצל דבלמש: "מלות הטעם תורנה חקיהם בנפש ושל השמות והפעלים" (מקנה אברם, עמ' i B); ואילו אצל תומס: *interfectio ergo est pars orationis significans per modum determinantis alterum, quod est verbum, vel participium, affectus vel motus animae repraesentans* (רקדוק ספקולטיבי, עמ' 268; ההרגשות שלי).

לכוא הן עם השמות והן עם הפעלים. הוא חולק בכך על מדקדקים לטיניים כתומס מארפורט הסבורים כי מילת הקריאה ותואר הפועל עשויים לכוא רק עם הפעלים. דבלמש מפגין רגישות לעובדות הלשוניות בעברית, ומוכיח שהוא אינו מעתיק את תורתם של המדקדקים הלטיניים כלשונה.

דבלמש היה הראשון שהכניס את הדיון במילות הקריאה לדקדוק העברי, והדיון בהן בחיבורו מושפע בבירור מהמדקדקים הלטיניים. בחלוקת מילות הקריאה לפי סוגי הרגשות דבלמש הולך בעקבות דונטוס ותומס מארפורט,¹⁰¹ אך הוא נבדל מהם בפרטי החלוקה ומבחיין בפחות סוגים של רגשות. גם תומס מייחד ל-*interjectio* מקום מצומצם לעומת המקום שהוא מייחד לחלקי הדיבר האחרים.

9. סיכום

דבלמש נמנה עם המדקדקים העבריים המעטים הדנים במילת הטעם באופן שיטתי. הוא ממשיך מגמה של הכנסת מילות הטעם אל תוך הדקדוק, סיווג המילות לקבוצות על פי קריטריונים מורפולוגיים, תחביריים או סמנטיים וחיפוש עקרונות כלליים כתחליף (או כשלב מקדים) לדיון בכל מילה לגופה, בשאיפה להפריד בין הדיון הדקדוקי (בחוקיות) לדיון המילוני (בפרטים). דבלמש הולך בדרכן של המסורות הדקדוקיות הערבית והעברית, ומבחיין בשלושה חלקי דיבר בלבד, השם, הפועל ומילת הטעם, ולא בשמונה, כבמסורות היוונית והלטינית. הוא קובע קריטריון תחבירי לזיהוי מילות הטעם, המבוסס על יחס ההגבלה, יחס שידון בו רק בהמשך ספרו, אך הוא נזקק לקריטריונים סמנטיים כדי להבחין בין הקבוצות של מילות הטעם. דבלמש מציג חלוקה הנבדלת מהחלוקה שניתן למצוא אצל קודמיו, והוא מבחין בארבע מחלקות. הבחנה זו מעידה שהוא ממוזג בתורתו את מסורת הדקדוק המערבי עם מסורת הדקדוק העברי, משום שמחלקות אלה עומדות כנגד ארבעת חלקי הדיבר בדקדוק הלטיני שאינם משתנים בנטייה, והן אף נמנות בסדר המסורתי של חלקי הדיבר בדקדוק הלטיני. דבלמש הוא המדקדק העברי הראשון הרואה את מילות החיבור ומילות הקריאה כקטגוריות לעצמן, במעמד שווה למילות הטעם האחרות. בעיון בפרטי הדיון ניכר שדבלמש מושפע מהדיון במילות בחיבוריו של דונטוס ובמיוחד מהדיון בחיבורו המודיסטי של תומס. עם זאת הדיון בחיבורו של דבלמש הוא עיבוד ולא העתקה, והוא נבדל מהחיבורים הלטיניים בכמה עניינים מהותיים. דבלמש אינו מקבל את קביעתם של רוב המדקדקים הלטיניים כי תוארי הפועל ומילות הקריאה מצטרפים לפעלים בלבד, ובתורתו הם עשויים להצטרף הן לשמות והן לפעלים. דבלמש ער להבדל בין התנהגות השם בלטינית ובעברית. בלטינית מעמדו התחבירי של השם משתקף במורפולוגיה (צורת השם משתנה לפי היחסה), ואילו בעברית אין שינוי בצורת השם. לפיכך דבלמש אינו מעתיק לעברית את

101. מלאכת הדקדוק, עמ' 366, 391–392; דקדוק ספקולטיבי, עמ' 268–272.

ההבחנה בין מילות היחס על פי קריטריונים פורמליים, אלא הוא קובע חלוקה על פי קריטריונים סמנטיים.

דבלמש מאמץ את התפיסה המודיסטית העקרונית שראוי לרדן במילות באופן שיטתי כמו בשם ובפועל, ולכן הוא מייחד להן שער נפרד בחיבורו. עם זאת הרדן שלו במילות נושא אופי פרקטי: הצגת החלוקה של מילות הטעם ומנייה של מילות אחדות בכל סוג, ללא העמקה; ובכך הוא שונה מאוד מהרדן בשם ובפועל.¹⁰²

קיצורים

מקורות

G. L. Bursill-Hall, *Grammatica speculativa of Thomas of Erfurt*, London 1972

האשל = ר' בן-מנחם, ספר האשל לר' יצחק בן יהודה (המאה ה-13), פתח תקוה תשס"א
הרקמה = ספר הרקמה לר' יונה אבן-ג'נאח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן-תבון,
מהדורת מ' וילנסקי וד' טנא, ירושלים תשכ"ד

לבנת הספיר = יהודה בן יחיאל מסיר לאון, לבנת הספיר, כתב יד 14052, מכון
שוקן, פירארא 1475 (המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית
בירושלים, F 45363)

מורה נבוכים = ר' משה בן מימון, מורה נבוכים, תרגום מ' שורץ, תל אביב תשס"ג
מכלול = ר' דוד קמחי, ספר מכלול, מהדורת י' ריטשענבערג, ירושלים תשכ"ו (לוק
תרכ"ב)

מלאכת הדקדוק = Aelius Donatus, "Ars grammatica", *Grammatici latini* by

H. Keil, vol. 4, Hildesheim 1961 (Leipzig 1864), pp. 353-402

מעשה אפר = ר' יצחק בן משה המכונה פריפוט דוראן הלוי, מעשה אפר, מהדורת
י"ט פריעדלענדער וי' הכהן, ירושלים תש"ל (ווין תרכ"ה)

מקנה אברם = Abraham de Balmes, *Peculium Abrae*, Venetia 1523

פרח שושן = משה בן שם טוב אבן חביב, פרח שושן, כתב יד Or. 2857, הספרייה
הבריטית, בארי 1487 (המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית
בירושלים, ס' 6405)

תשובות למנחם = Dunaš ben Labrat, *Tešubot*, edición crítica y traducción =
española de Á. Sáenz-Badillos, Granada 1980

102. בדיון בחיבורו של תומס ניכרת שאיפה למבנה אחיד, ומטרתו המוצהרת היא לרדן בכל חלקי הדיבר באופן שיטתי. עם זאת גם הוא אינו מעמיק בדיון בארבעת חלקי הדיבר שאינם משתנים בנטייה כמו שהוא דן בשם, בכינוי הגוף, בפועל ובכינוי (ראה ברסיל הול 1971, עמ' 124-132).

מחקרים

- J. Owens, *The Foundations of Grammar: An Introduction to = 1988*
Medieval Arabic Grammatical Thinking, Amsterdam 1988
- S. Auroux, "Les parties du discours et leurs critères", *Histoire = 1992*
des idées linguistiques, ed. S. Auroux, vol. 2, Liège and Bruxelles 1992,
 pp. 581–589
- C. Aslanoff, "La réflexion linguistique hébraïque dans = 1996
 l'horizon intellectuel de l'Occident médiéval: Essai de comparaison des
 traités de grammaire hébraïque et provençale dans la perspective des
 doctrines grammaticales", *Revue des Études Juives* 155 (1996), pp. 5–32
- אסלנוב תשס"ח = ס' אסלנוב, "לשאלת טשטוש הגבולין בין שני חלקי דיבר: שם
 עצם שהופך למילת יחס ומילת יחס שהופכת לשם עצם בעברית ובכמה שפות
 אחרות", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 413–426
- באכר תרצ"א = ב"ז בכר, ר' אברהם אבן-עזרא המדקדק, תרגם א"ז רבינוביץ', תל
 אביב תרצ"א
- F. Biville, "La syntaxe aux coffins de la sémantique et de = 2003
 la phonologie: Les interjections vues par les grammairiens latins",
Syntax in Antiquity, ed. P. Swiggers and A. Wouters, Leuven 2003, pp.
 227–239
- בן-אריה תשע"א = ד' בן-אריה, תורת הלשון של אברהם דבלמש לפי חיבורו
 הדקדוקי "מקנה אברם", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"א
- G. L. Bursill-Hall, *Speculative Grammars of the Middle = 1971*
Ages: The Doctrine of Partes orationis of the Modistae, The Hague and
 Paris 1971
- R. S. Jackendoff, *Semantic Interpretation in Generative = 1972*
Grammar, Cambridge 1972
- דותן תשנ"ז = א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב
 סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז
- J. E. Heller, "Balmes, Abraham ben Meir de", *Encyclopaedia =*
*Judaica*², vol. 3, Detroit 2007, pp. 94–95
- G. Wellesz, *Abraham de Balmes mint nyelvész: Adalék a héber = 1895*
nyelvtudomány történetéhez, Budapest 1895
- חרל"פ תשנ"ט = ל' חרל"פ, תורת הלשון של רבי אברהם אבן-עזרא: מסורת וחידוש,
 באר שבע תשנ"ט
- טאמאני תש"ן = ג' טאמאני, "חקר הבלשנות העברית בוונציה במאה ה-ט"ז", כנס
 ונציה, הכנס העברי המדעי השביעי באירופה, אוניברסיטת ונציה, 1986, ירושלים
 תש"ן, עמ' 9–13

- טנא תשט"ז = ד' טנא, "ענייני התחביר שבכתאב אלתנקה לר' יונה אבן ג'נאח", עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשט"ז
- טנא 1999, D. Téné, "Abraham de Balmes and his Grammar of Biblical Hebrew", *History of Linguistics 1996: Selected Papers from the Seventh International Conference on the History of the Language Sciences (ICHOLS VII) Oxford, 12–17 September 1996*, ed. D. Cram, A. Linn and E. Nowak, vol. 1, Amsterdam 1999, pp. 249–257
- מורג תש"ן = ש' מורג, "העברית והרינסאנס בוונציה: אברהם דבלמש וספרו מקנה אברם", כנס ונציה, הכנס העברי המדעי השביעי באירופה, אוניברסיטת ונציה, 1986, ירושלים תש"ן, עמ' 14–22
- ממן תשס"ח = א' ממן, "רבי יונה אבן ג'נאח: בין פילוסופיה ללשון", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 351–359
- J. Pinborg, *Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter*, = 1967 פינבורג Münster, Westf. 1967
- J. Pinborg, "Speculative Grammar", *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy from the Rediscovery of Aristotle to the Disintegration of Scholasticism, 1100–1600*, ed. N. Kretzmann et al., Cambridge 1982, pp. 254–269
- J. B. Fischer, "The Origin of Tripartite Division of Speech = 1962 פישר in Semitic Grammar", *The Jewish Quarterly Review* 53 (1962–1963), pp. 1–21
- C. H. M. Versteegh, *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*, Leiden 1977 פרסטין 1977
- K. Versteegh, *The Arabic Language*, Edinburgh 1997 פרסטין 1997
- M. A. Covington, *Syntactic Theory in the High Middle Ages: Modistic Models of Sentence Structure*, Cambridge 1984 קובינגטון 1984
- L. Kukenheim, *Contributions à l'histoire de la grammaire grecque, latine et hébraïque à l'époque de la Renaissance*, Leiden 1951 קוקנהיים 1951
- A. J. Klijnsmit, *Balmesian Linguistics: A Chapter in the History of Pre-Rationalist Thought*, Amsterdam 1992 קלינסמיט 1992
- A. J. Klijnsmit, "Stand-still or Innovation?", *Helmantica* = 1998 קלינסמיט 1998, pp. 39–71
- S. Campanini, "Peculium Abrae, la grammatica ebraico-latina di Avraham de Balmes", *Annali di Ca' Foscari* 36, 3 (1997), pp. 5–49 קמפניני 1997
- S. Kessler-Mesguich, "Les grammaires occidentales de l'hébreu", *Histoire des idées linguistiques*, ed. S. Auroux, vol. 2, Liège and Bruxelles 1992, pp. 251–270 קסלר-מסג'יש 1992

- R. H. Robins, *A Short History of Linguistics*⁴, New York 1997 = 1997 רובינס
 רובינשטיין תשל"א = א' רובינשטיין, "תיאור הנשוא ותיאור המשפט ומעמדם
 התחבירי", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 60–74
- I. Rosier, *La grammaire spéculative des modistes*, Lille 1983 = 1983 רוזיה
- C. Thurot, *Extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au Moyen âge*, Frankfurt am
 Main 1964 (Paris 1869) תורו = 1869

מצורן נטייה לרכיב תחבירי: השינוי הלשוני של תווית היידוע בעברית בת ימינו

1. הקדמה

תווית היידוע – ה"א הידיעה – מתפקדת בתולדותיה של העברית כתחילית שהיא חלק ממערכת הנטייה של השם. תורת הצורות של העברית, ושל השפות השמיות בכלל, כוללת בין קטגוריות הנטייה של השם את קטגוריית המין הדקדוקי – זכר או נקבה; את קטגוריית המספר – יחיד, זוגי או רבים; ואת קטגוריית המעמד (state) – מעמד נפרד (absolute state), מעמד נסמך (construct state), מעמד מידוע (emphatic state).¹ נטיית ה"א הידיעה מסמנת את המעמד המידוע של השם, ועומדת ביחס של ניגוד הן למעמד הנפרד, הבלתי מידוע, והן למעמד הנסמך, שאינו מידוע ואינו נפרד, דהיינו אינו מידוע ואינו בלתי מידוע. מהיותם ערכים מנוגדים בנטייה של אותה הקטגוריה ניתן לגזור את המגבלה ההיסטורית הידועה המונעת את הצטרפותה של תווית היידוע לצורת הנסמך של השם. תווית היידוע מצטרפת לשם בלתי מידוע והופכת את מעמדו למידוע. השם הנסמך אינו בלתי מידוע, ועל כן לא תצטרף אליו תווית היידוע.

* ברצוננו להודות למארגנים ולמשתתפים בכנסים ובסמינרים המחלקתיים שבהם הצגנו את עבודתנו: הסמינר המחלקתי של המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות באוניברסיטת בר-אילן, 2005; הכינוס הבין-לאומי של *Brill's annual of Afroasiatic languages and linguistics* באוניברסיטת פריז 7, דצמבר 2009; יום העיון של החוג ללשון העברית באוניברסיטת חיפה, 2010; הכינוס הבין-לאומי של פרויקט היידוע באוניברסיטה הפדרלית של סנטה-קטרינה בפלוריאנופוליס, ברזיל, אוגוסט 2012; הסמינר המחלקתי של החוג לכלשונות באוניברסיטה העברית בירושלים, נובמבר 2012. כמו כן ברצוננו להודות לשלושה קוראים-מעריכים אנונימיים על הערותיהם המועילות. המחקר של המחברת השנייה נתמך על ידי מענק המחקר מס' 1157/10 של הקרן הישראלית למדע.

** במאמר זה הובאו מובאות רבות מן המרשתת. הושארו הפניות כלליות בלבד; הקישורים המלאים שמורים בגרסת pdf של המאמר.

*** בדוגמאות המופיעות במאמר זה יסומנו ביטויים שאינם קבילים תחבירית בכוכבית, ואילו ביטויים קבילים תחבירית שאינם קבילים סמנטית יסומנו בסולמית.

1. קטגוריית המעמד התלת-ערכית (נפרד, נסמך, מידוע) מופיעה בדקדוקי השפות השמיות מאז ימי הביניים, וההבחנה הסמנטית שהיא מביעה נידונה אף היא בספרות (ראה סקירה של דורון ומאיר 2013). ערך הנסמך בקטגוריה זו אינו מבחין בין נסמך בסמיכות שבה האיבר השני הוא צירוף שמני (חדר המורה) לנסמך בסמיכות שבה האיבר השני הוא כינוי גוף (חדרי).

אולם במשלבים בלתי פורמליים של העברית החדשה חל שינוי: תווית היידוע בסמיכות מצטרפת פעמים רבות לנסמך ולא לסומך. שינוי זה מתואר בספרות המחקרית החל בשנות השלושים של המאה העשרים.² מערכת צורני הנטייה של שפות היא מערכת עמידה יחסית לשינויים. ואכן, למרות ההבדלים המרובים בין העברית בת ימינו לבין מערכות הלשון בתקופות קדומות צורני הנטייה של העברית בת ימינו דומים מאוד לצורני הנטייה של העברית המקראית. אמנם המערכת הפונולוגית של העברית בת ימינו שונה מזו של העברית המקראית, ובשל כך חלו כמה שינויים פונולוגיים בצורנים אלה, אך התנהגותם המורפולוגית-תחבירית נראית דומה מאוד, פרט לשינוי שחל בתפוצת ה"א הידיעה במבנה הסמיכות, המאפשר את הצטרפותה לנסמך ולא לסומך. במאמר זה אנו מבקשות לטעון כי שינוי זה הוא חלק ממהפך רחב יותר בתפוצתה של תווית היידוע ובמעמדה המורפולוגי. ה"א הידיעה נמצאת בימינו בעיצומו של מהפך שבו היא הופכת מתחילית נטייה מורפולוגית לצורך חבור תחבירי (צורן קליטי), כלומר היא הופכת להיות אלמנט דקדוקי עצמאי יותר. שינוי זה מנוגד לכיוון השינוי הרגיל בתהליכי גרמטיזציה; זהו שינוי של דה-גרמטיזציה, סוג נדיר הרבה יותר של שינויים לשוניים. נפתח בסקירה של ההיבטים הסמנטיים של תווית היידוע כתחילית נטייה מורפולוגית המיידעת את השם. לאחר מכן נעבור לאפיין את השינוי המתחולל במעמדה המורפולוגי של תווית היידוע, נתאר את התהליכים שלוקחים בו חלק, נבדוק האם ניתן לאפיין אותו כתהליך של דה-גרמטיזציה, ונבחן את השינויים שהוא מחולל בעקבותיו.

2. תווית היידוע: היבטים סמנטיים

רוב לשונות העולם תווית היידוע היא תווית תחבירית המסמנת את הצירוף השמני בכללותו, ואילו בעברית (ובשפות שמיות אחרות, ואף בשפות לא-שמיות) תווית היידוע היא צורן מורפולוגי המצטרף אל השם. להבחנה זו יש השלכות סמנטיות כבדות משקל. צירוף שמני מיועד משמש בדרך כלל כביטוי מציין (referential) המציין אובייקט.³ בהשפעת גישתו של ברטרנד ראסל⁴ מקובל להניח, כי האובייקט הוא יחיד (unique) בהקשר הנתון. במילים אחרות, צירוף שמני מיועד הוא בעל ציון מיועד.⁵ לעומתו שם מיועד – שם בצירוף ה"א הידיעה – במקרים רבים איננו משמש כביטוי מציין. למשל, כאשר מדובר בשם מיועד שמצטרף אליו לוואי, השם הוא גרעין הצירוף השמני, והוא איננו ביטוי מציין לכשעצמו, אלא רק הצירוף השמני

2. גרבל 1930; רוזן 1957; ברמן 1978; אגמון-פרוכטמן 1982; קופין ובולוצקי 2005 ואחרים.

3. פרגה 1892.

4. ראסל 1905.

5. לסקירת גישות שונות לניתוח הצירוף השמני המיועד ראה ליונס 1999; אבוט 2004; היים 2011.

כולו יכול להיות ביטוי מציין: המאור הגדול מציין את השמש והמאור הקטן מציין את הירח. אילו היה המאור לכשעצמו ביטוי מציין בתוך הצירופים האלה, הוא לא היה בעל ציון יחיד. מכאן שהשם המיידוע אינו בהכרח ביטוי מציין, ובמקרים שכאלה הוא אינו בעל ציון מיידוע.

בעברית, אם כן, תווית היידוע מסמנת את השם שאליו היא מצטרפת כמיידוע, כאשר לביטוי שם מיידוע יש משמעות צורנית, של שם במעמד מיידוע – שם בצירוף ה"א הידיעה – ונוסיף לכך כינויי גוף ושמות פרטיים. למיטב ידיעתנו לא קיימת בספרות הבלשנית התייחסות לשאלת אפיונו הסמנטי של השם (לעומת הצירוף השמני) המיידוע. ברצוננו להציע אפיון חלקי, הבנוי על אלמנט של התניה. התנאי שאנחנו מציעות הוא כללי, והוא חל הן על השם והן על הצירוף השמני המיידוע: אם שם (או צירוף שמני) מיידוע משמש כביטוי מציין, אזי הוא מציין אובייקט יחיד (unique) בהקשר שבו הוא מופיע. למשל, במשפט "המלך רודף אחרי דוד" השם המיידוע המלך מופיע בעמדה של ביטוי מציין, ועל כן הוא מציין אובייקט יחיד בהקשר שבו הוא מופיע: שאל בהקשר התנ"כי.⁶

כאמור, היידוע בעברית הוא נגזרת של הקטגוריה הצורנית של מעמד. סימונו של השם כמיידוע תלוי במעמדו: שם נפרד יסומן כמיידוע באמצעות ה"א הידיעה, ואילו שם נסמך באמצעותו של סומך מיידוע. כאשר שם מיידוע משמש כסומך, הסמיכות כולה מיודעת. מן הבחינה הסמנטית, כאשר הסומך מיידוע, הסמיכות כולה תהיה בדרך כלל בעלת ציון מיידוע. הדבר נובע מן הסמנטיקה של הנסמך, אשר מתפרש בדרך כלל כמתאר יחס שהוא פונקציה,⁷ דהיינו יחס המתאים ערך יחיד לכל סומך. מכאן שאם הסומך מציין אובייקט יחיד, גם הסמיכות כולה תציין אובייקט יחיד. למשל, בסמיכות "אבי המלך" המלך הוא מיידוע, וכיוון שאב הוא יחיד, אזי גם אבי המלך הוא בעל ציון מיידוע. יוצאים מן הכלל הם המקרים שבהם אין אפשרות לפרש את הנסמך כפונקציה בגלל טיבו של השם הנסמך עצמו. במקרה כזה הסמיכות לא תהיה בעלת ציון מיידוע גם אם הסומך מיידוע; למשל בצירופי הסמיכות איש האדמה (בראשית ט 20), נקיק הסלע (ירמיה יג 4), בתולת ישראל (דברים כב 19). במקרים אלו הסמיכות אינה מציינת אובייקט יחיד (אלא איכר, נקיק סלע כלשהו, בת ישראל כלשהי) אף שהיא מיודעת.⁸ דוגמאות מן העברית החדשה ניתנו על ידי

6. גלינרט (1991) מבחין בין יידוע דקדוקי ובין יידוע סמנטי. הבחנה זו נדונה בהרחבה בעבודתו של דנון (2001, 2008, 2008, 2008 ועוד); אצלו היידוע הדקדוקי מכונה יידוע תחבירי. לטעמנו יידוע הוא מעצם טבעו מונח צורני/תחבירי/דקדוקי בלבד, ואילו מן הבחינה הסמנטית המונח המקביל הוא בעל ציון מיידוע. ציון מיידוע הוא בדרך כלל אובייקט יחיד בהקשר; אולם נזכיר בהמשך גם מקרים שבהם ציון מיידוע אינו עניין של יחידות כי אם של מקסמליות או מוכרות.

7. הלר 2002.

8. וולטקה ואוקונור 1990, עמ' 241.

דנן:⁹ עובדת השגרירות, בוגר החוג לכלשנות, חבר הוועדה, שחקן הקבוצה, חייל צה"ל, תושב השטחים.¹⁰

חשוב לחזור ולהדגיש, כי הציון המיועד של שם מיועד מותנה קודם כול בכך שהוא משמש מלכתחילה כביטוי מציין. אמנם כינויי גוף ושמות פרטיים משמשים ככלל אך ורק כביטויים מציינים, אולם שמות במעמד מיועד – שמות בצירוף ה"א הידיעה – אינם משמשים דווקא כביטויים מציינים. כאשר ה"א הידיעה מצטרפת לשם שאינו משמש כביטוי מציין, היידוע אינו מניח כלל קיום של אובייקט. הקשר אחד שבו שם מיועד אינו בהכרח מציין הוא כאשר הוא נמצא בעמדה פרדיקטיבית במשפט.¹¹ במשפט "דוד אינו המלך" ייתכן אמנם שהמלך הוא שם המציין את שאול, ואז המשפט הוא אמתי כיוון שדוד אינו שאול; אולם המשפט אמתי גם בהקשר של טרום המלוכה, כאשר אין מלך כלל. בהקשר האחרון המלך הוא שם מיועד שאינו מציין.¹²

הקשר שני של שם מיועד שאינו ביטוי מציין הוא שם העומד ביחס אטריבוטיבי לסביבתו, דהיינו שם המצטרף כלואי או שמצטרף אליו לוואי. ישנם כמה הקשרים משניים:

א. שם מיועד שמצטרף אליו לוואי, כפי שראינו במקרה של השם המיועד המאור, שאינו ביטוי מציין כאשר הוא משמש כגרעין בצירופים המאור הגדול והמאור הקטן.
ב. שם מיועד, בדרך כלל בצורת כינוני, המצטרף לשם אחר כלואי. למרות היותו מיועד הוא אינו מציין. למשל, המסתתר אינו ביטוי מציין כאשר הוא לוואי בדוגמה "עברייני המסתתר". יידוע הבינוני המסתתר בתוך הלוואי אינו מניח לא קיום של אובייקט המסתתר בהקשר ולא את יחידותו. שימוש זה הוא הקרוב ביותר לשימוש המקורי של ה"א הידיעה כמסמנת שעבוד בלבד, לפחות על פי עמדתם של חוקרים מסוימים.¹³ ואילו כאשר אותו הבינוני עצמו מופיע בעמדה שבה הוא ביטוי מציין יש לו ציון מיועד, המניח גם קיום וגם יחידות; למשל, "זיהינו את המסתתר".
ג. שם מיועד בעמדה של סומך בסמיכות שהיא הרכב (compound). גם שם כזה אינו מציין על אף היותו מיועד. לתווית היידוע אין כל תרומה בבניית משמעות

9. דנן 2001.

10. דנן (2008ב) סבור שתיתכן גם אי־התאמה הפוכה, ובה הסמיכות בעלת ציון מיועד מבלי שיהיה ציון מיועד לסומך, אף ששניהם מיועדים. הוא מביא כדוגמה את המשפט "תמונת הנזיר שתלויה כאן על הקיר הורפסה בהודו", שבו לדבריו הנזיר אינו בעל ציון מיועד, כיוון שיתכן שמדובר בתמונה של נזיר כלשהו. לדעתנו זוהי השתקפות העובדה, שיש לסמיכות תמונת הנזיר גם פירוש של הרכב (compound).

11. סטרסון 1950.

12. לא נזכיר את המחלוקת המפורסמת בספרות בנוגע לדרכים השונות להתמודד עם הציון הריק של המלך בהקשר האחרון אילו הופיע במשפט בעמדה של ביטוי מציין. בכל מקרה המשפט לא היה אמתי. זאת לעומת המשפט בטקסט שהוא אמתי באותו ההקשר, כיוון שבו המלך מלכתחילה אינו בעמדה של ביטוי מציין, אלא בעמדה פרדיקטיבית.

13. למשל גולה 2006.

הסומך, כיוון שזה אינו משמש כביטוי מציין. תרומתה היא בסימון הסומך כמידוע, דבר התורם לסימון הסמיכות כולה כמידועת, על פי הכלל שהזכרנו לעיל בקשר לסמיכות בכלל: כאשר שם מידוע משמש כסומך, הסמיכות כולה מידועת. למשל, השם המידוע המלכות אינו ביטוי מציין כחלק מההרכב כתר המלכות. רק ההרכב בשלמותו הוא ביטוי מציין, ועל כן גם בעל ציון מידוע. אישוש לכך יימצא באפשרות לחזור על ההרכב כולו באמצעות כינוי גוף, בעוד שלא טבעי לעשות זאת עבור הסומך, אשר איננו בעל ציון מידוע, ואף איננו מציין כלל:

1. שאול קיבל את כתר המלכות, אף שלא רצה בו.
2. שאול קיבל את כתר המלכות, #אף שלא רצה בה.

לסיכום, כאשר ה"א הידיעה מצטרפת לשם שאינו משמש כביטוי מציין, אלא מופיע בעמדה פרדיקטיבית או אטריבוטיבית, היידוע אינו מניח קיום של אובייקט שהשם מציין אותו. בשאלת היחידות יש הבדל בין העמדה האטריבוטיבית לפרדיקטיבית. בעוד שאין כל קדם-הנחות בשימוש בשם מידוע בעמדה אטריבוטיבית, לא קיום ולא יחידות, השימוש בשם מידוע בעמדה פרדיקטיבית מניח את יחידות האובייקט אם הוא קיים, אם כי אינו מניח קיום. למשל, בשימוש הפרדיקטיבי שראינו לעיל של המלך ב"דוד אינו המלך" הגם שאין הנחה שקיים מלך יש בכל זאת הנחה, שאם הוא קיים אזי הוא יחיד.¹⁴

לעומת השימוש האטריבוטיבי, שאינו מניח לא קיום ולא יחידות, והשימוש הפרדיקטיבי, שאינו מניח קיום, השימוש בשם במעמד מידוע כביטוי מציין מניח ככלל גם קיום וגם יחידות. כאשר שם מציין הוא מידוע קיים אובייקט שאותו הוא מציין, והאובייקט הוא יחיד בהקשר הנתון. יש להבהיר כי יחידות אינה נקבעת בהכרח ברמת הפרט (token), אלא היא יכולה להיקבע ברמה של הסוג (או הטיפוס, type) של העצם. למשל:

3. דינה מדברת בטלפון, וגם דני מדבר בטלפון.

אף שהשם הטלפון הוא מידוע, אין נובע מכך שהוא יחיד כפריט בהקשר הנתון. דינה ודני אינם בהכרח מדברים באותו המכשיר, אלא באותו סוג של מכשיר. ישנם מקרים מיוחדים שבהם ציון מידוע אינו מתפרש במונחים של יחידות בהקשר, אלא מתאים יותר לפרש אותו במונחים של מופרות (familiarity) מתוך ההקשר.¹⁵ למשל, בדוגמה 4 להלן האיש אינו יחיד, שהרי גם השוטר הוא איש. אולם יהיה זה מוצדק להשתמש בשם המידוע האיש, כיוון שביטוי זה מציין אובייקט שכבר מוכר כאיש מתוך ההקשר:

4. איש ניגש ברחוב אל שוטר. האיש שאל את השוטר מה השעה.

14. דורון 1983.

15. יספרסן 1949, פרק 14.1.

דוגמאות מסוג זה מצביעות על כך, שלעתים יש לשלב יחידות עם מוכרות. למען הדיוק, המונח יחידות איננו מספק מהיבט נוסף, מהיותו בעצם רק מקרה פרטי של תכונה אחרת כללית יותר, תכונת המקסימליות, אשר היא התכונה הרלוונטית לסמנטיקה של היידוע.¹⁶ מקסימליות חשובה כאשר רוצים להכליל את הסמנטיקה של היידוע גם לשמות בנטיית הרבים. באופן כללי שם מיועד מציין את האובייקט המקסימלי מבין כל אלה שהוא יכול לציין. כאשר התחום מורכב מאובייקטים יחידים לא ניתן בדרך כלל להגדיר ביניהם יחס סדר, וכדי שהאובייקט המקסימלי יהיה בכל זאת מוגדר, צריך שיהיה מדובר באובייקט יחיד, ומכאן נובעת יחידות הציון במקרה של שמות ביחיד. אולם במקרה של שמות ברכים התחום מורכב מקבוצות של אובייקטים ולא מאובייקטים בודדים, וישנו יחס סדר טבעי של הכלה בין הקבוצות השונות של האובייקטים.¹⁷ הקבוצה המכילה את כל האובייקטים כולם היא המקסימלית, והיא זו שמציין שם העצם המיועד ברכים. אכן, הילדים מציין את קבוצת כל הילדים בהקשר נתון, שהוא האובייקט המקסימלי המכיל את כל הקבוצות שהן ילדים באותו ההקשר. אולם למען הפשטות נתעלם ככל שניתן מנטיית הרבים ומסוגיית המוכרות, ונמשיך לדבר על יחידות האובייקט שאותו מציין השם המיועד כאשר הוא משמש כביטוי מציין. רק לקראת סוף המאמר תשוב ותעלה סוגיית המקסימליות, כאשר נצביע על היווצרותו של ניגוד משמעות חדש בעברית.

ה"א הידיעה בדרך כלל אינה מצטרפת לשמות פרטיים. ההסבר המקובל לכך¹⁸ הוא ששם פרטי מיועד מטיבו, ולפיכך הוספת תווית היידוע אליו היא בגדר עודפות. הסבר זה אינו מספק. ראשית, בשפות רבות אפשר להוסיף תווית יידוע לשם פרטי, דבר המלמד כי אין מניעה עקרונית להוסיף תווית יידוע לשם פרטי, אם כי לשפות שונות יכולות להיות התניות שונות בעניין זה. שנית, ישנם גם מקרים יוצאי דופן בתוך העברית עצמה: היאור, הלבנון, הככר, אבן העזר, האלהים, הבעל, השטן.¹⁹ גושן-גוטשטיין, לבנה ושפאן²⁰ מצינים כי אמנם בדרך כלל לשמות פרטיים אין מצרפים את ה"א הידיעה בעברית החדשה, אך ישנם שמות פרטיים הבאים רק בצירוף ה"א הידיעה, כגון הכרמל, השרון. אכן ה"א הידיעה בדרך כלל אינה מצטרפת לשמות של אנשים (*היעל, *היוסף), ערים (*הירושלים, *החיפה) וארצות (*הישראל), וניתן לומר ששמות אלה מיועדים כשלעצמם. אולם שמות פרטיים אחרים באים תמיד בצירוף ה"א הידיעה, כגון שמות של הרים (הכרמל, החרמון), נהרות (הירדן, הנילוס), חבלי ארץ (הגליל, השרון, הנגב), אגמים (הכינרת) ומוסדות (הכנסת, ההסתדרות). כמו כן נעשה שימוש בסמיכות ובלוואים בבניית שמות פרטיים: הר סיני, ים המלח, שדרות הרצל, עמק המצלבה, הים התיכון, האוניברסיטה העברית,

16. הוקינס 1978; שרווי 1980.

17. לינק 1983.

18. למשל אצל וולטקה ואוקונור 1990, עמ' 239.

19. שם, עמ' 249.

20. גושן-גוטשטיין, לבנה ושפאן תשכ"ט, עמ' 21.

הסלע האדום, ועוד. גם לבני אדם ובעלי חיים ניתנים לעתים שמות או כינויים שהם הרכבים שמניים מיוחדים: **האנס המנומס, האופנובנק, פנג הלבן, הדובון לא לא**. מכאן שהתחביר של שמות פרטיים אינו שונה בעיקרו מן התחביר של שמות מיוחדים אחרים, ולעתים אף שמות לא מיוחדים (**כיפה אדומה**). ההבדל בין שמות פרטיים לשמות כלליים איננו אפוא בצורה, אלא בכך שהשם הפרטי, לעומת השם הכללי, הוא מיוחד בלי תלות במעמדו הצורני. הבדל נוסף הוא הבדל סמנטי: שמות פרטיים משמשים בדרך כלל כביטויים מציינים בלבד, והם בעלי ציון שאינו רק מיוחד אלא גם קשיח.²¹ כלומר אינו משתנה על פי ההקשר. כל אובייקט ייקרא בשמו בלא תלות בהקשר. יתר על כן, שמות כלליים מתפקדים באופן שיטתי גם כשמות פרטיים, למשל כשמות פרטיים של מינים טבעיים כגון בעלי חיים, מתכות וכו',²² או תופעות מופשטות כגון שפות, תכונות ועוד. אמנם השם הכללי מתאר פרטים או חלקים מתוך מכלול, אולם בתפקדו כשם פרטי הוא מציין את המכלול כולו, ולא פרטים מתוכו. מבחינה צורנית תפקודו של השם הכללי כשם פרטי אינו מצריך בהכרח תווית יידוע, והצטרפותה מותנית בין היתר בתנאים תחביריים; למשל היא נוטה להצטרף לנושא יותר מאשר למושא. אומרים "אני מדברת עברית", אבל "העברית התחדשה במזרח אירופה". כך גם "אני אוהבת כלבים", אבל "הכלבים הם ידידי הטובים ביותר של האדם"; או "הפוליטיקאי הזה נגוע בשחיתות", אבל "השחיתות היא מקור כל הצרות בחיים הציבוריים".

לסיכום, הצבענו על כך שניתן לכלול שמות מיוחדים, ובפרט שמות במעמד מיוחד (שמות בצירוף ה"א הידיעה) ושמות פרטיים, בקטגוריית היידוע כפי שהיא מוכרת בלשונות העולם, אף שקטגוריה זו מוגדרת בשפות אחרות לצירופים שמניים בלבד ולא לשמות.

3. תווית היידוע בתולדות העברית

על פי כל הידוע לא הייתה תווית יידוע בפרוטו־שמית, וניגוד המעמד היה בינרי בלבד, בין הנפרד לנסמך,²³ כפי שהדבר למשל באכדית ובגעז.²⁴ תווית היידוע היא אפוא חידוש. התנהגות ה"א הידיעה אופיינית לתוויות היידוע בכמה ענפים של השפות השמיות (הכנעני, הארמי, הערבי והדרום־ערבי), וזה מעלה את האפשרות של מוצא קדום משותף לתוויות היידוע בשפות אלו או של תכונה אזורית משותפת.²⁵

21. קריפקה 1972.

22. פטנס 1973.

23. בארט 1913, עמ' 131–132.

24. ליפנסקי 2001, עמ' 272 ואילך.

25. הונגרד 2005, עמ' 186. הונגרד מציין כי ההתנהגות התחבירית של תווית היידוע בענפים אלו דומה מאוד, ואילו הצורה המורפולוגית שלהן שונה. האפיונים התחביריים המשותפים כוללים הופעת התווית על הסומך ולא על הנסמך, אי הופעת התווית על שמות עצם עם נטיית

רוב החוקרים גורסים, כי תווית היידוע התפתחה מכינוי רמז דאי־קטי.²⁶ כינויי רמז אטריבוטיביים הם אכן אחד המקורות הנפוצים ביותר להתפתחות של תוויות יידוע בלשונות העולם; היינה וקוטבה מציינים את כינויי הרמז כמקור יחיד להתפתחות תוויות יידוע בשפות העולם באמצעות תהליכי גרמטיזציה;²⁷ אך ייתכן שתוויות היידוע בשפות השמיות השונות מקורן בכינויי רמז שונים, ואין להן מקור אחד משותף.²⁸ חוקרים אחדים אינם מסכימים עם הסברה שתוויות היידוע התפתחו מכינויי רמז. נעמה פת־אל²⁹ טוענת כי כינויי הרמז נוטים לפי מין ומספר, ואילו תווית היידוע בשפות השמיות אינה נוטה. בשפות שבהן תווית היידוע התפתחה מכינויי רמז סימון המין הדקדוקי והמספר של התווית נשאר. על יסוד השוואה בעמדה התחבירית של תווית היידוע בשפות שמיות שונות מציעה פת־אל, כי תווית היידוע השמית מקורה במילית פרזנטטיבית בלתי נוטה שתפקידה המקורי היה לסמן עמדה אטריבוטיבית, וסימון היידוע הוא התפתחות מאוחרת יותר. הולגר גולה מציע, כי תפקידה המקורי של תווית היידוע בשפות השמיות היה לסמן שעבוד תחבירי.³⁰

יהא אשר יהא מקורה של ה"א הידיעה, בתולדותיה של העברית היא משמשת כצורך נטייה של השם. מבחינה פונולוגית צורתה הבסיסית של ה"א הידיעה היא ha- (ה). בעברית המקראית היא גורמת למכפל בעיצור הראשון של הבסיס שאליו היא מצטרפת. לה"א הידיעה יש במקרא שתי חלופות פונולוגיות נוספות, ה־, ה־, המופיעות בסביבות פונולוגיות שבהן המכפל מנוע.³¹ נוסף על החלופות הפונולוגיות של הצורך עצמו הצטרפותה של ה"א הידיעה לבסיסים מסוימים גורמת לשינוי הבסיס לצורת ההפסק: אֶרֶץ-הָאָרֶץ, עַם-הָעַם, פֶּר-הַפֶּר.³² מבחינה מורפולוגית תחבירית ה"א הידיעה מצטרפת לשמות, ובכלל זה שמות עצם, שמות תואר, צורות בינוני וכינויי רמז.³³ בהצטרפותה לתוארי פועל יש לתווית היידוע גם פונקצייה

קניין, אי הופעת התווית על שמות עצם פרטיים, התאם ביידוע בשמות עצם אטריבוטיביים והיעדר התאם בשמות עצם פרדיקטיביים. הקווים התחביריים המשותפים יכולים להצביע על מוצא משותף, אך היעדרה של תווית היידוע באוגריתית ונדירותה בטקסטים עבריים קדומים, נוסף על המגוון הצורני של התווית בשפות השונות, מקשים על ביסוס השערה זו (הונרגרד, שם). יתרה מזאת, כפי שהעיר אחד הקוראים-מעריכים של מאמר זה, חלק מהתכונות המצוינות לעיל (אלו שאינן נוגעות ליידוע של סמיכות או של שם עצם עם כינוי קניין) נפוצות גם בשפות שאינן שמיות, דבר המקשה על ביסוס ההשערה של תכונה אזורית משותפת.

26. בלאו תש"ע, עמ' 159–162; רובין 2005, פרק 4 ומקורות שם.

27. היינה וקוטבה 2002, עמ' 109–111.

28. רובין 2005.

29. פת־אל 2009.

30. גולה 2006.

31. וולטקה ואוקונור 1990, עמ' 237–238.

32. שם, עמ' 238.

33. ישנן דוגמאות ספורות במקרא שבהן ה"א הידיעה מצטרפת לפועל נוטה, כגון "עמך הנמצא פה" (דברי הימים א כט 17; וולטקה ואוקונור 1990, עמ' 248).

דמונסטריטבית (היום במשמעות 'היום הזה', הלילה במשמעות 'הלילה הזה'), אך פונקצייה זו מוגבלת מאוד.³⁴

כמו צורנים של קטגוריות נטייה אחרות (המין והמספר) ה"א הידיעה משתתפת בתהליכי התאם דקדוקי בין הגרעין השמני לשמות התואר וכינויי הרמז המלווים אותו; היא מצטרפת לא רק לגרעין הצירוף השמני אלא גם ללוואים השמניים שלו, לוואי שם תואר ולוואי כינוי רמז.³⁵ לוואי שמני מתאים לגרעין שלו במין, במספר וכיידוע, אם כי יש מקרים רבים של היעדר התאם כיידוע:³⁶ שֶׁבַע פֶּרֶת הִטְבַּח (בראשית מא 26), חָצַר הַגְּדֹלָה (מלכים א ז 12), קָנָה הַטּוֹב (ירמיה ו 20). נעמה פת-אל מניחה כי מקרים כאלה, שנמצאים בכל השפות השמיות, מעידים כי התפקיד המקורי של הצורן לא היה ציון יידוע אלא ציון פונקצייה אטריבוטיבית, וציון היידוע וההשתתפות בתהליכי ההתאם הם התפתחויות מאוחרות יותר.³⁷ אך כבר בלשון המקרא המצב הרגיל הוא שה"א הידיעה משתתפת בתהליכי התאם.³⁸

בלשון המשנה ההתאם כיידוע חלש יותר מאשר בלשון המקרא, ולצד מבנים שבהם יש התאם כיידוע ניתן למצוא גם מקרים רבים שבהם רק הלוואי התוארי מיידוע, כדוגמת ועדשים המצירות (מעשרות ה, ח), סוכה האחרונה (יומא ו, ו), שלוש תעניות הראשונות (תענית ב, ו),³⁹ וכן כנסת הגדולה, שם המפורש, לשון הרע.⁴⁰ גר בן-עמי צרפתי מציע כי התפוצה הרחבה של דגם זה בלשון המשנה היא באנלוגיה למבנה הסמיכות,⁴¹ ואילו לדעת משה בר-אשר מבנה זה הוא הקרום מבחינה היסטורית, וה"א הידיעה הועברה לשם העצם בדרך של גרירה.⁴²

4. עברית בת ימינו

בחינה של התנהגותה של ה"א הידיעה בעברית בת ימינו מעלה, כי לכאורה לא חלו בה שינויים מרחיקי לכת ביחס ללשון המקרא. מבחינה פונולוגית ה"א הידיעה היא צורן תחילי חבור. בשל השינויים במערכת הפונולוגית של העברית בת ימינו, ובייחוד היעלמות המכפל והיעלמות ההבדל בין תנועות קטנות לגדולות, לה"א

34. בלאו תש"ע, עמ' 158.

35. שם, עמ' 160–162.

36. וולטקה ואוקונור 1990, עמ' 260.

37. פת-אל 2009.

38. בלאו תש"ע, עמ' 158–162; הונרגרד 2005, עמ' 185; וולטקה ואוקונור 1990, עמ' 258.

39. אזור תשנ"ה, עמ' 209.

40. שרביט 1994.

41. צרפתי 1989, עמ' 164.

42. בר-אשר תשמ"ח. ויש גם מקרים מעטים של צירופים שבהם ה"א הידיעה מצטרפת לשם העצם ולא ללוואי התוארי: "עיקר הלוח שוטה" (שביעית ז, ב), "ולא את השפחה משוחררת" (עדריות ה, ו); ראה אזור תשנ"ה, עמ' 210. אולם דוגמאות אלו נדירות, וצרפתי (1989, עמ' 160) רואה בהן צורות תת-תקניות.

הידיעה יש רק מופע אחד, ha-, המבוטא בדרך כלל בדיבור כ-a-. המופע he- כבר אינו מותנה בסביבה פונולוגית מסוימת והשימוש בו מסמן משלב גבוה,⁴³ ופעמים רבות הדוברים משתמשים בחלופה זו בסביבות פונולוגיות שגויות מבחינה היסטורית. כמו בלשון המקרא ה"א הידיעה מצטרפת לשמות: שמות עצם, שמות תואר, בינוני, כינויי רמז. כבלשון המקרא ה"א הידיעה משתתפת בתהליכי התאם דקדוקי: שמות תואר מתאימים לשם העצם שהם מלווים במין, במספר וביידוע. כאשר הגרעין מיועד, כך גם כל אחד מהמלווים: האיש הגבוה ההוא, האשה טובת הלב הזו, תל אביב הקטנה, פנקס הקטן.⁴⁴ גבי דנון (2008) מראה כי תהליכי התאם אלו התרחבו, והם חלים גם על לוואי צירוף יחס במקרים מסוימים:⁴⁵

5. א. ילדה עם צמות ארוכות.
- ב. הילדה עם הצמות הארוכות.
- ג. *הילדה עם צמות ארוכות.

כצורני נטייה אחרים ה"א הידיעה מופיעה על כל אחד מהרכיבים במבני איחוי:

6. א. הילדים והילדות.
- ב. *הילדים וילדות.

כמו בלשון המקרא היא אינה מצטרפת לשם הנטוי בכינוי קניין.⁴⁶ במשלבים גבוהים היא אינה מצטרפת לנסמך בסמיכות, ואחת היא אם הנסמך הוא שם עצם (בית הספר), שם תואר (טוב הלב) או שם מספר (שלושת הילדים). חוקרים רבים מסייגים את הקביעה האחרונה, ומציינים כי בשפה הדבורה או במשלב בלתי פורמלי ניתן למצוא צירופי סמיכות שבהם ה"א הידיעה מצטרפת לנסמך ולא לסומך. זהו השינוי המשמעותי ביותר בהתנהגותה של ה"א הידיעה המצוין בספרות. מקורות רבים מציינים כי בעברית בת ימינו במקרים רבים ה"א הידיעה מצטרפת בסמיכות לנסמך ולא לסומך. אירנה גרבל בעבודת הדוקטור שלה מביאה דוגמאות כגון הבית-כנסת, השחרחורים-אצילים, ומציינת כי לעתים תווית היידוע מוצבת לפני צירוף שמני שלם.⁴⁷ חיים רוזן מביא דוגמה מתועדת מגלי צה"ל: "הוא קיבל את ה-(דרגת-סגן-משנה)". צורת הכתיבה של דוגמה זו מראה, כי רוזן תפס את ה"א הידיעה כמצטרפת לצירוף כולו.⁴⁸ רות ברמן מציינת כי הרכבי סמיכות ממולנים, כלומר צירופים

43. גלינרט 1991, עמ' 6.

44. מתוך שיר שכתב דן אלמגור.

45. אולם ייתכן שם לא מיועד שמלווה אותו צירוף יחס מיועד: ספר על האינפלציה, טכנולוגיה בת ימינו (כאשר יש לראות ב-בת במקרה זה מילת יחס).

46. מבחינה תחבירית שם נטוי בכינוי קניין הוא נסמך שיש לו סומך מיועד.

47. גרבל 1930, עמ' 59.

48. רוזן 1957, עמ' 169. אנו מודות לקורא-המעריך שהפנה את תשומת לבנו לדוגמאות אלו.

שהפכו לשמש כלקסמות, כגון בית ספר, מרכז משק, נוטים בשפה יום-יומית לקבל יידוע באמצעות יידוע הנסמך: הבית ספר, המרכז משק. הצורות בית הספר, מרכז המשק נתפסות כצורות נורמטיביות המשמשות במשלב גבוה. עוד היא מציינת, כי הופעת ה"א הידיעה על הנסמך מאפיינת גם דיבור של דוברים משכילים.⁴⁹ מאיה אגמון-פרוכטמן מציינת כי "בעברית המדוברת נוספת תווית הא לצירופים עפ"ר בראשיתם, וע"י כך הופך הצירוף לכעין מילה אחת". היא מביאה דוגמאות רבות מטקסטים משנות השבעים לתפוצה זו של ה"א הידיעה: המס-ערך-מוסף, המועדון ביליארד, המילת כבוד שלי, השולחן טואלט, הארון בגדים, הקצין סעד ועוד רבות אחרות.⁵⁰ גם קופין וכולוצקי מציינים כי צירופי סמיכות ממולנים נוטים להיתפס כלקסמה אחת, דבר המתבטא בכתיבתם באמצעות מקף או תיבה אחת, והקדמת ה"א הידיעה לצירוף כולו.⁵¹ לואיס גלינרט מציין כי בצירופי שם מספר + ש"ע מיועד בעברית דבורה לעתים תווית היידוע מצטרפת לשם המספר ולא לשם העצם, כפי שהצורה התקנית מחייבת.⁵²

להלן מספר דוגמאות מהשנים האחרונות, אך העובדה שהצטרפותה של ה"א הידיעה לנסמך בסמיכות מוזכרת כבר במחקרים משנות השלושים מלמדת, כי תופעה זו אינה חדשה כלל ועיקר.

7. כן, בטח, נראה אותך מעביר אותה בסבבה עם המנהלת משמרת שיושבת לי על הראש.⁵³
8. החוצפנים החסרי כישרון האלה.⁵⁴
9. המחנה אימונים באוסטרליה לא הצליח.⁵⁵
10. רק אם יהיו שם מבצעים של הסוף עונה.⁵⁶
11. הבוקר למשל בוטל לו השיעור נהיגה.⁵⁷
12. מה אתה רוצה על כל החמש תשובות שלך בבנימינה.⁵⁸
13. וכמובן גם אחר או שניים שהסתובבו עם האף גבוה בעננים, מספרים לכל מי שלא רוצה לשמוע איך הצליחו ברגע האחרון לענות על כל השלושה תרגילים.⁵⁹

49. ברמן 1978, עמ' 250.

50. אגמון-פרוכטמן 1982, עמ' 15.

51. קופין וכולוצקי 2005, עמ' 267.

52. גלינרט 1991, עמ' 139.

53. מיכל פלג, העיר הפנימית, הספרייה החדשה, 1998, עמ' 129.

54. המילה האחרונה, גל"צ, 20.7.2003.

55. שיחה עם רפי רשף, גל"צ, 21.7.2003.

56. נ' מאיר, בת 14, בשיחה פרטית, 28.7.2003.

57. הארץ, 10.8.2003, מדור ספורט, חלק ד, עמ' 12.

58. tapuz.co.il

59. israblog.nana10.co.il

14. כל אחד נישגש מהצלחת של השני, חוץ מהסלט אבוקדו, שאותו הזמינה ג'ונס לכל אחד בנפרד.⁶⁰
15. הניקוי יבש הרס לי את השמלה שיש עליה פנינים.⁶¹
16. אני מחפש אותך האחת והיחידה הטובת לב שתהיי נשית, אסתטית ומטופחת.⁶²
17. כשראיתי שאתר גרופלי מביא את הנטול קפאין של Zicaffe האיטלקית – מיד נדלקתי.⁶³
18. הילד הקיבוצניק מעין חרוד, הפופולרי, היפה תואר, האינטליגנטי והשנון, הפך לשבר כלי שבקושי מצליח לאסוף את רסיסי חייו.⁶⁴

רוב החוקרים המנסים להסביר את התופעה תולים אותה בשינוי המעמד של הסמיכות ממבנה המציין שייכות למבנה בעל פונקציות אחרות בשפה. אחת הפונקציות הנפוצות של מבנה הסמיכות בעברית בת ימינו היא ליצירת הרכבים, כלומר ערכים מילוניים חדשים. הרכבים אלו נתפסים כלקסמה אחת, דבר המתבטא בין היתר בצירוף ה"א הידיעה לתחילת ההרכב.

הסבר זה אכן מתקבל על הדעת באשר להצטרפותה של ה"א הידיעה לנסמך בהרכב ולא לסומך, אולם אין הוא מסביר את הצטרפותה של ה"א הידיעה לשם המספר ולא לשם העצם בצירופים כגון השלושה עקרונות במקום שלושת העקרונות. כאן אין מדובר בלקסמות חדשות, כי אם במבנה שבנייתו היא לכל הדעות תחבירית. גם מעמד של מבני סמיכות שם תואר כדוגמת טוב לב ויפה תואר כצירופים ממולנים אינו חד-משמעי, אך גם הם מאפשרים הצטרפות ה"א הידיעה בתחילת הצירוף כולו. טענתנו המרכזית במאמר זה היא, שהשינוי בהצטרפותה של ה"א הידיעה למבני סמיכות הוא חלק משינוי רחב יותר, הממוקד לא רק במבנה הסמיכות אלא בהתנהגות המורפולוגית-תחבירית של ה"א הידיעה. מכלול השינויים גם יחד גורם לתהליך של שינוי במעמדה המורפולוגי של ה"א הידיעה.

5. שינויים בהתנהגותה של ה"א הידיעה בעברית בת ימינו

שני השינויים המרכזיים שחלים בהתנהגות של ה"א הידיעה הם: (א) היא הופכת הרבה פחות בדרגית באשר לקטגוריה הלקסיקלית שאליה היא מצטרפת. בעבר היא הצטרפה רק לשמות, וכיום היא מצטרפת גם למילות יחס, כמתים, מילות שלילה ועוד. (ב) במקרים רבים היא מצטרפת לצירוף השמני או התוארי כולו, ולא למילה

60. "תום ג'ונס", תרגום של ר' הורבורגר מכתבה בניו יורק טיימס, מוסף הארץ, 27.2.2004, עמ' 50.

61. lawforums.co.il

62. 2become1.co.il

63. groupli.co.il

64. youtube.com

(כלומר ההצטרפות היא תחבירית ולא לקסיקלית). שינוי נוסף חל במעמד הפונולוגי של ה"א הידיעה. בביטוי מסוים ה"א הידיעה מקבלת הטעמה, ולעתים קיימת חציצת הנגנה בינה לבין הבסיס.

5.1 הרחבת התפוצה של ה"א הידיעה: הצטרפות לבסיסים שאינם שמניים
בעברית בת ימינו ה"א הידיעה מצטרפת לבסיסים השייכים למגוון של קטגוריות לקסיקליות, ובהן מילות תפקוד שונות:

5.1.1 מילת דרגה

19. זה אחד הסרטים היותר מרעננים של התקופה האחרונה.⁶⁵
20. חום יולי לא פוסח בביקורו השנתי גם על הגבעות היותר נשיבות של הגליל.⁶⁶
21. חלק מהעולם שלי המאוד מאוד נפלא זה ראובן.⁶⁷
22. מה זה הדבר הממש טעים הזה שיש במטבח?⁶⁸
23. במחזהו, שנחל הצלחה אדירה, כינה אותה מרגרט גוטייה הכמעט־קדושה שמתה מלב שבור.⁶⁹
24. אני מבטא את החיזיוניים הלאקוניים, והמעט לא הוגנים הללו, בשביל להתריע על מגמה שנובעת ישירות מהוואקום של שנות התשעים.⁷⁰
25. למה להרוס את השיר הכל־כך יפה הזה.⁷¹

5.1.2 מילת שלילה

26. כדי ללכוד בזווית עין את הקורא המציצן, הלאו דווקא בלתי רצוי.⁷²
27. שוב שטפה אותה התחושה המשונה אבל הלא בלתי נעימה של סכנה.⁷³
28. תמרה הרכינה ראש והגירה דמעות שנאגרו כמו אגלי טל על עלי החסה הלא אכולים בצלחתה.⁷⁴

5.1.3 כמת

29. אני לא רוצה לתת לך את המעט גולות שנשארו לי.⁷⁵

65. שיחה ברשת ב, 10.7.2003.
66. אביב לביא, מוסף הארץ, 4.7.2003, עמ' 32.
67. שיחה עם רינה שיינפלד, ערוץ 2, 16.7.2003.
68. ה' צור, בת 18, בשיחה פרטית, 25.7.2003.
69. פרנסס וילסון (תרגום), הארץ, 25.7.2003, ב11.
70. אריק גלסנר, "למה צריך ספרות גבוהה?", הארץ, 16.1.2004, ה2.
71. ynet.co.il
72. יונתן יבין, הארץ, 13.6.2003, עמ' 58.
73. פלג, העיר הפנימית (לעיל הערה 53), עמ' 36.
74. שם, עמ' 65.
75. groups.google.com

30. אבל החצי-חיוך שהסתתר בזוית הפה שלו היה נעים.⁷⁶
 31. מה כבר הראיתי לו בַּכמה חודשים האחרונים?⁷⁷
 32. אם אנחנו רוצים להחזיר לויקי כנאפו את המעט כבוד שעוד נשאר לה...⁷⁸
 33. נשאר לי לגמור לכדוק את העוד עשר בחינות האלה.⁷⁹
 34. בשביל הקצת דברים שהייתי צריכה, לא היה שווה לי לרוץ לקניון.⁸⁰

5.1.4 שם מספר

35. סרטים שאני לא מחשיב כמספיק טובים אבל לטעמי סבירים לצפיה (אני לא מרגיש שבזכותי את השלושים ומשהו שקלים שהם עלו).⁸¹
 36. מי יודע אולי ראיתי אותך בין המיליון אנשים שהיו שם.⁸²
 37. השש-מאות וחמישים אלף אנשים האלה.⁸³
 38. האלף קילומטרים האלה, יש בזה סכנה?⁸⁴
 39. זה היה הביצוע הקצר ביותר מכל השבעה ביצועים ששמענו.⁸⁵
 40. מכיוון שהיו פה שני בנים אני רוצה להגיד שזה לא מייצג, כי זה בערך השני בנים היחידים שיש לנו בכיתה.⁸⁶

5.1.5 תואר פועל

41. השוואה לאחוזי השומן העדיין יחסית נמוכים בהם הוא מצוי.⁸⁷
 42. לצידה פועלת "הסדנא של ג'ואל רובשון", הזולה יותר, אך העדיין מאוד איכותית.⁸⁸
 43. הפינה הלפעמים שבועית של בן שש וחצי והפעם על כוח הלב.⁸⁹
 44. האם ההשקעה שווה את השינוי (הבוודאי מינורי... תקנו אותי אם אני טועה?)...⁹⁰

76. פלג, העיר הפנימית, עמ' 14.
 77. שיחה בגל"צ, 26.6.2003.
 78. שיחה ברשת ב, 10.7.2003.
 79. ע' מאיר בשיחה פרטית, 22.7.2003.
 80. ש' טל בשיחה פרטית, 12.8.2003.
 81. fisheye.co.il
 82. forums.walla.co.il
 83. המילה האחרונה, גל"צ, 20.7.2003.
 84. רפי רשף, גל"צ, 21.7.2003.
 85. קריינית קול המוסיקה, 28.7.2003.
 86. מ' צח בשיחה פרטית, נובמבר 2003.
 87. israelbody.com
 88. vegasisrael.com
 89. facebook.com
 90. carsforum.co.il

5.1.6 מילות יחס

45. נתניה אירחה את הקבוצה הפינית שממוקמת במקום ה-11 בליגה הפינית, המקום **הלפני** אחרון.⁹¹
46. מתי תתחיל ירידת המחירים של **הלקראת** סוף שנה שהחנויות עושות ספירת מלאי?⁹²
47. חשיבה חיובית והשפעתה על תהליך **הלקראת** הורות.⁹³

5.1.7 שם פועל

48. אני אוהב את זה.... את הייצור, את **הלקחת** כלום ולעשות ממנו משהו.⁹⁴
49. אני ממליץ לכולם לשמור מרחק, הם נחמדים רק בשלב של **הלקחת** כסף.⁹⁵
- נוסף על קטגוריות לקסיקליות שונות ה"א הידיעה יכולה להצטרף לשמות פרטיים שהם מיוזעים בפני עצמם, דהיינו כאלה שאינם מחייבים את הצטרפותה, ואף לכינויי גוף; למשל **האני העליון**, **האנחנו המקודש**:
50. השעה היתה כמעט שלוש כשהתיישבנו לאכול את **הקנטקי פרייד צ'יקן** במטבח האמריקאי.⁹⁶
51. אגב כך הספיק הקונסול להרהר במראה **הדוריאן גריי** של יריבו.⁹⁷
- כפי שדוגמאות אלו מראות, ה"א הידיעה כיום אינה מוגבלת בהצטרפותה לשמות, אלא היא מצטרפת גם למגוון של מילות תפקוד. למעשה ניתן לומר כי היא מצטרפת למרכיב הראשון בצירוף השמני, או למרכיב הראשון בצירוף שם התואר המלווה את הגרעין השמני. תפוצה זו מובילה אותנו לשינוי נוסף בהצטרפותה של ה"א הידיעה: נראה כי במקרים רבים היא מצטרפת לצירוף תחבירי ולא למילה.
- 5.2 הצטרפות לצירוף ולא לקטגוריה לקסיקלית**
- בחלק גדול מן הדוגמאות שלעיל ה"א הידיעה מצטרפת לאיבר הראשון בצירוף שמני או צירוף שם תואר. נבחן למשל את דוגמאות 32 ו-42:
32. אם אנחנו רוצים להחזיר לויקי כנאפו את **המעט כבוד שעוד נשאר לה**.
42. לצידה פועלת "הסדנא של ג'ואל רובשון", **הזולה יותר**, אך **העדיין מאוד איכותית**.

91. glz.co.il

92. hwzone.co.il

93. metaplim.co.il

94. אבירמה גולן, העורבים, הספרייה החדשה, 2004, עמ' 31.

95. globes.co.il

96. פלג, העיר הפנימית (לעיל הערה 53), עמ' 129.

97. שם, עמ' 179.

בדוגמה 32 מופיע הצ"ש "המעט כבוד שעוד נשאר לה". גרעין הצ"ש הוא כבוד, אך אין זה האיבר הראשון בצ"ש. האיבר הראשון הוא הכמת מעט, וה"א הידיעה מצטרפת לכמת, לא לגרעין השמני. הצ"ש כולו מיועד (כפי שניתן לראות מהופעתה של את, סמן המושא הישיר המיועד), אך תווית הידוע מצטרפת לצ"ש כולו באמצעות הצטרפות לאיבר הראשון שבו, ולא לגרעין הצ"ש.

בדוגמה 42 מופיעים שני לוואים שהם צירופי שמות תואר. ה"א הידיעה מופיעה על כל אחד מצירופי הלוואי. הלוואי הראשון, הזולה יותר, פותח בגרעין שם התואר זולה, וה"א הידיעה מצטרפת למילה זו. הלוואי השני פותח בתואר פועל ולא בגרעין שם התואר. ה"א הידיעה מצטרפת לאיבר הראשון בצירוף זה, תואר הפועל עדיין, ולא לגרעין. ההקבלה בין שני הלוואים מראה, כי ה"א הידיעה מצטרפת בכל אחד מן הלוואים לצירוף התוארי כולו, באמצעות הצטרפות לאיבר הראשון שבו.

גם הצטרפותה של ה"א הידיעה למבני שם מספר מלמדת כי היא מצטרפת לאיבר הראשון בצירוף הבלתי מיועד. בדוגמה 39 מופיע הצירוף "השבעה ביצועים ששמענו". שם המספר מופיע כאן בצורתו הפרודה שבעה, הצורה המצטרפת לשם עצם בלתי מיועד, ולא בצורתו החבורה שבעת, זו המצטרפת לשם עצם מיועד. מכאן שהצירוף "השבעה ביצועים ששמענו" נוצר על ידי הוספת ה"א הידיעה לצירוף שם מספר בלתי מיועד, ולא על ידי הזזת ה"א הידיעה משם העצם לשם המספר.

נוסף על הצטרפות ברמת הצ"ש והצש"ת ה"א הידיעה מצטרפת למבני יאחוי, לפסוקיות ולהרכבים הבנויים מש"ע+ש"ת. בכל המקרים האלה ה"א הידיעה מצטרפת פעם אחת, לאיבר הראשון שבמבנה.

5.2.1 צירוף יאחוי (סינרטי וא-סינרטי)

52. גם הוא יגלה זווית מרתקת של המטבח הירושלמי-ישראלי דרך עיניהם

הקרובות-רחוקות של אוטולנגי ותמימי.⁹⁸

53. אתה מדבר מתוך עמדה מאד ביקורתית, שאיפיינה במשך השנים גם את

המאבק התרבותי-פוליטי שלך.⁹⁹

54. המשא ומתן הקואליציוני תקוע: "הצדדים מתבצרים בעמדתם".¹⁰⁰

55. היכולת העצמית לפצח משהו מורכב, מתיחת השרירים האינטלקטואלית,

משחק החתול-עכבר מול הסופר...¹⁰¹

56. במשך השנה וחודש... הצליחו ששת הגברים וארבע הנשים הללו... לאהוב

ולהתעלס, לנהל מריבות, לחגוג את חג הפורים ולערוך ליל סדר.¹⁰²

98. רונית ורד, פינת אוכל, הארץ, 4.1.2013.

99. בן שלו, הארץ, גלריה ראש השנה, 16.9.2012, עמ' 32.

100. news.walla.co.il

101. גלסנר, "למה צריך ספרות גבוהה?" (לעיל הערה 70).

102. נרי לבנה, "משפחת הזוחלים", הארץ, 27.2.2004, מוסף, עמ' 26.

5.2.2 פסקיות

57. וחשבתי ששכא, למרות מראה הלא-שמה-זין-שלה, עוד תשחק אותה בגדול.¹⁰³
58. האני-מאמין שלי כמורה.¹⁰⁴
59. לפעמים מתעלים על הלא-בא-לי הזה ופשוט ממשיכים.¹⁰⁵

5.2.3 צירוף שם תואר הגזור מהרכב

60. מערך הייעוץ הבית-ספרי.¹⁰⁶
61. מתכונים ומאכלים מהמטבח המזרח תיכוני.¹⁰⁷

5.2.4 צירוף ש"ע+ש"ת

62. הכנתי טוסט לאחי ונגמרה הגבינה צהובה.¹⁰⁸
63. לכולם יש טענות נגד העובדים זרים.¹⁰⁹
64. מלאו את הפרטים אישיים שלכם.¹¹⁰
65. בהמשך היום, באותו דוכן, ישתמשו במחבת העגולה של הסיגון עמוק להכנת ציפס.¹¹¹
66. עלות החדר זוגי 146 פאונד.¹¹²
67. המלחמה הגדולה בין גבינה לבנה לקוטג' – הצד של הגבינה לבנה.¹¹³
68. די נדהמתי לראות עד כמה העוזר אישי + דובר שלה, גיל מסינג (בן 24!), מקבל חופש פעולה.¹¹⁴
69. גם המכרז למשרת העוזר אישי לראש העירייה צבר פופולריות בקרב צעירים רבים.¹¹⁵
70. נגמרה המכירה פומבית.¹¹⁶
71. אל תחמיצו את המבצעים המשתלמים ביותר בתחום האוכל סיני מהיר.¹¹⁷

103. פלג, העיר הפנימית (לעיל הערה 53), עמ' 84.

104. yozmotgroup.co.il

105. mekusharim.walla.co.il

106. psagot.org.il

107. rotev.co.il

108. stips.co.il

109. יש עם מי לדבר, גל"צ, 24.7.2003.

110. sosimple.co.il < בניית אתרים.

111. masa.co.il

112. israblog.nana10.co.il

113. facebook.com

114. israblog.nana10.co.il

115. nrg.co.il

116. facebook.com

117. groupon.co.il

דוגמאות 60–61 מכילות שם תואר שנוצר מהצטרפות של סיומת הגזירה -י להרכב: הרכב סמיכות ב-60 (בית ספר), והרכב ש"ע+ש"ת ב-61 (המזרח התיכון). בשני המקרים סיומת הגזירה מצטרפת להרכב בצורתו הבלתי מיודעת, וה"א הידיעה מצטרפת להרכב כולו בתחילתו. במקרים אלו לא קיימת חלופה אחרת, תקנית, בעברית בת ימינו. זאת בשונה מלשון המקרא, שבה מופיעים צירופים כגון ישי בית הלחמי (שמואל א טז 58), יְהוֹשֻׁעַ בֵּית־הַשֹּׁמֶשׁ (שם ו 14), שבהם ה"א הידיעה מצטרפת לסומך אף שסיומת הגזירה גוזרת שם תואר מההרכב כולו (אדם מבית לחם או מבית שמש).

גם הדוגמאות בקטגוריית ההרכבים הבנויים מצירוף ש"ע+ש"ת (דוגמאות 62–71) הן מעניינות. כפי שצינו לעיל, קטגוריית המעמד משתתפת בתהליכי התאם דקדוקי כמו קטגוריות נטייה אחרות של השם (המין והמספר): ה"א הידיעה מצטרפת לשמות תואר וכינויי רמז המלווים גרעין מיודע. מדוגמאות 62–71 עולה, כי מתחולל שינוי בקטגוריות ההתאם בעברית. בעוד שצורני המין והמספר אכן מופיעים הן על הגרעין והן על הלוואי של ההרכב (מכירה פומבית, עובדים זרים), ה"א הידיעה מצטרפת פעם אחת להרכב כולו בתחילתו ואינה מופיעה על כל אחד מהרכיבים (המכירה פומבית, העובדים זרים). כלומר ה"א הידיעה מראה כאן תפוצה שונה מזו של צורני שתי הקטגוריות האחרות שמשתתפות בתהליכי ההתאם בצירוף השמני. דוגמאות אלו אינן שכיחות מאוד; רוב החיפושים במנועי חיפוש אלקטרוניים מעלים הרכבים שבהם ה"א הידיעה משתתפת בתהליכי ההתאם. מצד שני, הרכבים שבהם ההתאם ביידוע אינו נשמר כבר אינם נדירים יותר. ניתן למצוא דוגמאות לא מעטות לכך; הדוגמאות המופיעות כאן הן רק מדגם קטן מהדוגמאות המצויות ברשת ומעידות על שינוי משמעותי בתהליכי ההתאם הדקדוקי ביידוע בעברית.

5.3 ה"א הידיעה כנושאת הטעמה

ה"א הידיעה, כצורך חבור פרוקליטי, אינה מוטעמת. אך ישנו מבנה לשוני אחד שבו היא מקבלת הטעמה, ופעמים רבות היא אף מבוטאת כנפרדת מהמילה שאליה היא מצטרפת. מבנה לשוני זה הוא: ה-X בה"א הידיעה. ההפרדה הפרוזודית באה לידי ביטוי בכתב באמצעות מקף, קו תחתון או גרשיים בין ה"א הידיעה לבסיס, כפי שמראות הדוגמאות שלקמן:

72. חודשיים שלמים היא מקטרת על זה שהבת דודה שלה החליטה להתחתן דווקא בערב ההופעה של מדונה, ואיך זה שהיא, ה- מעריצה, בה"א הידיעה, צריכה להפסיד את ההופעה לה חיכתה כל חייה.¹¹⁸
73. ובכלל על הפלטפורמה המופלאה הזאת שלא ממש ייחסתי אליה חשיבות

118. baligam.co.il. ה- מעריצה נכתב כך במקור.

לפני המסע ולמה עכשיו אני חושבת שזאת הפלטפורמה של הפייסבוק בה' הידיעה.¹¹⁹

74. האיום המוסלמי הוא למעשה האיום של החזרה של "ה"סדר הסימבולי בה"א הידיעה.¹²⁰

75. אני פשוט רוצה לומר לכם, מי שמחפש מקום איכותי עם יחס אדיב ואישי ברמת הזוכרים את השם שלך ומדברים איתך אישית וגם בטלפון וכו', בקיצור שירות יוצא מהכלל, והדפסה איכותית ברמות שאין לתאר, זה ה_בה"א הידיעה, המקום בשביל זה.¹²¹

76. אם הממשי הוא המפלצתי, זה שאין לו פשר, הרי הוא מסולק מאחורי ה־חוק בהא־הידיעה/ שם־האב.¹²²

ההפרדה הפרוזודית מתבטאת גם בהיעדר ההבלעה של ה"א הידיעה המוטעמת במילת יחס קודמת:

77. חנוך, שעם השנים הפך לְהִמוּמָחָה למחשבים, מתנדב כיום באורט ועוזר לתלמידים לקראת בחינות הבגרות.¹²³

מאיה אגמון־פרוכטמן מתייחסת למבנה זה במחקרה משנת 1982: "בתקופה מסוימת רווחה בארץ הקריאה המפליגה המדגישה את תווית הה"א ומוסיפה ב'ה"א הידיעה', למשל: הוא ה־מורה ב'ה"א הידיעה'. לא שמעתי לאחרונה ביטוי זה, וייתכן שחלף מלשון הסלנג, כביטויי סלנג אחרים, שמשתנים עם התקופות".¹²⁴ חיפוש עדכני (ספטמבר 2012) של מבנה זה בגוגל העלה אלפי תוצאות. אמנם ייתכן שחלק מהתוצאות אינן רלוונטיות (כפי שקורה לעתים קרובות בחיפושים במנועי חיפוש שונים), אך עדיין ניתן להסיק מהתוצאות לעיל כי ישנן דוגמאות רבות לשימוש במבנה זה בעברית בת ימינו. מכאן שכיום המבנה נמצא בשימוש נרחב בקרב דוברי השפה. במבנה זה חוברים שני תהליכי שינוי. האחד, עלייה בעצמאות הפונולוגית של ה"א הידיעה; השני הוא הרחבת הפונקציות של ה"א הידיעה. במבנים אלו הצורך אינו מציין יידוע בלבד, אלא את ערך ההפלה. השם שהוא מלווה מוצג כדוגמה המופתית והמובהקת ביותר לקטגוריה מסוימת. שני תהליכים אלו פועלים בכיוון אחד של שינוי – הגברת מידת העצמאות של הצורך ביחס לבסיס.¹²⁵

119. askpavel.co.il

120. naiweld.wordpress.com

121. d-spot.co.il

122. cafe.themarker.com

123. שולמית לפיד, טעות אנוש, ירושלים 2012, עמ' 29.

124. אגמון־פרוכטמן 1982, עמ' 49.

125. הרחבת משמעות היידוע לערך ההפלה מוכרת באנגלית (הורן ואבוט בדפוס) ובכלל בשפות שבהן צורך היידוע הוא צורך עצמאי המצטרף לצירוף השמני כולו.

לסיכום, השינוי בהתנהגותה של ה"א הידיעה בעברית בת ימינו אינו מצטמצם רק להופעתה בצמידות לנסמך במבני סמיכות מסוימים. ה"א הידיעה מצטרפת למגוון של בסיסים. פעמים רבות היא מצטרפת לצירוף תחבירי ולא למילה; במבנה אידיומטי מסוים היא מוטעמת ומקבלת פונקצייה של הפלגה, ולעתים היא אינה משתתפת בתהליכי התאם דקדוקי. האם ניתן להצביע על איזה שהוא קו המשותף לכל תהליכי השינוי האלה? אנו סבורות שתהליכים אלו מצביעים על שינוי בחיבור שבין ה"א הידיעה לבסיס שאליו היא מצטרפת. ה"א הידיעה נהיית פחות חבורה לבסיס. היא אמנם עדיין צורן חבור, אך נראה שהיא הופכת להיות צורן עצמאי יותר. במילים אחרות, היא הופכת מצורן חבור המתפקד כמוספית נטייה לצורן חבור המתפקד כמוספית תחבירית, או צורן קליטי. כדי לבסס קביעה זו, יש לבחון מהם ההבדלים בין שני סוגי צורנים חבורים אלו.

6. מעמדה המורפולוגי של ה"א הידיעה: מוספית נטייה או צורן קליטי?

6.1 ההבחנה בין מוספיות נטייה לצורנים קליטיים

מורפמות חבורות בשפה אינן בהכרח עשויות מקשה אחת. בספרות הבלשנית נהוג להבחין בין שני סוגים של מורפמות חבורות: מוספיות (affixes)¹²⁶ ומוספיות תחביריות או צורנים קליטים (clitics). שני סוגים אלו של מורפמות נבדלים זה מזה בכמה תכונות, הנוגעות למידת העצמאות/חבירות של המורפמה ביחס לבסיס שלה. ההבחנה בין שני הסוגים אינה קלה, שכן בשניהם מדובר במורפמה שאינה עצמאית מבחינת היקרותה במשפט, והיא נסמכת על מורפמה או בסיס אחר. ככלל, צורנים קליטים עצמאיים יותר מצורני נטייה. עצמאות זו באה לידי ביטוי בהתנהגות מורפולוגית, תחבירית וסמנטית. זוויקי ופולום במאמדם המכונן על ההבחנה בין צורנים קליטים למוספיות מונים מספר תכונות המבחינות בין שתי הקטגוריות:

- א. מוספיות בררניות הרבה יותר מצורנים קליטים באשר לקטגוריה של הבסיס שאליו הן מצטרפות.
- ב. פערים שרירותיים בקבוצת ההצטרפות אופייניים יותר למוספיות מאשר לצורנים קליטים.
- ג. מופעים מורפר-פונולוגיים אידיוסינקרטיים ("יוצאי דופן") אופייניים יותר למוספיות מאשר לצורנים קליטים.
- ד. התנהגות סמנטית אידיוסינקרטית אופיינית יותר למוספיות מאשר לצורנים קליטים.¹²⁷

126. המוספיות נחלקות למוספיות נטייה ומוספיות גזירה. לצורך ההבחנה בין מוספיות לצורנים קליטים מוספיות הנטייה הן הרלוונטיות, שכן הן, כמו הצורנים הקליטים, משתתפות בתהליכים ומבנים תחביריים או מושפעות מהם.

127. זוויקי ופולום 1983.

בספרות הוצעו כמה קריטריונים נוספים להבחנה:
 ה. מוספיות מצטרפות לקטגוריה לקסיקלית (lexical category), כלומר למילה או לבסיס, ואלו צורנים קליטים מצטרפים לצירוף תחבירי (phrasal category).
 ו. צורני נטייה של קטגוריות מסוימות המשתתפות בתהליכי התאם דקדוקי נגררים (spread) על פני יותר מאלמנט אחד בצירוף. צורנים קליטים אינם משתתפים בתהליכי התאם, ומופיעים רק על אלמנט אחד בצירוף.
 ז. במבני איחוי מוספיות נטייה מופיעות על כל אחד מהרכיבים המאוחדים, ואילו צורנים קליטים מיתוספים פעם אחת לכל המבנה, ואינם מופיעים על כל אחד מהרכיבים.¹²⁸

6.2 ה"א הידיעה: מוספית נטייה או צורן קליטי?

בהסתמך על הקריטריונים המוצעים לעיל, האם ה"א הידיעה מאופיינת כמוספית נטייה או כצורן קליטי? שולי וינטנר טוען כי ה"א הידיעה מתנהגת כמוספית ולא כצורן קליטי. להלן טיעונו:

א. מופעים מורפר-פונולוגיים אידיוסינקרטיים ("יוצאי דופן") אופייניים יותר למוספיות מאשר לצורנים קליטים. לה"א הידיעה לפחות שני מופעים פונולוגיים: ha-, he-. מופעים אלו הותנו בסביבות פונולוגיות שונות בתקופות קדומות של העברית, אך במערכת הפונולוגית של העברית בת ימינו ההתניה הפונולוגית נעלמה, וההתניה כיום היא לקסיקלית. בנוסף, מציין וינטנר, הוספת ה"א הידיעה למילה ארץ גורמת לשינוי פונולוגי בבסיס: ¹²⁹erec > ha-'arec.

ב. התנהגות סמנטית אידיוסינקרטית אופיינית יותר למוספיות מאשר לצורנים קליטים. אף שה"א הידיעה מקודדת את קטגוריית היידוע בעברית, אין זהות בין המעמד הצורני לפירוש הסמנטי. לדוגמה, צירוף כגון ילד זה הוא בעל ציון מיועד, אך אינו מכיל את ה"א הידיעה. כך גם שמות פרטיים רבים, שהם מיועדים ללא הצטרפות ה"א הידיעה. בנוסף, בהקשרים רבים שם עצם מופשט מקבל פירוש דומה אם מלווה הוא בה"א הידיעה ואם לאו: "(ה)עישון מזיק לבריאות".¹³⁰
 ג. מוספיות הן הרבה יותר ברגניות מצורנים קליטים באשר לקטגוריה של הבסיס

128. מילר 1992. ראוי לציין כי בספרות הבלשנית יש קריטריונים שונים להגדרת צורנים קליטים, וכן יש הבחנות בין סוגים שונים של צורנים קליטים. ריצ'רד קיין, למשל, במחקרו על צורנים קליטים בצרפתית (1975), מבחין בין צורנים קליטים בעמדת נושא וצורנים קליטים בעמדת מושא.

129. יתרה מזאת, כפי שציין קורא-מערך אנונימי, ישנה הבחנה אידיוסינקרטית בין הָאָרֶץ (ישראל) לבין הָאָרֶץ (כל ארץ שהיא). גם התנהגות זו אופיינית יותר למוספיות מאשר לצורנים קליטים.

130. האידיוסינקרטיות היא למעשה פחותה מכפי שווינטנר מתאר. הראינו לעיל כי הצטרפות ה"א הידיעה במקרים אלה מותנית תחבירית, וצפויה בדרך כלל רק בעמדת נושא: "רופא אינו ממליץ על (*ה)עישון" יתר על כן, הוספת ה"א הידיעה אינה חסרת משמעות סמנטית. "עישון מזיק לבריאות" מזהיר מפני סכנה למעשנים עצמם (כלומר פעולת העישון מזיקה לאלו שמבצעים אותה), ואילו "העישון מזיק לבריאות" מזהיר מפני סכנה לכלל הציבור, ולא רק למעשנים עצמם, כתוצאה מפעולת העישון.

שאליו הן מצטרפות. ה"א הידיעה מצטרפת לקטגוריית השמות: שמות עצם, שמות תואר, שמות מספר וכינויי רמז. היא אינה מצטרפת למילות יחס או לתוארי פועל, למשל.

ד. התנהגות במבני איחוי: ה"א הידיעה מופיעה על כל אחד מהשמות המרכיבים מבנה איחוי. התנהגות זו אופיינית לצורני נטייה, ואינה מחויבת בצורנים קליטים:

78. א. קניתי ספר ומחברת.

ב. קניתי את הספר והמחברת.

79. א. עיניים גדולות וירוקות.

ב. העיניים הגדולות והירוקות.¹³¹

לצד האפיונים שמביא וינטנר ניתן להצביע על שני אפיונים נוספים: ה. פערים שרירותיים בקבוצת ההצטרפות אופייניים יותר למוספיות מאשר לצורנים קליטים. ה"א הידיעה מצטרפת לשמות פרטיים מסוימים אך לא לאחרים, כפי שהראינו לעיל.

ו. צורני נטייה של קטגוריות מסוימות משתתפים בתהליכי התאם דקדוקי. ה"א הידיעה אכן משתתפת בתהליכי התאם דקדוקי: שמות תואר מתאימים לשם העצם שהם מלווים במין, במספר ובירודע.

מסקנתו של וינטנר היא, כי ה"א הידיעה מאופיינת בתכונות המאפיינות מוספיות ולא צורנים קליטים. לפיכך, מסכם וינטנר, ה"א הידיעה היא מוספית נטייה המצטרפת לקטגוריה לקסיקלית, ולא צורן קליטי המצטרף לצירופים תחביריים.¹³²

אנו מבקשות לטעון, כי תהליכי השינוי בהתנהגותה של ה"א הידיעה שסקרנו לעיל מחייבים ניתוח מחודש של מעמדה המורפולוגי של ה"א הידיעה. ישנם מספר אפיונים שבהם היא מראה התנהגות האופיינית יותר לצורנים קליטים מאשר למוספיות נטייה: – היא נהיית פחות בררנית בבחירת הבסיס שאליו היא מצטרפת. חוסר בררנות מאפיין צורנים קליטים ולא מוספיות נטייה.

– פעמים רבות היא מצטרפת לצירופים ולא למילים, התנהגות האופיינית לצורנים קליטים.¹³³

– לעתים היא אינה משתתפת בתהליכי התאם דקדוקי, ואינה מופיעה על כל אחד מהרכיבים של מבני איחוי. אמנם התנהגות זו עדיין אינה נפוצה מאוד, אך היא מצויה בשימוש בקרב הדוברים, כפי שמראות דוגמאות 52–56 ו-62–71 לעיל.

– לעתים היא מקבלת הטעמה. אפיון זה אינו נכלל על פי רוב כמבחין בין צורנים קליטים למוספיות נטייה. אלו גם אלו בדרך כלל אינם עצמאיים מבחינה פונולוגית, ונסמכים על בסיס אחר. אך נראה לנו שההגייה המיוחדת של ה"א הידיעה במבנה

131. וינטנר 2000.

132. לא כל החוקרים מתייחסים לה"א הידיעה כאל מוספית נטייה בעברית בת ימינו. שורצולד (2002), למשל, מתייחסת לה"א הידיעה כצורן תחבירי בלבד.

133. הבחנה זו מוזכרת כבר אצל סילוני (2001).

"הוא ה־X בה"א הידיעה" הולכת בד בבד עם תהליכי השינוי האחרים, שמהותם הגרלת העצמאות של הצורך החבור ביחס לבסיסו.

– השקיפות הסמנטית של ה"א הידיעה עולה, ומצטמצם הפער שבין היידוע לבין הציון המידוע; כלומר מצטמצם הפער בין ההיבט הצורני להיבט הסמנטי של היידוע. תפקודן של מוספיות נטייה בנוי לעתים קרובות סביב ליבה של משמעות, אשר מוכללת ליצירת הבחנה פורמלית שאינה קשורה דווקא לאותה המשמעות. מוספית הנקבה, למשל, מתפרשת במשמעות של נקבה בחלק מן הלקסיקון, אולם קטגוריה זו פורמלית בלבד כאשר מדובר במושגים דוממים. כך גם תפוצתה של ה"א הידיעה כמוספית אינה מוסברת לחלוטין על ידי הסמנטיקה שלה, אלא היא במקרים רבים חלק מהבחנה צורנית ללא קשר לציון מידוע. החרב אינה בעלת ציון מידוע בתוך ההרכב דג החרב, ויידועה משמש ליידע את ההרכב כולו, אשר רק הוא מועמד להיות בעל ציון מידוע. כאשר תווית היידוע מצטרפת להרכב כולו, הורג־חרב, גוברת ההתאמה שבין ההיבט הצורני של היידוע לבין הסמנטיקה של הציון המידוע. נראה, אם כך, כי ה"א הידיעה בעברית בת ימינו מפגינה התנהגות מעורבת. היא מאופיינת באידיוסינקרטיות פונולוגית וסמנטית ובפערים שרירותיים, ועל פי רוב משתתפת בתהליכי התאם ומופיעה על כל רכיבי מבנה האיחוי; בכך היא מתנהגת כמוספית נטייה. אך היא מגלה בררנות פחותה מבעבר באשר לבסיס שאליו היא מצטרפת: פעמים רבות היא מצטרפת לצירופים, ולעתים אינה נגררת בתהליכי התאם או בצירופי איחוי; בכך היא דומה יותר לצורנים קליטים. התנהגות מעורבת זו מראה, כי אנו נמצאים בעיצומו של תהליך שינוי במעמדה של ה"א הידיעה. היא כבר אינה מוספית נטייה טיפוסית, אך עדיין אינה מתנהגת כצורך קליטי טיפוסי. תהליכי שינוי בשפה עשויים לארוך זמן רב. ההתנהגות המעורבת של ה"א הידיעה מאפשרת לנו לבחון את תהליך השינוי בזמן אמת.

7. אפיון השינוי: דה־גרמטיזציה

השינוי שחל בה"א הידיעה נוגע למעמדה כצורך חבור ביחס לבסיס שאליו היא מצטרפת. נראה כי ה"א הידיעה הופכת להיות עצמאית יותר ביחס לבסיסה. האם תהליך שינוי שכזה תועד גם בשפות אחרות? האם ניתן ללמוד ממנו לגבי טיבם וסיווגם של תהליכי שינוי באופן כללי? תהליכי שינוי הנוגעים למעמד של מורפמות דקדוקיות נכללים פעמים רבות תחת מסגרת־העל של תהליכי גרמטיזציה. אנו נבקש להראות כי התהליך שבו עסקינן דווקא הפוך לתהליך של גרמטיזציה; זוהי דה־גרמטיזציה. גרמטיזציה, מונח שטבע אנטואן מאייה, מתייחס למכלול של תהליכי שינוי בשפה שתוצאתם היא הפיכת אלמנטים לקסיקליים לאלמנטים דקדוקיים, והפיכתם של אלמנטים דקדוקיים פחות לאלמנטים דקדוקיים יותר.¹³⁴

134. מאייה 1912. הגדרה שמרכיב לצטט אותה לתיאור מכלול תופעות זה ניתנה על ידי קורילוביץ'

מכלול זה כולל תהליכים מקבילים ברמות הלשוניות השונות – פונולוגיה, מורפולוגיה, תחביר, סמנטיקה ופרגמטיקה. מבחינה סמנטית תהליך הגרמטיזציה מאופיין פעמים רבות ב"דה-סמנטיזציה" או "דהייה" (bleaching) של המשמעות הלקסיקלית. מבחינה פונולוגית מילים עצמאיות מאבדות סגמנטים פונולוגיים, מתקצרות והופכות להיות נסמכות על מילה אחרת. מבחינה תחבירית נמצא לעתים קרובות שינוי בתפוצה: הסכיבות התחביריות שבהן האלמנט יכול להופיע הופכות להיות מוגבלות יותר ומחויבות. לעתים קרובות גם נמצא שינוי בקטגוריה התחבירית, מקטגוריה פתוחה יותר (כגון חלקי דיבר ראשיים – שם עצם, פועל ושם תואר) לקטגוריה מוגבלת יותר (תואר פועל, מילת יחס או מילות תפקוד אחרות). גם המעמד המורפולוגי משתנה – ממורפמה פרודה לחבורה, וממורפמה דקדוקית פחות למורפמה דקדוקית יותר.¹³⁵

מקובל לייצג תהליכי גרמטיזציה כעין מסלול לאורך זמן, באמצעות הסכמה הזאת:¹³⁶

מילת תוכן < מילת תפקוד < צורן קליטי < מוספית מורפולוגית

סכמה זו מגלמת כמה אפיונים של תהליכי גרמטיזציה. ראשית, זהו תהליך הדרגתי ורב-שלבי, כאשר כל מרכיב בסכמה עצמאי פחות ודקדוקי יותר מהמרכיב שקודם לו. ישנן דוגמאות לתהליכי שינוי שעברו את כל השלבים. היווצרות זמני נטיית הסופיות במערכת הפועל בשפות השמיות המערביות היא דוגמה לכך. השמית המקורית לא כללה עד כמה שידוע נטיית סופיות בפועל, כפי שמעיד חסרונה של נטייה כזו באכדית. אולם עם הזמן התאחו כינויי הגוף הנושאים במשפטים שמניים, שמוקמו אחרי הפרדיקט, והפכו לכינויים חבורים. הדבר מופיע בנטייה הסטטיבית באכדית (permansive), שהיא שמנית. למשל, בדוגמה 'šebir-a-ta' 'שָׁבִיר אַתָּה' הפך הכינוי העצמאי 'atta' 'אתָּה' לכינוי חבור, אשר עדיין איננו מוספית נטייה כיוון שהוא ניתן להפרדה במקרים מסוימים.¹³⁷ בשפות השמיות המערביות התפתחו הכינויים החבורים למוספיות נטייה שאינן ניתנות עוד להפרדה מהפרדיקט, וכך בכך, עם שינוי בתנועות הפנימיות, הפכה הנטייה הסטטיבית לנטייה פועלית-דינמית; התוצאה

"Grammaticalization consists in the increase of the range of a morpheme : (עמ' 52) (1965), advancing from a lexical to a grammatical or from a less grammatical to a more grammatical status"

135. הספרות על תהליכי גרמטיזציה היא ענפה ורחבה. כמה מקורות מפתח המביאים סקירה נרחבת על הנושא הם הופר וטראוגוט 2003; בייבי ופליוקה 1985; בייבי, פרקינס ופליוקה 1994; היינה ורה 1984; היינה וקוטבה 2002; להמן 1985; הנ"ל 1995. על תהליכי גרמטיזציה בשפות השמיות ראה רובין 2005.

136. הופר וטראוגוט 2003, עמ' 7.

137. הונגרד 1997, עמ' 219–225.

בעברית, למשל, היא שברת¹³⁸. יש כאן אפוא מעבר לכל אורך הסקלה, ממילות תוכן (כינויי הגוף) דרך צורנים קליטים למוספיות נטייה.

דוגמה נוספת היא היווצרות סיומות נטיית העתיד בצרפתית. הפועל הצרפתי chanterai ('אני אשיר') הוא גלגול רב-שלבים של הצירוף הפעיל cantare habeo ('יש לי [דבר-מה] לשיר') בלטינית. הפועל habere ('to have') הלטיני, שמשמעותו המקורית היא של שייכות וקניין, הפך לפועל דקדוקי שמשמעותו צורך, ולאחר מכן הפך לציין זמן עתיד. השינוי הסמנטי לווה גם באיבוד העצמאות הפונולוגית והמורפולוגית. פועל העזר החל להישען על הפועל המשלים. השלב האחרון של התהליך היה הפיכתו לסיומות נטייה (-ai) לציין זמן העתיד¹³⁹.

דוגמה ערכנית היא השינוי שחל במעמדה של המילה bidd- ('ברצון') בדיאלקטים פלסטיניים שונים של הערבית. מילה זו, שמשמעותה המקורית היא ציון רצון, החלה לציין גם כוונה ולאחר מכן גם זמן עתיד בדיאלקטים מסוימים¹⁴⁰. כיום, למשל, בדיאלקט של נצרת וחיפה התקצרה הצורה והפכה לצורן פרוקליטי המציין זמן עתיד: dyokel במקום biddo yokel ('הוא יאכל').

נוסף על הרב-שלביות סכמת הגרמטיקליזציה של הופר וטראוגוט מייצגת בצורה גרפית גם כיווניות. כל שלב בתהליך קודם (מבחינה זמנית) לשלב העוקב. כיוון השינוי, מפחות דקדוקי ליותר דקדוקי, תועד בכל כך הרבה מקרים ובמגוון רחב מאוד של שפות ומשפחות של שפות¹⁴¹, עד שהוא הוצע כמנגנון אוניברסלי המאפיין תהליכי שינוי בשפה. על פי עיקרון זה, שזכה לכינוי השערת החד-כיווניות (uni-directional hypothesis), שינויים בשפה תמיד יהיו לכיוון הדקדוקי; כלומר אלמנט יהפוך מלקסיקלי לדקדוקי יותר, ומאלמנט עצמאי לפחות עצמאי.

השערת החד-כיווניות הופיעה בניסוחים שונים אצל חוקרים שונים, ועוררה מחלוקות ודיונים רבים¹⁴². בגרסתה החזקה השערה זו מנבאת כי לא ייתכן שינוי בכיוון ההפוך; כלומר לא ייתכן שינוי לשוני שבו אלמנט לשוני הופך לעצמאי יותר ודקדוקי פחות. כריסטיאן להמן טבע לראשונה את המושג degrammaticalization כמונח המייצג שינוי בכיוון המנוגד להשערת החד-כיווניות. הוא טען ששינוי כזה בלתי אפשרי, ולכן המונח שטבע מציין, אליבא דלהמן, תופעה שאינה קיימת ושאינה יכולה להיות קיימת¹⁴³. אולם משנות התשעים של המאה העשרים התרחב הדיון בהשערת החד-

138. סקירה על כך ניתן למצוא בין היתר אצל קסטלינו 1962; חצרון 1976; רוזן 1985; קוק 2001.

139. פליישמן 1982. חשוב להרגיש, כי במקרים רבים תהליך השינוי אינו כולל את כל השלבים. ישנם מקרים שבהם מילת תוכן הופכת לשמש כמילת פונקציה ואף בצורן קליטי, אך אינה הופכת למוספית נטייה. כמו בכל מקרה של שינוי לשוני לא ניתן לנבא מראש האם יחול השינוי, והאם יעבור את כל שלבי השינוי או רק כמה מהם (הופר וטראוגוט 2003, עמ' 131).

140. פיאמנטה 1964.

141. ראה לדוגמה היינה וקוטבה 2002.

142. ראה לדוגמה הופר וטראוגוט 2003 לסקירה על המחלוקות סביב השערה זו.

143. להמן 1995.

כיווניות ובאפשרויות להפרכתה, והובאו מגוון של תופעות שלכאורה נראה שהן מפרות את עקרון החד-כיווניות. התגובות לתופעות אלו היו שונות.¹⁴⁴ היו שטענו שרוב התופעות אינן מפרות למעשה את עקרון החד-כיווניות, והן מדגימות תהליכים שאינם קשורים בגרמטיזציה. אחרים טענו שאכן ישנן תופעות של דה-גרמטיזציה אך הן מועטות ואקראיות, ולכן אינן יכולות לשפוך אור על תופעת הגרמטיזציה והשערת החד-כיווניות. והיו חוקרים שניסו לבחון, אם ניתן למצוא מכנה משותף לכל התופעות שהובאו כדוגמאות לדה-גרמטיזציה.

אחת החוקרות שבחנו לעומק מגוון של תהליכי שינוי בשפות שונות שהוצעו כדוגמאות נגד להשערת החד-כיווניות וניסתה לאפיין תהליכים אלו היא מוריאל נורדה. נורדה טוענת שתופעות של דה-גרמטיזציה אכן קיימות, וניתן לאפיין אותן ולסווג אותן. היא מציעה סיווג של תופעות דה-גרמטיזציה לשלושה סוגים עיקריים: א. degrammation: שינוי שבו מילת תפקוד בסביבה לשונית מסוימת מנותחת מחדש כשייכת לקטגוריה של מילת תוכן, רוכשת תכונות מורפו-סינטקטיות האופייניות לקטגורית מילת התוכן ורוכשת תוכן סמנטי-לקסיקלי.

ב. debonding: תהליך שבו מורפמה חבורה הופכת להיות מורפמה פרודה.

ג. deinflectionalization: שינוי שבו מוספית נטייה בסביבה לשונית מסוימת רוכשת פונקצייה חדשה והופכת להיות צמודה פחות לבסיס מבחינה מורפולוגית.¹⁴⁵ ניתן למקם סוגים אלו על מסלול התפתחותי ההפכי למסלול הגרמטיזציה שהוצג בסכמה הקודמת:

מוספית מורפולוגית < צורן קליטי (deinflectionalization)

צורן קליטי < מילת תפקוד (debonding)

מילת תפקוד < מילת תוכן (degrammation)

ייצוג גרפי זה מראה הבדל מהותי בין תהליכי גרמטיזציה לתהליכי דה-גרמטיזציה. בעוד שתהליכי גרמטיזציה הם פעמים רבות רב-שלביים, ואלמנט לקסיקלי יכול להתגלגל בסופו של דבר למוספית נטייה, תהליכי דה-גרמטיזציה, לדברי נורדה, הם חד-שלביים; כלומר מדובר תמיד בשינוי הכולל רק מעבר משלב אחד לשלב הסמוך לו, ולא יותר מכך. לדבריה, תהליך שינוי הכולל שני שלבי שינוי או יותר לא תועד בשום שפה שהיא. בנוסף, תהליכי דה-גרמטיזציה לא בהכרח מתרחשים בעת ובעונה אחת בכמה רמות לשוניות כמו תהליכי גרמטיזציה. ישנן דוגמאות לתהליכים שבהם השינוי התרחש ברמה לשונית אחת בלבד; למשל, ברמה המורפולוגית – הפיכת צורן נטייה לקליטי, אך ללא שינוי ברמה הסמנטית או הפונולוגית.¹⁴⁶ כדי לבחון אם תהליך מסוים הוא דוגמה לגרמטיזציה או לדה-גרמטיזציה יש צורך

144. ראה דיון אצל הספלאמאט' 1999; נורדה 2010.

145. נורדה 2009; הנ"ל 2010.

146. נורדה 2010.

לנסח קריטריונים ברורים להחלטה אם אלמנט מסוים הופך להיות דקדוקי יותר ועצמאי פחות (ואז לפנינו תהליך של גרמטיזציה) או שהוא הופך להיות דקדוקי פחות ועצמאי יותר (ואז לפנינו תהליך של דה-גרמטיזציה). נורדה מסתמכת על פרמטרים שנוסחו בידי להמן¹⁴⁷ לקביעת מידת העצמאות של רכיב לשוני, ומראה כיצד ניתן להסתמך על פרמטרים אלו כדי לקבוע את כיווניות התהליך.

גרמטיזציה (להמן)	דה-גרמטיזציה (נורדה)	
איבוד של תוכן סמנטי; צמצום של סגמנטים פונולוגיים; אבדן תכונות מורפו-סינטקטיות	רכישת תוכן סמנטי; עלייה במספר הסגמנטים הפונולוגיים; רכישה של תכונות מורפו-סינטקטיות	integrity
מעבר מקטגוריה לקסיקלית לקטגוריה דקדוקית והפיכה לחלק מפרדיגמה מורפולוגית	מעבר מקטגוריה דקדוקית לקטגוריה לקסיקלית; "עזיבה" של פרדיגמה מורפולוגית	paradigmaticity
הפיכה לאלמנט מחויב בסביבות מורפו-סינטקטיות מסוימות	הפיכה לאלמנט אופציונלי בסביבות תחביריות מסוימות	paradigmatic variability
צמצום בתפקיד התחבירי	הרחבה של התפקיד התחבירי	structural scope
אבדן של גבולות לקסיקליים או מורפולוגיים, עלייה במידת הצמידות המורפו-סינטקטית	ירידה במידת הצמידות המורפו- סינטקטית, כלומר הפיכה של מוספיות נטייה לצורנים קליטים והפיכה של צורן חבור לצורן פרו	bondedness
הפחתה במידת העצמאות התחבירית	עלייה במידת העצמאות התחבירית	syntagmatic variability

החלתם של קריטריונים אלו על השינויים שחלו בתווית היידוע בעברית מלמדת כי אכן כיוון השינוי הוא מאלמנט עצמאי פחות לאלמנט עצמאי יותר, ושינוי זה מתבטא בכמה היבטים:

א. integrity: לא ניתן לומר כי ה"א הידיעה כצורן קליטי רכשה תוכן סמנטי חדש בהשוואה לה"א הידיעה בעבר, אולם תפוצתה החדשה מקטינה את הפער שבין ההיבט הצורני של היידוע לבין פירושו הסמנטי, ועל כן ניתן לומר כי יש עלייה במידה שבה היא מבטאת תוכן סמנטי. מבחינה פונולוגית אין עלייה במספר הסגמנטים הפונולוגיים. השימוש היחידי שניתן לנתחו כשינוי פונולוגי הוא האפשרות להטעמה של ה"א הידיעה בביטויים כגון "ה-X בה"א הידיעה".

ב. paradigmaticity: ה"א הידיעה הייתה חלק מקטגורית המעמד של השם. קטגוריה זו כללה מעמד נפרד (absolute), מעמד נסמך (construct), מעמד מיועד (emphatic). מערכת זו נשחקה בעברית בת ימינו, ולכן ניתן לטעון, שצורת המעמד המיועד כבר אינה חלק מפרדיגמה מורפוסנטקטית. עדות לכך היא יכולתה של ה"א הידיעה להצטרף לצורת הנסמך.

ג. paradigmatic variability: כפי שראינו, ה"א הידיעה כבר אינה מחויבת לחלוטין בתהליכי התאם; ישנם הרכבים של ש"ע+ש"ת שבהם ה"א הידיעה מופיעה לפני האלמנט הראשון בצירוף, אך לא לפני הלוואים.

ד. structural scope: ה"א הידיעה מצטרפת כיום גם לצירופים ולא רק למילים.
ה. bondedness: בתור צורן קליטי דרגת הצמידות שלה לבסיס פוחתת. דבר זה מתבטא גם בירידה בדרגת הסלקטיביות של ה"א הידיעה. כפי שהראינו, בעוד שבעבר היא הצטרפה רק לשמות, כיום היא מצטרפת למגוון רחב יותר של בסיסים.
ו. syntagmatic variability: אמנם ה"א הידיעה היא עדיין צורן חבור, אך לעתים היא באה לפני מילות תפקוד אחרות, כגון מילת יחס (הלפני אחרון, הלקראת סוף שנה). על פי קריטריונים אלו נראה, כי ניתן לאפיין את השינוי במעמדה של ה"א הידיעה כשינוי של דה-גרמטיזציה. זהו תהליך שבו כיווניות השינוי היא מאלמנט עצמאי פחות לאלמנט עצמאי יותר: הפיכתו של צורן נטייה לצורן קליטי (deinflectionalization). כפי שהראינו לעיל, גם תהליך זה עדיין לא הושלם: בסביבות מסוימות ובתנאים מסוימים ה"א הידיעה מתנהגת כמוספית נטייה, ובאחרות – כצורן קליטי. אך כיוון השינוי הוא ברור. מצד שני, התנהגותה של ה"א הידיעה במבנה ה"X בה"א הידיעה" מראה דרגת עצמאות גדולה אף מזו של צורן קליטי: הצורן מוטעם, והוא מקבל משמעות לקסיקלית יותר – 'הכי טוב/טיפוסי'. התנהגות זו מעלה את השאלה, האם תהליך הדה-גרמטיזציה הוא בהכרח חד-שלבי. על שאלה זו לא ניתן לענות כרגע, משום שההתנהגות העצמאית הזו מוגבלת למבנה אחד בלבד. אך היא מעלה אתגר לתאוריות של תהליכי דה-גרמטיזציה.

דוגמאות להפיכתו של צורן נטייה לצורן קליטי תועדו גם בשפות אחרות. הדוגמה המפורסמת ביותר היא השינוי שחל בצורן השייכות באנגלית ובשפות הסקנדינביות (דנית ושוודית), ממוספית נטייה המציינת את יחסת הגניטיב לצורן קליטי המציין קניין.¹⁴⁸ באנגלית עתיקה המוספית es- הייתה אחת מכמה צורני נטיית יחסת הגניטיב בשפה. תפוצת הצורנים השונים נקבעה על פי הבסיס שאליו הם הצטרפו. בהדרגה הפך צורן זה להיות צורן הגניטיב היחיד בשפה, והוא הצטרף לכל סוגי שמות העצם. האחדה זו של מופע צורן הגניטיב גרמה לכך, שלא ניתן היה להבדיל אותו מצורן קליטי. החל מסוף המאה הארבע-עשרה כבר ניתן למצוא דוגמאות שבהן צורן זה אכן מצטרף בבירור למילה האחרונה בצירוף תחבירי ולא למילה

הבודדת.¹⁴⁹ באנגלית מודרנית הצורן s'- הוא צורן קליטי המצטרף למילה האחרונה בצ"ש, כפי שמראה דוגמה 80:

80. He married the king of England's daughter.

8. הסברים אפשריים לשינוי

מהו הגורם לשינויים בהתנהגות הלשונית של ה"א הידיעה? קשה להצביע בוודאות על גורם או גורמים ספציפיים שהביאו לשינוי, שכן שינויים בשפה לעולם אינם דטרמיניסטיים; הם אינם חייבים לקרות. אולם ניתן להעלות כמה השערות. כיוון שנראה שהשינוי התחיל בהתנהגותה של ה"א הידיעה במבני סמיכות, סביר להניח שישנו קשר בין שינויים שחלו במבנה הסמיכות לשינויים בהתנהגותה של ה"א הידיעה. שינוי אחד שחל במבנה הסמיכות עוד בלשון חז"ל הוא הופעתה של הסמיכות הפרודה ש"ע+של+ש"ע לצד הסמיכות החבורה.¹⁵⁰ התבססות הסמיכות הפרודה גרמה להיחלשות קטגוריית המעמד של השם, דהיינו היחלשות קטגוריית היידוע של השם. היידוע הופך להיות מקטגוריה של השם לקטגוריה של הצירוף השמני. יידוע הגרעין אינו נקבע עוד על ידי יידוע הלוואי שלו. בעוד הסמיכות החבורה לקט הנכרי יכולה להתפרש רק כמיודעת, כי הנכרי מיודע, ניתן עכשיו להבחין בין הלקט של הנכרי ובין הלקט של נכרי (פאה ד, ט). בעוד הסמיכות החבורה לקט נכרי היא בלתי מיודעת כי נכרי הוא בלתי מיודע, ניתן עכשיו להבחין בין לקט של נכרי לבין לקט של הנכרי, וגם האחרון ייחשב בלתי מיודע על אף יידוע הלוואי. בסמיכות הפרודה יידוע הגרעין הוא הקובע את יידוע המבנה, ולכן סימן היידוע של הגרעין הוא זה המסמן את המבנה כולו כמיודע.¹⁵¹ בעברית בת ימינו הפכה הסמיכות הפרודה למבנה העיקרי להבעת שייכות.¹⁵² תפקודה של ה"א הידיעה כמיודעת את הצירוף כולו עשוי להשפיע על ניתוח מחדש של המבנה התחבירי של הסמיכות הפרודה: ה"א הידיעה נתפסת כצורן המצטרף לצירוף כולו, ולא לגרעין בלבד:

[[הבת] [של האיכר] < [ה]בת של האיכר]]

שינוי דומה ניכר בהבדל שבין הארמית התנ"כית לארמית הסורית, למשל. גם בארמית התמוטטה מערכת המעמד עם שינוי תכונות היידוע (אף כי הדברים התרחשו בקצב שונה בדיאלקטים המזרחיים והמערביים). אך בארמית קרה משהו דרמטי אף יותר מאשר בעברית: הסמיכות החבורה נעלמה לגמרי (פרט להרכבים ולעמדה

149. אלן 1997.

150. אזור תשנ"ה, עמ' 204–205.

151. הבחנות ברוח זו מופיעות כבר אצל רוזן 1956, עמ' 62.

152. רוזן 1957, עמ' 119; ברמן 1978, עמ' 233; שלזינגר ורביד 1998.

פרדיקטיבית), והוחלפה לחלוטין בסמיכות פרודה.¹⁵³ בארמית הביא הדבר להיעלמות קטגוריית המעמד בכלל, כולל ההבחנה בין מעמד נפרד למידוע. תווית היידוע לא הפכה לתווית של הצירוף כולו, כפי שקורה עכשיו בעברית, אלא איבדה את תפקידה לחלוטין והפכה לחלק קבוע במורפולוגיה של כל שם, שאינו קובע את מעמדו; דהיינו היידוע איבד כל תוכן סמנטי, והוא אינו מבטא עוד דבר.¹⁵⁴

שינוי נוסף חל בשימוש של מבנה הסמיכות החבורה. בתקופת ההשכלה הפכה הסמיכות לדרך תצורה נפוצה מאוד לגזירת לקסמות חדשות, ההרכב.¹⁵⁵ אמנם בעברית בת ימינו זו אינה דרך התצורה המועדפת ליצירת ערכים מילוניים חדשים, אך זו עדיין דרך נפוצה למדי. אורה שורצולד מצאה, כי מתוך מדגם תחדישי המילים שבדקה במילון ההווה של בהט ומישור (תשנ"ה) 16.5% היו הרכבים.¹⁵⁶ רביד ושלזינגר מצאו, כי 19% מצירופי הסמיכות החבורה בלשון הכתובה והדבורה כאחת הם צירופים ממולנים,¹⁵⁷ כלומר נתפסים כלקסמה במילון המנטלי של הדוברים.¹⁵⁸ ייתכן כי דוברי השפה תופסים מבני סמיכות שהם הרכבים כלקסמה אחת, ולפיכך מקדימים את ה"א הידיעה להרכב כולו,¹⁵⁹ אולי גם באנלוגיה להלחמים כדוגמת כדורגל, מחזמר וכו'. ייתכן גם שהקדמת ה"א הידיעה להרכב כולו מושפעת ממגע בין שפות. לילי כאהן מציעה, כי אפיונים תחביריים מסוימים של הספרות החסידית משקפים השפעה של היידיש. למשל, במבני סמיכות המשמשים כהרכבים בעברית ומשמשים כהרכבים נטועים גם ביידיש תווית היידוע מצטרפת לנסמך ולא לסומך: **הראש ישיבה**. צורה זו של יידוע מקבילה ליידוע ההרכב ביידיש: **דער ראש ישיבה** (der rosh yeshive). צורת יידוע זו מצויה גם בכמה הרכבים המורכבים משם עצם ושם תואר: **החיות רעות**, שוב בהקבלה ליידיש: **די חיות רעות** (di khayes roes).¹⁶⁰

נראה אם כך, כי יש לפחות שלושה גורמים אפשריים הנוגעים למעמדה של הסמיכות שיכלו לעודד את צירופה של ה"א הידיעה לנסמך ולא לסומך במבני סמיכות מסוימים: היחלשות קטגוריית המעמד בשם וניתוח היידוע כמצטרף לצירוף כולו, תפיסת הרכבים כלקסמה אחת ומגע בין שפות. וייתכן שיש גורם נוסף שאינו נוגע למבנה הסמיכות: מבנהו של הצירוף התוארי. בתיאורים של לשון המקרא ההתייחסות

153. נלדקה 1904.

154. ייתכן כי השוני בתהליכי השינוי בין העברית לארמית נובע גם מהעמדה השונה של תווית היידוע בשתי השפות: בעברית זוהי תחילית, בארמית – סופית. ייתכן כי קשה יותר לנתח מחדש סופית כצורך קליטי המצטרף לצירוף כולו, משום שכסופית הוא אינו מופיע לפני כל הצירוף אלא אחרי הגרעין.

155. ניר 1993; אורנן 2003, עמ' 77–78.

156. שורצולד 2001.

157. רביד ושלזינגר 1995.

158. ברמן ורביד 1986.

159. כך מציעה ברמן (1978, עמ' 250).

160. כאהן 2013.

למבנה הצירוף התוארי קצרה ביותר, והמשלימים היחידים המצויינים הם משלימי ערך היתרון וההפלגה.¹⁶¹ כך גם בהתייחסות ללשון חז"ל: צירופים תואריים תמיד פותחים בתואר עצמו, בגרעין, ולפיכך הצטרפותה של ה"א הידיעה מכורח תהליכי התאם היא לתואר.¹⁶² לעומת זאת בדוגמאות שהבאנו לעיל אנו מוצאים מגוון של מאייכים בצירופים תואריים, וחלק גדול מהם מקדימים את הגרעין התוארי.¹⁶³ מילות דרגה (מאוד, כל כך), כמתים (מעט, כמה, חצי), מילות שלילה (לא, לאו), תוארי פועל (עדיין, לפעמים). קיומם של צירופים תואריים שאינם פותחים בגרעין התוארי אלא במילת פונקציה כלשהי מהווה אתגר למימוש ההתאם ביידוע. נראה כי הפתרון של דוברי השפה הוא להקדים את ה"א הידיעה לצירוף התוארי כולו, ולא לצרפה לגרעין (שאינו בהכרח המילה הראשונה בצירוף). ייתכן שהדבר התאפשר גם בשל הניתוח מחדש של ה"א הידיעה בסמיכות הפרודה כמצטרפת לצירוף ולא לגרעין. התוצאה של תהליך זה היא הרחבת הקטגוריות הלקסיקליות שאליהן מצטרפת ה"א הידיעה, וערעור הקשר ההדוק בינה לבין קטגוריית השם.

ניתן לטעון כי למעשה השינוי בצירוף התוארי אינו שינוי בהתנהגותה של ה"א הידיעה כלל, שכן גם בלשון המקרא ובלשון חז"ל וגם בעברית בת ימינו ה"א הידיעה מצטרפת לאיבר הראשון בצירוף. השינוי הוא במבנה הצירוף עצמו, ובייחוד במיקומו של הגרעין התוארי בתוך הצירוף. ואם כך הוא הדבר, ייתכן שמדובר בשתי תופעות שמקורן שונה: הקדמת היידוע בסמיכות היא אכן שינוי בהתנהגותה של ה"א הידיעה, ואילו הצטרפותה של ה"א הידיעה למגוון של קטגוריות לקסיקליות נובעת מהשינוי שחל במבנה הצירוף התוארי.

קשה לקבוע בוודאות איזה תיאור של מצב העניינים הוא המדויק. אך אנו סבורות כי גם אם לשתי התופעות מקור שונה, הרי שהן משפיעות זו על זו ומזינות זו את זו, כך ששינויים קטנים בכמה מבנים או מערכות בשפה יכולים לחבור זה אל זה כדי ליצור בסופו של דבר שינוי מערכתי כולל יותר. נראה שמבנה הסמיכות משחק כאן תפקיד מרכזי. זהו אכן המבנה הראשון שלגביו מצאנו התייחסויות של בלשנים להתנהגותה החריגה של ה"א הידיעה.¹⁶⁴ התפשטות המבנה שבו ה"א הידיעה

161. למשל, וולטקה ואוקונור 1990; גזניוס/קאוטש 1910, סעיף 133.

162. אזור תשנ"ה, עמ' 209–210.

163. כפי שהעיר פרופ' יוסף עופר, הקדמת המאייך לגרעין והצטרפות ה"א הידיעה למאייך נמצאות כבר בלשון המתרגמים התיבונים בימי הביניים.

164. השינוי בהתנהגותה של ה"א הידיעה במבני סמיכות ייתכן שהוא מושפע גם ממגע בין שפות, כפי שהצענו לעיל. ישנם אולי שיטענו שהשינוי בהתנהגותה של ה"א הידיעה מקורו בהשפעת היידיש על העברית, ואין זה תהליך "טבעי" של שינוי. אולם טענה שכזו מתעלמת מכך שהשינוי הוא הדרגתי, ולא חל על כל המבנים באותו אופן. למשל, הרכבים הבנויים משם עצם ושם תואר עמידים יותר לשינוי מאשר הרכבים במבנה של סמיכות. השינוי אינו חל כלל על צירופים תחביריים (כגון הילד הנחמד), אף שביידיש תווית היידוע מתנהגת בצורה זהה בצירופים תחביריים ובהרכבים. מכאן שמגע בין שפות הוא רק אחד ממכלול של גורמים

מצטרפת לנסמך יכלה לשמש בסיס לשינויים נוספים, למשל במבני סמיכות אחרים כגון סמיכות שם תואר (הטוב-לב) ומבנה שם המספר (השלושה ילדים). במקביל, שינויים במבנה הצירוף התוארי והשימוש המתרחב בסמיכות פרודה להבעת שייכות הביאו לידי כך, שלא ניתן לנתח את ה"א הידיעה אלא כצורך המצטרף לצירוף ולא למילה. קיומם של הרכבים רבים המורכבים משם עצם ושם תואר מוביל לשלב נוסף בתהליך השינוי – אי-השתתפותה של ה"א הידיעה בתהליכי התאם במקרים מסוימים (המכירה פומבית). כרגע שינוי זה עדיין אינו נפוץ מאוד, וניתן למצוא במנועי החיפוש מקרים רבים הרבה יותר של שמירה על התאם ביידוע (המכירה הפומבית, 16,000 תוצאות בגוגל, ספטמבר 2012) מאשר מקרים של היעדר התאם (2,060 תוצאות בגוגל, ספטמבר 2012); אך מקרים של היעדר התאם כבר אינם נדירים בהרכבים.¹⁶⁵

9. היווצרות ניגוד מבני חדש בשפה

ברוב המקרים השינוי שחל בה"א הידיעה אינו יוצר ניגוד סמנטי או פונקציונלי בין שני מבנים. הניגוד בין בית הספר ובין הבית ספר הוא ניגוד משלבי, לא פונקציונלי. כך גם הניגוד בין הטיגון העמוק לבין הטיגון עמוק. במקרים אחרים ההצטרפות של ה"א הידיעה לצירוף היא האפשרות היחידה הקיימת כיום להביע תוכן מסוים, וניתן למצוא צירופים אלו גם במשלב פורמלי גבוה, כגון "מושג המבטל את ההבדלים בין כל הלא-יהודים".¹⁶⁶ אך ישנו מבנה אחד שנראה כי בו החלופות הקיימות אינן חלופות משלכיות בלבד, אלא גם יוצרות ניגוד סמנטי חדש בשפה. זהו המבנה של

המביאים להתקבעות של שינוי לשוני, וכדי להבין את טיבם של תהליכי שינוי יש לבחון את מהלך התפשטות השינוי בתוך השפה המשתנה.

165. א. תמונה דומה של תהליך שינוי שהחל במבנה ספציפי ובסופו של דבר הפך לשינוי מערכתי מציגה אלן (1997) בתארה את השלבים השונים של הפיכת צורן הגניטיב באנגלית העתיקה לקליטי באנגלית מודרנית. דוגמאות מוקדמות יחסית לצורן גניטיב שמצטרף לצירוף הן מבני איחוי, שבהם לעתים הצורן הצטרף רק לרכיב השני במבנה ולא לשני הרכיבים, וכן מבני תמורה, כגון Herode kingess 'המלך הורדוס' (דוגמה 28a במאמרה, עמ' 123), שבהם הגניטיב הופיע רק על המילה האחרונה בצירוף. דוגמאות אלו מצויות לצד דוגמאות שבהן יחסת הגניטיב מופיעה על שני הרכיבים במבני תמורה או איחוי. רק בשלב מאוחר יותר נמצאות דוגמאות לכך שצורן הגניטיב מצטרף לצירופים שהמילה האחרונה בהם אינה השם המציין את בעל הקניין.
- ב. מצב עניינים זה מזכיר במידה מסוימת את התפשטותם של שינויים פונולוגיים כפי שהם מוצגים בתאוריית lexical diffusion. בתאוריה זו, שהוצעה בירי וואנג (1969), נטען כי שינויים פונולוגיים מתחילים במילה מסוימת או במילים ספורות מסוימות בלבד, ואינם חלים בבת אחת על כל המילים המכילות את הסכיבה הפונולוגית הרלוונטית. רק לאחר מכן, בצורה הדרגתית, השינוי קונה אחיזה במילים נוספות המכילות סכיבה זו.
166. מדור "תרבות וספרות" של הארץ לראש השנה, 16.9.2012, עמ' 6.

שם מספר + שם עצם: **שלושת הילדים לעומת השלושה ילדים**. אמנם במקרים רבים הניגוד כאן גם הוא ניגוד משלבי, כבדוגמאות הבאות:

81. אני לא רוצה אפילו להתחיל לדבר על **החמישה ספרים המטופשים** שמועמדים לפרס השנה.¹⁶⁷

82. **חמשת הספרים** שנכנסו ל"רשימה הקצרה" ומועמדים לזכייה בפרס הגדול על סך 150 אלף שקל הם...¹⁶⁸

בשתי דוגמאות אלו המדבר מתייחס לחמישה ספרים מסוימים, ונראה שההבדל בין שני המבנים הוא אכן הבדל משלבי. בדוגמה הבאה הדוברת משתמשת בשתי התבניות באותו המשפט ובאותו ההקשר, ונראה שעבורה אלה חלופות סגנוניות (ייתכן שהשימוש בחלופה הנורמטיבית בצירוף שני ספרי ההמשך מונע מכך שלפנינו צירוף בתוך צירוף):

83. אני מ-ת-ה על פרסי ג'קסון יש לי את כל **החמישה ספרים** ואת **שני ספרי ההמשך** וקראתי הכל אבל בעברית.¹⁶⁹

אך נראה שיש סביכות שבהן יש ניגוד סמנטי בין השניים. המבנה הנורמטיבי הוא בעל ציון מידוע ומציין אובייקטים, למשל קבוצות מקסימליות של ספרים בדוגמאות 84–85:

84. [...] אני מתאר לעצמי שקראתם הרבה ספרים, אבל מהם **חמשת הספרים הטובים ביותר?** הרשימה שלי [...]...¹⁷⁰

85. מהם **חמשת הספרים** עוכרי השלווה ביותר שקראתם?¹⁷¹

שלא כבדוגמאות 84–85, בדוגמאות 86–87 אין מדובר בחמישה ספרים מסוימים, אלא בספרים כלשהם בכמות של חמישה:

86. וכל זה בגלל "אוגרים סיביריים" של תומר גרוסברג שהגיע לספריה שלי, אני חושב, במסגרת מבצע **החמישה ספרים במאה** של סלקום בקיץ האחרון.¹⁷²

87. קצב הקריאה שלי גם כך בסביבות **החמישה ספרים בחודש**.¹⁷³

בדוגמאות האחרונות אין מדובר בקבוצה מקסימלית של ספרים, אלא בכמות מקסימלית. אנו נקרא ליידוע כזה "יידוע הכמות". כאמור, אין זה ציון מידוע של אובייקטים

ynet.co.il .167

calcalist.co.il .168

facebook.com .169

fxp.co.il .170

forums.walla.co.il .171

dubikan.com .172

tapuz.co.il .173

כי אם של כמות. מבחינת האובייקטים הצירוף אינו מיועד; הוא אינו מציין ספרים מסוימים, כי אם כמות – חמישה במאה, חמישה בחודש. הביטוי המיועד של הכמות מתאים יותר בהקשר זה מהביטוי הבלתי מיועד, מכיוון שאלה משפטים שהם אמתיים עבור הכמות המקסימלית ולא עבור כמויות חלקיות (המבצע אינו של ארבעה ספרים במאה, והקצב אינו של ארבעה ספרים בחודש). הביטוי המיועד, המביע מקסימליות במשמעותו, הוא אינפורמטיבי יותר מן הביטוי הבלתי מיועד, הכולל במשמעותו גם כמויות חלקיות.

יידוע הכמות מתאים אפוא במבנים מסוימים יותר מאשר ביטוי בלתי מיועד של הכמות. אולם, מעבר לכך, הנקודה העיקרית שברצוננו לציין היא כי השימוש במבנה הנורמטיבי איננו מתאים ליידוע הכמות:

88. #במסגרת מבצע חמשת הספרים במאה של סלקום בקיץ האחרון.

89. #קצב הקריאה שלי גם כך בסביבות חמשת הספרים בחודש.

הצירוף חמשת הספרים מציין ספרים מסוימים בכמות של חמישה. אך בהקשרים שלעיל אין מדובר בספרים מסוימים אלא בספרים כלשהם, ולכן הצירוף חמשת הספרים אינו מתאים כאן.

יידוע הכמות מופיע גם בדוגמאות האלה:

90. מרוקנים את הזרעים הענקיים שקוטרם יכול לעבור את החמישה סנטימטרים,

כדי להכין ענקים ומיני קמעות למזל טוב.¹⁷⁴

91. אחת השאלות שהורים מתלבטים בה כעת היא מה המתנה הראויה למורה

או לגננת, שתהיה נחמדה, אבל שלא תכביד מדי על תקציב המשפחה. להלן

כמה רעיונות, כשהעלות למשפחה לא עוברת את החמישה ש"ח!¹⁷⁵

92. בניתוח מצב קצר עם אשתי החלטנו שיהיה יותר טוב לקחת אותו משם לפני

שיפתח אנטי לנושא, וכפרה על החמישים שקל כניסה.¹⁷⁶

גם כאן אין אפשרות להביע את יידוע הכמות באמצעות המבנה הנורמטיבי:

93. #קוטרם יכול לעבור את חמשת הסנטימטרים.

94. #העלות למשפחה לא עוברת את חמשת הש"ח.

95. #כפרה על חמישים השקלים כניסה.

ניתן למצוא את יידוע הכמות גם כשהוא מוצרך בתוך צירופי יחס, למשל בצירוף

היחס של עם שהוא משלים של השם משפחות בצירוף שלקמן:

96. א. המשפחות עם השלושה ילדים.

ב. #המשפחות עם שלושת הילדים.

174. wordpress.com

175. articles.co.il

176. tapuz.co.il

יידוע הכמות שבתוך צירוף היחס ב־96א מושרה על ידי ההתאמה ליידוע הצירוף כולו, בדומה להתאמה בצירוף הילדה עם הצמות הארוכות שהוזכר בדוגמה 5ב לעיל. היידוע של השלושה ילדים ב־96א אינו יידוע של אובייקטים; אין מדובר בילדים מסוימים, אלא במספר מסוים של ילדים. לעומת זאת, המבנה הנורמטיבי ב־96ב מציין שלושה ילדים מסוימים, ולא כמות של שלושה ילדים. ולכן אין הוא ביטוי נאות כמשלים של המשפחות עם [...] שם דרוש ביטוי המתאר סוג/כמות מבלי לציין אובייקטים מסוימים, שכן שלושה ילדים מסוימים אינם יכולים להיות שייכים אלא למשפחה אחת.

ההבדל הסמנטי בין שני המבנים עם ה"א הידיעה יכול לספק פתרון לדו־משמעות המוכרת בלשונות העולם.¹⁷⁷ המשפט שלהלן, המכיל צירוף בלתי מידוע, הוא דו־משמעי, שכן הסכמתנו יכולה להיות מכוונת לתרגילים מסוימים או לכמות מסוימת של תרגילים:

97. הסכמתנו לפתור שלושה תרגילים.

אך נראה שדו־משמעות זו באה על פתרונה במבנה המידוע:

98. המורה דרש שנפתור יותר משלושת התרגילים שהסכמתנו לפתור.

99. המורה דרש שנפתור יותר מהשלושה תרגילים שהסכמתנו לפתור.

נראה לנו שיש נטייה לפרש את משפט 98 עם המבנה הנורמטיבי כמציין תרגילים מסוימים שהסכמתנו לפתור, בעוד שאת משפט 99 עם יידוע הכמות ניטה לפרש כמתייחס למספר התרגילים שהסכמתנו לפתור, בלי לציין את התרגילים עצמם.¹⁷⁸ חוסר המסוימות של האובייקטים המצוינים ביידוע הכמות ניכר בשימוש בהם כאומדנים במקרים רבים, שבהם מובע ערך משוער שהוא מדויק אף פחות מן הצירוף הבלתי מידוע. למשל בדוגמה שלהלן החיסכון הוא בסביבות מאה שקלים, ואילו בלא ה"א הידיעה הדיוק דווקא עולה, כיוון שמאה שקל מציין חיסכון של מאה שקלים בדיוק:

100. בפוסט הקודם ראינו מה הבעיות שנתקלים בהם כשחוסכים את המאה שקל

על אחסון...¹⁷⁹

177. הייקוק 1995.

178. משפט הזיקה המצטרף ליידוע הכמות ב־99 הוא משפט זיקה המכונה בספרות הבלשנית משפט זיקה כמותני (amount relative), מאז מאמרו של קרלסון (1977), שהיה הראשון שעמד על כך שהצירוף השמני שאליו הוא מצטרף מציין כמות מקסימלית, ואי לכך היידוע שלו אינו יידוע של אובייקטים אלא יידוע של כמות.

179. isra-wordpress.com

מעבר לכך יידוע הכמות ב־100 גורר מקסימליות, דהיינו מדובר בחיסכון של מחיר האחסון במלואו. בלי היידוע מדובר בחיסכון שהוא חלקי למחיר האחסון. נראה אם כן, כי האפשרות להקדים את ה"א הידיעה לצירוף הפותח בשם מספר מביאה להיווצרות של צורה דקדוקית חדשה המתפרשת כיידוע כמות: צירוף שם מספר שבו שם העצם אינו מיודע, והיידוע מתייחס להערכה של הכמות בלבד. לעומת זאת במבנה הנורמטיבי שם העצם מיודע והוא בעל ציון מיודע. התפתחות זו מתאימה למגמה של צמצום הפער שבין היידוע לבין פירושו הסמנטי. בכל אחד מן המבנים הרכיב המיודע הוא גם זה שהוא בעל ציון מיודע. כיוון שאלה רכיבים שונים, מתקבל ניגוד משמעות בין המבנים.

10. סיכום

במאמר זה הצגנו את השינוי שעובר על תווית היידוע – ה"א הידיעה – בעברית בת ימינו. שינוי זה מתמקד בקשר שבין ה"א הידיעה לבסיס שאליו היא מצטרפת. אף שהיא עדיין צורן חבור מבחינה מורפולוגית, היא הופכת חבורה פחות ועצמאית יותר ביחס לבסיסה. עצמאות זו מתבטאת בכך שהיא מצטרפת למגוון רחב יותר של בסיסים, היא מצטרפת לצירוף ולא למילה הבודדת, ולעתים אין היא משתתפת בתהליכי התאם דקדוקי. התנהגויות אלו אופייניות יותר לצורנים קליטיים מאשר לצורני נטייה; ואכן טענתנו הייתה, כי ה"א הידיעה נמצאת בתהליך של שינוי שבו היא הופכת מצורן נטייה לצורן קליטי.

תהליך שינוי זה עדיין לא הושלם; אנו נמצאים בעיצומו. ה"א הידיעה עדיין אינה מתנהגת כצורן קליטי לכל דבר, אך גם אינה מתנהגת עוד כצורן נטייה לכל דבר. בסביבות רבות היא משתתפת בתהליכי התאם, אך באחדות לא. בצירופים שמניים המורכבים מגרעין ש"ע ולוואים שהם צירופי תואר היא מצטרפת לגרעין (הצטרפות ברמת המילה) ולכל אחד מהצירופים התואריים (הצטרפות ברמת הצירוף). במבני סמיכות היא מצטרפת לנסמך במקרים רבים, אך החלופה הנורמטיבית – הצטרפות לסומך – עדיין קיימת.

העובדה שאנו נמצאים בעיצומו של תהליך השינוי נותנת לנו אפשרות מרתקת לעקוב אחר תהליך של שינוי לשוני כפי שהוא מתרחש בזמן אמת. מעקב זה מתאפשר גם תודות לאפשרויות התייעוד והחיפוש הערכניות. היכולת לחפש דוגמאות באמצעות מנועי חיפוש במרשתת פותחת קורפוס עצום למחקר, ומאפשרת להגיע לשימושים לשוניים אותנטיים של דוברי השפה. ניתוח הנתונים שאספנו הראה, ראשית, כי תהליך השינוי הוא תהליך הדרגתי, שמתרחש לאורך זמן, ובזמן התרחשותו יש מצב שבו המערכת אינה "נקייה", ואינה כוללת רק קטגוריות מובחנות היטב. ה"א הידיעה כיום אינה צורן קליטי לכל דבר, וגם אינה צורן נטייה לכל דבר. היא מעין יצור־כלאיים, וישנן וריאציות שונות בסביבות לשוניות שונות ובקרב דוברים שונים ומשלבים שונים. שנית, ניתן לראות גם כי השינוי אינו מתחיל כשינוי מערכתי כללי,

אלא מתחיל במבנה לשוני אחד ואחר כך הוא מתפשט למבנים אחרים. שינויים מבניים בתחומים אחרים בשפה יכולים גם הם להשפיע ולחבור לשינוי המתרחש, וחבירה זו יכולה בסופו של דבר להביא לשינוי מערכתי. במקרה של ה"א הידיעה שיערנו כי השינויים במבנה ובשימושי הסמיכות תרמו לתחילתו של התהליך, וזה התפשט אחר כך גם להרכבים שאינם סמיכות ולמבנה צירוף שם המספר. השינויים שחלו במבנה הצירוף התוארי ייתכן שגם הם תרמו את תרומתם להחלשת הקשר בין ה"א הידיעה לבסיסים שמניים. חבירתם של שינויים אלה מביאים כנראה לשינוי מערכתי גדול יותר במעמדה של ה"א הידיעה.

בריקתם של צירופים שמניים עם שמות מספר מלמדת, כיצד הימצאותם של שני מבנים חלופיים בשפה גורמת פעמים רבות להיווצרותו של בידול סמנטי או פונקציונלי ביניהם. היכולת לצרף את ה"א הידיעה לשם המספר (החמישה ספרים) או לשם העצם (חמשת הספרים) מאפשרת לשפה ליצור הבדל בין יידוע הכמות ליידוע של שם העצם. נראה שהאפשרות להביע את יידוע הכמות ולהבדילו מיידוע שם העצם הופכת להיות מושרשת בשפה עד כדי כך, שהצורה הנורמטיבית נשמעת בלתי קבילה בהקשרים הדורשים יידוע כמות.

לכסוף, ניתוח תהליך השינוי שעוברת ה"א הידיעה חשוב גם לתאוריות של שינויים היסטוריים בשפה. כיוון השינוי במעמדה של ה"א הידיעה – מצורן נטייה לצורן קליטי – מנוגד לכיוון השינוי הרגיל בתהליכי גרמטיזציה, ואנו אפיינו אותו כאחד מסוגי השינויים הנכללים תחת הכותרת דה-גרמטיזציה. העיסוק בתופעות דה-גרמטיזציה עדיין חדש יחסית. בשונה מתופעות הגרמטיזציה, שתועדו ונחקרו בשפות רבות, תופעות דה-גרמטיזציה עדיין אינן מובנות היטב, ועדיין אין הסכמה בין החוקרים לגבי מהותן וטיבן. לפיכך כל תופעה שניתן להכלילה תחת הכותרת דה-גרמטיזציה יכולה להוסיף ליכולתנו לחקור את דה-גרמטיזציה ולהבין אותה, וחשוב מאוד לתעד תופעות כאלו כמגוון גדול של שפות ומשפחות שפות. למשל הראינו כי ה"א הידיעה מקבלת עצמאות פונולוגית ואפשרות להטעמה במבנה מסוים (ה-X בה"א הידיעה). אם עצמאות זו תתפשט למבנים נוספים, ייתכן שניתן יהיה לטעון שה"א הידיעה לא רק הופכת לצורן קליטי, אלא גם מתנתקת מבסיסה. אם תהליך כזה אכן יקרה, נמצא תהליך של דה-גרמטיזציה שהוא דו-שלבי ולא חד-שלבי. תהליך שכזה עדיין לא תועד במחקר הבלשני, ולפיכך הועלתה הסברה, שתהליכי דה-גרמטיזציה הם תמיד חד-שלביים. אמנם כרגע לא נראה שה"א הידיעה מתנתקת מבסיסה במבנים אחרים, וייתכן שאכן היא תמשיך להיות צורן חבור. אך הייחודיות של המצב שלפנינו, שבו אנחנו יכולים לעקוב אחר תהליך שינוי לשוני של דה-גרמטיזציה תוך כדי התהוותו, פותחת חלון הצצה מרתק לאופן שבו שינויים לשוניים מתהווים ומתפתחים.

קיצורים

- B. Abbott, "Definiteness and Indefiniteness", *Handbook of Pragmatics*, ed. R. Horn and G. Ward, Oxford 2004, pp. 122–149
- אגמון-פרוכטמן 1982 = מ' אגמון-פרוכטמן, הידוע והסתום: קטגוריות של יידוע ותיחום בעברית הישראלית, תל אביב 1982
- אורנן 2003 = ע' אורנן, המילה האחרונה, חיפה 2003
- אזר תשנ"ה = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה
- אלן 1997 = C. L. Allen, "The Origins of 'Group Genitive' in English", *Transactions of the Philological Society* 95, 1 (1997), pp. 111–131
- בארט 1913 = J. Barth, *Die Pronominalbildung in den Semitischen Sprachen*, Leipzig 1913
- בייבי ופליוקה 1985 = J. Bybee and W. Pagliuca, "Cross-linguistic Comparison and the Development of Grammatical Meaning", *Historical Semantics, Historical Word Formation*, ed. J. Fisiak, The Hague 1985, pp. 59–83
- בייבי, פרקינס ופליוקה 1994 = J. Bybee, R. Perkins and W. Pagliuca, *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*, Chicago 1994
- בלאו תש"ע = י' בלאו, תורת ההגה והצורות של לשון המקרא, ירושלים תש"ע
- בר-אשר תשמ"ח = מ' בר-אשר, "מחקר הדקדוק של לשון חז"ל: הישגיו, בעיותיו ותפקידיו (על פי העדויות שבכתב)", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות, הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 3–38
- ברמן 1978 = R. A. Berman, *Modern Hebrew Structure*, Tel Aviv 1978
- ברמן ורביד 1986 = ר' ברמן ור' רביד, "על דרגת המילון של צירופי סמיכות", בלשנות עברית 24 (1986), עמ' 5–22
- גושן-גוטשטיין, לבנה ושפאן תשכ"ט = מ' גושן-גוטשטיין, ז' ליבנה וש' שפאן, הדקדוק העברי השימושי, ירושלים ותל אביב תשכ"ט
- גזלה 2006 = H. Gzella, "Die Entstehung des Artikels im Semitischen: Eine 'phönizische' Perspektive", *Journal of Semitic Studies* 51 (2006), pp. 1–18
- גזניוס/קאוטש 1910 = *Gesenius' Hebrew Grammar*, ed. E. Kautzsch, trans. A. E. Cowley, Oxford 1910
- גלינרט 1991 = L. Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge 1991
- גרבל 1930 = I. Garbell, *Fremdsprachliche Einflüsse im modernen Hebräisch*, Ph.D. Dissertation, University of Berlin, 1930
- דורון 1983 = E. Doron, *Verbless Predicates in Hebrew*, Ph.D. Dissertation, The University of Texas at Austin, 1983
- דורון ומאיר 2013 = E. Doron and I. Meir, "The Construct: Modern Hebrew",

- Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, ed. G. Khan, vol. 1, Leiden and Boston 2013, pp. 581–589
- G. Danon, “Syntactic Definiteness in the Grammar of Modern Hebrew”, *Linguistics* 39, 6 (2001), pp. 1071–1116
- G. Danon, “Definiteness Agreement with PP Modifiers”, *Current Issues in Generative Hebrew Linguistics*, ed. S. Armon-Lotem, G. Danon and S. Rothstein, Amsterdam 2008, pp. 137–160
- G. Danon, “Definiteness Spreading in the Hebrew Construct State”, *Lingua* 118 (2008), pp. 872–906
- דנון 2008ג = ג' דנון, “התוכן הסמנטי של 'את'”, בלשנות עברית תאורטית, בעריכת ג' חטב, ירושלים 2008, עמ' 253–277
- J. Huehnergard, *A Grammar of Akkadian*, Winona Lake = הונרגרד 1997 . 1997
- J. Huehnergard, “Features of Central Semitic”, *Biblical and Oriental Essays in Memory of William L. Moran*, ed. A. Gianto, Rome 2005, pp. 155–203
- P. J. Hopper and E. C. Traugott, *Grammaticalization*², = הופר וטראוגוט 2003 Cambridge 2003
- J. A. Hawkins, *Definiteness and Indefiniteness: A Study in Reference and Grammaticality Prediction*, Atlantic Highland, NJ 1978
- L. R. Horn and B. Abbott, “<the, a>: (In)definiteness and Implicature”, *Reference and Referring* (Topics in Contemporary Philosophy, 10), ed. J. Keim Campbell, W. Kabasenche and M. O'Rourke, Cambridge, MA (in press)
- I. Heim, “Definiteness and Indefiniteness”, *Semantics: An International Handbook of Natural Language Meaning*, vol. 2, ed. K. von Stechow, C. Maienborn and P. Portner, Berlin 2011, pp. 996–1025
- B. Heine and T. Kuteva, *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge 2002
- B. Heine and M. Reh, *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*, Hamburg 1984
- C. Heycock, “Asymmetries in Reconstruction”, *Linguistic Inquiry* 26 (1995), pp. 547–570
- D. Heller, “On the Construct State, Uniqueness and Genitive Relations”, *Proceedings of Israeli Association for Theoretical Linguistics* 18 (2002), pp. 1–13

- M. Haspelmath, "Why is Grammaticalization Irreversible?", = 1999 הספּלמאח' *Linguistics* 37 (1999), pp. 1043–1068
- W. S. -Y. Wang, "Competing Changes as a Cause of Residue", = 1969 וואנג *Language* 45 (1969), pp. 9–25
- B. K. Waltke and M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake 1990
- S. Wintner, "Definiteness in the Hebrew Noun Phrase", = 2000 וינטנר *Journal of Linguistics* 36 (2000), pp. 319–363
- A. M. Zwicky and G. K. Pullum, "Cliticization vs. Inflection: The Case of English n't", *Language* 59, 3 (1983), pp. 502–513
- R. Hetzron, "Two Principles of Genetic Reconstruction", = 1976 חצרון *Lingua* 38 (1976), pp. 89–104
- O. Jespersen, *A Modern English Grammar on Historical Principles*, part VII: Syntax, London 1949
- L. Kahn, "Hasidic Hebrew", *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, ed. G. Khan, vol. 2, Leiden and Boston 2013, pp. 173–176
- C. Lehmann, "Grammaticalization: Synchronic Variations and Diachronic Change", *Lingua e Stile* 20 (1985), pp. 303–318
- C. Lehmann, *Thoughts on Grammaticalization*, München = 1995 להמן and Newcastle 1995 (1982)
- C. Lyons, *Definiteness*, Cambridge 1999 = 1999 ליונס
- G. Link, "The Logical Analysis of Plurals and Mass Terms: A Lattice-Theoretical Approach", *Meaning, Use, and the Interpretation of Language*, ed. R. Bäuerle, C. Schwartz and A. von Stechow, Berlin 1983, pp. 302–323
- E. Lipiński, *Semitic Languages: Outline of a Comparative Grammar* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 80), Leuven and Paris 2001
- A. Meillet, "L'évolution des Formes Grammaticales", *Scientia* (Rivista di Scienza) 12, 26 (1912), pp. 384–400 (reprinted in A. Meillet, *Linguistique historique et Linguistique Générale*, Paris 1965, pp. 130–148)
- P. Miller, "Postlexical Cliticization vs. Affixation: Coordination Criteria", *Papers from the 28th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, Chicago 1992, pp. 382–396
- M. Norde, "Demarcating Degrammaticalization: The Swedish s-Genitive Revisited", *Nordic Journal of Linguistics* 29, 2 (2006), pp. 201–238
- M. Norde, *Degrammaticalization*, Oxford 2009 = 2009 נורדה

- M. Norde, "Degrammaticalization: Three Common = 2010 נורדה
Controversies", *Grammaticalization: Current Views and Issues*, ed.
K. Stathi, E. Gehweiler and E. König, Amsterdam and Philadelphia
2010, pp. 123–150
- ניר 1993 = ר' ניר, דרכי היצירה המילונית בעברית בת-זמננו, תל אביב 1993
T. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, trans. J. A. = 1904 נלדקה
Crichton, London 1904
- P. F. Strawson, "On Referring", *Mind* 59, 235 (July 1950), = 1950 סטרוסון
pp. 320–344
- T. Siloni, "Construct States at the PF Interface", *Linguistic = 2001 סילוני*
Variation Yearbook, 1, ed. P. Pica and J. Rooryck, Amsterdam 2001,
pp. 229–266
- H. Putnam, "Meaning and Reference", *Journal of Philosophy* = 1973 פטנם
70 (1973), pp. 699–711
- פיאמנטה 1964 = מ' פיאמנטה, שימוש הזמנים, האספקטים והדרכים בלהג הערבי
הירושלמי, ירושלים 1964
- S. Fleischmann, *The Future in Thought and Language: = 1982 פליישמן*
Diachronic Evidence from Romance, Cambridge 1982
- G. Frege, "Über Sinn und Bedeutung", *Zeitschrift für Philosophie = 1892 פרגה*
und Philosophische Kritik 100 (1892), pp. 25–50 (trans. as "On Sense
and Reference", *Translations from the Philosophical Writings of Gottlob*
Frege, ed. P. Geach and M. Black, Oxford 1980, pp. 56–78)
- N. Pat-El, "The Development of The Semitic Definite = 2009 פת-אל
Article: A Syntactic Approach", *Journal of Semitic Studies* 54, 1 (2009),
pp. 19–50
- צרפתי 1989 = גב"ע צרפתי, "דרכי היידוע של הצירוף שם עצם ושם תואר בלשון-
חכמים", מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית מוקדשים לזכרו של ד"ר
מנחם מורשת, בעריכת מ"צ קדרי וש' שרביט, רמת גן 1989, עמ' 153–168
- E. A. Coffin and S. Bolozky, *A Reference Grammar = 2005 קופין וכולוצקי*
of Modern Hebrew, Cambridge 2005
- J. Cook, "The Hebrew Verb: A Grammaticalization Approach", = 2001 קוק
Zeitschrift für Althebraistik 14 (2001), pp. 117–143
- J. Kurylowicz, "The Evolution of Grammatical Categories", = 1965 קורילוביץ'
Esquisses Linguistiques 2 (1965), pp. 38–54
- R. Kayne, *French Syntax*, Cambridge, MA 1975 = 1975 קיין
- G. R. Castellino, *The Akkadian Personal Pronouns and = 1962 קסטלינו*
Verbal System in the Light of Semitic and Hamitic, Leiden 1962

- S. Kripke, *Naming and Necessity*, Oxford 1972 = 1972 קריפקה
- G. N. Carlson, "Amount Relatives", *Language* 53, 3 (1977), = 1977 קרלסון
pp. 520–542
- B. Russell, "On Denoting", *Mind* 14 (1905), pp. 479–493 = 1905 ראסל
- D. Ravid and Y. Shlesinger, "Factors in the Selection = 1995 רביד ושלזינגר
of Compound-Type in Spoken and Written Hebrew", *Language Sciences*
17 (1995), pp. 147–179
- A. D. Rubin, *Studies in Semitic Grammaticalization*, Winona = 2005 רובין
Lake 2005
- רוזן 1956 = ח' רוזן, העברית שלנו: דמותה באור שיטות הבלשנות, תל אביב 1956
- רוזן 1957 = ח' רוזן, עברית טובה: עיונים בתחביר, ירושלים 1957
- רוזן 1985 = ח' רוזן, "קווים לתולדות מערכת זמני הפועל בעברית", מחקרים בלשון
א (1985), עמ' 293–287 (נרפס מחדש: *East and West: Selected Writings*
(in *Linguistics by Haiim B. Rosén*, vol. 3, München 1994, pp. 410–417
- שורצולד 2001 = א' (רודריג) שורצולד, "דרכי תצורה וחידושי מילים בעברית
בהיבט כמותי", ספר בן-ציון פישלר, בעריכת א' שורצולד ור' ניר, תל אביב
2001, עמ' 265–276
- שורצולד 2002 = א' (רודריג) שורצולד, פרקים במורפולוגיה עברית, תל אביב 2002
- שלזינגר ורביד 1998 = י' שלזינגר ור' רביד, "הסמיכות הכפולה בעברית החדשה:
עודפות או קיום עצמאי?", בלשנות עברית 43 (1998), עמ' 85–97
- שרביט 1994 = ש' שרביט, פרקים בתולדות הלשון העברית, יחידה 3, תל אביב 1994
- R. Sharvy, "A More General Theory of Definite Descriptions", = 1980 שרווי
The Philosophical Review 89, 4 (1980), pp. 607–624

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

דוד טלשיר

עוד על "שמות חיים"

תגובה לביקורתו של זהר עמר על ספרי "שמות חיים", לשוננו עה (תשע"ג),
עמ' 127–132

זהר עמר הוא חוקר הראליה ומונחיה בארץ ישראל, וידיו רב לו בביאורי שמות בעלי החיים והצמחים בהיסמך על המקורות, על ההלכה, ובעיקר על הספרות הערבית בימי הביניים. בביקורתו על ספרי יש תרומה להבנה טובה יותר של זיהוי בעלי חיים הנזכרים בשמותיהם בספרות העתיקה, ואני מודה לו על דברי הביקורת.

הערות אחדות להצעותיו ולהשגותיו.

א. עמר מפקפק בהצעתו לזהות את כלב הים / כלב המים ב"לוטרה", ומציע לחזור לזיהוי הישן והמקובל בכל המילונים: כלב הים/המים = seal. טעמיו ונימוקיו עמו: (1) במשנה כתוב: "כל שבים טהור", ולוטרה אינה חיה בים. (2) יש עדויות חדשות לקיומו של כלב ים ים-תיכוני, כמפורט בספר האדום של החולייתנים בישראל.¹ (3) ביותר של כלב הים הנזכר במדרש האגדה יכול לכוון לנוהג שמשמשים בו כחיות מחמד בקרקסים.

ראשית, ההצעה הזאת אפשרית. חזקה במיוחד הטענה הראשונה, שהלוטרה אינה חיה בים. עם זאת, משכנה המימי של הלוטרה הוא ברגיל הנהר, אך גם האגם,² והאגם קרוי ים.³ נוסף לכך, יש עדויות שלוטרות מגיעות בשחייה דרך הים התיכון מלבנון לחופי הארץ,⁴ ואף זה יכול אולי להסביר את הביטוי "כלב הים".

1. עדויות נוספות לקיומו בים התיכון גם בעולם העתיק נמצאות במחקר הזה: W. M. Johnson and D. M. Lavigne, *Monk Seals in Antiquity*, Mededelingen 1999. תודה לרבי נתן סליפקין, שהעמידני על זאת.
2. עיין למשל ע' דולב וא' פרבלוצקי, הספר האדום של החולייתנים בישראל, תל אביב 2002, עמ' 255.
3. כגון "ים – זה ימה של סובכי; דרום – זה ימה של טבריא" (תוספתא בבא קמא ח, יח).
4. עיין למשל ע' דולב (ואחרים), "אוכלוסיות הלוטרות בישראל: תמונת מצב", אקולוגיה וסביבה 2 (2012), עמ' 287–291.

לשוננו עה (תשע"ג), עמ' 359–364

אף על פי כן אני סבור שהגרסה העדיפה במשנה אינה כלב הים, כבכתב יד קאופמן, אלא כלב המים, כפי שנשמרה בכל שאר כתבי היד ובדפוסים. לדעתי, שמה של הלותריה בימי קדם היה בעברית כלב המים, ממש כבכבואת הצירוף באכדית (kalab mê), בסורית (כלב מיא)⁵ ובערבית (كلب الماء), במשמע 'לותריה', ובאנגלית otter. ייתכן שהסומך המים בצירוף כלב המים התקצר להים לא רק בכ"י קאופמן למשנה (אולי בהשפעת ים שכראשית המשפט) אלא גם בספרא ובקהלת רבה, בהנחה שמדובר באותו בעל החיים.

הלותריה הייתה נפוצה בימי קדם. מחצית חייה מבלה היא בנהרות ובמאגרי מים, אך הייתה מוכרת כי שאר הזמן היא שוהה ביבשה, ואף שימשה כחיית מחמד (סניטרית).⁶ לעומת זאת, גם אם כלבי הים (seals) היו נפוצים בים התיכון, אין לדעת אם הקימו מושבות בחופה של ארץ ישראל, ואם היו מוכרים ליושבי הארץ (אם לא היו יורדי ים או דייגים). ההשערה שהשתמשו בהם כחיות בקרקס נראית רחוקה.

ב. שני בְּחָנִים חשובים לזיהוי בעלי חיים הנזכרים בטקסטים קדומים הם הקשר הדברים ומסורת זיהוי משותפת בתרגומים העתיקים. לדברי עמר, כאשר יש סתירה בולטת בין השניים גדול כוחו של הבוחן האחרון ("מסורת הזיהוי היהודית לדורותיה"⁷) מן הראשון להכריע בשאלה הזאת. דוגמה מעניינת שמעמיד עמר למקרה כזה היא זיהוי בת היענה במקרא. הואיל וכל התרגומים העתיקים, החל בתרגום השבעים מימי הבית השני, ביארו את בת היענה 'נעמית' ('עץ', ostrich), ראוי לבדוק את משמע השם, הנפוץ במקרא, בהקשרים השונים. ואמנם לדעתו כל פסוקי המקרא המזכירים את בת היענה מוסבים על 'היען', כי מקום גידולו של היען גם סמוך לחורבות, וכדבריו "גם אין זה מדויק שהיען אינו משמיע קולות". לדעתו אפוא הבוחן של מסורת זיהוי משותפת בתרגומים העתיקים ובמסורת היהודית מתווה דרך להבהרת הקשר הדברים, והוא המכריע בשאלת זיהוי בת היענה.

זאת היא השקפתו של עמר בעניין "מסורת זיהויים של בעלי החיים": "לפי תפיסתי לא צריך להיות מתח וסתירה בין תורה ומדע [...] כאשר מנצלים את היתרונות שמעניק המדע, במידע ובשיטות מחקר, ואלה מעוגנים ביסודות האמונה והפסיקה ההלכתית

5. בסורית נהוגת הבחנה בין כלב מיא (otter) לכלב ימא (seal), כפי שהיטיב להראות פיין סמית במילונו הגדול (R. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, Oxford 1879, p. 1742). ודאי בגלל הדמיון בין מיא לימא טעו במילוניים הסוריים הן ברוקלמן הן סוקולוף (C. Brockelmann), *Lexicon Syriacum*², Halle 1928, p. 128; C. Brockelmann and M. Sokoloff, *A Syriac Lexicon*, Winona Lake & Piscataway 2009, p. 622. ברוקלמן ביאר הן את כלב מיא הן את כלב ימא על ידי seal, ואילו סוקולוף ביאר את שני הביטויים על ידי otter.
6. עיין החי והצומח של ארץ-ישראל: אנציקלופדיה שימושית ומאירת בעריכת ע' אלון, כרך 7, בעריכת ה' מנדלסון ו' יום-טוב, תל אביב 1987, עמ' 170; H. Mendelssohn and Y. Yom-Tov, *Mammalia of Israel*, Jerusalem 1999, p. 163.
7. עמר, מסורת העוף, תל אביב תשס"ד, עמ' 248.

ונאמנים להם – יוצא המחקר התורני נשכר. שילוב ומזיגה נכונים של 'תורה ומדע', לא זו בלבד שאינם סותרים זה את זה אלא יש בהם גם כדי להשלים זה את זה.⁸ לדעתי, אם איש מדע שבראש מעייניו גילוי האמת יוצא מנקודת ההנחה שהמסורת היהודית הקדומה מגלמת את האמת הצרופה, והמבחן המדעי (הפילולוגי) הוא נושא כלִיָּה, חזקה עליו שייזקק לאפולוגטיקה כדי להוכיח את טענתו. גילוי האמת המדעית אינו יכול להיות מותנה בפסקי הלכות או במסורות (המאוחרות מאות שנים לתקופת המקרא). כדי להגיע אל חקר האמת, כלומר לזהות בעלי החיים בימי קדם, ראוי להיעזר במסורות ובהלכות כחלק מבידיקה פילולוגית מקפת ואובייקטיבית, ללא דעות קדומות.

בתורה נפרטה רשימה כפולה של כעשרים עופות האסורים למאכל, ובה נזכרת בת היענה. רוב השמות הנמנים שם הם יחידאיים, ולעתים קשה לזהותם. עם זאת על פי הרכב הרשימה ניתן לקבוע, שהעופות הנמנים שם הם דורסים ולא צמחוניים (אוכלי יונקים, דגים, עופות וחרקים). מכאן מסתבר שאין משמעה של בת היענה 'נעמית', שהרי זו האחרונה צמחונית.⁹ יתר על כן הנעמית היא הגדולה בעופות, ונבדלת בצורתה ובהתנהגותה מכל עוף אחר. לכן אילו היה שמה בת יענה בתקופת המקרא הייתה זוכה בוודאי למקום מיוחד ברשימה, ושמה לא היה משורבב בין ערב לתחמס.¹⁰ בנות היענה נזכרות בנביאים ובכתובים עוד פעמים אחדות, תמיד בהקבלה לתנים או לצִיִּים; משכנן בחורבות ("ועלתה ארמנותיה סירים קמוש וחוח במבצריה והיתה נוה תנים חציר לבנות יענה", ישעיהו לד 13), וניכרות בקול יללתן ("אעשה מספד כתנים ואבל כבנות יענה", מיכה א 8).¹¹ התיאורים האלה אינם מאפיינים את הנעמיות: אלה חיות במרחבים פתוחים ואינן מתאפיינות כמייללות, כי חסר להן המנגנון בגרון להשמעת קולות. לעומת זאת הם הולמים להפליא את דורסי הלילה, שמשכנם בחורבות והם מצטיינים בקול יללה מובהק. אמנם אין די בנתונים האלה כדי לזהות את סוג דורס הלילה (ואולי זה גם שם כללי לציון דורסי לילה), אך פשיטא שבת היענה היא דורס לילה. בנות היענה נזכרות במקרא בדרך כלל כסמל לחורבן, כי מקום מושבם של דורסי הלילה היה חורבות, ויללתם בלילה דמתה לקולות בכי של אבלים. האם הנעמיות מתאימות לשמש סמל לחורבן? האין כאן אפולוגטיקה? הא למדנו, שכאשר יש ניגוד בין מסורת זיהוי המשותפת לכל התרגומים הקדומים¹²

8. שם, עמ' 17.

9. גם הסימנים שניתנו במשנה (חולין ג, ו) לכשרות בעוף חלים על הנעמית, להוציא זפק. עיין עמר, שם, עמ' 28–43.

10. עיין למשל בקריטריון התשיעי שמציע מ' דור, החי בימי המקרא, המשנה והתלמוד, תל אביב תשנ"ז, עמ' 11; וכן עמר, שם, עמ' 248.

11. שמא נקראה בת היענה על שם קולה הבולט (קול צנזות) – שורש ענ", בתוספת יו"ד תחילית, על דרך יצָהָר, יִנְשׁוּף, יִצְהָר?

12. דוק: בתרגום הארמי לאיוב ל 29 ממערה 11 בקומראן המילה יענה נמסרה כצורתה ולא תורגמה "נעמית", וכן התרגום השומרוני גורס "ברת יעניתה".

ולמסורת חז"ל ובין הצעת זיהוי אחרת המתבססת על בחינת טיבו של השם בכלל הקשריו, אין משקלו של אחד הבחנים עולה על חברו, אלא שניהם, בצד אחרים, משמשים כלים ביד הפילולוגיה לקביעת זיהוי שמות עלומים. דוגמה נוספת לסתירה כזאת היא זיהוי הקפוד במקרא. למרות מסורת הזיהוי המשותפת לתרגומים העתיקים, שראו בו יונק, מורה השיקול הפילולוגי המקיף שבמקרא אין הוא יונק אלא שם לעוף.¹³

ג. "גם לגבי ה'תַּנִּים' אין ודאות שמדובר תמיד בעוף (כתרגום הארמי), אלא פעמים זה יונק".

זיהוי הַתַּנִּים במקרא הוא בעייתי, ועד היום לא נקטתי עמדה בעניין זיהוים (בניגוד למשתמע מדברי עמר). הַתַּנִּים נזכרים במרבית המקרים בהקבלה לבנות היענה, כסמל לחורבן, בהיותם שוכני חורבות ומתאפיינים ביללתם. במקרה הַתַּנִּים אין מסורת זיהוי משותפת לתרגומים העתיקים. התרגומים היווניים והלטיניים ראו בהם שִׁדִּים (סירנות, דרקונים), ואילו התרגומים הארמיים (תרגום יונתן לנביאים, תרגום הכתובים, הפשיטתא והתרגום לארמית נוצרית) ביארו 'יִרְדִּין', 'יִרְרָא', כלומר jackals (Canis aureus),¹⁴ יונקים, ולא עופות! (כדברי עמר). אף שאין כאן מסורת זיהוי משותפת, אפשר שהצעת הזיהוי "הארמית" הזאת תואמת את משמע המילה המקראית על כל היקרויותיה. סמלי החורבן – שוכני החורבות המשמיעים קולות יללה – הם בעלי חיים ממחלקת העופות (בנות היענה) וממחלקת היונקים (תנים). עם זאת, בהתחשב בכך ש"השאקאל", הוא התן המוכר לכול, נקרא בשמות נוספים כמו אי או שועל, שאין מקבילה אטימולוגית לשם תן בלשונות אחרות¹⁵ ושאין לשם הזה המשך בלשון חכמים – יש אפשרות שהקדמונים ראו בתן יצור על-טבעי, מעין שד. את הצעת הזיהוי "הארמית" הזאת העלה מתהום הנשייה תנחום הירושלמי בימי הביניים, אך היא נשכחה שוב עד ראשית המאה התשע-עשרה, ורק לאחר שיצא שמעה במילונים המקראיים של רוזנמילר וגזניוס נכנסה לשאר מילוני המקרא. בעקבותיהם נכנסה המילה לעברית החדשה במילונים הראשונים של יהודה גרובסקי ושל אליעזר בן-יהודה על סף המאה העשרים. למרות זאת התעלמו ממנה כל ספרי הטבע בעת החדשה (לינדא, שיינהאק, מנדלי, אהרני, שפר ואיינהורן) ונקטו לשונות כמו זאב צהוב, זאב זהב, שאקאל, אי, עד שקם יהושע מרגולין¹⁶ והכניסה לנומנקלטורה העברית, כדי להתאים את לשון המדע ללשון הדיבור.

13. עיין ד' טלשיר, שמות חיים, ירושלים תשע"ב, עמ' 110.

14. זאת משמעות המילה גם בארמית הארץ-ישראלית (יודיאטא, איכה רבה ד, ו). אולי המילה במקורה היא *יָלֻלִין, 'יללנים', כגרסת תרגום הכתובים לאיוב ל' 29. מעניין שבעברית המילה ירוד מציינת, בצד 'תן' (כתובות מט ע"ב), גם איזה עוף: "הירורות והנעמית הרי הן כעוף לכל דבר" (ירושלמי כלאים ח, ה [לא ע"ג]).

15. באכדית zibu.

16. 'מרגולין, זואולוגיה, ב, תל אביב תש"ח, עמ' 401.

ד. "לעדות האפיגרפית אין משקל גדול יותר מכל נוסחי המקרא הקדומים והמובהקים, ואין שום הבטחה שהיא מדויקת יותר; בוודאי נכונה הקביעה הזאת לגבי כתובת מעורפלת וסתומה זו. דומה שלעתיים החוקרים נוטים לייחס חשיבות יתר לממצא ארכאולוגי או אפיגרפי כזה או אחר". כך טוען עמר. השקפה זו מנוגדת לדיסציפלינת המחקר המדעי, ואף היא מצריכה תגובה הולמת.

כל תכליתו של המחקר המדעי בתחום חקר הטקסטים היא לחתור ולהגיע באופן מדעי-סיסטמטי אל הטקסט המקורי ואל משמעותו, כדי לחשוף את תמונת מצב הלשון לאשורה בעבר. אחד מעקרונות היסוד לבידור הצורה המקורית הוא להגיע במידת האפשר אל מקור ראשוני המתעד את הצורה כפי שיצאה מידי הכותב, כמו כתובות עתיקות על סלע, חרס או מגילה, בלא להיזקק לשירותי המתווכים והמסרנים. כך, למשל, עד שלא נמצאו תעודות בר כוכבא במערות מדבר יהודה נקרא גיבור ישראל הזה כפי כול בשם "בן/בר כוזיבא/כוזבא", כי כך הועבר השם מדור לדור, וכך השתמר במקורות הכתובים. משנמצאו במאה שעברה המסמכים המקוריים, כפי שיצאו מידי הכותבים בני הזמן, התברר ששמו היה "שמעון" בן/בר כוסבא, "בסמ"ך, ולא בזי"ן! אין ספק אפוא שעדיפה עדות ממקור ראשון כדי להגיע אל חקר האמת. במקרה הנדון, עד שלא נמצאה הכתובת מדיר עלא (מהמאה השמינית לפה"ס) היה ידוע מן המקרא ההרכב "סוס+עגור" בשתי תיבות. פעם אחת בספר ישעיהו, "כסוס עגור כן אצפצף" (לח 14), ופעם נוספת בספר ירמיהו: "ותר וסוס (קרי וסיס) ועגור שמרו עת באנה" (ח 7). מאוחר יותר נמצאו גרסאות נוספות לטקסט מישעיהו לח 14 במערה 1 מקומראן. במגילת ישעיהו השלמה (1QIsa^a) כתוב "כסוס עוגר", ובמגילת ישעיהו השנייה (1QIsa^b) "כסיס עגור". ועוד זאת: המסורת המזרחית (מדינחאי) לירמיהו ח 7 היא עגיר.

בהנחה ששני הכתובים האלה מכוונים לאותו ההרכב, סוס+עגור, ברור שהטקסט העברי בנוסח המסורה השתבש לפחות באחד המקומות, שהרי בישעיהו מדובר בעוף אחד, סוס או סיס, כאשר עגור (או עוגר או עגיר) נתפש כשם התואר שלו,¹⁷ ואילו בירמיהו מדובר בשני עופות: וסוס ועגור.¹⁸

תעלומת "סוס עגור" הגיעה לפתרונה עם פרסומה של הכתובת מדיר עלא. שם, ב"צירוף הראשון" (שו' 7–9), נמנו עופות קטנים השמים ללעג עופות גדולים; ובשורות 7–8 נמצא כתוב "כי ססעגר חרפת נשר". כיוון שססעגר כתוב בהעלם אחד, והפועל אינו בא בצורת רבים (אלא בצורת הנסתרת), אין ספק ששמו של העוף

17. כך הבינו התרגומים העתיקים. תרגום השבעים (ῥώδιχαλ) כלומר 'סנונית' לא הביא שם תואר; אולי עמדה לפני המתרגם תיבה אחת, ססעגר. תרגום יונתן: "כעופא/כסוסיא דאחיד ומנציף". ייתכן שעמד לפני המתרגם הנוסח *סוסגור (>סוסעגור), והבין "סוס סגור". בכל אופן הוא מעמיד את מנציף ('מצפצף') כאקויוולנט לעגור/עוגר/עגיר. כך נהגו גם הפשיטתא והוולגטה.

18. כך הבינו התרגומים העתיקים. תרגום השבעים תיעתק את המילה הסתומה: παγου. על סבך התרגומים היווניים לפסוק עיין למשל י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשכ"ט, עמ' 244.

הקטן המחרף את הנשר הגדול הוא **ססעגר**, והוא הוא השם העומד ביסוד הפסוקים הנזכרים בישעיהו ובירמיהו (אולי במשמעות swallow או swift).

לא רבים הם השמות הרב-עיצוריים בעברית, ועל כן לעתים הפרידו מסרני לשון המקרא מילה מרובת עיצורים לשתי מילים, כדברי אבן ג'נאח על **פֶּקֶחְקוֹחַ** הנהפך **פֶּקֶח קוֹחַ**: "המלה נחלקת לשני חלקים במכתב והיא בעקרה אחת";¹⁹ וכמוהו **לְחַפְּרֹת** < **יִפְּיָהּ** < **יִפְּהָ** וְעוֹד כיו"ב.²⁰ באותה הדרך הופרדה המילה החריגה **ססעגר** (השקולה אולי במשקל צפרדעי?) לשתי תיבות: **סוס/סיס** + **עגור**.

העובדה שאין עדות נוספת בספרות העברית שלאחר המקרא (או בכל לשון אחרת) לשני חלקי המילה, לא ל**סיס** (או **סוס**) ולא ל**עגור**, כשמות לעופות, לא הפריעה לפייטנים הקדמונים (ובכלל זה ב"פרק שירה"): הם לא ראו במילים האלה מילות תעתועים אלא שמות ממשיים של עופות, והשתמשו בהן בחופשיות;²¹ ובסופו של דבר נכנסו שתיהן לנומנקלטורה העברית, והרחיבו בדיעבד את אוצר המילים העברי.

ה. "אין התייחסות מספקת לעבודתו החשובה של ירון סרי על מסורת התרגום של רב סעדיה, המזהה נכונה עם **نسر**, תוך השוואה לספרות הזואולוגית הערבית". ירון סרי כתב עבודת מוסמך בשם "מסורות התרגום לשמות העופות הטמאים בפירושים ובתרגומי מקרא ערביים בימי הביניים", באוניברסיטת בר-אילן, בשנת תש"ס. המחקר הזה עובד למאמר בשם "מסורת התרגום של רב סעדיה גאון לשמות העופות הטמאים שבתורה", ונכלל בספרו הנזכר של עמר (הערה 7 לעיל), עמ' 251–319. צר לי שלא הפנית למאמרו החשוב של סרי במאמרי על הנשר, אך למרבה הצער והתמיהה, בשער הספר (העברי והאנגלי) שבו התפרסם אין זכר לשמו של ירון סרי, והמאמר מובלע שם באוסף מאמריו של עמר.²²

19. מ' וילנסקי, ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח, ירושלים תשכ"ד, עמ' קמב.

20. דוגמאות נוספות הביא מ' כהן, הכתיב והקרי שבמקרא, ירושלים תשס"ז, עמ' 41.

21. עיין במאגרים של המילון ההיסטורי של הלשון העברית, בערכיהם. מובן שהועדפה **סיס** על **סוס** למניעת הומונימיה.

22. דרך אגב, לא ראיתי שסרי הפנה אל מאמרי (שהתפרסם לראשונה בתשנ"ט) בשתי עבודותיו.

למשמעותה של "רעמה"

הערה של ש"א ליונשטם למאמרי "רעמה" ומשמעותה המקובלת",
לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 48–51

רואה אני לשלם חוב ישן שלא השכלתי לשלם בשעתו – להשלים פרט שנעלם מעיניי בזמן שהתפרסם מאמרי על הרעמה, ולהעלות על ידי כך נר לזכרו של מורי ורבי פרופ' שמואל אפרים ליונשטם ז"ל.

הזכרתי במאמרי את ההערה לערך "רעמה" במילון בן-יהודה: "ואולם השבעים (שיש לקרוא בדבריהם φοβήν במקום φοβόν) [...] הבינו את המלה בטעות כנזר השערות שעל צואר הסוס". בהמשך הדברים הבעתי את תמיהתי על הפירוש המיוחס לשבעים, שהרי הוא בנוי על תיקון בנוסח. בתורי אחר גלגולי המשמעות של רעמה התברר לי שהמשמעות המקובלת אינה מתועדת במפורש לפני תרגום לוותר לאיוב לט 19, "הַתְּלַכִּישׁ צָארוּ רַעְמָה": "oder [kanst du] seinen Hals zieren mit seiner Mähne?". מכל מקום, ההערה על נוסח השבעים במילון בן-יהודה אינה מלווה מקור, ושחזור הנוסח של השבעים הועמד במאמרי על חזקת טור-סיני, עורך הכרך של המילון. ימים מספר לאחר פרסום מאמרי הגיע אליי מכתב מפרופ' ליונשטם, בכתב ידו הקשה כל כך לפיענוח, ובו הערה המפנה להצעת התיקון של נוסח השבעים בחיבור מן המאה השבע-עשרה.

היה עליי לפרסם את ההערה מיד, אלא שהייתי אז טירון לא מנוסה, ולא ידעתי שזה מה שעליי לעשות. עכשיו, באיחור גדול, הגיעה השעה להביא את המשגה שלי על תיקונו.

זה לשון ההערה ככתבה (בתוספת הערות שלי):

הערה לרעמה

Samuel Bochartus, Hierozoicon, ed. J. Leusden, Lugduni Batavorum
1692 (זוהי המהדורה השלישית, הראשונה 1663).

המחבר דן על רעמה Vol. 1, p. 115 ו-Index, p. 41. מפרש Juba¹ ומעיר Juba equo a deo data est ornatus causa² (השווה Luther).

1. שער הצוואר.

2. שיעור הדברים: שער הצוואר של הסוס הוא מתנת האל לקישוט; המוסגר – מאת ליונשטם.

על השבעים הוא מעיר: Itaque Græci φόβην id est iubam reddiderunt
 (quod in φόβον mutarunt scribae imperiti)
 היינו φόβον טעות סופר ותיקונו φόβην.
 גיזרון של רעמה רום סורית ראם – גבוה
 et a situ recte רעמה dicitur ut Graece λοφίη
 (הקשור ב־λόφη [גבעה] – ש. ל.³)
 ב.⁴ דוחה באריכות את הפירושים hinnitus (צהלה) ו־tronitus (רעם).

.3 = שמואל ליונשטם.

.4 = .Bochartus.

Summaries

Aaron Koller

להיכנס and לבוא:

Synchronic and Diachronic Perspectives on the Semantics of לבוא in Ancient Hebrew

This paper investigates the semantics of the verb בוא in ancient Hebrew. After reviewing some of the scholarship on the semantics of English 'to come', it shows that in many respects biblical בוא differs from 'to come'. Instead, the Hebrew verb means 'motion towards, or into, a defined location'. Moving to a diachronic mode, the paper demonstrates that the fixed distinction in Aramaic between 'to arrive at' (אתי) and 'to enter' (עליל) was introduced into ancient Hebrew as well, under the influence of Aramaic. This process was linked to the introduction of an important new word, נכנס, whose history (internal and external to Hebrew) is traced. Finally, the semantic situation in mishnaic Hebrew is described, once נכנס usurped much of the semantic territory that had belonged to biblical בוא.

Ohad Abudraham

The Hebrew Component in the Aramaic Lexicon of the Targumim of the Five Scrolls (Part 1)

The significant impact of the Hebrew language on the Targumim of the Hagiographa and its prominence as compared to other Aramaic dialects, Jewish dialects especially, has long been noted. This premise is here subjected to examination with respect to a specific group among these Targumim, namely the Targumim of the Five Scrolls, in order to shed light on the linguistic nature of what has been called "late Jewish literary Aramaic".

The abundant evidence of the Hebrew influence on the lexicon of the Targumim of the Five Scrolls is identified and described in detail, and the scores of Hebrew elements – namely, elements whose phonological and morphological structure attests to their Hebrew origin – have been compiled and categorized into groups and subgroups.

Yehonatan Wormser

On Some Features of the Language of *Tanḥuma-Yelammedenu*

This article presents an initial description of the language of *Tanḥuma-Yelammedenu*, as exemplified by examination of the text of one Parasha (*Wa'era*). The description addresses three different aspects: the influence of Palestinian Aramaic on the Hebrew of the *Tanḥuma*; the typology of the Hebrew of the *Tanḥuma*, which proved to be very close to Palestinian amoraic Hebrew; and new lexical developments in the *Tanḥuma* as compared to the earlier Hebrew literature. On the basis of these findings it was proposed that the Hebrew of *Tanḥuma-Yelammedenu* should be regarded as an independent layer of the Palestinian branch of early rabbinic Hebrew, or at least as a secondary layer of late Palestinian Hebrew, alongside amoraic Hebrew.

Joseph Yahalom

The Beginnings of Hebrew Grammar against the Backdrop of Literary Creativity: Theory and Practice in Verb Derivation

The second half of the tenth century was not just a turning point in the initiation of Hebrew linguistic theory but also a thriving epoch for a new literary school leading up to the famous Spanish Golden Age. Geniza fragments have brought to light hundreds of poems by Samuel the Third (d. after 1012) and Joseph ibn Abitur (d. after 1024), among others. Some

of the new Arabic-oriented grammarians were also poets (e.g., Saadia Gaon in the first half of the tenth century and Samuel Hanagid in the first half of the eleventh).

A free movement from *ayin-waw* to *ayin-aleph* verbs, reminiscent of the Aramaic *ayin-heh* verbs, is discernible in Spanish-Hebrew poetry and grammatical theory. A monosyllabic infinitive absolute form derived from *peh-nun* and *peh-yod* verbs appears quite regularly in poetic fragments from the tenth century. The spread of quadriliteral *palpel* forms must be attributed to these monosyllabic forms. No wonder that the famous grammarian Ḥayyuj criticizes his own teacher, Menaḥem, for deriving the infinitival form *šroto* from *yšr*.

Daniel J. Lasker

Christian Concepts in Hebrew: The Trinity as an Example

As long as Jews were not involved in direct criticism of Christianity in Hebrew, they had no reason to develop Hebrew terms for Christian theological concepts. But when Jews began expressing themselves about Christianity in Hebrew, in late eleventh- and twelfth-century polemics, they were forced to find locutions to describe the doctrines they were criticizing. An examination of the Hebrew terms for Trinity demonstrates that Jews never standardized the Hebrew equivalents of major Christian concepts. Trinity was generally rendered *shilush*, and the individual persons were *av*, *ben*, and *ruaḥ ha-qodesh*; yet there was no term for 'person'. Among the various terms suggested were: *to'ar*, *parzuf*, *heleq*, *qinyan*, *middah*, *inyan*, *temunah*, *golem*, *rashut*, *yeshut*, and *mahut*. Two conclusions arise from this survey: in contrast to Christian theological terminology in other languages, which was innovated by believers, Hebrew terms were created by nonbelievers who were not concerned with exactitude of expression. Second, Jews have never been willing to integrate Christian terminology into the language they use for religious purposes, indicating that attempts over two thousand years to convince Jews of the truth of Christianity have not succeeded in crossing even the linguistic hurdle.

Moshe Kahan

Sharshot-Kesef: Ibn Caspi's Hebrew Dictionary

The philosopher and logician Joseph ibn Caspi (1280–1345) was one of Maimonides' radical students in Provence and Maimonides' outlook on philosophy and logic can be readily detected in all of his works. Among other treatises, Caspi compiled a Hebrew–Hebrew dictionary titled *Sharshot Kesef*. This unpublished dictionary is partially extant in four manuscripts: (a) MS Rome Angelica OR 60; (b) a photograph of the manuscript in London, British Library; (c) MS Paris, Paris National Library, HEB 1244 (this manuscript includes the complete dictionary); and (d) MS Sassoon 922.

This article provides a critical edition of the introduction to the dictionary, in which Caspi explains his dictionary's unique properties. The manuscripts that include the dictionary are analyzed and the dictionary compared its predecessors: Jonah ibn Jannah's *Sefer ha-Shorashim* and David Kimhi's *Sefer ha-Shorashim*.

Demonstrated here is the influence of Caspi's philosophical system on his dictionary, making it differ significantly in both content and structure from previous dictionaries. The article also shows that his linguistic system was largely influenced by Aristotelian logic via the medieval Muslim philosophers.

Shalom Sadik

The Judeo-Arabic Words *Fikr* and *Wahm* and Their Problematic Translation into Hebrew

The aim of this article is to analyze the translation of two words – *fikr* and *wahm* – from Judeo-Arabic into Hebrew by members of the Ibn Tibbon family. The article first surveys the use of these two words in Arabic philosophical literature. In Arabic philosophy, the word *fikr* was used to refer to two aspects of uniquely human behavior: the utilization of the practical intellect in order to plan an action, and the application of the

intellect to study. The article shows that both Judah Halevi and Maimonides use words derived from the root *ḥkr* in both of these senses. However, in the translation of their works into Hebrew by members of the Ibn Tibbon family and their followers (and also in other philosophical writings), the word *ḥkr* lost its specific meaning as applicable solely to humans. They translated this word using the Hebrew equivalent for the Arabic *wahm*, which refers to both the human and animal imagination. This erroneous translation misled the readers of these works, including other medieval authors, whose works are addressed in the conclusion.

Dror Ben-Arié

**The Particles in Abraham de Balmes' *Miqneh Abram*:
An Encounter between Hebrew Grammar and
Western Speculative Grammar**

Most medieval Hebrew grammarians distinguish three parts of speech, namely nouns, verbs, and particles; in practice, however, they devote little attention to particles. Abraham de Balmes, the author of *Miqneh Abram* (Venice, 1523), is among the few grammarians who systematically examine particles. The paper, which discusses various approaches by Hebrew grammarians to particles, examines De Balmes' approach in detail, emphasizing his originality in comparison to his predecessors. It demonstrates De Balmes' implicit reliance on the theoretical views of the Latin speculative grammarians, especially Thomas of Erfurt's early-fourteenth-century modistic treatise. Thomas' work can thus serve as a key to understanding that of De Balmes. De Balmes' grammatical theory of the Hebrew language is structurally influenced by modistic theory, yet differs from it in essential details.

Irit Meir and Edit Doron

Degrammaticalization: The Linguistic Change of the Definite Article in Modern Hebrew

Throughout the history of Hebrew, the definite article *ha-* has functioned as a nominal inflectional affix, marking the emphatic state of the noun as opposed to the absolute and the construct states. It follows then that *ha-* is incompatible with the construct state. In Modern Hebrew, however, *ha-* does attach to construct-state nominals, as many researchers have noted from the 1930s onward. In this paper we argue that this is part of a larger change in the morpho-syntactic distribution of the definite article: *ha-* is currently undergoing a change from inflectional prefix to proclitic. This shift from a more grammatical to a more independent entity involves less selectivity for the host, attachment to phrases rather than lexical items, and sometimes even lack of participation in agreement processes. Such change contrasts with the regular direction of change in grammaticalization clines, from less to more grammatical. We maintain that the change witnessed in the distribution of *ha-* is an instance of the much rarer process of degrammaticalization.

David Talshir

More about *Living Names*

Response to Zohar Amar's Review

Differences of opinion with regard to identification of animals are common, especially in cases where no unambiguous evidence exists for their identity. It is often impossible to reach clear-cut conclusions, as with **כָּלֵב הָיִם** and **תַּנִּינִים**, and scholars are entitled to adhere to one or another proposed identification. However, a philological approach to these issues should not dismiss or underestimate a form attested in an ancient inscription written in an ancient North-Western Semitic language – such as **ססעגר** in the Deir Alla inscription – for later and contradictory forms of the name, just because they were preserved in the Masoretic Text. Moreover,

a scholar who proclaims that Torah and science are not contradictory, since such contradictions can always be settled, will find himself imposing halakhah on scientific truth, whereas revelation of the truth should be an unbiased process, without presuppositions. For example, the tradition of the ancient versions and of the later halakhah that **כַּת הַיָּעֶנָה** is an ostrich is unacceptable, because the biblical context (including the lists of unclean birds) clearly indicates that it is a nocturnal raptor.

Mordechay Mishor

On the Meaning of *Ra'ama*

In *Lešonenu* 41, pp. 48–51, I mentioned Tur-Sinai's statement that the actual meaning of *ra'ama* in Job 39:19 – 'mane (of a horse)' – is already found in the Septuagint, where φόβον is to be read φόβην. In a note sent to me by Professor S. A. Löwenstamm close to the publication of my article, he pointed out that this emendation in the Septuagint was first suggested in the seventeenth century by Samuel Bochart in his *Hieroicoicon*.

English summaries edited by Dena Ordan

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים וחמישה, חוברת רביעית
אלול, התשע"ג

ירושלים התשע"ג

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתבי־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים וחמישה, חוברת רביעית
אלול התשע"ג

ירושלים התשע"ג

**"לשוננו" יוצא לאור בסיוען של הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
ושל הקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי**

עריכת לשון והתקנה לדפוס: צופיה ליכוביץ'

ISSN 0334-3626

**© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשע"ד**

הפקה: עירית בריס

**סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים**

**האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה, גבעת רם, ירושלים 9003201
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: iritberis@hebrew-academy.org.il
אתר האקדמיה: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>**

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: יוסף עופר

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט–תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד–תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים ז"ל (תשט"ו–תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו–תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג–תש"ס)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א–תשנ"ט)

את כתבי היד המוצעים למערכת יש למסור על פי ההנחיות שהתפרסמו
בלשוננו סז (תשס"ה), עמ' 113–114, ומופיעות גם באתר האקדמיה
במרשתת. יש לשלוח גם תקציר באנגלית.

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

לְשׁוֹנֵנוּ

כרך שבעים וחמישה, חוברת ד, התשע"ג

תוכן העניינים

	מאמרים
373	על ניקוד אחד בכתב יד קאופמן של המשנה
381	ניקוד העתיד של אר"ע בכ"י ארפורט של התוספתא
	"בית דין של כהנים" ו"בית דינו של רבן גמליאל":
387	הסמיכות הפרודה והסמיכות הכפולה בלשון המשנה
	המרכיב העברי באוצר המילים של תרגומי המגילות
403	(חלק שני)
	הניקוד הארץ־ישראלי כמשקף מסורת בין מסורות
425	הלשון העברית
	לבירור משמעותו של המונח "דילוג" בהעתקות פיוטים
435	שבקטעי הגניזה
449	תפיסת השורש של רבנו תם
463	גמל נמרי – עלייתו ונפילתו בעברית
	הכינוי החוזר בעברית: ההיבט הסינכרוני וההיבט
479	הדיאכרוני
	מן העבודה במילון ההיסטורי
495	אהרן ברבריאן לתולדותיה של משפחת מילות תעתועים
509	ספרים שנתקבלו במערכת
V	תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' משה בראשר, האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה, גבעת רם, ירושלים 9003201
mbarasher@mscc.huji.ac.il

ד"ר מרדכי מישור, האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה, גבעת רם, ירושלים 9003201
mishormy@netvision.net.il

ד"ר אסתר הכר, המחלקה ללשון עברית ולשונות שמיות, אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן 5290002
sirpad@zahav.net.il

אוהד אבודרהם, רח' אטר 36, עומר 8496500 • ohadab@post.bgu.ac.il

פרופ' יוסף יהלום, החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים
joseph.yahalom@huji.ac.il • 9765418

ד"ר מיכאל רנד, Faculty of Asian and Middle Eastern Studies, University of Cambridge,
Sidgwick Avenue, Cambridge CB3 9DA, UK • qalir@yahoo.com

ד"ר גדליה לסר, רח' גרניט 71, שערי תקווה 4481000 • gedalasser@gmail.com
eyamaya@gmail.com • 7682900

ד"ר רבקה הלוי, ת"ד 24, ירושלים 9083600 • halevyne@mscc.huji.ac.il

אהרן ברבריאן, האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה, גבעת רם, ירושלים 9003201
eliphelet@gmail.com

האקדמיה ללשון העברית אבלה על פטירת חברה

גדעון גולדנברג תמ"ד

חוקר גדול של הלשונות השמיות
וחבר פעיל באקדמיה ובוועדותיה

- כ"ג באב תשע"ג -

האקדמיה ללשון העברית אבלה על פטירת חברה

זאב בן-חיים תמ"ד

מזכיר מדעי בוועד הלשון

ממייסדי האקדמיה וממכוני דרכה

מכונן מפעל המילון ההיסטורי של הלשון העברית ומנהלו הראשון

הנשיא השני של האקדמיה

- ל' באב תשע"ג -

**האקדמיה ללשון העברית
אבלה על פטירתו של
עובד מפעל המילון ההיסטורי**

בנימין לפלר תמ"ד

מלומד גדול, מגדולי חוקרי הפיוט ולשונו

- א' דחול המועד סוכות תשע"ד -

THE ACADEMY OF THE HEBREW LANGUAGE

LEŠONENU

A Journal for the Study of the Hebrew Language
and Cognate Subjects

Vol. LXXV, No. 4, Elul 5773
September 2013

Jerusalem

THE ACADEMY OF THE HEBREW LANGUAGE

LEŠONENU

A Journal for the Study of the Hebrew Language
and Cognate Subjects

Vol. LXXV 5773
2013

Jerusalem

Editor
Moshe Bar-Asher

Editorial Secretary
Yosef Ofer

Copyeditor: Avraham Ben-Amitay; Tzophie Leibovitch

ISSN 0334-3626

© All rights reserved, 2013

Computerization: The Academy of the Hebrew Language
Printed by 'Graphit' Ltd., Jerusalem

The Academy of the Hebrew Language
Giv'at-Ram, Jerusalem 9003201, Israel
Tel. 972-2-6493555, Fax 972-2-5617065
e-mail: iritberis@hebrew-academy.org.il
internet: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

Contents

Articles

Ohad Abudraham	The Hebrew Component in the Aramaic Lexicon of the Targumim of the Five Scrolls (Part 1)	165
Ohad Abudraham	The Hebrew Component in the Aramaic Lexicon of the Targumim of the Five Scrolls (Part 2)	403
Moshe Bar-Asher	Vocalized Forms in MS Kaufmann of the Mishnah	373
Dror Ben-Arié	The Particles in Abraham de Balme's <i>Miqneh Abram</i> : An Encounter between Hebrew Grammar and Western Speculative Grammar	287
Maya Castro	The Rise and Fall of the Hebrew Term גמל נמרי	463
Yoel Elitzur	Rav Šāma' B'qāl	7
Esther Haber	בית דינו של רבן גמליאל and בית דין של כהנים: Unbound Genitive Constructions and Double Genitive Constructions in Mishnaic Hebrew	387
Rivka Halevy	The Hebrew Reflexive Pronoun: A Synchronic and Diachronic Perspective	479
Moshe Kahan	<i>Sharshot-Kesef</i> : Ibn Caspi's Hebrew Dictionary	251
Aaron Koller	לחיכנס and לבוא: Synchronic and Diachronic Perspectives on the Semantics of לבוא in Ancient Hebrew	149
Daniel J. Lasker	Christian Concepts in Hebrew: The Trinity as an Example	239
Gedalia Lasser	Rabbenu Tam's Theory of Hebrew Roots	449
Irit Meir and Edit Doron	Degrammaticalization: The Linguistic Change of the Definite Article in Modern Hebrew	317

Mordechay Mishor	The Vocalization of ארע Imperfect in MS Erfurt of the Tosefta	381
Michael Rand	Towards a Clarification of the Term רילוג in Genizah <i>Piyyut</i> Manuscripts	435
Shalom Sadik	The Judeo-Arabic Words <i>Fikr</i> and <i>Wahm</i> and Their Problematic Translation into Hebrew	267
Vered Saydon	<i>Ḥašav</i> – <i>Ḥavaš</i> ?: A Comment on the Early Semantic Development of the Hebrew Verb <i>Ḥašav</i>	89
Bernard Septimus	On ח"מ/ה"מ Interchanges	23
Nimrod Shatil	Classification of Derivations of Base + Affixes	55
Avi Shmidman	ארה as 'Light' in Early <i>Piyyut</i>	37
Yehonatan Wormser	On Some Features of the Language of <i>Tanḥuma-Yelammedenu</i>	191
Joseph Yahalom	The Beginnings of Hebrew Grammar against the Backdrop of Literary Creativity: Theory and Practice in Verb Derivation	221
Joseph Yahalom	The Palestinian Vocalization in Hebrew Language Traditions	425
Alexey (Eliyahu) Yuditsky	Were Spanish Jews Familiar with the Babylonian Tradition of Hebrew? A Reexamination of the Hebrew Transcriptions of the Glossary from the Ripoll Monastery	13
<i>The Historical Dictionary Project</i>		
Aaron Berberian	תשבחות/תושבחות: New Evidence and an Interpretation	101
Aaron Berberian	A Contribution to the History of a Ghost Word Family	495
<i>Remarks and Replies</i>		
Cordelia Hoestermann	Earlier Contributions to the Study of the Term ארפכס/אפרכסת (<i>Lešonenu</i> 72 [2010], pp. 343–351)	125
Mordechay Mishor	Ad <i>Lešonenu</i> 41, pp. 48–51	365
Nurit Shoval-Dudai	"Make Your Ear Like an <i>Afarkeset</i> ": A Solution	123

David Talshir	More about <i>Living Names</i> : Response to Zohar Amar's Review	359
<i>Reviews</i>		
Zohar Amar	<i>Living Names: Fauna, Places and Humans</i> by David Talshir	127
Hezy Mutzafi	<i>Neuaramäische Texte in den Dialekten der Khabur-Assyrer in Nordostsyrien</i> by Shabo Talay	133
Books Received		509

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים וחמישה, התשע"ג

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: יוסף עופר

עריכת לשון והתקנה לדפוס: אברהם בן-אמתי; צופיה ליבוביץ'

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

©

כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשע"ד

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה, גבעת רם, ירושלים 9003201
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: iritberis@hebrew-academy.org.il
אתר האקדמיה: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

תוכן העניינים

	מאמרים
אוהד אבודרהם	המרכיב העברי באוצר המילים של תרגומי המגילות (חלק ראשון)
165	
אוהד אבודרהם	המרכיב העברי באוצר המילים של תרגומי המגילות (חלק שני)
403	
7	רב שַׁמֶּע בְּקָל
מילות הטעם ב"מקנה אברם" לאברהם דבלמש: מפגש	יואל אליצור
287	דרור בן-אריה
373	בין הדקדוק העברי לדקדוק המערבי הספקולטיבי
על ניקוד אחד בכתב יד קאופמן של המשנה	משה בר-אשר
"בית דין של כהנים" ו"בית דינו של רבן גמליאל":	אסתר הבר
387	הסמיכות הפרודה והסמיכות הכפולה בלשון המשנה
הכינוי החוזר בעברית: ההיבט הסינכרוני וההיבט	רבקה הלוי
479	הדיאכרוני
191	קווים לדמותה של לשון התנחומא-יילמדנו
ראשית הדקדוק העברי והעשייה היוצרת בלשון:	יהונתן וורמסר
221	יוסף יהלום
הלכה ומעשה בגזירת הפועל	
הניקוד הארץ-ישראלי כמשקף מסורת בין מסורות	יוסף יהלום
425	הלשון העברית
אלכסיי (אליהו)	יוריציקי
האם הכירו יהודי ספרד את העברית של מסורת בבל?	
עיון חדש בתעתיקי העברית שבגלוסר ממנזר ריפול	
13	(Ripoll)
239	מושגים נוצריים בשפה העברית: השילוש כדוגמה
449	תפיסת השורש של רבנו תם
מצורן נטייה לרכיב תחבירי: השינוי הלשוני של תווית	דניאל י' לסקר
317	היידוע בעברית בת ימינו
381	ניקוד העתיד של אר"ע בכ"י ארפורט של התוספתא
	גרליה לסר
	עירית מאיר
	ועידית דורון
	מרדכי מישור

	חשב – חבש? הערה להשתלשלותו הסמנטית הקדומה	ורד סידון
89	של הפועל "חשב"	
23	על הַחֲמוֹם ועל הַחֲמוֹם	דב ספטימוס
	מובנן של המילים פֶּכֶר ווהם בערבית יהודית	שלום צדיק
267	ובעיית תרגומן לעברית בימי הביניים	
251	שרשות כסף: מילוננו העברי של יוסף אבן כספי	משה קהן
	לבוא ולהיכנס: היבטים סינכרוניים ודיאכרוניים	אהרון קולר
149	בסמנטיקה של הפועל לבוא בעברית העתיקה	
463	גמל נמרי – עלייתו ונפילתו בעברית	מיה קסטרו
	לכירור משמעותו של המונח "דילוג" בהעתקות פיוטים	מיכאל רנד
435	שבקטעי הגניזה	
	"דוהרי דולקים" ו"דוהר העיניים": "דהר" כלשון אור	אבי שמידמן
37	בפייטנות הקדומה	
55	מיון תוצרי גזירה של בסיס ומוספית	נמרוד שתיל
	מן העבודה במילון ההיסטורי	
101	תִּשְׁכַּחוּת/תושכחות: עדויות חדשות ופשרן	אהרן ברבריאן
495	לתולדותיה של משפחת מילות תעתועים	אהרן ברבריאן
	הערות ותגובות	
125	תרומות קדומות יותר לחקר המונח "ארפכס/אפרכסת"	קורדליה הסטרמן
359	עוד על "שמות חיים"	דוד טלשיר
365	למשמעותה של רעמה	מרדכי מישור
123	נורית שובל־דודאי "עשה אונך כאפרכסת" – פתרון	
	ביקורות	
133	טקסטים בארמית החדשה הנוצרית שליד הנהר חאבור	חזי מוצפי
127	שמות חיים	זהר עמר
509	ספרים שנתקבלו במערכת	

THE ACADEMY OF THE HEBREW LANGUAGE

LEŠONENU

A Journal for the Study of the Hebrew Language
and Cognate Subjects

Vol. LXXV, No. 4, Elul 5773
September 2013

Jerusalem

Editor
Moshe Bar-Asher

Editorial Secretary
Yosef Ofer

Copyeditor: Tzophie Leibovitch

ISSN 0334-3626

© All rights reserved, 2013

Computerization: The Academy of the Hebrew Language

Printed by 'Graphit' Ltd., Jerusalem

The Academy of the Hebrew Language
Giv'at-Ram, Jerusalem 9003201, Israel
Tel. 972-2-6493555, Fax 972-2-5617065
e-mail: iritberis@hebrew-academy.org.il
internet: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

Contents

Articles

Moshe Bar-Asher	Vocalized Forms in MS Kaufmann of the Mishnah	373
Mordechay Mishor	The Vocalization of ארע Imperfect in MS Erfurt of the Tosefta	381
Esther Haber	בית דינו של רבן גמליאל and בית דין של כהנים: Unbound Genitive Constructions and Double Genitive Constructions in Mishnaic Hebrew	387
Ohad Abudraham	The Hebrew Component in the Aramaic Lexicon of the Targumim of the Five Scrolls (Part 2)	403
Joseph Yahalom	The Palestinian Vocalization in Hebrew Language Traditions	425
Michael Rand	Towards a Clarification of the Term דילוג in Genizah <i>Piyyut</i> Manuscripts	435
Gedalia Lasser	Rabbenu Tam's Theory of Hebrew Roots	449
Maya Castro	The Rise and Fall of the Hebrew Term גמל נמרי	463
Rivka Halevy	The Hebrew Reflexive Pronoun: A Synchronic and Diachronic Perspective	479

The Historical Dictionary Project

Aaron Berberian	A Contribution to the History of a Ghost Word Family	495
Books Received		509
English Summaries		V

על ניקוד אחד בכתב יד קאופמן של המשנה

לזכרה המבורך של אמי
מרת שרה בן־הרוש לבית עטייה
פורים תרפ"א – י"ד בתשרי תשע"ג
מנוחתה כבוד

על מסורת הכתיב ועל מסורת הניקוד בכ"י קאופמן

1. הרבה נכתב על מסורותיו של כ"י קאופמן של המשנה (=7),¹ ובייחוד על המסורות של הסופר שכתב את רוב כתב היד ושל הנקדן שניקד את מסירתו של הסופר הזה.² חטיבות חשובות בדקדוק המסור בשני העדים האלה כבר תוארו בידי חוקרי לשון חכמים. כידוע, מלבד שתי המסורות האלה משוקעות בכתב היד גם מסירות נוספות, ובהן מסירתו של 27, שהשלים עוד בימי הביניים תשעה³ מעשרת הדפים החסרים בכתב היד,⁴ וכן הערותיהן של ידיים אחרות שהוסיפו חלופות קריאה בגיליונות כתב היד.⁵

- * קוראיו הראשונים של המאמר היו חברי המלומדים חיים א' כהן ומרדכי מישור. תודתי נתונה להם בזה.
1. משמשים כאן גם הקיצורים האלה: פא = כ"י פרמה א הוא כ"י פרמה דהירוקי 138; פס = כ"י פריז מס' 328–329 באוסף כתבי היד העבריים בספרייה הלאומית בצרפת; פר = כ"י פרמה ב, הוא כ"י פרמה דהירוקי 497; נ"ט = נוסח טבריה; נ"ב = נוסח בבל.
 2. החשוב במחקרים על כתב היד הוא מאמר המופת של מו"ר י' קוטשר, "לשון חז"ל" (ספר חנוך ילון: קובץ מאמרים, בעריכת ש' ליברמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 246–280 = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז [להלן קוטשר, ל"ח], עמ' עג–קז. ההבאות ממנו בעיון הזה הן על פי הפרסום השני). לאחריו הופיעו מאמרים רבים שהוקדשו לשתי המסירות העיקריות של כתב היד. ואכמ"ל.
 3. הדף המכיל את נידה ד, ב (מהמילים "בדרכי ישראל") עד ו, ד (עד המילים "ראוי לרדן") ושמונת הדפים המכילים את זבים ב, ב, ג (מהמילים "אף בשלישית בודקין") עד סוף מסכת עוקצין. הדף העשירי החסר בכתב היד הכיל את כרתות ג, ז (מהמילים "שהוא חייב על כל אחת ואחת") עד ה, ב (עד המילים "ואם ספק המעות"). הדף הזה לא נתלש מכתב היד, הוא חסר משום שבשעת ההעתקה דילג הסופר על דף שלם.
 4. מסורתו של 27 תוארה תיאור מקיף בעבודתה המצוינת של אסנת דמרי, "דקדוק לשון המשנה של כתב־יד קאופמן 2 בהשוואה לכתב־יד קאופמן 1", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, תשס"ו (והיא צפויה לראות אור בקרוב בהוצאת מוסד ביאליק).
 5. בנוסף למה שיצא מתחת ידי מעתיק 27 יש חומרים שהוסיפו שתי ידיים אחרות לפחות.

לשונונו עה (תשע"ג), עמ' 373–379

2. לבד מפרקי דקדוק שבהם תוארו מסורותיהם של הסופר והנקדן העיקרי של כתב היד בירדו חוקרים שונים את עניינן של הרבה מילים ייחודיות, מצד צורתן או מצד משמען, שהילכו בלשון חז"ל ונשמרו רק בו.⁶ לעתים הן נתקיימו גם בכתבי יד קדומים אחרים, אבל נעלמו או הועלמו מכתבי יד מאוחרים⁷ ומהדפוסים. למשל כאלה הם השמות (א) כרתן, כגון לְכַרְתֵּן (ברכות א, ב וז) לעומת לכרתי שבּעדים מאוחרים⁸; (ב) העומר שבצירוף "בשעת העומר" (פאה ד, ו) במסורת סופר כתב היד, המשמש כשם פעולה, לעומת העימור (העמור) במסורת הנקדן ובמסורתם של כל העדים האחרים⁹; (ג) צָבַר בצירוף "צָבַר שלקורות" (אהילות ג, ז [ט]), שנגזר מהשורש צב"ר לעומת סואר שנמסר בעדים אחרים.¹⁰

3. גם מסורתו של נקדן כתב היד, הגם שהיא נופלת ממסורתו של הסופר, נשמרו בה קווי לשון קדומים רבים. כידוע, יש בו בכתב היד חילופים של סימני התנועות פתח וקמץ זה בזה ושל סגול וצירי זה בזה בשל הגייתן הזוהה של שתי התנועות בכל אחד מהזוגות הללו,¹¹ אך החילופים האלה הם מעטים ומתגלים ברוב הקטגוריות הדקדוקיות אך באחוז קטן של המילים. על פי רוב אין נקדן ק מחליף בין סימני התנועות האלה, והוא צמוד בדרך כלל לשיטת הניקוד הטברני, המבדילה בין פתח לקמץ ובין סגול לצירי.¹²

4. לשון אחר: אם יש בקי ניקוד כמעט קבוע וסדיר למדיי של צורה לשונית בפתח או בקמץ, הוא מלמד שהנקדן אומר בזה שהכוונה לפתח או לקמץ טברני. והוא הדין לניקוד כמעט קבוע של צורה לשונית בסגול או בצירי. למשל ניקוד צורות הנסתר בעבר של פְּעָלִי ל"י בכלל הבניינים בפתח בהברת הטעם – כגון עֲלָת, נִמְחָת, קִישָׁת,

6. דוגמה כזאת היא הצורה בדילה (סנהדרין ז, ב) במסורת סופר ק לעומת פְּתִילָה בכל העדים האחרים (ראה מ' בר-אשר, מחקרים בלשון חכמים, א: מבואות ועיוני לשון, ירושלים תשס"ט [להלן בר-אשר, מחקרים א], עמ' 197–200).

7. כתב יד מאוחר הוא פס, שהועתק באיטליה בשנת 1400 (ראה מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה על פי כתב יד פאריס 328–329 [עדה ולשון, ו], ירושלים תש"ם). מסירתו של זה נופלת בערכה ממסירותיו של ק (ראה שם, עמ' 53–58). עם זאת משוקעות בו גם צורות לשון בעלות ערך לא מבוטל (ראה שם, עמ' 58–68 וכן ענייני הלשון הנידונים שם בעמ' 69–89).

8. ראה קוטשר, ל"ח, עמ' צח–צט.

9. שם הפעולה העומר נידון בעמ' 24–25 במאמרי, "מילים נדירות וצורות חריגות בלשון חז"ל וגלגוליהן", לשוננו עב (תש"ע), עמ' 19–34.

10. כעולה מהדורות של א' גולדברג, מסכת אהלות: מהדורה מדעית על פי כתבי יד, דפוסים ונוסחאות הראשונים עם פירוש ומבוא, ירושלים תשט"ו. עם זאת הצורה בסמ"ך היא קדמונית כניבט מגרסותיהם של עדים טובים ומהימנים (ראה אהילות שם על אתר).

11. כנוהג במסורות הקריאה של יהדות איטליה.

12. ראה מ' בר-אשר, מחקרים בלשון חכמים, ב: פרקי דקדוק, ירושלים תשס"ט (להלן בר-אשר, מחקרים ב), עמ' 79 הערה 39; וראה את פירוט הנתונים להלן בהערה 18.

היִפְתָּ 13 – אומר כי צורת הנסתר במסורתו של נקדן כתב היד מכוונת לצורה בפתח כמו במסורת פ' ובמסורתם של עדים אחרים, שאינם מחליפים כלל בין שני סימני התנועות, לפי ששתי התנועות נבדלות אצלם בהגייתן.¹⁴

ניקוד האות שלפני חי"ת "דגושה" המנוקדת בקמץ

5. במקום זה אני מבקש להציע תופעה אחת הניבטת ממסירתו של נקדן ק בניקודן של שתי מילים ולעמוד על טיבה. בניקוד המילה השנייה אפשר שמסירתו של הנקדן כבר נתונה במסירתו של הסופר שקדם לו בזמן. תחילה אביא נתונים מעברית המקרא נוסח טבריה, ואליהם אשווה את ממצאי הניקוד בכ"י ק.

6. כידוע, כלל הוא במקרא נ"ט כי במקום שהחי"ת צריכה הייתה להיות מוכפלת ותנועתה היא קמץ יבוא לפניו סגול במקום פתח,¹⁵ כגון הֶחָג (מל"א ח 65), הֶחָדָשׁ (יר' כו 10), הֶחָכֶם (קה' ב 14), פְּחָשִׁים (יש' ל 9).¹⁶ יוצאות מכלל זה הצורות של "העתיד", של הציווי ושל המקור הנטוי של פעלים בנפעל שפה"פ שלהם היא חי"ת קמוצה; באלה בא לפני החי"ת צירי לתשלום הדגש, כגון תִּחְרַשׁ (מי' ג 12), תִּחְשַׁב (דב' ב 20).¹⁷

7. ככללי הניקוד הטברני לפני חי"ת "דגושה" המנוקדת בקמץ ניקד צורות דומות גם נקדן ק בקביעות ובאופן סדיר, אלא שבצורות הנפעל התיעוד הוא זניח. היינו, מכאן מצאנו אצלו מספר עדויות רב לניקוד בסגול לפני ת, במיוחד רבות המילים שבהן באה ה' הידיעה לפני ת, כגון הֶחָכְבִּית (שביעית ט, ה), הֶחָג (בבא מציעא ח, ווח), הֶחָכֶם

13. ראה בראשון, מחקרים ב, עמ' 79–80.

14. ראה שם, עמ' 73, 102 (תחילת §53).

15. היחלשות החי"ת ואבדן ההכפלה בה הייתה מאוחרת להיחלשותן של א, ה, ע (כפי שהראה יהושע בלאו בעיונו המלומד והמקיף "על גלגוליה של החלשת הגרוניות כתופעה חיה", לשוננו מה [תשמ"א], עמ' 32–39 [=] בלאו, עיונים בבלשנות עברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 17–24; להלן בלאו, הגרוניות; מובא על פי הפרסום השני). לעניין זה ראה עיקרי הדברים ב-4.1 §20 בעמ' 20.

16. ניקודים אלה הם גלגולים של ה' הידיעה בפתח: הֶחָג, הֶחָדָשׁ, הֶחָכֶם, פְּחָשִׁים ומשקפים של שבו החי"ת הייתה נכפלת. הניקוד של ה' הידיעה בסגול במקום בפתח הוא תוצאה של הידמות לקמץ שאחרי החי"ת – הקמץ שהוא תנועה גבוהה יותר מהפתח גרר את הפיכת הפתח שלפני החי"ת לסגול, שהוא תנועה גבוהה יותר מהפתח כפי שקבע יהושע בלאו (ראה בלאו, שם, עמ' 21–24; וראה מה שכתב שם בהערה 25 בשם ס"א הופקינס). ניקוד בסגול בהשפעת הקמץ בהברה התוכפת מצוי גם בניקודן של שמות ומיליות צמודי כינוי הנוכח והנסתרת, כגון דְּבָרִיךָ, דְּבָרִיךָ, עֲלֶיךָ, עֲלֶיךָ בסגול, לעומת דְּבָרֵינוּ, עֲלֵינוּ, דְּבָרֵיכֶם, עֲלֵיכֶם בקיום הצירי המקורי.

17. בצורות האלה משתקפת הארכה פרטונית של החיריק לפני החי"ת, שכן בצורות אלו בטלה ההכפלה בשלב מוקדם יותר. לפיכך כנגד תִּשְׁמֹר מוצאים (תִּחְשַׁב < תִּחְשַׁב >) תִּחְשַׁב.

(יבמות ב, י' [יב]), הַחֲמִיץ (פסחים א, א; ה, ד).¹⁸ אך מצורות נפעל בעתיד מצויה ככל הנראה רק צורה אחת: לַחֲלֹק (ברכות ז, ד).¹⁹

8. צד חולשה יש בנתון שהובא אחרון, לפי שאין לנו תיעוד מספיק בקטגוריה הזאת. מכל מקום אפשר לומר כי בעיקרו של דבר כשם שבקטגוריה הרווחת – ה' הידיעה לפני שם הפותח בהברה ח – זהה מסורתו של ק לעברית הטברנית, מותרים אנו להניח שגם בקטגוריה השנייה – הצורות של "העתיד", של הציזוי ושל המקור הנטוי של בניין נפעל – זהה מסורתו למסורת הטברנית כפי שמלמד הניקוד לַחֲלֹק, אף על פי שאין תיעוד נרחב לקטגוריה הזאת בכתב היד. ואין לטעון שאך מקרה הוא שהלמ"ד נוקדה בתיבה זו בצירי, ועל כן אין ללמוד דבר מניקודה של מילה אחת.²⁰

9. אבוא עכשיו להראות כי בניקודם של שני שמות עצם ניקודו של נקדן ק אינו תואם את הנאמר לעיל. הוא ניקד שני שמות ניקוד שונה משיטת הניקוד במקרא הטברני ומשיטת הניקוד שלו כפי שהוצגה לעיל. המדובר בשמות גחלים, פחם. כבר עכשיו ייאמר כי העקיבות והקביעות בניקוד שני השמות האלה ללמד יצאו שמסירתו של נקדן ק היא מסירה מהימנה.

גַּחֲלִים/גַּחֲלִים

10. במקרא צורת הרבים של גַּחֲלִית (יש' מז 14) באה בדגם גַּחֲלִי במשקל פֻּעַל: גַּחֲלִים (תה' יח 9 ועוד) בקמץ לא מתקיים, כמשתקף בצורת הנסמך גַּחֲלִי (וי' טז 12). וכך

18. בבדיקה מרגמית של 91 הופעות של שלושה שמות שיש בהם ה' הידיעה או בכ"ל לפני ה' הידיעה, הבאות לפני ח"ת קמוצה בכ"י ק, מצאתי ניקוד בסגול ב־90 הופעות, ורק בהופעה אחת ניקוד בצירי. הנה פרטי הנתונים: (א) השם חבית – בכל 34 ההופעות שנבדקו ה' הידיעה או אות השימוש שלפניה מנוקדות בסגול, כגון הַחֲבִית (מעשרות א, ח; כבא קמא ג, א), בְּחִית (מכות ב, א); (ב) השם חג – ב־32 ההופעות שנבדקו ה' הידיעה או אות השימוש שלפניה מנוקדות בסגול ב־31 הופעות, כגון הַחֵג (גיטין ג, ח), בְּחֵג (עדויות ז, ו), ורק בהופעה אחת הבי"ת נוקדה בצירי: בְּחֵג (יומא ב, א) על יד הניקוד של הה"א בסגול – הַחֵג – במשנה זו גופה; (ג) התואר חדש – בכל 25 ההופעות שנבדקו ה' הידיעה או אות השימוש שלפניה מנוקדות בסגול, כגון הַחֲדָשׁ (שביעית ה, ה), בְּחֲדָשׁ (מנחות י, ז). יושם נא לב שהנקדן הקפיד להטיל בחי"ת קמץ – ולא פתח – בכל ההופעות! ואין צריך לומר שאין ההדגמה הזאת הדגמה ממצה, אבל יש בה כדי לתת תמונה על היקף החילופים של התנועות הנידונות.

19. אין בכ"י ק צורות אחרות בזמן יפעל של בניין נפעל שעיצורם הראשון הוא ח"ת. לעומת מְשִׁיחָבֵל, מְשִׁיחָבֵר (כלים יד, ב) בבניין נפעל בכ"י פא (הביא את שתי הצורות גרעון הנמן בדקדוקו, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב־יד פרמה [דה־רוס' 138], תל־אביב תש"ם, עמ' 129). כנגד זה נקדן כ"י ק גורס צורות בבניין פֻּעַל (מְשִׁיחָבֵל, מְשִׁיחָבֵר), וכמהוה גורס גם כ"י בר.

20. אני סבור שהנתונים המובאים מכ"י ק להלן ב־§§10–13 מחזקים מאוד את ההנחה שלנו.

הוא במסורת בכל.²¹ ניקוד הגימ"ל בסגול – גִּחְלִים – במסורת טבריה הוא, כצפוי, לפי הכלל.

11. במשנה מצויות 11 הופעות של צורת הרבים גחלים. בכל 10 ההופעות המנוקדות אצלו בלא יוצא מהכלל הטיל נקדן ק צירי מתחת לגימ"ל:²² גִּחְלִים (יוםא ה, א; תמיד ב, ה; ה, ה 2; טהרות ז, ט),²³ הִגְחִלִים (שבת א, י; תמיד א, ד הופעה ב;²⁴ ה, ה; ו, ב); וְהִגְחִלִים (עדויות ח, א).²⁵

פָּחֶם/פָּחָם, פִּיחָם

12. כל שנאמר על גחלים בק אמור בו גם על השם פחם. במסורת טבריה של המקרא הוא מנוקד, כצפוי, פָּחֶם (יש' נד 16 ועוד). מסורת זהה ניבטת מהניקוד הבבלי למקרא ולמשנה.²⁶ לעומת זאת נקדן ק ניקד את הפ"א בצירי בכל חמש הופעותיו של השם במשנה: פִּיחָם (שבת ב, ה), פִּיחָמִים (שם יט, ה), פָּחָמִים (ביצה ד, ד), פִּפְיחָמִים (שבת א, יא), בִּפְחָ(ה)מִים²⁷ (מקוואות ט, ב).

13. נראה שבשם הזה יש יסוד להניח כי הניקוד של הפ"א בצירי כבר נתון במסירתו של סופר כתב יד ק. אפשר את דבריו: יושם נא לב שהשם נכתב בידי סופר כתב היד ביו"ד אחרי הפ"א בשלוש הופעות מתוך חמש. קו בולט בדרכי הכתיב של כתב היד הזה ושל כתבי יד קדומים אחרים של המשנה ושל ספרות חז"ל, כגון כתבי היד פא ופר, הוא ציון צירי בהברה פתוחה ככתיב מלא יו"ד. הכתיב הזה רווח במאוד מאוד לא רק במילים שעלו לראשונה בלשון חז"ל אלא גם במילים מקראיות, כמשתקף למשל בכתיבים של שתי מילים הידועות מהמקרא – חָצֵר, זָקֵן – בהברה פתוחה: חָצִירוֹ, זָקִינִים ורבים כמותם.²⁸

14. לעומת זאת כמעט תמיד אין כתיב מלא כזה מציין את התנועה סגול בהברה פתוחה. כתיב כגון זִיכָר (ראש השנה ד, ג) בכ"י ק אינו מלמד דבר, שכן בשלוש

21. מצאנו שם גחלים (בפתח בגימ"ל, שהוא מקבילו של הסגול הטברני), גִּחְלִי (ראה י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה [להלן ייבין, בבלי], עמ' 971).

22. ראה להלן הערה 24.

23. בהופעה היחידה שנקרתה בכ"י פר (טהרות שם) הוא מוסר ניקוד זהה לניקוד במקרא: "חותה גחלים".

24. בהופעה א אין ניקוד מתחת לגימ"ל: הִגְחִלִים. משום כך צוין שהניקוד בגימ"ל צרויה מצוי אצלו רק ב־10 הופעות מתוך 11 ההופעות שבמשנה.

25. כצפוי, את צורת הנסמך רבים ניקד נקדן ק כניקודה במקרא: "כִּגְחִלִי אש" (אבות ב, א).

26. מצאנו שם: פָּחֶם (מש' כו 21), בִּפְחָמִין (שבת א, יא) בפתח באות פ"א המקביל לסגול הטברני (ראה ייבין, בבלי, עמ' 967).

27. יש רווח קל בין החי"ת לה"א. הכתיב בפחהמין (מקוואות שם) בכ"י ק הוא דוגמה נדירה וחריגה לשימוש באות ה"א לציון התנועה [a] באמצע המילה. אולי אין כאן אלא שגגת העתקה, והה"א שורבבה בטעות.

28. עם זאת יודגש שאין מדובר בכלל המשקף דרך כתיב קבועה, אלא בנטייה המתקרבת להיות כלל.

הופעות אחרות ניקד את הזי"ן בצירי: זִיכָר (שבת ח, ז; ט, ד; סוכה ג, יב). נראה שהשם הזה שקול במסורתו של נקדן ק במשקל פֶּעַל (בחמש נקודות).²⁹

15. אמור מעתה: אם סופר ק כתב שלוש מתוך חמש הופעות בכתוב מלא יו"ד אחרי הפ"א (פיחם, פִּיחָמִים), קרוב לוודאי שכבר הוא קדם והתכוון לצורה בפ"א צרויה בניקוד טברני: פִּיחָם, פִּיחָמִים. אם אנו מקבלים את ההשערה הזאת כהשערה נכונה, אפשר לומר שהכתיב החסר בלא היו"ד – פִּיחָמִים, בפחמים (שתי הופעות) – משקף אצל סופר כתב היד את הזיקה הידועה לכתוב (החסר) של המקרא המתגלה במילים רבות, ואילו הכתיב ביו"ד – פִּיחָם, פִּיחָמִים, בפחמים (שלוש הופעות) – הוא המשקף את מסורת הקריאה שלו.

16. הניקוד בסגול במקום פתח לפני חי"ת קמוצה שהייתה מוכפלת משקף שלב שבו ניקוד החי"ת משקף קרבה לימים שהחי"ת עוד הייתה מוכפלת, כלומר הניקוד הֶחָכֶם (=הֶחָכֶם) דומה לצורות כגון הַשָּׁרָף, הַקָּהָל. בעצם ברור כי בניקודים אלו הפתח והסגול בה' הידיעה הם שני אלופונים. לעומת זאת הניקודים תִּחְשָׁב, יִחְשָׁב, לְחַלֵּק משקפים מציאות שהחי"ת חדלה בתקופה קדומה יותר להיות מוכפלת,³⁰ ועל כן יש תשלום דגש לפנייה.

17. אמור מעתה: הניקודים הנמסרים בכ"י ק – גִּחְלִים, פָּחֶם בהארכת התנועה (פתח <סגול) אל צירי לשם תשלום דגש – והמשקפים מסורת שונה ממסורת טבריה וממסורת בבל של המקרא דומים לניקודן של הצורות תִּחְרַשׁ, תִּחְשָׁב לפי שאין בהם עוד כל זכר להכפלת החי"ת.

דברי סיכום וחתומה

18. סיכום הדברים: הניקודים הקבועים גִּחְלִים, פִּיחָם, פִּיחָמִים/פִּחָמִים הנתונים במסירתו של נקדן ק משקפים שלב בתולדות הלשון שאין עוד הכפלה (פונטציאלית או ממשית) של החי"ת הקמוצה. התנועה צירי שבאה לפנייה משקפת הארכת תשלום. זאת ועוד אחרת – אפשר מאוד כי גם הכתיב פִּיחָם, פִּיחָמִים במסירתו של סופר

29. ההופעה החמישית של השם כתובה בלא יו"ד זכר (סנהדרין ח, ב) והזי"ן מנוקדת בסגול: זִכָּר. בלי להיכנס לסוגיה בכללותה, אציין כי ניקודיו של השם הזה – זִיכָּר, זִכָּר/זִיכָּר – מדגימים תופעה נרחבת של חילופי פֶּעַל/פֶּעַל בצורות היחיד בנפרד ובנסמך במסורתם של כ"י ק ושל כ"י בר, כפי שאני מראה בחיבורי (הקרוב לסיום בעז"ה) על תצורת השם במשנה על פי שני כתבי היד האלה ועל פי עדים אחרים.

30. שתי הצורות (תִּנְשָׁמֶר <) תִּשְׁמֶר, (תִּנְחָשֶׁב <) תִּחְשָׁב נבדלו זו מזו בזה שבאחת נתיימה ההכפלה ובאחת היא בטלה. הופעת הצורה תִּחְשָׁב בהטמעת הנו"ן בעיצור התוכף ובהארכת תשלום לפני החי"ת היא קדומה ביותר. אין בכתוב המקראי אפילו דוגמה אחת של כתיב שבו נכתבה הנו"ן שסגרה את ההברה לפני פה"פ, וכאשר זו הייתה חי"ת אבדן ההכפלה בה התרחש בתקופה קדומה ביותר.

כתב היד כבר קדם וכיוון למסורת דומה לזו שמסר הנקדן. והסופר קדם בזמן לנקדן כתב היד.

19. עם זאת ברור לי שאין לומר שהנקדן הלך אחרי הכתיב ביו"ד (פיחם, פיחמים), לפי שזה נתפרש לו סימן מובהק לתנועה צירי בפ"א, ועל כן הטיל צירי תחתיה. היסק זה נשלל מניקוד הגימ"ל של גחלים בצירי – גחלים בעשר הופעות. הניקוד של הגימ"ל בצירי בלא שנכתבה תנועת הגימ"ל אפילו פעם אחת בכתיב מלא יו"ד (גיחלים) מלמד מן ברור שמסירתו אינה תלויה במסירת הסופר.

20. לטעמי, מדובר במסורת קדומה שנמסרה לנו על ידי נקדן כ"י ק (וכנראה כבר על ידי סופר כתב היד), ואין נראה שמדובר במעשה למדני של חכם קדמון שחידש את הדבר מדעתו. כללו של דבר, הסוגיה שהוצעה ונידונה כאן היא דוגמה נוספת לתופעות הלשון רבות-העניין החבויות בכתב יד ק ובכתבי יד קדומים של ספרות חז"ל. חשיפתן, תיאורן ובירור עניינן מעמידים חוליות נוספות בבניין מסורות הלשון העברית ובהעמדה מלאה ומכוונת של דקדוקה.

ניקוד העתיד של אר"ע בכ"י ארפורט של התוספתא

כשהתחלתי לחקור את שיטת הניקוד של כ"א של התוספתא לא היה לי ספק שמפעל המילון ההיסטורי, שאני חב לו את היכרותי עם כתב יד זה, יצא נשכר מכך. כי בסופו של דבר עתיד היה המפעל לזכות במטמון מבוקר ומבורר של מאות ניקודים להשלמת תיעוד המסירה של רובד התנאים. רשימה מלאה של המילים המנוקדות בכ"א נספחה למאמרי "השתקפויות",¹ המפנה אל 724 מקומות שיש בהם ניקוד. הניקוד בכתב היד אינו מלא וכולל בדרך כלל רק חלק ממילה, אבל במקומות שהובאו יש שנוקדה יותר ממילה אחת, ואפילו משפט שלם, משמע שמספר המילים המנוקדות בכתב היד מרובה הרבה יותר. אלו החדשות הטובות, כמו שאומרים. אלא שבדיקה מדוקדקת של המקומות האלה העלתה שהניקוד הוטל בדרך כלל על מילים פשוטות שתצורתן אינה צריכה חיזוק,² והתרומה הממשית לתצורת המילים של לשון התוספתא מסתכמת בכמה עשרות מילים בלבד. יתר על כן: בדרך פרדוקסלית, ניקוד בכ"א – מעשה ידי הסופר עצמו³ – עשוי להורות שהנוסח אינו מקורי, והוא מחזק את נוסח כ"ו דווקא, מסירת היסוד של התוספתא במילון ההיסטורי.⁴ עכשיו שהסתיים השלב של ליקוט החומר ומיונו, העמדתי לרשות מפעל המילון ההיסטורי מצע אלקטרוני של רשימת הניקודים, בתחושה של אכזבת־מה.

עליי להזכיר שביסוד הניקוד של כ"א עומדת מסורת מהימנה.⁵ מעטות הן המילים שנגררו אחר לשון המקרא.⁶ גם אם טעה הסופר בהבנת מילה, אין הניקוד חסר משמעות לחלוטין,⁷ והניקודים החשודים בטעות ממשית מספרם זעום.⁸ לכן יש לנהוג זהירות בכל מילה ומילה שניקד הסופר, ואם נקרה לפנינו ניקוד שיש בו משום זרות, עלינו להעמיד אותו על חזקתו ולחפש מה צד של ממש יש בו. לא אחת יתברר שמאחורי

1. עמ' 177–193. יש לתקן שם, עמ' 183, חגיגה ב, ה: וניכוה (x2).
2. שם, עמ' 166–167.
3. שם, עמ' 165.
4. שם, עמ' 168–169.
5. מישור, הניקוד, עמ' 231–232.
6. לאכל, יהיו, נהיה; שם עמ' 232.
7. ושָׁחַו (פאה ג, ב), במקום וְשָׁחַו (או שְׁמַא וְשָׁחַו | וְשָׁחַו); שְׁאֲרָא (סנהדרין ג, ח), במקום שְׁאֲרָא (= שְׁאֲרָא); לניקוד תְּפֹאֶרֶת (סנהדרין יא, ח, במובאה מן המקרא) יש, ככל הנראה, עדות בניקוד הבבלי (ייבין, עמ' 1032).
8. אָבֵל (שביעית ז, טו) במקום אָבֵל (= אָבֵל, שם מקום).

ניקוד תמוה, שאפשר לכאורה ליישב אותו על ידי תיקון קל, מסתתרת סוגיה לשונית מעניינת. לשם דוגמה יידון כאן ניקוד העתיד של אר"ע.

* * *

העתיד של אר"ע מנוקד פעם אחת בכי"א: "שִׁמָּא יֵאָרַע בּו דְּבַר" (יבמות ו, ח). מילה זו שובצה במחקר לבניין קל. כך קבע מורשת⁹ (בלא לדון בזרות שבניקוד), ובעקבותיו נתן.¹⁰ לעתיד של אר"ע בלשון התנאים שתי מסורות עיקריות: קל (יֵאָרַע, יֵאָרַע וְבֵאלֵף נחה) ופיעל (יֵאָרַע).¹¹ הציירי שביו"ד – יֵאָרַע – אכן מוציא מכלל אפשר בניין פיעל, אבל הציירי שביו"ש אינו יפה לבניין קל, שע' הפועל שלו מוחזקת להיות פתוחה. מכיוון שהסופר של כי"א נהג שלא לנקד מילים שלמות, מסתבר שהניקוד במילה זו צריך השלמה. ואם כן, האפשרות היחידה היא השלמת ניקוד האל"ף בפתח (המייצג, כידוע, גם קמץ): יֵאָרַע, היינו יֵאָרַע,¹² בבניין נפעל.

מקובל שבמסורות הניקוד של התורה שבעל פה, בפעלים של' הפועל שלהם הח"ע, ע' הפועל בעתיד של הנפעל מנוקדת בפתח, כגון יִינָרַע, יִישָׁבֵע.¹³ אבל הניקוד יֵאָרַע מתועד במסורת תימן,¹⁴ וקיימות צורות צרויות, אמנם מעטות, בנוסח התפילה: יִפְתָּח (ברכת "אשר יצר"),¹⁵ וגם, באקראי, במסורות החיות של הקריאה במשנה: יִלְקַח (כתובות ח, ז [x4]) במסורת תימן,¹⁶ יִלְקַח (שקלים ו, ו) במסורת ארם-צובא,¹⁷ יִמְרַח (בבבא מציעא א, ו) במסורת ג'רבה.¹⁸ לציירי במעמד זה מכון הכתיב המלא תרציע (=תַרְצִיעַ) במכילתא דר' ישמעאל, נזיקין ב,¹⁹ כ"י אוקספורד 151: "אזנו [...]. היא תרציע מכל איבריו". נפעל עתיד של אר"ע – יֵאָרַע, תֵּאָרַע – קיים במסורת החיה של קריאת המשנה בקרב קהילות ערן ושרעב שבתימן.²⁰ עד כמה שידוע לי לא תועד במחקר נפעל עתיד של פועל זה בספרות חז"ל לפני עידן הרפוס.²¹ העדות הקדומה ביותר

9. ערך ארעו, עמ' 106.

10. עמ' 176, 182.

11. מורשת, עמ' 106.

12. יוזכר שבשיטת הניקוד של כי"א אין פתח גנוכה (מישור, הניקוד, עמ' 234).

13. בניקוד המקרא הצורות הצרויות אופייניות להפסק.

14. ראה להלן בסמוך.

15. למשל בקטע קמברידג', ט"ש ס"ח 150.9: יִפְתָּח (שרביט, עמ' 126). הנוסח מקיים כנראה במסורת החיה של כל העדות.

16. מורג, עמ' 128.

17. כ"ץ, ארם-צובא, עמ' 5.

18. כ"ץ, ג'רבה, עמ' 213.

19. ח"ש האראוויטץ וי"א רבין, פפר"מ תרצ"א, עמ' 253.

20. על פי מידע מוקלט שמסר לי בטובו דורון יעקב.

21. לא מצאתי עדויות לנפעל בקובץ הניקודים של מפעל המילון ההיסטורי. הצורה ליֵאָרַע אינה מורה בהכרח על נפעל, אף על פי שעשויה הייתה להתפרש בריעבד כנפעל.

שבידי היא ממקור תימני המיוחס למאה השש-עשרה: "שָׁמָא יֵאָדָע בּוֹ פְּסוּל" (כ"ח, יומא א, א).²² אשר למסורת האירופית, העדויות הקדומות ביותר שעלו בידי הן מדרפסי המשנה באמצע המאה השבע-עשרה: קושטא ת"ד: תִּאָרַע (ברכות ד, ב); אמסטרדם ת"ו: יֵאָרַע (יומא א, א).²³ אפשר לטעון, כמובן, שאלו ניקודים עממיים המשקפים פיעל – יֵאָרַע, תִּאָרַע – בחילוף השווא בצירי,²⁴ אבל לדעת הנקדן אלו צורות של נפעל לכל דבר. אם ירדנו לדעתו של סופר כ"א והניקוד יֵאָרַע אכן מכוון לעתיד של בניין נפעל, נמצא זה מקדים את התיעוד בכמה מאות שנים.

מאחר שהעבר של אר"ע הוא בבניין פיעל, טבעי הדבר שהעתיד יהיה גם הוא בפיעל. מצד אחר, התיעוד המרובה בבניין קל, העולה גם מן הכתיב ירע/יירע,²⁵ אינו מותיר ספק בקיומו של הקל, בצד הפיעל, על כל פנים בזמן גיבושה של לשון חכמים בכתבי היד המהימנים של ימי הביניים. אבל מה מקום לנפעל זה? צמיחת הנפעל של פועל זה מעוגנת בהתפתחות הפנימית של העברית: מעבר של פעלים עומדים לבניינים סבילים.²⁶ בעיקר כשהמעבר אינו מצריך שינוי בגוף המילה, כגון תוספת אות. תהליך זה פקד גם את מסורת השומרונים: בבראשית מט 1 – "את אשר יִקְרָא²⁷ אתכם" – השומרונים גורסים yiqqāri, כלומר יִקְרָה, בנפעל.²⁸ קר"י במקרא הריהו המקביל הסמנטי של אר"ע שבלשון חכמים ובארמית.²⁹ פיתוח אחר של מעבר של פעלים עומדים לבניינים סבילים מתבטא במעתק אל בניין פועל – אירע < אורע – כגון בכ"א עצמו: "טומאה שאורעה בין זה לזה" (שבועות

22. ראה גמליאל, עמ' 53. זה המקום לתקן אי-דיוק שהשתקע במחקר: "במסורת התימנים תִּאָרַע נפעל" (מורשת, עמ' 106 הערה 31), על סמך דמתי (שבטיאל), עמ' 12 (קובץ א, עמ' 211). אלא שבמאמרו של דמתי נוקדו אותיות אית"ן בלבד – יֵאָרַע, תִּאָרַע. נראה שמורשת הוטעה מכך שהדוגמאות משוכצות בסעיף על בניין נפעל. שם נאמר: "בדרך זו אף יֵאָרַע (יומא א, א), תִּאָרַע (ברכות ד, ב)". הלשון "בדרך זו" מכוון לאל"ף הנחה (כלומר: קרי יֵאָרַע, תִּאָרַע, בבניין קל), כדרך המילים שהובאו למעלה מהן: נֶאֱמַר, נֶאֱסָר, נֶאֱסָרָה ועוד (וראה מורג, עמ' 188).

23. וראה הערתו של בן-יהודה לערך ארע נפעל.

24. טענה כזו אין לטעון על כ"א, שבו הגיית השווא היא ככל הנראה בגון הפתח (מישור, הניקוד, עמ' 234). דוק: שתי הנקודות האופקיות מתחת לבי"ת הראשונה של בשבת – "אף מי שהיה לו למול ערב שבת ומלו בשבת" (שבת טו, י) – לכאורה בִּשְׁבַת (=בְּשַׁבַּת), אינן צירי (כפי שהועתק באוצר עדי הנוסח לספרות התנאית שלירי אוניברסיטת בראילן), אלא נקודות המחיקה שמעל המילה ערב בשורה הבאה.

25. ראה מורשת, עמ' 106.

26. על תופעה זו בלשון חכמים ראה ברויאר.

27. = יִקְרָה.

28. עואנ"ש ה, עמ' 165–166.

29. שם תרגום אונקלוס: דִּי יֵצְרַע, דִּי עֵצְרַע; התרגום השומרוני: דירע (על פי טל). על היחס אר"ע – ער"ע ראה להלן.

א, ב).³⁰ לבניין זה שייכת הצורה הפרפקטית מאורע. אשר לארמית של האמוראים, כבר הושם לב שהמקבילה ללשון "אירע בו דבר" בתלמוד הבבלי היא "איתרע ביה מילתא".³¹ איתרע (=אתארע) – בבניין אֶתְפַּעֵל, המקביל הארמי של נפעל העברי. בעברית של ימי הביניים הנפעל של אר"ע כבר קנה לו שכיתה גם בשאר הזמנים, כגון "מאליהן נארעו לו" (רש"י לבבלי בכורות לה ע"א);³² "המאורעות הנארעות" (תשובות רבנו תם).³³

אבל ניקוד מילה זו כל עצמו אומר דרשני. המילה יארע (למסורות הגייתה) חד-משמעית היא ואינה צריכה הכרע. ועוד: המילה מופיעה בכתב היד עוד שלוש פעמים במסכתות קודמות ליבמות (ברכות ו, יז x2, כיפורים א, ד). מה ראה הסופר לנקד אותה, וכאן דווקא?

ליברמן ציין שניקוד בכי"א עשוי לרמז על הגהה, כלומר על סטייה מכתב היד שהסופר העתיק ממנו.³⁴ בדיקה מדוקדקת העלתה שהדברים נכונים ברוב הגדול של המקרים.³⁵ לא מן הנמנע שמאחורי הניקוד של כי"א מסתתר אפוא נוסח אחר, שעמד לפני הסופר וזה דחה אותו מפני יארע. במקום הזה קטע ניו יורק, אדלר 340, גורס יירע. כי"ו, שנוסחו מרמז במקומות רבים על כתב היד שעמד לפני סופר כי"א,³⁶ גורס כאן יארע, אבל כתיב חסר אל"ף מתועד בכי"ו במקום אחר: "ואל ירע כי דבר קלקלה" (ברכות ו, יז). אפשר אפוא שנוסח זה – ירע או יירע – הוא שעמד לפני סופר כי"א.

אבל אפשר אחרת: אפשר שהנוסח שעמד לפני הסופר היה יערע. שורש ער"ע, השורש הארמי המקורי שממנו התפתח אר"ע על ידי היבדלות, הוא חילוף נדיר של אר"ע בלשון חכמים.³⁷ הוא מזדמן בכתבי יד בעלי מעמד מיוחס,³⁸ למן תקופת התנאים ועד תקופת הגאונים. הוא בסימן נסיגה: ככל שהמסירה מאוחרת יותר כך

30. מורשת רואה בכתיב אורעה השתקפות של בניין אפעל הארמי (שם). נתן מייחסת כתיב זה למעתק $u/o < e$ לפני רי"ש (עמ' 181 הערה 19).

31. מלמד, עמ' 15.

32. ראה אבינרי, עמ' קב; בכ"י קמברידג', ט"ש F 18: "מאיליו (?) נארע לו" (על פי תצלום במכון לתצלומי כתבי יד, הספרייה הלאומית).

33. על פי בן־יהודה, ערך ארע נפעל.

34. ראה מישור, השתקפויות, עמ' 167.

35. שם, עמ' 168–169.

36. שם.

37. מורשת, ערך ערע, עמ' 271.

38. במאגר המילון ההיסטורי הוא מתועד בספרות התנאים שלוש פעמים: בכ"י וטיקן 66 של ספרא (x1), בקטע קמברידג', ט"ש C 4a, 5 של מכילתא דר' שמעון בן יוחאי (x1), ובכ"י של תוספתא (x1; ראה להלן).

הוא נדיר יותר, ורגליו נדחקות מפני אר"ע. בכ"א עצמו השורש הזה מופיע פעם אחת: "עירעו אבל או אונס או משתה" (נדרים ד, ח).³⁹ כ"ו גורס כאן וארעו, אבל ראוי לציין שכ"נ גורס "ועירעו אבל או משתה".⁴⁰ מכיוון שדרכו של סופר כ"א לילך אחר הגרסה הקלה והידועה, מסתבר שהנוסח הקשה יותר (lectio difficilior) עירעו משקף נאמנה את כתב היד שהיה לפניו.

אמנם ראינו שכ"ו גורס במקום אחד ירע, אבל הוא עצמו גורס במקום אחד יערע: "שמא יערע בו פסול ונמצא חלל את השבת ולא עשה פסח" (פסחים ה, א).⁴¹ דפו"ר, הקרוב לנוסח כ"ו, כבר גורס כאן יארע, וכך גם כ"ל. סופר כ"א נקט כאן לשון אחר: "שאם נמצא בו פסול נמצא מחלל את השבת למפרע", בהשראת הבבלי: "שמא ימצא זבח פסול ונמצא מחלל שבת למפרע" (פסחים סט ע"א).⁴² בכך עקף סופר כ"א את הנוסח שעמד לפניו, שאולי היה שווה במקום הזה לכ"ו: יערע. אפשר אפוא שנוסף על שני השרידים לשורש ער"ע שמצאנו בתוספתא – אחד בכ"א: עירעו (נדרים ד, ח),⁴³ ואחד בכ"ו: יערע (פסחים ה, א) – ניתן להצביע, בזהירות הדרושה, על שתי היקרויות וירטואליות של שורש ער"ע, שתיהן בלשון עתיד (יערע), ב"נוסח הרפאים" שעמד לפני כ"א: האחת בפסחים ה, א, הנתמכת בנוסח כ"ו, במקום נמצא בכ"א, והאחרת ביבמות ו, ח, במקום יארע בכ"א, שהניקוד מעיד עליה שהיא פרי הגהה.

קיצורים

מסירות

דפו"ר = תוספתא, דפוס ראשון, ונציה רפ"א
 כ"א = תוספתא, כתב יד ברלין 159 (Or. 1220) (כ"י ארפורט)
 כ"ו = תוספתא, כתב יד וינה 46
 כ"ח = משנה, כתב יד חולון (מהדורת צילום: י"ל נחום, סדר מועד של המשנה, כתב-יד בנוסח תימן עם פירוש הרמב"ם בערבית, הקדמה מאת המוציא לאור ודברי מבוא מאת ש' מורג, חולון תשל"ו)
 כ"ל = תוספתא, כתב יד לונדון 445
 כ"נ = תוספתא, כתב יד נורצ'ה, ארכיון העיר, Fr. ebr. 1

39. ראה נתן, עמ' 129.
40. על פי תצלום במכון לתצלומי כתבי יד, הספרייה הלאומית. על חשיבותו של כ"נ וזיקתו לכ"א ראה מישר, השתקפויות, עמ' 168 הערה 14.
41. ראה ליברמן, תוכ"פ.
42. שם.
43. וכן, כאמור, בכ"נ: ועירעו.

מחקרים

אבינרי = י' אבינרי, היכל רש"י, א, מהדורה חדשה מורחבת, ירושלים תש"ם
בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים ותל-אביב
1959–1908

ברויאר = י' ברויאר, "מעבר של פעלים עומדים לכניינים הסבילים בלשון חז"ל",
לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 145–165

גמליאל = ח' גמליאל, "מערכת הפועל בלשון חכמים לפי כתבי-יד תימני עתיק",
מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 37–71

דמתי (שבטיאל) = י' דמתי, "מסורת התימנים בדקדוק לשון חכמים", ח' ילון (עורך),
קונטרסים לענייני הלשון העברית, א, ירושלים תרצ"ג-תרצ"ח, עמ' 8–15
[קובץ א, עמ' 207–214]

טל = א' טל (מהדיר), התרגום השומרוני לתורה, א-ג, תל-אביב תש"ם-תשמ"ג
ייבין = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
כ"ץ, ג'רבה = ק' כ"ץ, מסורת הקריאה של יהודי ג'רבה במקרא ובמשנה (עדה
ולשון, ב), ירושלים תשל"ח

כ"ץ, ארם-צובא = ק' כ"ץ, מסורת הלשון העברית של יהודי ארם-צובא (חלב)
בקריאת התורה והמשנה (עדה ולשון, ז), ירושלים תשמ"א

ליברמן, תוכ"פ = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניו יורק תשט"ו- (על אתר)

מורג = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג

מורשת = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א
מישור, הניקוד = מ' מישור, "על הניקוד בכתב יד ארפורט של התוספתא", לשוננו
סד (תשס"ב), עמ' 231–244

מישור, השתקפויות = מ' מישור, "השתקפויות של נוסח אחר בכ"י ארפורט של
התוספתא", לשוננו עד (תשע"ב), עמ' 165–193

מלמד = ע"צ מלמד, "לשון נקייה וכינויים במשנה", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 3–17
נתן = ח' נתן, "מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא", עבודת דוקטור,
האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד

עואנ"ש ה = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ז
קובץ א = מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק א, ירושלים תשל"ב
שרביט = ש' שרביט, "ניקוד 'בבלי-טברני' בגניזת קהיר", מסורות ב (תשמ"ו), עמ'
119–135

"בית דין של כהנים" ו"בית דינו של רבן גמליאל": הסמיכות הפרודה והסמיכות הכפולה בלשון המשנה

צירוף הסמיכות נמנה עם הקבוצות השונות של צירופים שמניים שבהם שם העצם מוגדר על ידי צירופו לשם עצם אחר. בלשון המשנה שלושה צירופי סמיכות עיקריים: (א) הסמיכות החבורה, המוגדרת כצירוף שמני בצורת שם נסמך + צירוף שמני בצורת שם סומך, לדוגמה: "נכסי צדיקים" (סנהדרין י, ה); (ב) הסמיכות הפרודה, המוגדרת כצירוף שמני בצורת שם נסמך + של + צירוף שמני בצורת שם סומך, כגון "דברים של גוים" (עבודה זרה ב, ג); (ג) הסמיכות הכפולה, המוגדרת כצירוף שמני בצורת שם נסמך + כינוי גוף קטפורי חבור + של + צירוף שמני בצורת שם סומך קוררפרנטי לכינוי הגוף, לדוגמה: "נכסיו של זה" (בבא קמא ל, טו).¹ הסמיכות החבורה היא הסמיכות השכיחה בלשון המשנה, אחריה באה הסמיכות הפרודה ואחריה הסמיכות הכפולה.² מספירת כל היקרויות הסמיכות הפרודה והסמיכות הכפולה במשנה

* כל ההיקרויות המובאות במחקר זה הן על פי כתב יד קאופמן, ושמות המסכתות וחלוקת הפרקים והמשניות הם על פי כתב יד זה. כאן יש להעיר כי מסכת כיפורין שבכתב יד קאופמן ידועה בדפוסים כמסכת יומא; מסכת תעניות – כמסכת תענית; מסכת משקין – כמועד קטן, ומסכת סנהדרין, פרקים יב–יד – כמסכת מכות. מסכת נזיקים נחלקת בדפוסים לשלוש: בבא קמא (פרקים א–י), בבא מציעא (פרקים יא–כ) ובבא בתרא (פרקים כא–ל). פרקים או משניות שמספרם 15 או 16 נכתבו באותיות טו או טז כמקובל גם במקומות שבכתב היד נכתב הקיצור יה או יו.

1. השימוש במונחים סמיכות כפולה וסמיכות פרודה אינו מקובל על הכול. יש המבחינים בין המונח סמיכות הבא לציין את צירוף הסמיכות החבורה בלבד ובין המונחים צירופי "של" או תחילפי סמיכות הבאים לציין את שני הצירופים האחרים (והשווה אצל סגל, דקדוק; פרץ, תחביר; בנודיד, לשון; רוזן, עברית; צרפתי, אניצי צמר; פרוכטמן, הידוע), ויש הנוקטים את המונחים סמיכות פרודה וסמיכות כפולה, או מכל מקום רואים בצירופי "של" סוג של סמיכות (ראה קוטשר, ארמית; אור, הסמיכות; אור, תחביר; אורנן, המשפט; שלזינגר ורביד, הסמיכות; ברמן ורביד, דרגת המילון; הלוי, תמורות; עמרוס, הסמיכות). לתהליך היפרדותה של המילית של בצירוף אין כל השפעה לשונית קונטקסטואלית במחקר זה, ולכן אציג אותה כאן כנפרדת תמיד מן הסומך. ראה גם בראש, קובץ מאמרים, עמ' 104; שטיינר, לניתוח המחורש.
2. מתוך 63 הפרקים הראשונים של כל המסכתות במשנה נמצא כי מספר היקרויות הסמיכות החבורה גדול פי 7 ממספר ההיקרויות של הסמיכות הפרודה והכפולה גם יחד, כלומר: 700 היקרויות בקירוב לצירופי הסמיכות החבורה, 76 היקרויות לצירופי הסמיכות הפרודה ו־23

נמצא כי הסמיכות הפרודה שכיחה פי 2.6 מן הסמיכות הכפולה – בלשון המשנה נמצא כ־800 היקרויות של צירופי סמיכות פרודה וכ־300 היקרויות של צירופי סמיכות כפולה.³

את צירופי הסמיכות הפרודה והסמיכות הכפולה מיינתי לשלושה מבנים עיקריים:⁴ א. המבנה הפשוט, הכולל נסמך אחד וסומך אחד,⁵ כגון "חליל של מתכת" (כלים יא, ו); "ענוה של שעורים" (פיאה ו, ז), "דברים של גוים" (עבודה זרה ב, ג); "ידו של מצורע" (נגעים יד, א); "פתחו של בית" (אוהלות יז, ה) או "שטרותיו של אבא" (שבועות ז, ט).⁶

ב. המבנה המורכב, אשר אחד מאיבריו הוא סמיכות חבורה. יש שהצירוף מתכנס לימין, כגון "בית־דין של כהנים" (כתובות א, ה); "מי־פירות של תרומה" (תרומות יא, ב); "מקום־עריפתה של עגלה" (סוטה ט, ו); "מי־תשמישיו של נחתום" (פסחים ב, ז), ויש שהצירוף מתכנס לשמאל, כגון "דבר של עולי־בבל" (נדרים ה, ד); "קרנים של יוצאי־דרכים" (פרה יב, י); "כוחו של בית־דין" (יבמות י, ג); "בהמתו של בעל־השדה" (בבא קמא ו, ג).⁷

היקרויות לצירופי הסמיכות הכפולה. אצל צרפתי (אניצי צמר, עמ' 90) נספרו בסדר זרעים 560 היקרויות בקירוב לסמיכות החבורה, 110 היקרויות לסמיכות הפרודה ו־11 היקרויות לסמיכות הכפולה.

3. לא יבואו להלן צירופי "של" אחרים, כמו צירופים הבאים בנטיית הכינוי החבור בלבד או צירופים חסרי נסמך כמו "ושל רגלים מכפרים" (שבועות א, ה); "ושל יום הכיפורים מכפרים" (שם); "נכרי שתרם את של ישראל" (תרומות א, א); "בסל ובקופה שהן של מידה" (שם, ז); "זה בא בחביתו של יין וזה בא בכדו של רבש" (בבא קמא י, ד); "ספסלים שבמרחץ ששתי רגליו של עץ" (כלים כב, ט). הערה בדבר שכיחותן של שלוש הסמיכויות במשנה מצאתי אצל צרפתי בלבד (אניצי צמר, עמ' 90). צרפתי הסיק כי מספר ההיקרויות של צירופי הסמיכות הכפולה במשנה "זעום". ההנחה של צרפתי מבוססת על סדר זרעים בלבד, ואכן שם נמצא כי הסמיכות הפרודה שכיחה פי חמישה מן הסמיכות הכפולה (ראה גם הערה 2 לעיל), אולם בסדר נשים, לדוגמה, נמצא כי מספר ההיקרויות של הסמיכות הפרודה והסמיכות הכפולה כמעט שווה (76 היקרויות לסמיכות הפרודה ו־61 היקרויות לסמיכות הכפולה), ומכאן אין להסיק ממסכת אחת על שכיחותה של הסמיכות הכפולה במשנה.

4. למינוי הצירופים של הסמיכות הפרודה בלבד ראה אור, תחביר, עמ' 204 ואילך; סגל, דקדוק, עמ' 200 ואילך.

5. כינוי הגוף החבור שבסמיכות הכפולה חייב להיחשב לכינוי מקדים ולא לגרעין המתפרש באמצעות תמורה הבאה אחרי של, ועל כן יש לראות בו חלק אינטגרלי מעמדת הנסמך.

6. המבנה הפשוט הוא המבנה השכיח הן בסמיכות הפרודה (82%) הן בסמיכות הכפולה (90%).

7. לעתים הסמיכות החבורה אידיומטית, אולם מאחר שהבחינה מורפולוגית תיחשב סמיכות כזו בתוך הצירופים השונים. למבנה המורכב שתי צורות נוספות המצויות בסמיכות הפרודה בלבד: האחת – צירוף שני צירופי סמיכות חבורה בעזרת של, כגון "ידי־מגריפה של בעלי־בתים" (כלים כט, ח); "ישיבת־כנסיות של עמי־הארץ" (אבות ג, יד), והשנייה – ביקוע (שרירותי) של הסמיכות החבורה העומדת בעמדת הנסמך בעזרת כינוי של נוסף, כגון "חבית של יין של תרומה" (תרומות י, ג); "צלוחית של מים של ניסוך" (מידות ב, יא). היקרויות כאלה נדירות,

ג. המבנה הכולל, אשר אחד מאיבריו הוא איבר כולל – יש שהנסמך כולל, כגון "והשום והשמן של תרומה" (טבול יום ב, ג); "הלקט והשכחה והפיאה של נכרי" (פאה ד, ח); "ביאתה או חליצתה של אחת מהן" (יבמות יג, ח); "רוב פיניינו רוב מינינו של מת" (עדיות ו, י), ויש שהנסמך כולל, כגון "תנור של אבן ושל מתכת" (כלים ה, יא); "חנות של נחתומים ושל צבעים" (בבא קמא יח, ח) וגם "על מכתו ועל קיללתו של זה ושל זה" (יבמות יא, ט).⁸

נוכל לומר כי כל אחד מן המבנים יכול להתרחב על ידי צירוף לוואי שאיננו ממין הסומך.⁹ מסקירת כל ההיקריות של הסמיכות הפרודה ושל הסמיכות הכפולה במשנה עולה כי הרחבת הנסמך על ידי לוואי מצויה בסמיכות הפרודה בלבד.¹⁰

בצירוף הסמיכות המשמעות נתונה לנסמך, והוא השולט. רוצה לומר אם הנסמך הוא שם עצם מוחשי תהיה משמעות הסמיכות מוחשית, ואם הנסמך הוא שם עצם מופשט תהיה משמעות הסמיכות מופשטת. מבדיקת כל צירופי הסמיכות הפרודה והסמיכות הכפולה עולה כי ברוב המקרים הסמיכות הפרודה מוחשית, ובצירופי הסמיכות הכפולה נמצא יחס כמעט שווה בין משמעות מוחשית למופשטת – בכמחצית המקרים משמעות הסמיכות הכפולה מוחשית, ובשאר – משמעותה מופשטת.¹¹ ועוד, אם הנסמך הוא שם עצם דומם או חי תציין הסמיכות דומם או חי. מבדיקת כל צירופי הסמיכות הפרודה והסמיכות הכפולה עולה כי ברוב המוחלט של ההיקריות הסמיכות הפרודה מציינת דומם. בצירופי הסמיכות הכפולה נמצא כי היחס כמעט שווה, וכי בכמחצית ההיקריות הסמיכות הכפולה מציינת דומם ובכמחציתם – חי.¹² צירופי סמיכות פרודה וצירופי סמיכות כפולה החלו לשמש בעברית הכתובה בתקופת המשנה.¹³ במאמר זה אשאל – כיצד נשתרשו צירופים אלו במשנה? האם

ומספרן יחד אינו עולה על 2% מכל היקריות הסמיכות הפרודה במשנה. המבנה המורכב הוא מבנה שכיח פחות הן בסמיכות הפרודה (15%) הן בסמיכות הכפולה (7%).

8. המבנה הכולל הוא הנדיר שבשלושה הן בסמיכות הפרודה (3%) הן בסמיכות הכפולה (3%).

9. היינו לוואי שם תואר, כגון "ראש גדול של אדם" (כלים יז, יב); "סלי נצרים של ערבה קלופה" (ביכורים ג, ז); "יסוד המערבית של מזבח החיצון" (כיפורין ה, ח); לוואי כמות, כגון "שלוש בהמות של מצורע" (שקלים ה, ד); "שתי נשים של שני אנשים" (בכורות ח, י); ה"א הזיקה, כגון "ווידיו של שעיר המשתלח" (שבועות א, י); או התמורה, כגון "כלתו של שפי הזקן" (סוכה ב, ט).

10. ועל כן לא נמצא בלשון המשנה צירופים כגון *ראשו הגדול של האדם או *שלוש בהמותיו של מצורע וכדומה. 8% מכל היקריות הסמיכות הפרודה הן של נסמך הבא בצירוף הלוואי שאיננו ממין הסומך.

11. 84% מנסמכי הסמיכות הפרודה בלשון המשנה הם שמות עצם מוחשיים לעומת 16% המציינים שם עצם מופשט. 57% מנסמכי הסמיכות הכפולה בלשון המשנה הם שמות עצם מוחשיים, לעומת 43% שהם שמות עצם מופשטים.

12. 97% מנסמכי הסמיכות הפרודה בלשון המשנה הם שמות עצם המציינים דומם, ו-3% בלבד מציינים שם עצם חי (רובם של בעלי חיים). 53% מנסמכי הסמיכות הכפולה בלשון המשנה הם שמות עצם המציינים דומם לעומת 47% המציינים שם עצם חי (רובם של אדם).

13. עדויות כתובות נמצא גם במכתבי בריכותבא (ראה בעניין זה קוטשר, כתובות). על ההתפתחות

צירופי הסמיכות הפרודה והסמיכות הכפולה נשתרשו בה בדרך חופשית וללא כוונת מכוון או שמא מתוך בחירה סגנונית?

סגנון, עיקרו בחירה מתוך אפשרויות שונות. נוכל להסכים כי כל צירוף סמיכות כפולה יכול להפוך לצירוף סמיכות פרודה, אך לא להפך. כדי לבדוק אפשרויות של בחירה יש להסיר תחילה את כל המקרים שבהם לא ייתכן חילוף חופשי בין שני הצירופים.

בלשון המשנה נמצא שתי מגבלות עיקריות שבגינן לא תוכל הסמיכות הפרודה לשמש חלופה חופשית אפשרית לסמיכות הכפולה: האחת תלויה ביכולתו של הנסמך לצרף אליו כינוי חבור, והשנייה תלויה ביחסים הסמנטיים שבין הנסמך לסומך: א. יכולתו של הנסמך לצרף אליו כינוי – שמות פרטיים, שמות לועזיים ושמות גרודים בתפקיד שם נסמך הם גורם מגביל, משום שהם אינם יכולים לצרף אליהם כינוי חבור, ועל כן אינם יכולים לשמש כנסמך בצירוף הסמיכות הכפולה.¹⁴ מספר המקרים של נסמך שם פרטי או שם גרוד בסמיכות הפרודה קטן – 3% מכל המקרים של סמיכות פרודה במשנה. לעומת זאת נמצא כי 20% מכל הנסמכים של הסמיכות הפרודה הם שמות לועזיים.

ב. היחסים הסמנטיים שבין הנסמך לסומך – הרוב המוחלט של הנסמכים בסמיכות הכפולה במשנה הם שמות עצם.¹⁵ כאשר הנסמך של הסמיכות הכפולה הוא שם עצם, היחסים המתקיימים בינו לבין הסומך יהיו לעולם יחסי שייכות.¹⁶

ההיסטוריה של צירופי הסמיכות הפרודה והסמיכות הכפולה ראה קוטשר, תולדות, עמ' 104 ואילך; בנרדיד, לשון, עמ' 460; בנרדיד, על ספרי עתיקות, עמ' 245 ואילך; ילון, מבוא לניקוד, עמ' 189–193; סגל, דקדוק, עמ' 199–200; אבינרי, יד הלשון, עמ' 545 ואילך; שלזינגר ורביד, הסמיכות, עמ' 85.

14. והשווה "ירושלים של כהנים ושל לויים ושל ישראל" (תעניות ד, ב); "סנהדרין של שבעים ואחד" (שבועות ב, ג); "בומסיות של מלכים" (עבודה זרה ד, ו); "הטבלה והאסקוטל של זכוכית" (כלים ל, א) או "פולמוס של אספסיינוס" (סוטה ט, יז). מילים שמקורן בארמית לא נכללו בספירה זו, משום שהן יכולות לקבל את נטיית כינוי הקניין החבור, ואף נמצא אותן גם בסמיכות הכפולה, אם כי במקרים מעטים בלבד, כגון "אִידִיָּהּ של גוֹיִם" (עבודה זרה א, א), "בן חמיו של ר' עקיבה" (ידים ג, ט). מורכב מזה עניין השמות הגרודים: אזור מתאר בספרו את המקרים שבהם הסמיכות הפרודה מועדפת בצורה ברורה על פני הסמיכות החבורה ולעיתים אף חייבת לבוא במקומה (אזור, תחביר, עמ' 205–206). בסעיף האחרון מציין אזור גם את המקרה של "שמות" (גרודים) שונים הבאים רק עם כינוי קניין פרוד" (שם, עמ' 206), אולם הוא מסתייג מעניין זה ומציין כי לא תמיד אפשר לקבוע בוודאות ששם כלשהו גרוד (אזור, הסמיכות, עמ' 13). בלשון המשנה מצאתי כ-160 היקרויות של שמות עצם המופיעים בכינוי קניין פרוד בלבד, והם ייחשבו לשמות גרודים. רק עשרה מן השמות הללו משמשים גם כשם העצם בתפקיד נסמך שבסמיכות הפרודה.

15. 93% הם שמות עצם, 6% הם שמות פעולה ו-1% – צורות בינוני פועל.

16. משפט העומק בצירוף סמיכות המביע יחסי שייכות, כגון "בנה של זו" (בכורות ג, ג) טומן בחובו את הרעיון: "לזו יש בן"; לרבן גמליאל יש עבד < "עבדו של רבן גמליאל" (סוכה ב, א); לבית

העובדה שבלשון המשנה נמצא כי לסמיכות הכפולה יחסי שייכות בלבד היא גורם מגביל. כל צירוף סמיכות אחר הנושא יחסים סמנטיים אחרים בין הנסמך לסומך אינו יכול לבוא בצירוף סמיכות כפולה.¹⁷ צירופי סמיכות הבאים להורות על חומר שממנו עשוי דבר מה או על תכולה, כגון "בימא של עץ" (סוטה ז, י); "חבית של יין" (תרומות ג, א; נזיר ה, ג); "גפן של זהב" (מידות ג, יב); "חליל של מתכת" (כלים יא, ו), או צירופי סמיכות אשר הסומך שלהם הוא שם עצם מופשט, והוא האטריביוט של הנסמך, כגון "יד קורדום של בקוע" (כלים כט, ז) – אלה אינם יכולים לעמוד במבנה הסמיכות הכפולה, משום שמשפט העומק המתקבל מצירוף כזה בהכרח מביע שייכות: "לעץ יש בימה" "ליין יש חבית", "לזהב יש גפן" או "לביקוע יש יד קורדום", ואין זה מתקבל מצד ההיגיון.¹⁸ מסקירת כל היקרויות הסמיכות הפרודה במשנה נמצא כי כ-60% מהן אינן יכולות לבוא במבנה הסמיכות הכפולה משום שאינן נושאות יחסי שייכות.¹⁹

כדי לבדוק אפשרויות של בחירה נסיר כעת את כל ההיקרויות הנתונות למגבלות הבחירה. בלשון המשנה נמצא כ-280 היקרויות של סמיכות פרודה וכ-300 היקרויות של סמיכות כפולה, וכל אחת מהן יכולה להחליף את רעותה, ומשום כך כל מבנה סמיכות מהשניים יכול להעיד על סגנון, שהרי הבחירה בו נתונה בידי הסופר.²⁰

- יש פתח < פתחו של בית" (אוהלות יז, ה), וכדומה. ראה גם את הדוגמה של אור: לפלוני יש שדה < שדהו של פלוני (אזר, הסמיכות, עמ' 16; ראה גם שלזינגר ורביד, הסמיכות, עמ' 91).
17. 7% מן הנסמכים של הסמיכות הכפולה במשנה הם שמות פעולה או בינוני פועל (ראה לעיל הערה 15), ולכן אפשר לומר כי גם סמיכות פרודה הנושאת נסמך שם פעולה או בינוני פועל יכולה להיות צירוף חופשי במבנה סמיכות כפולה. בסמיכות הפרודה נמצא כי 2% מהנסמכים הם שם פעולה או בינוני פועל, ותאורטית גם הם יכולים לבוא בסמיכות הכפולה.
18. צירופי סמיכות הבאים להורות על החומר שממנו עשוי דבר מה או על תכולה שכיחים מאוד בסמיכות הפרודה (18% מכל ההיקרויות; על שכיחותה ראה גם סגל, דקדוק, עמ' 198; צרפתי, אניצי צמר, עמ' 89).
19. לסוגי היחסים הסמנטיים האפשריים בין נסמך לסומך במשנה ראה סגל, דקדוק, עמ' 99; בנודיד, לשון, עמ' 460 ואילך; אזר, תחביר, עמ' 201 ואילך.
20. 280 ההיקרויות של הסמיכות הפרודה אינן תוצאה של חיסור כל אחת מן המגבלות אלא שקלולן, והשווה "הטבלה והאסקוטלא של זכוכית" (כלים ל, א); "אנקליות של ברזל" (פסחים ה, ט) – הנסמך לועזי והצירוף אינו נושא יחסי שייכות. גם העובדה שהרחבת הנסמך על ידי לוואי מצויה בסמיכות הפרודה בלבד (ראה הערה 10 לעיל) הובאה בחשבון משקלל זה, וגם כאן נמצא כי לעתים אותה ההיקרות נתונה פעמיים למגבלה. והשווה "עריבה גדולה של עץ" (כלים כה, ח); "שלוש גומות של מים" (מקוות ב, ה) – גם הנסמך מורחב כלואי, והצירוף אינו נושא יחסי שייכות. נשאלת השאלה אם יש מקום להשוות בין שני הצירופים על פי יידועם. צירוף הסמיכות הכפולה מידוע מטבעו מכורח חברתו של הכינוי הקטפודי אל הנסמך. צירוף סמיכות פרודה יכול לבוא ביידוע ושלא ביידוע, וההבחנה נקבעת על פי ניקוד האות למ"ד בצירופי של בלבד (והשווה "רחיים שְלִפְלִין" [ביצה, ב, ט]; "אנקליות שְלִפְרזל" [פסחים ה, ט], לעומת היקרויות שאינן מידועות, כגון "ענווה שְלִשְׁעורים" [פיאה ו, ד]; "עור שְל גדי" [שבת טז, ו]; וגם: "אין מבשלין ירק שְלִשְׁביעית בשמן שְלִתרומה" [שביעית ח, ז]). על היידוע

נתבונן בשלוש דוגמות:

- א. בית דין של כהנים היו גובין לכתולה ארבע מאות זוז ולא מיחו בידם חכמים (כתובות א, ה).
- ב. אם באים אנו לדון אחר בית דינו של רבן גמליאל (ראש השנה ב, יב).
- א. חמץ של נוכרי שעבר עליו הפסח מותר בהנייה (פסחים ב, ב).
- ב. המטהר יינו של נוכרי ונותנו ברשותו והלה כותב לו שנתקבלתי ממך מעות (עבודה זרה ד, יג).
- א. על הכול כותבין על העלה של זית ועל קרן של פרה (גיטין ב, ג).
- ב. גמר מלהזות קינח את ידיו בגופה של פרה (פריה ג, יא).

מדוע הצירופים בית דין של כהנים, חמץ של נוכרי או קרן של פרה יבואו בסמיכות הפרודה, ואילו הצירופים בית דינו של רבן גמליאל, יינו של נוכרי או גופה של פרה יבואו בסמיכות הכפולה דווקא? הרי לכל הצירופים מבנה פשוט וכולם נושאים יחסי שייכות, כל הצירופים יכולים לבוא במבנה הסמיכות הפרודה וגם במבנה הסמיכות הכפולה, ודומה כי על אף מגבלות הבחירה שבין הסמיכות הפרודה לסמיכות הכפולה, לא נוכל להסביר על פיהן היקרויות אלו.

הרושם הראשוני העולה מן הנתונים הוא כי כל סמיכות פועלת במגרש משל עצמה. עובדה ברורה היא כי לא נמצא כל היקרות המעידה על קיומו של חילוף חופשי אמתי בין הסמיכות הפרודה ובין הסמיכות הכפולה. כלומר: בלשון המשנה לא נמצאה כל היקרות שבה לשני צירופי הסמיכות נסמך וסומך משותפים.

גם הימצאות נסמך משותף לסמיכות הפרודה ולסמיכות הכפולה נדירה ביותר, ונמצאו חמישה מקרים כאלה בלבד.²¹ כן הדבר באשר לסומך: מספר המקרים שבהם

שבניקוד הלמ"ד בידי הנקדן כתב יצחק אבינרי: "נעשתה תיבת 'של' בידיו כחומר ביד היוצר: ברצותו פותח וברצותו סותם, כלומר – פעם ינקד בפתח, ככהא הידיעה, ופעם בשוא" (אבינרי, יד הלשון, עמ' 545). רוצה לומר, אין לקבוע בוודאות אם ההיקרות של צירוף סמיכות פרודה מיודעת במקרה אם לאו (עוד בעניין זה ראה בירנבאום, יידוע השם, עמ' 58, 71). לערך היידוע אין כל השפעה על מגבלות הבחירה בין שני הצירופים האלה, ובאופן תאורטי אפשר לומר כי כל צירוף סמיכות כפולה יכול להפוך לצירוף סמיכות פרודה מיודע או שאינו מיודע, וכל צירוף סמיכות פרודה שאינו נתון למגבלות הבחירה כפי שהוצגו לעיל יכול להפוך לצירוף סמיכות כפולה (המיודעת מטבעה). מחקר זה עוסק במסורת הסופר של כ"י קאופמן, ולא במסורת הנקדן, ועל כן אינו דן בניקוד האות למ"ד בצירופי "של".

21. ואלו הם: "בית דין של כהנים" (כתובות א, ה); ושל אחד מן השבטים, אחריהם, שבטים ואחד לעומת "בית דינו של משה" (ראש השנה ב, יב; ושל רבן גמליאל, פלוני; "חרם של שמים" (נדרים ב, ד) לעומת "חרמו של ים" (שם, ה); "כוח של בעל הבית" (פיאה ו, ו) לעומת "כוחו של בית דין" (יבמות י, ג; ושל בן, מוכר, תחתון); "כף של יד" (חולין י, ו) לעומת "כפר של חבירו" (נגעים יד, יא); "עיר של יחיד" (עירובין ה, ו) לעומת "עירו של מעמד" (ביכורים ג, ב), ואפשר גם "מקום ישיבת של שולקי זיתים" (כלים ח, ט) לעומת "מקום עריפתה של עגלה" (סוטה ט, ו); "מי שלקות של תרומה" (תרומות י, יב) לעומת "מי תשמישיו של נחתום" (פסחים ג, ז).

נמצא סומך משותף לסמיכות הפרודה ולסמיכות הכפולה קטן ביותר – אחד עשר מקרים בלבד.²²

אם נבחנו שני צירופים אפשריים – בית דין של כהנים ובית דין של כהנים (או: בית דין של רבן גמליאל ובית דין של רבן גמליאל) – נוכל בנקל להסכים כי ההבדל המשמעותי היחיד העומד בין שני הצירופים נעוץ בעובדה שהסומך שבצירוף הסמיכות הכפולה מיוחד עוד טרם הופעתו. לטענתי, ייחודו של הסומך משקף תופעה סגנונית רחבה החוצה את גבול הצירוף עצמו וקשורה להייררכיה ברורה שטבעה להבחין בין סומכים "מיוחדים" יותר לסומכים "מיוחדים" פחות.

הסומך כמילת מפתח בצירוף

משה צבי סגל כתב: "כלל קבוע הוא בלשון, שאם שם הקונה (היינו הסומך) נזכר קודם, אז מובע יחס קניין על ידי כינוי סופי מחובר לנסמך".²³ אם נבדוק כלל זה נגלה כי בהרבה מן המקרים הסומך שבסמיכות הכפולה הוא העיקר בצירוף והוא נזכר בטקסט לפני הצירוף. לדוגמה:

אמ' לשניים גזלתי את אחד מכם מנה ואיני יודע איזה מכם או אביו של אחד מכם היפקיד אצלי מנה (בבא קמא יג, ד).

עשרה ניסיונות ניתנסה אברהם אבינו ועמד בכולם להודיע כמה היא חיבתו של אברהם אבינו (אבות ה, ב).

בזמן שכהן גדול ניכנס להשתחוות שלשה אוחזין בו אחד בימינו ואחד בשמאלו ואחד באבנים טובות וכיוון ששמע הממונה קול רגליו של כהן גדול שהוא יוצא הגביה לו את הפרכת והשתחוה ויצא (תמיד ו, ד).

22. ואלו הם: "הריחיים של אדם" (אוהלות ח, ג) לעומת "נפשו של אדם" (סנהדרין יד, יח; וקורבנו, שלוחו, ימיו, כל משמשי משמשיו); "חמץ של נוכרי" (פסחים ב, ב; והלקט והשכחה והפאה) לעומת "יינו של נוכרי" (עבודה זרה ד, יג; ומעותיו, עובר חמורו, צלוחיתו, גז צאנו); "כיכרות של בעל הבית (עורלה ג, ח; וכוה, האפיפורין, איכוף, תפוסת יד, תלווי נפה וכברה) לעומת "בהמתו של בעל הבית" (בבא קמא ה, ג; וכלבו, דעתו, מלאכתו, שורו); "הבשמים של גוים" (ברכות ח, ז; ודברים, החומץ, זוגין, פונדקאות, גבינת בית אונייקי) לעומת "אידיהן של גוים" (עבודה זרה א, א); "שור של ישראל" (בבא קמא ד, ג) לעומת "צלוחיתו של ישראל" (עבודה זרה ה, י); "בית דין של כהנים" (כתובות א, ה; ומנחת חוטא) לעומת "אמותיהן של כהנים" (סנהדרין יג, ט; וימיהם); "המיטה והכר והכסת של מת" (כלים כג, ד) לעומת "קרוביו של מת" (משקין ג, ז; ורוב בניינו ורוב מניינו); "כיכרות של נחתום" (בבא קמא יב, א) לעומת "מי תשמישיו של נחתום" (פסחים ב, ז); "קנה של עני" (כלים יז, יז) לעומת "משכנו של עני" (בבא קמא טז, ז); "קרן של פרה" (גיטין ב, ג) לעומת "גופה של פרה" (פרה ג, יא); "עין של תנור" (כלים ח, ז) לעומת "אווירו של תנור" (אוהלות יב, ב; ונחושתו, חרסו, טיפולו).

23. סגל, דקדוק, עמ' 200.

שני קדרים שהיו מהלכין זה אחר זה ניתקל הראשון וניתקל השני בראשון הראשון חייב בניזקו של שני (בבא קמא ב, ה).

המלך לא דן ולא דנין אותו לא מעיד ולא מעידים אתו לא חולץ ולא חולצין לאשתו לא מיבם ולא מייבמים את אשתו ר' יהודה או' אם רצה לחלוץ או ליבם זכור לטוב אמרו לו ואם רצה אין שומעין לו ואין נושאים את אלמנתו ר' יהודה או' נושא הוא המלך אלמנתו של מלך (סנהדרין ב, ג).

השלחן אָרכו עשרה ורוחבו חמשה [...] נותן אורכו כנגד רוחבו של שולחן [...] נמצא אורכו ממלא רוחבו של שולחן דברי ר' יודה (מנחות יא, ה). עד הגשמים עד שיהיו הגשמים עד שתדר רביעה שנייה רבן שמעון בן גמליאל או' עד שיגיע זמנה של רביעה (נדרים ח, ו).

לעתים נמצא כי הכינוי החבור הוא הראשון להצביע על הסומך הנזכר גם הרבה אחריו, לדוגמה:

המטהר יינו של נוכרי ונותנו ברשותו והלה כותב לו שנתקבלתי ממך מעות (עבודה זרה ד, יג).

הרי שאמר קורבנו של מצורע זה עלי אם היה מצורע עני מביא קורבן עני עשיר מביא קורבן עשיר (ערכין ד, ב).

מעשה באחד שפרע ראשה של אשה ובאת לפני ר' עקיבה וחייבו ליתן לה ארבע מאות זוז [...] שימרה עומדת על פתח חצירה ושבר את הפך בפניה ובו באסר שמן וגלית את ראשה והיתה מטפחת ומנחת על ראשה והעמיד עליה עדים (בבא קמא ח, ט).

והווי מתחמם כנגד אורן של חכמים והווי זהיר מגחלתן שלא תפווה שנשיכתן נשיכת שועל ועקיצתן עקיצת עקרב ולחישתן לחישת שרף וכל דבריהם כגחלי אש (אבות ב, יד).

ר' חנניה סגן הכהנים או' הווי מתפלל בשלמה של מלכות שאילולא מוראה איש את רעהו חיים בלענו (אבות ג, ב).

לעומת כל אלה נמצא כי ברוב רובם של המקרים הסומך בצירוף הסמיכות הפרודה איננו נזכר כלל בטקסט, לא לפניו ולא אחריו. ונשווה את המשניות האלה:

רבי שמעון בן ננס אומר פורסין עור של גדי על גבי שידה ותיבה ומגדל שאחז בהן את האור מפני שהוא מחרך עושין מחיצה בכל הכלים, בין מלאים בין ריקנים בשביל שלא תעבור הדליקה ר' יוסה אוסר בכלי חרס חדשים מלאים מים, שאינן יכולין לקבל את האור והן מתבקעים ומכבין את הדליקה (שבת טז, ו).

אין מברכין לא על הנר ולא על הבשמים של גוים ולא על הנר ולא על

הבשמים של מתים ולא על הנר ולא על הבשמים שלפני עבודה זרה ואין מברכין על הנר עד שיאותו לאורו (ברכות ח, ז).

אילו מביאין ולא חוצצין השידה והתיבה והמגדל וכוורת הקש וכוורת הקנים ובור ספינה [...] ובהמה וחיה שמתו ואכלים טמאים ומוסיף עליהם הריחיים של אדם (אוהלות ח, ג).

ואלו חייב להכריז מצא פירות בכלי או כלי כמות שהוא מעות בכיס או כיס כמות שהוא ציבורי פירות ציבורי מעות שלשה מטבעות זה על גבי זה כריכות ברשות היחיד וכיכרות של בעל הבית וגויי צמר הלקוחות מבית האומן וכדי יין וכדי שמן חייב להכריז (בבא קמא יב, ג).

נוכל לומר כי בסמיכות הכפולה הרבה פעמים הסומכים נזכרים שוב ושוב בטקסט, ועם זאת לרוב נמצא שהסומך במבנה זה איננו נזכר כלל במשניות ואף לא בפרק כולו, והוא יחיד. לדוגמה:

זקני אותה העיר רוחצין את ידיהם במים במקום עריפתה של עגלה (סוטה ט, ו).
בראשי חדרים ובחולו של מועד קורים ארבעה אין פוחתים מהן ואין מוסיפין עליהן ואין מפטירים בנביא (מגילה ד, ב).

כיכר מוציאין את התיבה לרחובה של עיר ונותנין אפר מקלה על גבי התיבה ובראש הנשיא ובראש אב בית דין וכל אחד ואחד נוטל ונותן בראשו (תעניות ב, א).

ר' יהודה אומ' הילווהו מעות שומר חנם הילווהו פירות שומר שכר אבא שאול או' מותר אדם להשכיר משכנו של עני להיות פוסק והלך מפני שהוא כמשיב אבדה (בבא קמא טז, ז).

המסכך את גפנו על גבי תבואתו של חבירו הרי זה קידש וחייב באחריותו ר' יוסה או' ור' שמעון או' אין אדם מקדש דבר שאינו שלו (כלאים ז, ד).
יבולית שטופלים בה את הפזיס הנוגע בה טמא מגופת חבית אינה חיבור הנוגע בטפילו של תנור טמא (כלים ג, ז).

איזו היא חלון מצרית כל שאין ראשו של אדם יכול ליכנס לתוכה ר' יהודה אומ' אם יש לה מלבן אף על פי שאין ראשו של אדם יכול ליכנס לתוכה הרי זו חזקה (בבא קמא כג, ח).

אין חמור יוצא במרדעת בזמן שאינה קשורה לו [...] פרתו של ר' אלעזר בן עזריה היתה יוצא ברצועה שבין קרניה שלא כרצון חכמים (שבת ה, ד).

אם כן בשליש מכל המקרים של סמיכות כפולה במשנה הסומך נזכר בטקסט. את שני השלישים הנותרים לא נוכל להסביר על פי כלל זה.

התפיסה כי הסומך הוא החשוב מחייבת אותנו לחפש התניה בעמדת הסומך. אם נחפש אחר המכנה המשותף הרחב לכל הסומכים מקבוצה אחת ולכל הסומכים מן

הקבוצה האחרת נגלה סימטרייה: 74% מכל הסומכים שבסמיכות הכפולה הם בני אדם, ורק 26% מהם הם בעל חיים או דומם, ומאידך גיסא 70% מכל הסומכים של הסמיכות הפרודה הם דומם או חי, ורק 30% מהם מציינים אדם.

סומך המציין אדם

כאמור, מבדיקת כל הסומכים המציינים אדם הניתנים לחילוף חופשי בין המבנים (סמיכות פרודה וכפולה) נמצא כי רובם הגדול בא במבנה הסמיכות הכפולה. יפה לגלות כי לסומכים אלו הייררכיה פנימית המשתקפת על פי האופן המוחלט של הופעותיהם בצירוף הסמיכות הכפולה בהשוואה לסמיכות הפרודה, והיא המבטאת מעשה של הערכת הסומך, לאמור הראוי הוא להיות מיוחד אם לאו:

- שם פרטי, כינוי רומז וסומך בצירוף כינוי קניין חבור יופיעו לעולם בצירוף הסמיכות הכפולה, כגון "עבדו של רבן גמליא'" (סוכה ב, א); "אלמנתו של שאול" (סנהדרין ב, ג); "יורשיו של זה" (יבמות י, א); "כתובתה של זו" (כתובות י, ד); "ידי עובדיהם של אֵילוו" (עבודה זרה ד, ח); "כתיפו של אביו" (חגיגה א, א).²⁴
- כינוי סתמי לאדם יופיע תמיד בסמיכות הכפולה, כגון "עבדו של פלוני" (כתובות ג, י); "קרבנו של אחד מהן" (נגעים יד, יד); "גדישו של אחר" (ידים ד, טו); "ביאתה או חליצתה של אחת מהן" (יבמות יג, ח); "בעלה של קטנה" (יבמות יג, ז); "בעלה של גדולה" (שם); "רגלו של ראשון" (אוהלות י, ב); "אשתו של שני" (יבמות ג, יב); "נפשו של אדם" (סנהדרין יד, יח); "ראשה של אשה" (בבא קמא ח, ט).²⁵
- כינוי המעיד על מעמדו של האדם בחברה, על מצבו ביחס לחברה, יבוא כמעט תמיד בסמיכות הכפולה, כגון "שמותן של זקנים" (ראש השנה, ב, יב); "אורן של חכמים" (אבות ב, יד); "ימיהם של כהנים" (פסחים א, ו); "דמן של רשעים" (סנהדרין ו, י); "אלמנתו של מלך" (סנהדרין ב, ג); "ידו של מצורע" (נגעים יד, א); "משכנו של עני" (בבא קמא טז, ז); "דעתו של בן" (פסחים י, ד); "שורו של בעל הבית" (בבא קמא ה, ה); "בהמתו של בעל השדה" (בבא קמא ו, ג).²⁶

24. כלומר במשנה לא נמצא צירופים כמו "העבד של רבן גמליאל", "האלמנה של שאול", "היורשים של זה" אלא בסמיכות הכפולה. רק ארבעה מקרים של שם פרטי של אדם נמצאו בסמיכות הפרודה. שלושה מהם אינם יכולים לעמוד בצירוף הסמיכות הכפולה משום שהנסמך בהם הוא שם לועזי: "פולמוס של אספסינוס" (סוטה ט, יז); "קלמרין של יוסף הכהן" (מקוות י, א). מכאן נמצא כי היקרות אחת בלבד – "מרחץ של אפרוטידי" (עבודה זרה ג, ד) – יוצאת מכלל זה. על הצטרפות הכינוי אל צירופי סמיכות בלשון התנאים ראה כהן, הצטרפות הכינוי.

25. פלוני מופיע 7 פעמים, 6 מתוכן בסמיכות הכפולה. ראשון מופיע 6 פעמים, 5 מתוכן בסמיכות הכפולה. שם העצם קטן מופיע בסמיכות הפרודה בלבד. אדם מופיע 7 פעמים, 6 מתוכן בסמיכות הכפולה. כל השאר מופיעים בסמיכות הכפולה בלבד.

26. את הזקנים נמצא בסמיכות הכפולה, ומאידך גיסא את הזקנה – בסמיכות הפרודה. את המלך נמצא בסמיכות הכפולה ואת המלכים – בסמיכות הפרודה, את בעל הבית נמצא הן בסמיכות

- שם המעיד על ציבור אתני מסוים יבוא גם בסמיכות הכפולה וגם בסמיכות הפרודה, כגון "אידיהן של גוים" (עבודה זרה א, א) לעומת "דברים של גוים" (שם ב, ג); "שור של ישראל" (בבא קמא ד, ג) לעומת "צלוחיתו של ישראל" (עבודה זרה ה, י); "חמץ של נוכרי" (פסחים ב, ב) לעומת "מעותיו של נוכרי" (בבא קמא טו, ז).
- מעניין כי סומך שהוא שם של בעל מלאכה יבוא לעולם בסמיכות הפרודה, כגון "חנות של נחתומים ושל צבעים" (בבא קמא יח, ח); "חמור של נפחים" (כלים יד, ג); "כיס של גפיים" (בבא קמא י, א).²⁷

הקביעה כי סומך שהוא אדם נחשב מיוחד בצירוף הסמיכות רק משום שהוא מציין אדם מסבירה הרבה – כך נוכל להסביר כי סומך של סמיכות כפולה איננו חייב להיות בחזקת נזכר כרי להיות מיוחד. התפיסה כי נמצא הייררכיה פנימית במבנה של סומך שהוא אדם תוכל להסביר מקרים מעין אלה: "בית דינו של רבן גמליאל"; "בית דינו של משה" (ראש השנה ב, יב) לעומת "בית דין של כהנים" (כתובות א, ה); ועוד. ההבנה כי יש סומכים המציינים אדם ולעולם יבואו בסמיכות הכפולה, אך יש כאלה שיבואו על פי רוב בלבד יכולה להסביר מקרים כגון "נפשו של אדם" (סנהדרין יד, יח) לעומת "הריחיים של אדם" (אוהלות ח, ג);²⁸ "חמץ של נוכרי" (פסחים ב, ב) לעומת "יינו של נוכרי" (עבודה זרה ד, יג).²⁹ על פי תפיסה זו נוכל להסביר גם את המקרים החורגים מההתניות שהובאו כאן ואף על פי כן משקפים יפה את תפקידה של הסמיכות הכפולה בטקסט: את "ראש גדול של אדם" (כלים יז, יב; לעומת "ראשו של אדם", בבא קמא כג, ח) ואת "חמש סלעים של בן" (עדיות ז, א; לעומת "כוחו של בן", יבמות ז, ו) נוכל להסביר בעובדה שהסמיכות הכפולה לעולם אינה נושאת לוואי שאיננו ממין הסומך בנסמכה.³⁰

- הכפולה הן בסמיכות הפרודה, וכן גם את המת, העני, העבד, הכוהנים נמצא בשני המבנים. ואולם מכל זה נוכל לסכם כי 80% מכל ההיקריות שבהן סומך המעיד על מעמדו של האדם בחברה, על מצבו ביחס לחברה – מצויים בסמיכות הכפולה.
27. גורלי מצנפות, זהבים, זורי גרנות, הולכי דרכים, עושי פשתן, זפתין, יוצרין, מפסלי אילנות, חנוונים, גבאין, פטמין, טבחים, כובסים, מפתחי אבנים טובות, נחתומין, נפחים, סיידין, סלתין, סתתין, עושי סות, צבעין, צמרים ושולקי זיתים. היקריות אלו רבות (33 היקריות), ואין להן יוצאים מן הכלל.
28. וגם כאן נוכל להסביר כי הנסמך נפש הוא שם עצם מופשט שיבוא על פי רוב בסמיכות הכפולה. ראה גם הערה 11 לעיל.
29. וגם כאן נוכל להסביר כי הנכרי שבסמיכות הפרודה אינו נזכר, ולעומת זאת הנכרי שבסמיכות הכפולה נזכר. והשווה "חמץ של נוכרי שעבר עליו הפסח מותר בהנָיָה ושל ישראל אסור" (פסחים ב, ב) לעומת: "המטהר יינו של נוכרי ונותנו ברשותו וחלה כותב לו שנתקבלתי ממך מעות" (עבודה זרה ד, יג).
30. ראה גם הערה 10 לעיל.

סומך המציין דונם

הרוב המוחלט של סומכים שאינם אדם בא במבנה הסמיכות הפרודה. יחסי השייכות שבסמיכות הפרודה הם רק חלק ממגוון יחסי המשמעות שסמיכות פרודה יכולה לשאת, וההיקריות במשמע זה הן 40% מכלל ההיקריות של הסמיכות הפרודה.³¹ מבדיקת כל הסומכים של הסמיכות הפרודה עולה כי 90% מהם מציינים דונם. אם נוסיף את הכלל שסומך שמות בעלי המלאכה יבוא לעולם בסמיכות הפרודה,³² נוכל לומר כי רק ב־6% מכל המקרים של סמיכות פרודה הסומך הוא אדם, וב־94% הסומך דונם – הרוב המוחלט. לסומך בסמיכות הפרודה אין כינוי מקדים מיוחד, וברוב המקרים אף אין הוא נזכר בטקסט.³³ אם נוסיף את העובדה שברוב המוחלט של המקרים הסמיכות הפרודה היא סמיכות מוחשית ודוממת,³⁴ נוכל לומר בבטחה כי הסמיכות הפרודה משמשת את השם הדונם במשנה כצירוף לא מסומן, והוא איננו בא לייחד את הסומך בכתוב.

דווקא הסומכים המציינים דונם המצויים בצירוף הסמיכות הכפולה והם בחזקת "יוצאי דופן" מגלים עד כמה תפקידה של הסמיכות הכפולה ברור ויפה במשנה. יש סומכים המיוחדים בתוך מבנים תחביריים מיוחדים:

זה הוא גופו של פרוזבול: מוסר אני לכם איש פל' ופל' והדיינים שבמקום פל' שכל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה והדיינים חותמין מלמטן או העדים (שביעית י, ד).

איזה הוא מקומן של זבחים: קדשי קדשים שחיתתן בצפון פר ושעיר של יום הכיפורים שחיתתן בצפון וקיבול דמן בכלי שרת בצפון ודמן טעון הזייה על בין הבדים ועל הפרכת ועל מזבח הזהב (זבחים ה, א).

פִּיתְחוּ של אולם – גבהו ארבעים אמה ורחבו עשרים אמה וחמש מלתריות של מילה היו על גְּבִי (מידות ג, ז).

פִּיתְחוּ של היכל – גובהו עשרים אמה ורוחבו עשר אמות וארבע דלתות היו לו (מידות ד, א).

גופו של גט, הרי את מותרת לכל אדם [...] גופו של גט שחרור הרי את בן חורי הרי את של עצמך (גיטין ט, ג).

הסומך פרה המיוחד בצירוף גופה של פרה נמצא במסכת פרה דווקא (פרה ג, יא), הסומך שצירוף גופו של פסח נמצא במסכת פסחים (י, ג), הסומך זבחים מיוחד

31. ראה גם עמ' 391 לעיל.

32. ראה הערה 27 לעיל.

33. ראה גם עמ' 394 לעיל.

34. ראה הערות 11 ו־12 לעיל.

בצירוף מקומן של זבחים הנמצא במסכת זבחים (ה, א), ואת גט נמצא בצירוף גופו של גט שבמסכת גיטין (ט, ג).

מחצית מן ההיקריות של סומך דומם בסמיכות הכפולה הן שמות עצם החשובים לאדם בחיי הרוח והפולחן, ונמצא כי רובם באים במשמעות מופשטת האופיינית לסמיכות הכפולה.³⁵ ההיכל, המזבח, האולם, הכותל, העלייה, המעמד, העיר, הבית, החצר, התנור והשולחן – כולם באים בסמיכות הכפולה בלבד: "פיתחו של היכל" (כיפורין ג, יא; מידות ב, ה; שם ג, יב; שם ד, א); "כותלו של היכל" (שם ג, יב); "טהרו של מזבח" (כיפורין ה, ח); "צפנו של מזבח" (מידות ג, ט; תמיד ג, ה); "דרומו של מזבח" (מידות ג, ו); "פיתחו של אולם" (שם ג, יב); "כותלו של אולם" (שם); "עוביו של כותל" (שם ד, א; שם ד, ג); "גובה של עלייה" (שם ח); "פיתחו של עלייה" (שם, ז; אוהלות יז, ה); "גגה של עלייה" (מידות ד, ז); "עירו של מעמד" (ביכורים ג, ב); "עיבורה של עיר" (עירובין ה, ז); "רחובה של עיר" (מגילה ג, א; ביכורים ג, ב; תעניות ב, א); "פתחו של בית" (אוהלות יז, ה); "אורכו של בית" (מנחות יא, ז); "אוירה של חצר" (בבא קמא כד, ד); "אוירו של תנור" (אוהלות יב, ב); "חרסו של תנור" (פסחים ז, ב); "טפילו של תנור" (כלים ג, ז); "נחושתו של תנור" (שם ח, ג, ט, ג);³⁶ "רוחבו של שולחן" (מנחות יא, ה); "אורכו של שולחן" (שם, ז). גם כינויי המקום, "גדולתו של מלך מלכי המלכים הק'ב'ה" (סנהדרין ד, יג); "שלחנו של הק'ב'ה" (אבות ג, ד), וגם "שלמה של מלכות" (שם ג, ב) ו"מתן שכרן של מצות" (שם ב, א) – יבואו בסמיכות הכפולה בלבד.

צירופים שהנסמך בהם הוא גוף הם מעין ביטויים כבולים, שכן הנסמך גוף בסמיכות הכפולה לעולם נמצא הן במשמעותו המוחשית ובעיקר במשמעותו המופשטת: "גופה של בהרת" (נגעים ו, א); "גופה של חבית" (שבת כב, ג); "גופה של פרה" (פרה ג, יא); "גופו של גט" (גיטין ט, ג); "גופו של פסח" (פסחים י, ג); "גופו של פרוזבול" (שביעית י, ד).

אם נעקוב למשל אחר ייחודם של בעלי החיים בסמיכות הכפולה, נגלה כי הפרה, הכבש, הטלה והשעיר – בעלי חיים המשמשים בחיי התרבות, הפולחן והקהילה של האדם – כולם באים במעמד של סומכים בסמיכות הכפולה: "בני מעיה של פרה" (חולין י, ד); "גופה של פרה" (פרה ג, יא);³⁷ "דמן של כבשים" (מעילה ב, ו); "הנייתו של טלה" (בכורות א, ח); "ווידויו של שעיר"; "ווידויו של פר" (שבועות א, י); "מקום עריפתה של עגלה" (סוטה ט, ו). ולעומתם הלטאה, החמור והגמל, יהיו כולם סומכים בסמיכות הפרודה, ותמיד במשמעות דוממת: "הזנב של הטלאה" (אוהלות א, ז); "מרדעת של חמור" (כלאים ט, ד); "עביט של גמל" (כלים כג, ב).

35. ראה הערה 11 לעיל.

36. מתוך 9 היקריות נמצאה היקרות אחת בסמיכות פרודה של הסומך תנור: "עין של תנור" (כלים ח, ז).

37. נמצאה היקרות אחת יוצאת דופן: "קרן של פרה" (גיטין ב, ג).

סוף דבר – הסמיכות הפרודה שימשה בלשון המשנה כצירוף לא מסומן המשמש בעיקר כצירוף סמיכות לשם הדומם. הסמיכות הכפולה שימשה בלשון המשנה כצירוף מסומן הבא לייחד את הסומך, לאמור כי הוא החשוב מבחינת הכתוב. בהרבה מן המקרים הסומך שבסמיכות הכפולה הוא הגרעין האמתי בצירוף, והוא נזכר גם בטקסט, אולם ייחודו של הסומך בצירוף הסמיכות הכפולה בא בעיקר להצביע על בחירה ברורה שטבעה להבחין בין סומכים חשובים יותר לסומכים חשובים פחות. סומכים "חשובים" יותר יציינו אדם ועצמים חשובים בחיי הרוח והחברה של ימי המשנה.

קיצורים

אבינרי, יד הלשון = י' אבינרי, יד הלשון, תל אביב תשכ"ד
אורנן, המשפט = ע' אורנן, המשפט הפשוט, ירושלים תשל"ט
אזר, הסמיכות = מ' אזר, "הסמיכות הפרודה והסמיכות הכפולה בעיתונות היומית", חקר ועיון במדעי היהדות: ספרות מקרא ולשון, בעריכת א' כרמון, חיפה תשל"ו, עמ' 9–26

אזר, תחביר = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה
בירנבאום, יידוע השם = ג' בירנבאום, יידוע השם בלשון המשנה לפי כתב יד קריפמן, יוהנסבורג תשמ"ג

בנדויד, לשון = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל אביב תשל"א
בנדויד, על ספרי עתיקות = א' בנדויד, "על ספרי עתיקות", לשוננו לעם כג (תשל"ב), עמ' 203–208, 242–248

בר-אשר, קובץ מאמרים = מ' בר-אשר, קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב

ברמן ורביד, דרגת המילון = ר' ברמן ור' רביד, "על דרגת המילון של צירופי סמיכות", בלשונות עברית חפ"שית 24 (1986), עמ' 5–22

הלוי, תמורות = ר' הלוי, "תמורות במעמדה ובתפקודה של הסמיכות הפרודה בעברית של ימינו", לשוננו סג (תשס"א), עמ' 61–80

ילון, מבוא לניקוד = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
כהן, הצטרפות הכינוי = ח' כהן, "הצטרפות הכינוי אל צירופי סמיכות בלשון

התנאים", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 205–218

סגל, דקדוק = צ' סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ"ו
עמרואלי, הסמיכות = י' עמרואלי, "הסמיכות לסוגיה במשנה", עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, תשנ"ג

פרוכטמן, הידוע = מ' פרוכטמן, הידוע והסתום, תל אביב תשמ"ב
פרץ, תחביר = י' פרץ, תחביר הלשון העברית, תל אביב תש"ג
צרפתי, אניצי צמר = ג' בן עמי צרפתי, "אניצי צמר ולשונות שלארגמן: התנייה

מורפולוגית של החילופים בין סמיכות לצירוף 'של' בלשון התנאים", מחקרים במקרא (לכבוד מ"ד קאסוטו), בעריכת ש"א ליונשטם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 89–97 קוטשר, ארמית = י' קוטשר, "ארמית", האנציקלופדיה העברית, ה, ירושלים תשע"ג, עמ' 961

קוטשר, כתובות = י' קוטשר כתובות עבריות ומואביות, ירושלים תשכ"ב
קוטשר, תולדות = י' קוטשר, תולדות הארמית, ירושלים תשל"ב
רוזן, עברית = ח' רוזן, עברית טובה, ירושלים תשל"ז
שטיינר, לניתוח המחדש = ר' שטיינר, "לניתוח המחדש של 'של', עיונים בלשון חז"ל", המכון ללימודים מתקדמים – תקצירי הרצאות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 110–113

שלזינגר ורביד, הסמיכות = י' שלזינגר וד' רביד, "הסמיכות הכפולה בעברית החדשה: עודפות או קיום עצמאי?", בלשנות עברית 43 (תשנ"ח), עמ' 85–97

המרכיב העברי באוצר המילים של תרגומי המגילות

(חלק שני)

הממצאים

5. תיקוני יתר

השפעה עברית מסוג מיוחד המאפיינת את רובד התרגומים המאוחרים למקרא באה לידי ביטוי במסגרת תיקוני היתר. כפי הנראה, הסופרים והמתרגמים הבקיאיים בשתי הלשונות היו ערים להבחנה הפונולוגית והמורפולוגית בין העברית והארמית, אולם לעתים דווקא מודעות זו הניעה אותם ליצירת צורות מלאכותיות המשקפות זיקה מוטעית אל העברית. הטעות בדרך כלל מתבטאת בהחלתו של חוק לשוני המבחין את הארמית מהעברית בהקשר לא מתאים. הצורות המושכלות נתפסו כצורות ארמיות כשרות, אם כי במקרים רבים הבלשנות השמית המשווה ואפילו ההגיגון הפשוט מראים כי אין להן על מה להישען. צורות לשון אלה מעידות בבירור על ריחוק ממסורת הלשון הארמית בימי חיותה. בסעיף זה מרוכזות העדויות, הוודאיות והמסופקות, לצורות לשון למדניות שנוצרו מתוך השוואה שגויה אל העברית (חלקן מתייחסות לתהליך המסירה בלבד):¹

• אן רוחא דיצרא בישא מְתִיל בך ומתגבר למִיסק עלך :: אִם רוּחַ הַמּוֹשֵׁל תַעֲלֶה עֲלֶיךָ (קהלת י 4): השורש מת"ל, לכאורה שורש לגיטימי בלקסיקון הארמי, מתפרש בהקשר הנתון כתולדה של השפעה עברית מורכבת. כידוע, בעברית מכון השורש המקביל (מש"ל) לשני עניינים שונים זה מזה: (1) 'אמר מְשַׁל', 'סיפר דבר חכמה', 'השווה'; (2) 'שָׁלַט', 'מָלַךְ', 'החזיק ברשותו' וכיו"ב. שני המשמעים ידועים גם מן הארמית, אך דינם אינו זהה כלל וכלל. המשמע הראשון נפוץ מאוד ומימוש מת"ל, ואילו המשמע השני, המזדמן לעתים נדירות ומיוחס להשפעה עברית, מתגלה באמצעות

* חלק א של המאמר הופיע בלשוננו עה (תשע"ג), עמ' 165–190.
1. על תופעת תיקוני היתר בהקשר הרחב והמצומצם ראה בספרו של בלאו, תיקוני יתר. על תיקוני יתר בתרגום המיוחס ליונתן עיין קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 260–265. על חילופים בין אל"ף לעי"ן במקורות המאוחרים של ארמית ארץ ישראל והאפשרות שמקורם בתיקוני יתר ראה פסברג, בירורים לקסיקליים (אם כי המחבר מציע שם הסבר אחר). אין ספק שלפחות חלק מהדרגות שיוצגו כאן נטהו במהלך תהליך המסירה על ידי מעתיקים מאוחרים, אך דומה שהבאתן בדיון הנוכחי עשויה לתרום להבנת יחסי הגומלין המורכבים בין העברית לארמית והמאמצים של סופרים מסוימים לעקור את העברית מתוך הארמית.

השורש החופף מש"ל.² תרגומו מבקש למעשה לפשר בין המשמע העברי הייחודי (מושל, שולט) ובין השורש הארמי (מת"ל), אף על פי שאין לכך הצדקה אטימולוגית.³

• דהירין מן כסף מזוקק (שיר השירים ג 10 |מהדורת שפרבר): השורש זה"ר פורה מאוד בארמית ונוטה במשקלים רבים, כגון זְהָרָא, זְהָרְרָא, זְהָרִירָא, זְהָרִירִיתָא, זְהָרָא; וכמובן בתחום הפועל: זְהַר/זְהִיר. כל אלה מוציאים מכלל אפשרות את קיומו של שורש עצמאי דה"ר במשמעות של 'אור', 'בהירות', 'זוהר'. כיוון שכך נראה לקשור את שם התואר דה"ר אל השורש הארמי/עברי זה"ר תוך תיקון יתר מרכזי אחד ז"ד, שכל מטרתו להקנות לשם מעטה חיצוני ארמי. מובן שמעטה זה בטעות יסודו. לא נמצאה עדות נוספת בארמית, אך זה לא מכבר העמיד אבי שמידמן על שכיחות "דה"ר כלשון אור בפייטנות הקדומה". במסגרת דיון לשוני ומילוני רחב היקף הציע שמידמן כי גורם מרכזי להתהוות המשמעות החדשה של דה"ר הוא מעתק מדומה מן השורש זה"ר על רקע החילופים השכיחים בין העברית לארמית.⁴

• ודרעית בהון כל מיני עסבין (קהלת ב 5 |נובל) / אתר כשר לבית דרע (שיר השירים א 14 |לגרד ואחרים):⁵ העיצור הראשון בשורש זר"ע חוזר אל זי"ן מקורית. הן השוואה לערבית (زرع) הן עדות הארמית גופה⁶ יוצאות ללמד שהצורות הסוטות הנכתבות דר"ע אין להן דבר עם מציאות הלשון. למרות זאת עושה רושם שהצורות החריות מעוגנות היטב בלשון התקופה. מלבד העובדה שהן מופיעות במספר כתבי יד במקביל הן אף מתועדות בשני תרגומים מאוחרים נוספים (סה"כ 4 תרגומים): המיוחס ליונתן, שמות כג 10, וכן תרגום איוב לא 7.⁸

2. מופע בודד בארמית העתיקה: ארחא לתמשל בי בזא (כתובת ספירה III 9). מקרה נוסף בתרגום יונתן לנביאים: הלא ירעת ארי שלטין (ח"נ: משלין) בנא פלשתאי (שופטים טו 11). ואף בפרקים המאוחרים של תיבת מרקה: יוסף כד הוה לי המשילתה על תלימי (ספר ו, שר' 476).
3. דוגמה מסוג אחר, אך בעלת עיקרון זהה, מתועדת בכ"י מדריד לתרגום תהלים לו 9: דִּשְׁן < דִּתְן במקום דהן הארמי (ראה דן, התרגום הארמי לתהלים, עמ' 279 הערה 659). וראוי להזכיר כאן את נטייתו של מתרגם ספר דברי הימים לתעתק את השמות הפרטיים דִּישְׁן ודִּישְׁן בדומה לשיטת כ"י מדריד: וְדִישְׁן וְאַצֵּר וְדִישְׁן :: ודיתון ואצר ודיתון (א א 38); בְּנֵי דִישְׁן עוֹץ וְאַרְן :: בני דיתון ארמניוס וארן (שם 42). לעומת זאת תרגום אונקלוס (בראשית לו 21, 26, 28, 30) ותרגום הפשיטתא עקביים: דִּישְׁן/דִּישְׁן. הוספת גוון ארמי בלא דין לשמות פרטיים איננה זרה למתרגם דברי הימים. למשל, בְּן יֶרַח מְבַצֵּרָה :: בר ירח דמן בוטרא (א א 44); בְּן אַמְצִי :: בר אמע (שם ו 31). כצפוי, ביתר התרגומים הארמיים העיצורים המקוריים נשמרים. למשל, פשיטתא על אתר ܡܫܝܚ, יונתן לנביאים: בְּצֶרָה (עמוס א 12). נכונותו של המתרגם ליצירת שורש ארמי מובהק לשמות פרטיים נחשפת גם במקרים לגיטימיים לכאורה. למשל, וְחִצֵּר שוּעַל :: וחצר תעלא (שם ד 28); וּבְכֻלָּהּ וּבְעֵצָהּ וּבְתוֹלָדָהּ :: ובכללה ובעצם ובתולדה (דברי הימים א ד 29). לצורה חריגה נוספת בתרגום דברי הימים עיין להלן הערה 12.
4. שמידמן, "דהר" כלשון אור, במיוחד עמ' 45.
5. ראה קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 262; בלאו, תיקוני יתר, עמ' 48 הערה 9.
6. השווה ביטוי מקביל למצוי בתרגום שיר השירים: לא מְקוֹם יֶרַע :: אֶתֶר כֶּשֶׁר לְבֵית יֶרַע / ܐܬܪܐ ܕܝܬܐ ܕܝܬܐ (במדבר כ 5).
7. מקרה דומה, אך מבוסס פחות במציאות הטקסטואלית, מתועד בתרגום הארמי היהודי

• מתקליין ומאדנוון דקשוט (קהלת ב 8):⁸ מזדמן גם בתרגום המיוחס ליונתן: כל ארעא קיימא בכף מודנא (שמות א 15 x 3).⁹ השם מוזנים בעברית ובארמית מתייחס אל זון (=وزن בערבית), ולפיכך אין הצדקה לייצוגו בארמית בעיצור דל"ת. בארמית מקראית מאזניא (דניאל ה 27), ובמנדאית ܡܙܢܝܐ. לדעת קוטשר כתיב השם במקורות עבריים באמצעות אל"ף נחה, מאזנים, נובע מאטימולוגיה עממית המקשרת את השם אל איבר הגוף אוזן. אטימולוגיה מעין זו כמובן איננה בת קיימא בארמית, שבה אוזן נכתבת אודן (לעומת שם המכשיר מוזנין/מוזנוון). הצורה המזדמנת בתרגום קהלת ובמיוחס ליונתן משקפת אפוא התאמה מלאה אל תפיסת המילה בקרב דוברי העברית: ראשית נוספה אם הקריאה אל"ף, ולבסוף אף הומרה הזי"ן בדל"ת בהסתמך על החילופים בין הלשונות, און (עברית) < אדן (ארמית).

• וחוכמת צדיקא ועניא מוֹדִלְדֵּלָא בעיני רשיעי דרוי :: וְחֻכְמַת הַמֶּסֶךְ בְּזוּיָה (קהלת ט 16):¹⁰ הואיל ולפנינו שורש מרובע, שכרגיל נגזר מזל"ל, היינו מצפים לתצורת palpal ולהופעות השורש הארמי-עברי זלז"ל (מזדלזלא).¹¹ התפתחות השורש המדומיין זלז"ל איננה מובנית, אלא כתוצר של היפר-ארמיזם: שאיפה מודעת או בלתי מודעת של הסופר/מתרגם להבחנה בין לשון המקור ללשון התרגום. עדות מסייעת לגרסה זו תימצא בתרגום הארמי לאיוב: הא אוֹדִלְדֵּלִית ומה אתיבנך :: הֵן קִלְתִּי מֶה אֲשִׁיכָּה (מ 4). בתמונה המוצגת כאן ניתן להבחין בהבדל הגדול בין הגרפמות ד ו־ז, ולא פחות חשוב מכך בתמיכת מסורת הניקוד (דגש קל בגוף הדל"ת השנייה).

כ"י נירנברג, הספרייה העירונית, סולג'ר 7.2°, דף 31 ימין

- למשלי: מטול דמן כוונתא דעיריתא דביתי :: כי בְּחֵלוֹן בֵּיתִי (ו 6); לכאורה זעיר-דעיר. עוד נוכל להציע צורה פייטנית מיוחדת הנתמכת בעדות האקרוסטיכון (ר"ל איננה שגגת מעתיק): דַּעֲקַת קַל טוֹחַ חוֹפֵשׁ (לקוח מתוך שמידמן, "דהר" כלשון אור, עמ' 45). ולאמתו של דבר כבר בימי הביניים הוצע ביחס לגרסה זו כי "יש לומר כי הדל תורת זין, כאשר תאמר זהב דהבא ותהא [דע]קת זעקת" (למראה מקום מדויק והצעה אחרת בשמו של ילון עיין במאמרו של שמידמן, שם).
8. ראה קוטשר, בבואה, עמ' 120; בלאו, תיקוני יתר, עמ' 48 הערה 9; קוק, המיוחס ליונתן, עמ' 264; דלמן, דקדוק, עמ' 104.
9. מסיבה לא ברורה מונה קאופמן (המיוחס ליונתן, עמ' 373) מילה זו, על מימושה יוצא הדופן, ברישמת צורות הלשון מן "הארמית הכללית".
10. הנוסח והניקוד המוצעים כאן נסמכים על כ"י נירנברג-סולג'ר, הנחשב עד נוסח מרכזי במסורת הטקסטואלית של תרגומי המגילות. כתב היד מתוארך לשנת 1291 לספירה, והוא ששימש כמקור העיקרי לרפוס מקראות גדולות (להרחבה ראה אבורדה, תרגום רות).
11. לשאלת מקור השורש עיין מורשת, לקסיקון הפועל.

• פתגמי חכימין מתילן כזקתין וכקילטונין דאנצין לאלפא מנדעא (קהלת יב 11 |כ"י פריז 110; נ"א קילטונין): כנאמר בחלק הראשון של המאמר קלטון היא מילה עברית מקראית שאין כדוגמתה בארמית. בעד נוסח חשוב של התרגום – כ"י פריז 110 – מיתוספת בשולי כתב היד הערת גיליון המתייחסת לשם זה. ההערה מלמדת על קיומה של גרסה חלופית המסומנת בסימן המיוחד נ"א (=נוסחא אחרינא): קילטונין. הדרך הקלה לביאור הערת הגיליון הייתה לפרשה כחילוף גרפי מקרי בין שי"ן לטי"ת, אולם עצם העובדה שגרסה זו מיתוספת לגוף הטקסט ומבקשת לתקנו מלמדת כי אין בהסבר זה משום פתרון. הבאתה בשנית מעידה על סבירותה לכל הפחות בעיני המעתיק. לאור זאת ראיתי להציע, בלשון שמא ואולי, שקילטונין היא צורה מלאכותית הנובעת מהרצון להאציל על הצורה העברית המפורשת כסות ארמית למראית עין, וזאת בהתבסס על החילופים הידועים בין שי"ן לטי"ת.¹²

וכקילטונין דאנצין לאלפא מנדעא לסריקי (גיליון: נ"א קילטונין)
כ"י פריז, הספרייה הלאומית 110, דף 108

• ושאר עמין נוכראין וגְדִבְרִין (קהלת ב 7) / פתשגר דמלכא אחשוורוש גידברא (אסתר II י 3):¹³ בארמית המקרא באים שני שמות הקרובים זה לזה מבחינת תוכנם ומבחינת שלד עיצוריהם: גְדִבְרִיא (עזרא ז 21) וגְדִבְרִיא (דניאל ג 2). מחוץ לקורפוס המקראי רווח השם בדיאלקטים ארמיים שונים, ובכולם נוהגת הצורה הראשונה: גִזְבְּרָא, גִזְבְּרִין, גִזְבְּרִין. עובדה זו עלולה לרמוז שלצורה השנייה לא הייתה המשכיות בלשון, ושמא בטעות יסודה.¹⁴ מנגד, בתרגום קהלת ובתרגום אסתר מוצאים שג(י)דברין קמה לתחייה. על פניו נראה שצורה זו חושפת שאיפה לארכאיזציה אצל סופרי התרגום, אך בה בעת הכתיב המלא לציון התנועה הראשונה בחלק מעדי הנוסח (עיי' במהדורת נובל, תרגום קהלת; גרוספלד, תרגום אסתר השני) וכן הניקוד המפורש בתנועת חיריק בעדי הנוסח התימניים מלמדים כי בעלי התרגום לא כיוונו אל גְדִבְרִיא, בעלת מערך התנועות השונה לחלוטין, אלא בהכרח אל גִזְבְּרִין (ודוק,

12. הדוגמות העיקריות הן קשר/קטר, קשוא/קטואתא, משענת/מטענת. הקושי העיקרי בסברה זו הוא שחילופים מסוג זה אינם שכיחים דים כדי לעורר תהליכי היפרקורציה. ובכל זאת יש לציין מעתק מדומה חופף מבית היוצר של תרגום דברי הימים (לשיטתו של מתרגם זה בכואו לתרגם שמות פרטיים וחביתו להיפר-ארמיזם עיין הערה 3): עִיטִּם וְעִין רְמוֹן וְתָכֵן וְעִיטִּם :: עִיטִּם ועין ורמון ותכן ועיטן (דברי הימים א ד 32). זולת השם האחרון ברשימה כל יתר השמות המקראיים עומדים על מכונם. אפשרות אחרת היא שנגרר הסופר אחר השם הראשון ברשימה, עִיטִּם.
13. מהדורת גרוספלד (תרגום אסתר השני), גוף הטקסט: גִבְרָא. חילופי נוסח: גִזְבְּרָא, גִזְבְּרִין.
14. כך למעשה הציע בלאו (תיקוני יתר, עמ' 48–49), אם כי הביע הסתייגות מתבקשת. בספרו התמקד בעדות מן הארמית המקראית, ולא הזכיר את המובאות החריגות מתרגומי קהלת ואסתר.

אפילו לא לניקוד ארמית המקרא **גִּזְכְּרִיא** אלא לניקוד הצורה העברית **גִּזְכְּרִין**!). לפיכך ברי שמדובר כאן בתיקון יתר המיוסד על מודעות לחילופי העיצורים ז/ד. על פי הנחה זו צורת היסוד הנמצאת בתודעתו של המתרגם/המעתיק היא הצורה העברית **גִּזְכְּר**, וכדי לשוות לה חזות ארמית "כשרה" הופעל מעתק ההגאים ז<ד. • **אדבען** ידיהון מתפרשין כלולכי דתמר (שיר השירים ז 8 [כ"י פריז 110 בלבד]):¹⁵ מסופק. טרם נמצא הסבר מניח את הדעת לפשר הצורה **אדבע** ברובד התרגומים המאוחרים. נוסף על תרגום שיר השירים מקור ארמי עיקרי אחד מכיר גרסה זו. התרגום המיוחס ליונתן מקיים במרבית המקרים את הצורה החריגה (12 היקרויות **אדבע** לעומת 8 היקרויות **אצבע**), ואין לפקפק במרכזיותה.¹⁶ באין פתרון אחר¹⁷ אולי יש מקום לסברה שבמילה זו פעלו תהליכי תיקון יתר מורכבים. המתרגם/המעתיק היה כנראה ער לעובדה שלהגה צד"י יש חלופות שונות בארמית (ט/ע), אך לא הכיר במגבלות החילופים הללו.¹⁸ לתחושתו **אצבע** נדמית כצורה עברית שאיננה מתיישבת עם לשון התרגום.

15. ראה מהדורת פונטלה, תרגום שיר השירים, עמ' 130, 236.
16. ראה דלמן, דקדוק, עמ' 104; וערכו במילונים לתרגומים.
17. עולה בזיכרוני מילה אחת נוספת שבה יש חילופי צ/ד בעברית ובארמית, ואולי יש קשר בין הדברים: **פִּצֵּעַ תַּחַת פִּצֵּעַ :: פִּדְעָא חֶלְף פִּדְעָא** (שמות כא 25). בהקשר אחר לחלוטין נטען שבתקופת המקרא היו העיצורים ד ו־צ קרובים באופן הגייתם (ראה י' זקוביץ, "על חילופין בין ד ו־צ בלשון המקרא", מחקרים בלשון יא-יב [תשס"ט], עמ' 113–120).
18. עדות מסקרנת לשגיאה אפשרית בכיוון מעתק העיצורים נקרתה ברדכי אגב העיון. כיוון שהיא חורגת מתחומי הקורפוס הנבדק ובכל זאת יש בה כדי לתרום לדיון ראיתי להביאה במאמר מוסגר. כידוע, שם העצם הראשוני **ביצה** מזדמן בארמית בצורה שונה מעט מן העברית, וזאת בהתחשב במעתק העיצורים האופייני לארמית: q פרוטושמי (צ בעברית) הופך ע. חריגה יוצאת דופן לכתוב הארמי הסטנדרטי **ביעה** מתועדת בתלמוד הירושלמי בשתי היקרויות שונות באותו פסוק: **ביטה** [...] **ביטא** (שבועות ג, ח [ז ע"ב]). דלמן (דקדוק, עמ' 104) מזכיר מקבילה מדויקת במסכת נדרים ג, ב (ט ע"ב), ושם כנדרש: **ביעה** [...] **ביעה**. שני הסברים אפשריים לביאור הצורה החריגה. האחד מניח שיבוש מרחיק לכת המעיד על מצבם של עדי הנוסח בתלמוד הירושלמי, והאחר מניח כתיב פונטי אונטני החושף טפח נסתר בתורת ההגה של לשון התלמוד. לפי ההסבר הראשון מדובר בצורה למדנית המעידה על מבוכה לשונית (*צ<ט במקום *צ<ע), ואילו לפי ההסבר השני עניין לנו בהתפתחות פונולוגית: **ביעתא** (צורה מיועדת) < **ביעטא** < **ביטא**. ולמען האמת מתוך ההקשר התחבירי – "אפילו ביטה ומרגליתא" – נתבעת צורה מיועדת. התפתחות דומה להפליא למוצע כאן מתועדת בארמית החרשה של ביתנורה במילה **בועתא** ('אבעבועה', 'מורסה', 'בועה'), הנהגית כיום boča (מוצפי, ארמית חדשה, עמ' 19; הנ"ל, הערות אטימולוגיות, עמ' 90–92; והשווה כאן, ברור, עמ' 57, 61). על סמך הגייה זו מציע מוצפי את ההתפתחות כנ"ל boča > *bo'ča > *bo'tā. ראוייה במיוחד לעיון החוליה האמצעית בשרשרת השחזור. כל התנאים בהסברו של מוצפי לפשר צורת הביניים – לעלוש של התי"ו והפיכתה לטי"ת נחצית בעקבות הידמות חלקית לעיצור הלועי עי"ן – מתקיימים גם במילה הנידונה (**ביעתא** < **ביטא**). כך או אחרת – תיקון יתר או התפתחות פונולוגית – נראה כי מדובר בצורה חשוכה, ואין כל מקום לתיקון הנוסח (ביט)(<ע) המופיע במאגר המידע של CAL ובמילונים (למשל יאסטרוב, מילון, עמ' 160: "ביִעָא" read).

• וקטילת סייפא וצליבת קיסא (רות א 17): כתב היר התימני הקדום ביותר המחזיק את תרגום רות, כ"י JTS 5491, נוקט גרסה מיוחדת במינה: **וְעֲלִיבַת קִיסָא**.¹⁹ הקריאה ודאית ונתמכת במסורת הניקוד. יושם לב שוי"ו החיבור מנוקדת בפתח, כמתבקש לפני עיצור גרוני. עניין לתהות בו – מדוע החליף כתב היר בין העיצורים צ, ע, הרחוקים זה מזה באופן הגייתם. אם אין מדובר בטעות גרפית מקרית, אולי יש קשר לחילופי צ/ע בעברית ובארמית.

• היכדין עמיך והיכדין תולדתך (אסתר II ב 18) / תגלי לך אסתר עמה תולדתה (שם ב 19), ועוד: בחלקו הראשון של המאמר עמדנו על כך שמשקל השם המקורי המציין בתרגום את ההוראה 'מולדת' הוא תולדות. על כן הוסברו הכתיבים המלאים לציון התנועה הראשונה תולדות בכתבי היד המערביים כפרי השוואה מוטעית אל המילה המקראית השכיחה תולדות. כנגד כתיבים אלה מוצאים בעדי הנוסח התימניים (מהדורת שפרבר) ניקודים כמו תולדתך, תולדתה, תולדתיה (ג 3). מסתבר ביותר שהמסרנים קיבלו לידם את הצורות המערביות המשוכשות ובהתאם להבנתם ביצעו מעין גזירה לאחור אל הצורה ה"נכונה". בעיני רוחם סיומת ההפשטה תולדות איננה מכוונת אלא לצורך ריבוי עברי (ות). לשיטתם סיומת זו איננה ארמית, על כן תיקנוה לאור הצורה הירועה בתרגומים, תולדת. אייחזרתם של המסרנים בהבחנה הצורנית הנתבעת בין גוני המשמעויות – תולדות 'מולדת', תולדת 'דורות' – חושפת את בוורתם בניבי הארמית הארץ-ישראלית מצד אחד ואת היסמכותם על הדקדוק ואוצר המילים של תרגומי משפחת אונקלוס מצד שני. במקרה הנוכחי למדנותם היתרה ונטייתם לתקן את הטקסט ה"משובש" היו להם לרועץ.²⁰

• פריק אוחרן דחזי ליה למפרק יתר מני (רות ג 12):²¹ דוגמה מייצגת נוספת שנקרתה בדרכי לתיקון יתר בתחום מסורת הניקוד היא ההגייה יתר. הגייה זו מתפרשת כצורה למדנית המשקפת גזירה לאחור מן הצורה העברית – יתור < יתר – בעקבות האמונה שתואר הפועל העברי והארמי נשקלים במשקל זהה תוך שינוי מושכל אחד, $\bar{o} < \bar{a}$, כנדרש כמעבר בין הלשוניות (כותב < כתב וכדומה). כנאמר למעלה, בארמית נתבע משקל דגוש – קטיל.

19. כתב יד זה הוא עד נוסח חשוב המשמש כאבן יסוד במהדורות החדשה (אבורדהם, תרגום רות). באותו כתב יד מצאתי את הגרסה האניגמטית ויתבת מצדר חצויה :: ותשכ מצד הקצרים (רות ב 14). יתר עדי הנוסח סוברים כמתבקש: מסטר/בסטר. כידוע, חילופי צ/ס שכיחים בספרות חז"ל ובארמית, כולל מילת היחס הנדונה (דלמן, דקדוק, עמ' 104), אולם טרם עלה בידי למצוא חילוף כפול מעין מסטר < מצטר < מצדר. אם אין מדובר בתופעה פונטית כלשהי או שמא שגגת מעתיק שבהיסח הדעת, ייתכן שיש מקום להציע כי עניין לנו בהרכב כלאיים מפותח המשלב בין המילה הארמית ובין בן זוגה העברי: צד + סטר < צדר. נוסח המסורה המקביל מסייע לסברה זו.

20. השווה עם צורת הכלאיים כלית' (>כיליותי) המזדמנת באחד מעדי הנוסח התימניים לתרגום איכה (ג 13). כנאמר בחלק הראשון, צורה זו ממוגת בין המשקל העברי לצורך הריבוי הארמי.

21. כ"י נירנברג ודפוסים. ראה גם יאסטרוב, מילון, עמ' 572.

• ויומיא האילין נזכרין ונתעבדין] בכל דרא ודרא (אסתר II ט 28) [מהדורת שפרבר: נדכרין]); דוגמה נוספת לחירות של מסרני תימן מצאנו בפסוק הזה. ערכה של דוגמה זו רב להוכחת טענת התיקונים ההדריים. מסורת תימן נבדלת מעדי הנוסח המערביים (=מהדורת גרוספלד) בפרט מהותי אחד. בעוד שבעדים המרכזיים לתרגום ננקטה תצורה עברית (בניין נפעל) המגובה בשורש עברי (זכ"ר), במסורת התימנית הומר השורש העברי בשורש ארמי חד-משמעי: זכ"ר < דכ"ר. נראה שהמעתיקים היו ערים לקושי הפונולוגי העולה מצורה זו, ועל כן התאימוה באופן חלקי לרוח הלשון הארמית: נדכרין. ועל אף זאת בעשותם כן הם יצרו למעשה צורת שעטנו בלתי אפשרית, שמצד אחד איננה עברית (דכ"ר) ומצד שני גם איננה ארמית (בניין נפעל).

6. שיבוץ ביטויים עבריים וצירופי לשון כבולים

• כתיב ומפרש על אבן שתייה (קהלת ג 11): מונח פולחני מתחום הוויי בית המקדש, המופיע לראשונה במשנה (יומא ה, ב). בארמית הוא מזדמן בשני חיבורים בלבד. נוסח קרוב מופיע גם בתרגום המיוחס ליונתן: וחקיק ומפרש באבן שתייה (שמות כח 30).²² • ומשבח ביני אילני סרק (שיר השירים ב 3)²³ / ונציבית בהון אילני סרק (קהלת ב 5): גם במיוחס ליונתן (בראשית א 29 ועוד). אילן היא במקור מילה ארמית, ולא מן הנמנע שהמשקל של סרק אף הוא ארמי, אך הרכב לשוני כעין זה מיוחד לתרגומים המאוחרים. קרוב לוודאי שמקור הצירוף בעברית של חכמים (כגון משנה כלאים ו, ה). • אסיקו אפר מו(ק)לה על רישיהון (איכה ב 10): צירוף לשוני שאול מן העברית המשנאית, כגון נותנין אפר מקלה על גבי התיבה (תענית ב, א). התיבה מקלה היא מחידושי הלשון של ספרות התנאים, ואין לה מקבילה בארמית.²⁴ כן הוא גם ביחס לשם העצם אפר, המתורגם לארמית בנסיבות רגילות באמצעות קטמא. היקרות נוספת של שם זה בתרגום איכה – כנעיני באפר :: הכפישני באפר (ג 16) – מעידה אף היא על השפעה עברית. במסירה המערבית לתרגום איכה מופיעה המקבילה הארמית: כן יתי בקיטמא (ראה למשל מהדורות סאינס ולגארד).

• אחשורוש דבימוהי אשתחלו אפיהון דבית ישראל כשולי קדירא (אסתר II א 1): השתקפות של הניב התלמודי העברי "השחירו/נהפכו פניו כשולי קדירה" (עין למשל ירושלמי חגיגה ב, ב ו"א ע"א). מקורו העברי מתחוויר לאור אוצר המילים: כנגד שח"ר הארמית מעדיפה את השורש אכ"ם (או קד"ר), כנגד שולים הארמית נוטה לטובת שפול,²⁵ ולבסוף כנגד המשקל העברי קדירה הארמית מעדיפה בדרך

22. קוק (המיוחס ליונתן, עמ' 229) סבור שהמונח החז"לי מופיע בארמית אך ורק בתרגום המיוחס ליונתן. טענתו דורשת תיקון.

23. במהדורת שפרבר המשך הציטוט בעל גוון עברי: אכלו עלמא מודעין יתיה.

24. אלבק, מבוא למשנה, עמ' 163. אלבק מפנה לחריג יחיד בתרגום "קהלת ב י" אבל כנראה התכוון לאיכה ב 10, שכן חיפשתי ולא מצאתיו בתרגום קהלת.

25. ראה למשל: ועשית על-שולי :: ותעביר על שפולוהי / *malase* (שמות כח 33).

כלל משקל אחר: קִידְרָא/מִדְרָא.²⁶ כל אלה מוציאים מכלל ספק את הטענה להשפעה עברית.²⁷

• מגבר דאזל בגסות רוחא (קהלת ז 8): לתיבה גסות אין מקבילה אלא בתרגום קהלת ובתרגום תהלים (י 4: בגסות רוחיה). פועל משורש זה מצוי במעט ברובד התרגום המאוחר ובתלמוד הבבלי. השוואה לספרות חז"ל מעלה כי הביטוי גסות רוח הוא בן בית בלשונם (למשל ספרא מצורע, ד, ב).

• ודלת עמא דאזלין (שיר השירים ז 6): צירוף מקראי למהדרין. שמות העצם *דלה, דל, דלת אינם נודעים בארמית, לא כל שכן ההרכב המקראי בשלמותו. *דלה מזדמן במקרא בשלושה צירופי סמיכות, "דלת העם", "דלת הארץ" ו"דלת עם הארץ", ומתורגם בלא תלות בעברית, כגון חשיכי עמא, מַשְׁכֵּם גַּחְלָא. תן דעתך לעובדה שצירוף לשוני דומה איננו מצוי בלשון חז"ל.

• רכב על חזיזא קלא (שיר השירים ב 9): הרחבה מדרשית המבוססת על מובאה מקראית: וְדָרְךָ לַחֲזִיז קָלוֹת (איוב כח 26). בכל היקרויותיה של חזיז בארמית היהודית המאוחרת (תרגומי איוב, תהלים ושיר השירים) ניכרת הזיקה ההדוקה אל העברית המקראית. התרגומים הקדומים מבארים בדרכים שונות: וארח לעננין קלילין (4QJgJob 31:3), ה' יהוה עֲשֵׂה חֲזִיזִים (זכריה י 1). • וחס ושלום לא אית קדמוי שינה (אסתר II ו 1) / חס ושלום לית קדמוי שינה (אסתר I ו 2): החלתו של מעתק התנועות $\bar{o} < \bar{a}$ מעידה על זיקה עברית (↑). ההרכב המובא כאן שגור בספרות חז"ל כצירוף כבול, כגון חס ושלום שעקביה ניתנדה (משנה עדיות ח, י).

• מדת דינא (איכה א 1, ב 20, ד 13; קהלת י 8) / מידה במידה לא בטיל (אסתר II ג 14) / מידת רחמין (אסתר I ו 1) ועוד: מידה היא מילה עברית המזדמנת יותר מכול ברובד תרגומי הכתובים. נקל להבחין שבכל המובאות המצוטטות מורגשת הזיקה אל המינוח החז"לי: מידת הדין ומידת הרחמים. חיזוק לכך ניתן למצוא בחלק מעדי הנוסח המערביים לתרגום איכה, שבהם מופיע הצירוף בליווי תווית יידוע עברית: ענת מידת הדין (ד 13; ראה למשל מהדורת לגרד). בתרגומים הקדומים משמשים בעיקר מכילתא, משחחא.²⁸

• ומכאן ואילך לא תיעול תוב (אסתר I ב 14) [מהדורת גרוספלד: בתר כן]: נוסחה עברית רווחת החל בתקופת התנאים (למשל משנה ברכות א, ב). לפי בן-חיים ביטוי "מקביל הקבלה גמורה אל הביטוי שבלשון חכמים"²⁹ נמצא בפיוט ארמי-שומרוני קדום: "ומן אכה ואזל ליום נקם" (=ומכאן ואילך עד יום נקם). מתוך ההתאמה

26. עיין סוקולוף, ארמית בבליית, עמ' 1010; הנ"ל, סורית, עמ' 1319; ברויאר, הרכיב העברי, עמ' 70–71.

27. חורגין, תרגום כתובים, עמ' 223–224.

28. בתרגום תהלים מתגלה מצב מורכב יותר (ראה דן, התרגום הארמי לתהלים, עמ' 359, 360): במידת דינא דאלהא (נה 5) – אבל אך בפרק העוקב מוצאים: מישחחא דרחמין (נו 11).

29. בן-חיים, עואנ"ש ג, עמ' 137.

בין אילך לאזל מגיע בן-חיים למסקנה שאילך העברית גזורה מן השורש ה"ל". במנדאית: *ܐܠܚܐ ܥܠܡܐ ܕܥܡܪܐ* (גינזא ימינא 384:20).

• לשיצא לרבית ישר' על אחת כמה וכמה יהוי הוא ובנוי צליבין (אסתר II ט 24): פתיחת הפסוק ואחריתו כתובות ארמית, ואילו באמצעו נתחבה נוסחה עברית מובהקת. די לציין את שם המספר הנקבי העברי אחת (ולא כמתחייב צורת זכר ארמית חד) כדי להבין שעניין לנו במטבע לשון עברי. הביטוי נפוץ בלשון חז"ל (למשל משנה ערכין ח, ד). בספרות הארמית משמש ביטוי מקביל בכמה שינויים מחויבי המציאות: על חד כמן וכמן גור ביש מן כלב (ויקרא רבה יט, ו), על חד כמה וכמה שהוא מתמני עמין (נאופיטי לבראשית מד 18).

• ולא יפרון ולא יסגון בעלמא (אסתר II ד 13): כלל נקוט בתרגומים היהודיים לתרגם את הברכה המקראית הידועה "פרו ורבו" כל אחד על פי שיטתו: פשוט וסגון (אונקלוס ונספחיו), תקיפו וסגון (נאופיטי ונספחיו). לעומת זאת בפשיטתא מצאנו *ܐܝܬܐ ܕܥܠܡܐ* (בראשית א 22); ובאותו אופן בתרגום השומרוני: פרו וסגון (שם שם). באופן מפתיע תרגום אסתר סוטה ממנהגם העקבי של התרגומים היהודים ותומך בשיטת התרגומים שאינם יהודיים. כעת נותר לקבוע אם הדמיון בין תרגום אסתר לפשיטתא ולתרגום השומרוני נובע מזיקה כלשהי ביניהם או שמא מהשפעת הנוסחה העברית. אופיו הכללי של תרגום אסתר מכוון לאפשרות האחרונה.

• אפיק יתנא מצרה לרווחא (אסתר II ה 1):³⁰ השימוש בשם צרה איננו מקובל בשעריה של הארמית. הצורות המקבילות הן עקא, אולצנא, דחוק, לחץ. הביטוי המופיע כאן מקורו במקרא, כגון תוציא מצרה נפשי (תהלים קמג 11).³¹ קרבה רבה אף יותר מתגלה במקורות עבריים מאוחרים: מוציא מצרה לרווחא (קליר);³² ויוציאנו מצרה לרווחא (אסתר רבה י, טו).

• למיעל לבית קדשי הקדשים [...] ועלל נבוכד נצר רשיעא מסאבא לבית קדשי הקדשים (אסתר II א 2 [גרופלד, עמ' 35 למעלה]): הן צורן הריבוי העברי יים (1) והן צורן היידוע העברי מאותתים על השפעה עברית.³³ בשני חלקי הציטוט הלשון היא ארמית (למיעל, עלל, רשיעא, ועוד), בעוד שמבנה הסמיכות משובץ כנתינתו בעברית. מעניין כי תרגום אסתר השני נוקט צירוף סמיכות בריבוי כפול המאפיין את העברית המקראית המאוחרת וביתר שאת את לשון חכמים, כגון נכנס לבית קדשי הקדשים וגידר שתי הפרכות (ספרי דברים שכח).

• דעלי אמרין ששון ושמחה באבדלתא ובהלולא (אסתר II ז 10): המשפט שזור בשמות עבריים. השניים הראשונים מופיעים ללא כל סימן שיעיד על ארמיותם

30. אולם רק שורות מעטות קודם לכן: ואפיקנא מן עקא לרווחא (שם).

31. תרגום: אפיק מן עקתא נפשי / *ܐܦܝܩ ܡܢ ܥܩܬܐ ܢܦܫܐ*.

32. פיוטים לברכת המזון: את יום השביעי, ברהמ"ז שו' 45 (על פי "מאגרים").

33. השווה "מידת הדין" (1) וכן דוגמות נוספות שהובאו בחלקו הראשון של המאמר, למשל: מסוף העולם ועד סופיה (אסתר II א 1).

ואילו השלישי מלווה תווית יידוע, ללמדנו שחדר למבנה העומק של הלשון. אפשר שההרכב **ששון ושמחה** מופיע כאן כמטבע ברכה עברי מקובל, ולכן לא חשו כל צורך לתרגמו ללשון החיבור.³⁴ לא כך בתרגומים הארמיים האחרים – אלה נוהגים להמיר צירוף זה ללשונם: **וְהָנָה שֶׁשֹׁן וְשִׁמְחָה** (ישעיהו כב 13) :: **וְהָא בִּיעַ וְחִדְוָא / מַמְרָא בְּשַׁמְרָא מְנַגְדָּא**.

7. שמות אבני החושן בתרגום שיר השירים ה 14

תרי עשר שבטין דיעקב עבדיה גלילן על ציץ כלילא דדהבא דקודשא גליפן על תרי עשר מהגליתא עם תלתא אבהן דעלמא אברהם יצחק ויעקב ראובן גליף על אודם שמעון גליף על פטרה לוי גליף על ברקן יהודה גליף על נופך יששכר גליף על יהלום זבולן גליף על תרשיש דן גליף על ספיר נפתלי גליף על אחלמה גד גליף על לשם אשר גליף על שבו יוסף גליף על שוהם בנימן גליף על ישפה.

בטרם יפורטו הדברים אציין בקצרה שהדיון המובא כאן נכון אך ורק ביחס לענף המסירה התימני לתרגום שיר השירים (=מהדורת שפרבר; יש שינויים מסוימים במהדורות מלמד). בענף המסירה המערבי מופיעים שנים עשר שמות שונים בתכלית.³⁵ כיאה לתרגום דרשני נוהג מתרגם שיר השירים להתמקד במרכיב מסוים בפסוק המקראי ולהרחיבו באופן חופשי. במקרה הנוכחי נסמך בעל התרגום על צורת הבינוני **מְמַלְאִים** (**יְדִיו גְּלִילֵי זָהָב מְמַלְאִים בְּתַרְשִׁישׁ מַעֲיו עֶשֶׂת שָׁן מַעֲלַפֶּת סְפִירִים**) ומפרשה כמכוונת לאבני המילואים, הן האבנים הטובות שנזכרו באפוד החושן של הכהן הגדול. וזו לפרשנות זו מצא המתרגם בשם אבן החן המקראית **תַּרְשִׁישׁ**, הניתן לביאור בדרך של אטימולוגיה עממית **כתרי שש** (כלומר פעמיים שש = 12 אבני המילואים).³⁶ באופן לא מפתיע בחר המתרגם באבני החושן כדי לייצג את שנים עשר שבטי ישראל, אך בהחלט מפתיעה העובדה שהביאן כהווייתן בנוסח המסורה לשמות כח (תוך הברל משני בסדר הפריטים). בניגוד לתרגומים הקדומים, המחזיקים מסורות ביאור לכל

34. מחוץ לעברית נמצאה היקרות נוספת בפיוט ארמי מארץ ישראל: תשכחון רווחה **בששון ובשמחה** ('יהלום וסוקולוף, שירת בני מערבא, פיוט מה* שו' 23). המילונים חסרים ערך לשתי המילים. בטקסטים הארמיים מקומראן מזדמנת הצורה השמנית **שמחה** (מגילת קהת) ולצדה צורה פועלית משרש שמ"ח (מגילת חנוך). לדיון נרחב על **שמחה** בארמית ראה טל, מקומראן לשכם, עמ' 227–230.

35. לדעת אלכסנדר (שיר השירים, עמ' 5, 210–213) אין ביכולתנו להכריע באופן חד וברור מי מבין ענפי המסירה משקף את הנוסח המקורי. השמות הנבחרים בענף המערבי מגלים זיקה לערבית, ליוונית ובאופן עקיף אפילו לפרסית: אחמר, עקיק, ברקן זעפרן, כוחלי, אזמרגד, גוהר, בילאר, אספור, טבאג, פירוזאג, מריבג, אפנטור. ראה גם פונטלה, תרגום שיר השירים, עמ' 28.

36. להרחבה עיין אלכסנדר, שיר השירים, עמ' 159–161.

אחד מאבני החושן,³⁷ התרגום לשיר השירים (ומצטרף אליו התרגום השומרוני)³⁸ נצמד לשמות העבריים בלא כל ניסיון לתרגמם ללשונו. השמות שלקמן אינם ידועים מחוץ לרובד התרגומים המאוחרים: אודם, פטדה, נופך, ספיר,³⁹ יהלום,⁴⁰ אהלמה, שבו ושוהם. תרשיש, ישפה ואולי גם ספיר (*سفير*) מופיעים בסורית. מעניין כי את סיום הפסוק "מַעֲלָפֶת סְפִירִים" תרגם כבית מדרשו של אונקלוס: כשבזיזין (שיר השירים ה 14).

דיון ומסקנות

עיקר תכליתו של המאמר הייתה לעמוד על מידת ההשפעה של הלשון העברית על אוצר המילים של חמשת תרגומי המגילות מתוך שאיפה לבירור היבט לשוני אחד של החיבורים הארמיים הנכללים ברובד הלשון המכונה "ארמית יהודית ספרותית מאוחרת". בגוף המאמר לוקטו מגוון רחב של עדויות ישירות להשפעה עברית בתחומי אוצר המילים, ועולה מהן כי תרגומי המגילות מקיימים יחסי זיקה הדוקים עם הלשון העברית.

כצפוי, ביטוייה הראשיים של תופעת ההבראיוס בתרגומי המגילות הם שאילת מילים, שורשים ומשמעויות. במקרים האידאליים השפעת העברית השתקפה מבעד לצורתה החיצונית של המילה החשודה, כגון ברושא, חביון, חמות, חסודא, טחול, טלה, כילוית, משנה, נמיכא, עלשין, קשרא, שריון. במקרים אלה ושכמותם סימני ההיכר של הפונולוגיה והדקדוק העברי סייעו בקביעת מוצאן האמתי. בד בבד במרבית המקרים נטמעו המילים השאולות בנוף הארמית, ואילו היעדרותן מיתר ניבי הארמית, או מנגד – הציפייה לשימוש בתחליפיהן השגורים בלשון, היינו מתקשים להגדירן כמילים שאולות. למשל יין במקום חמר, כוח במקום חיל, כלי במקום מאן, מידה במקום משחה, פסל במקום צלם, תפוח במקום חזור. יוער כי חלק מן המילים הארמיות המצופות שגורות למדי בלשון, ויש לתמוה כיצד לא חשו בחסרונן או לחלופין בזרותן של הצורות העבריות.

37. לפירוט מנהגם של התרגומים הארמיים (אונקלוס, נאופיטי והפשיטתא) בהשוואה למגוון רחב של תרגומים ערביים ראה בסל, מילים עבריות וארמיות, עמ' 98–103.

38. כ"י J, המייצג את הרובד הקדום של התרגום השומרוני, מציג תמונה דומה לזו העולה מתרגום שיר השירים (בסדר שונה מעט): אדם, פטדה, ברקת, נפך, ספיר, יהלם, לשם, שבו, אהלמה, תרשיש, שהם, ישפה. ברור כי הדמיון בין הדיאלקט השומרוני לתרגום המגילה איננו נובע מהשפעה הדדית (לשונית או ספרותית), אלא ממעמדה הדומה של העברית בשני הדיאלקטים הללו.

39. ספיר מזדמנת פעם אחת בתרגום איוב מקומראן (פסברג, הבראיוס, עמ' 60; שטדל, הבראיוס בקומראן, עמ' 66).

40. יהלום מופיעה במגילות הארמיות מקומראן, אך אין לכך המשכיות (שטדל, הבראיוס בקומראן, עמ' 69).

בצד שמות עצם ופעלים המרכיבים את רוב רשימת המילים שנידונו מצאנו מספר נכבד יחסית של מילות תפקיד שמקורן בעברית: אבל, איזו, איכא, אל, אם כך, את (=מושא ישר), בקרבי, בחר כך, הרי, יותר, כמו. כידוע, חדירה משמעותית של מילות תפקיד ללשון התרגום עשויה ללמד על השפעה מהותית.⁴¹ ובכל זאת בחינה פרטנית מראה כי ייתכן שיש ברשימה זו משום הגזמה, שהרי מעמדן של חלק מהערות שני במחלוקת: אל ובקרבי מופיעות רק בנוסח המסירה התימני, ויש טעם לחשוד שנתהוו מתוך עריכה מגמתית שתכליתה התקרבות לנוסח המסורה;⁴² המילות אם כך, בחר כך, הרי ויותר מציגות שינוי גרפי מזערי ביחס לצורה העברית, ואין לדחות את האפשרות שנוצרו בשלב כלשהו משלבי המסירה.

בחינת רשימת ההבראיזמים בתרגומי המגילות מעלה כי חלק משמעותי מן השמות והצורות מופיעים בתרגום אחד בלבד. עובדה זו היא כמובן אחד מן הגורמים להגדרתם כתוצר השפעה עברית, אבל מצד שני היא עלולה לרמוז שהצורות הללו נתפסו כמעין "אורחים לרגע" בחיבור הארמי ושהופעתן נובעת מצורך חד-פעמי. מתדירות הנמוכה במקורות ספרותיים אחרים מתקבלת תמונה של יחסי גומלין בין שתי לשונות ספרותיות שאינן מעוגנות בהכרח בלשון החיה. דוגמות מוחשיות לשמות שאולים מסוג זה הם שמות שחדרו ללשון התרגום הודות להימצאותם בנוסח המסורה המקביל, כגון אהבה, איכה, אנחה, אפר, בקרב, חגוי, איתלכיד, ספיקו, עוות, עניי,

41. ראה טל, בין עברית לארמית, עמ' 248.

42. ראוי להטעים כי כתבי היד השונים לתרגומי המגילות מתפלגים לשני ענפים עיקריים: ענף מערבי, המזומן בכתבי יד מערביים שהועתקו באירופה ובצפון אפריקה, ומגנר ענף תימני, המזומן בכתבי יד תימניים בלבד (לכאורה). צדדים רבים מברילים בין כתבי היד המערביים לכתבי היד התימניים. יש ביניהם הבדלים בכמה סימנים חיצוניים (כגון צורת הכתב ושיטות הניקוד), וחשוב מכך, יש ביניהם הבדלים של ממש בכל קווי הלשון: כתיב, הגה, צורות, תחביר, אוצר מילים ונוסח. במחקרים שונים הוכח כי תרגומי המגילות (בייחוד תרגומי איכה ושה"ש), כפי שהם משתקפים במסורת תימן, עברו עריכה מקפת המונחית על פי שני עקרונות יסודיים: צמצום נפח התרגום; הפשטת הלשון הדיאלקטית המוקשית של התרגום המקורי לאור הדיאלקט המופתי של תרגומי אונקלוס ויונתן לנביאים. תוצאתה של עריכה זו היא היווצרות שני ענפי תרגום המוכחנים היטב על סמך קריטריון גאוגרפי מובהק. (להרחבה ראה מרינו, מסורת תימן; היידה, תרגום איכה, עמ' 23–36; אלכסנדר, תרגום איכה, עמ' 5–11; הנ"ל, מסורת הטקסט; קלרק, הכנת מהדורה, עמ' 90–93). כאמור, מאפיין משמעותי נוסף הבא לידי ביטוי במאמר הנוכחי הוא ההשוואה המכוונת אל נוסח המסורה (ראה הערכים אל, אפר, עניי, בקרב, רגע; והשווה גם עול, קש"ר; שמות אבני החושן). במקום אחר אני מקווה להצביע על קיומו של כתב יד מערבי יוצא דופן המקיים "מסורת נוסח תימנית" מובהקת לחלק מתרגומי המגילות. עד עתה הוצעו סברות שונות לכירור מוצא המהדורה התימנית, אך כעת, לאור עדותו של כתב היד המערבי החרגי, מתברר שהמהדורה הנוהגת בכתבי היד התימניים איננה מלאכה תימנית-עצמאית, אלא ביסורה מונח טיפוס מערבי קדום שהגיע לתימן במחצית הראשונה של האלף השני לספירה (לפי שעה ראה אבנדרהם, תרגום רות, עמ' 60–64, 112).

פחד, שלל, ששון ושמחה, תפוח.⁴³ מנגד נמצאו שמות שאינם מוגבלים לחיבור מסוים וששימושם בתרגומי המגילות נרחב. תפוצתם הרחבה מלמדת בביטחון על השתלבותם בלשון התקופה המאוחרת. כאלה הם (בסוגריים יצוין מספר תרגומי המגילות) **כוח** (4x), **מידה** (4x), **אבל** (2x), **משנה** (2x), **סרק** (2x), **תקופה** (2x) ועוד. עיון כולל באוצר המילים החשודות בהשפעה עברית והשוואתו אל המצוי בחיבורים אחרים מצביע על יחסי שיתוף פוריים בין תרגומי המגילות ובין חיבורים מאוחרים נוספים הנכללים ברובד "הארמית היהודית הספרותית המאוחרת". עובדה זו חשובה במיוחד, שכן היא נותנת ביטוי נוסף לקרבה בין מקורותיו השונים של רובד לשוני זה, קרבה המצדיקה את כינוסם תחת קורת גג אחת. אזכיר בקצרה מילים המשותפות בין היתר עם הנציג הבולט של הרובד המאוחר, הוא התרגום המיוחס ליונתן: **אבל, אבן שתייה, אדבע, אילן סרק, גנות, חמות, טליא/טלה, כוח, כנ"ס, מודנא/מאדנון, נדף, עולשין, פסל, שלילא, תקופה** ועוד. מן הראוי היה להזכיר גם את הדמיון אל הארמית השומרונית במילים שונות, כגון **אל(ו)מה, אפר, גנות, זבח, חדר, טליא/טלה, כוח, פסל, פר"י** וכן שנים-עשר שמות אבני החושן. כפי שכבר נאמר, מובן מאליו שהדמיון בין התרגום השומרוני ללשון תרגומי המגילות איננו בהכרח תוצר של יחסי גומלין מהותיים, כי אם תוצר של מעמדה המרכזי של העברית בשני הדיאלקטים הללו.

עוד מציאנו, ששני מקורות לשוניים עבריים עיקריים האצילו מכוחם ומסמכותם על תרגומי המגילות: העברית המקראית, ובמידה רבה ממנה לשון חכמים. בהתחשב בחסרונן של מיעוט מן הצורות מל"ח עלה בידינו להוכיח שמוצאן הוא בהכרח מן הקורפוס המקראי, כגון **ביתן, דלת עמא, יהתל, חביון, חגוי, יערה, קלשון**. וביתר שאת ניתן היה לראות כי מקורם של שמות רבים אף יותר הוא בספרות חז"ל, דרך משל: **אבן שתייה, אפר מ(ו)קלה, לאחאה, איזו, אילן סרק, חר"ט, מילה, מכאן ואילך, נתעברין, עידית, פנאי, קדשי הקדשים, שלילא, תמכא ועולשין**. התפלגות דו־ראשית זו מתיישבת היטב עם טיבם של תרגומי המגילות וזיקתם הספרותית והרעיונית לספרות המקראית מחד ולספרות הרבנית מאידך.

כפי שבוודאי ניתן היה לשים לב אין בפרקי החיבור ייצוג זהה לחמשת (או נכון יותר ששת) התרגומים הנבדקים.⁴⁴ התרגומים השונים נחלקים ביניהם בהיקף גילוייה של ההשפעה העברית, ואין הם נוהגים בפרשה זו בכמקשה אחת. התרגומים חושפים דרגות שונות של זיקה אל העברית.⁴⁵

43. לעתים מצאה השפעת הטקסט העברי את ביטויה גם במערכת המורפולוגית, והוכחה טובה לכך הן צורות הרכות של הציווי בתרגום רות **אילנא, תובנא** (ראה הערה 13) המקבילות אל **לִנְנָה וּשְׁבָנָה** (רות א 8 ועוד). ניתן להשוות צורות אלה עם צורות הציווי המוארכות לנוכח שניתח ברק דן (התרגום הארמי לתהלים, עמ' 38, 358): **בינה** (ה 2) ו**קומָה** (ו 7; ט 20; י 12; יז 13).

44. עיין בנספח.

45. טענה זו מחלישה גם היא את הסברה העתיקה שמחבר אחד הוא בעליהם היחיד של חמשת תרגומי המגילות. ועדיין ההסתייגות מתבקשת לאור העובדה שתרגומי המגילות אינם זהים

בכל הנוגע להתערערות ידיעת הלשון הארמית ראש לכל תרגומי המגילות הוא התרגום השני לאסתר. זיקתו של התרגום אל העברית בלטה באופן מיוחד לאורך כל המחקר, ובמובנים רבים היא גם בעלת אופי ייחודי. היקף הצורות העבריות הזרות לארמית בתרגום לאסתר עולה על יתר התרגומים שנבדקו, ואפשר להתרשם שגם איכותן חורגת מגדר הרגיל (במיוחד בתחומים תצורה עברית, מילות שימוש ושיבוץ ביטויים). אם אכן כך, הרי לנו ראיה נוספת לאיחורו היחסי של התרגום השני.

על רקע מניין הצורות הכולל ניתן לראות שגם התרגום הארמי לשיר השירים היה פתוח לקליטת יסודות לשוניים עבריים במידה רבה יותר מרעיו (רות, קהלת, איכה). בוודאי קשור הדבר באופיו המדרשי של התרגום מצד אחד ובלשונו העשירה של המקור העברי מצד שני. לעומת זאת התרגום המצטיין באי־תלותו היחסית בלשון העברית הוא התרגום למגילת רות. מלבד מספר בודד של שמות שאולים לא אותרו בו סימנים להשפעה הסוטה בצורה מהותית מהמקובל ביתר התרגומים לתורה ולנביאים. ברי כי נוכל לייחס עובדה זאת לצמצומו היחסי, אבל נראה כי אופיו המילולי ודמיונו לתרגומים ממשפחת אונקלוס מילאו תפקיד מהותי לא פחות.

במאמר נידונה בהרחבה תופעת תיקוני היתר. עדי הנוסח של תרגומי המגילות חשפו בפנינו מספר לא מבוטל של מעתקים מדומים, חלקם ודאיים וחלקם שנויים במחלוקת, המצביעים על שאיפה בלתי מודעת להיפר־ארמזים. צורות כגון גִּדְרִין, דְּהִרִין, דְּרָע, מאדנוון, מִזְדְּלָא, מִתָּל ('לשלוט', 'למשול'), קִילטוֹנִין, אדבע (לדוגמות נוספות מחוץ לקורפוס הנבדק עיין בהערות הרלוונטיות) יצאו ללמד על להיטותם של בעלי התרגום ומעתיקיו להבחנה בין העברית לארמית גם כאשר המציאות הלשונית איננה מחייבת זאת. מקרים ייחודיים אלה, נדירים ככל שיהיו, חושפים בצורה יפה היבט מלאכותי בלשון המגילות.

בטרם אשלים דבריי ייאמר כי ניתן להבחין בין שתי קבוצות מילים הבאות בדיווננו: א. יסודות שאולים מן העברית שאין להם מקבילה קרובה בארמית; ב. יסודות המשותפים לעברית ולארמית אולם מופיעים בצורות שונות בשתי הלשונות. הקבוצה הראשונה מתייחסת למילים עבריות הנעדרות מן הארמית. שילובן של מילים אלה בתרגומי המגילות מעיד על שאילה לקסיקלית ברורה, והשפעת העברית המשתקפת מהן, תהא סיבתה אשר תהא, ודאית היא, ולרוב אינה נתונה לוויכוח. כנגד זאת עם הקבוצה השנייה נמנים יסודות לשוניים – בעיקר לקסיקליים, אך גם מורפולוגיים (למשל צורני הריבוי יִם/וֹת, צורות בינוני קִיטל, צורות מקור חריגות) – ארמיים מקוריים המגלמים בתוכם היבט מסוים המאפיין את הופעתם בלשון העברית. יסודות אלה מתקיימים בעברית ובארמית בעת ובעונה אחת, אך

בהיקפם. מצד אחד ניצבים תרגומי רות ואיכה המונים מספר מצומצם של פרקים קצרי ידיעה, ומן העבר השני ניצבים תרגומים דרשניים רחבי מידות כדוגמת התרגום לשיר השירים והתרגום השני לאסתר. מציאות זו מקשה כאשר נדרשים לקבוע סולם השפעה בתוך תרגומי המגילות, ובכל זאת נדמה שהתווית קווים כלליים בלבד לא תחטא לאמת.

מיושם בשתי הלשונות נבדל במעט ובהרבה, למשל שלום/שלם, כוס/כס, אחות/אֶחָת, זכר/דכר, בן/בר, הרי/ארי, רת"ת/רט"ט.

בכל אחת מן הקבוצות, אך בייחוד בקבוצה השנייה, יש מקום לברר מהו מעמדו של היסוד השאול: האם הוא נשאל בידי בעל התרגום או שמא הוא פרי יצירתו של מעתיק מאוחר? ואמנם במקרים לא מעטים עמדו לעזרתנו יחסי התפוצה בקרב עדי הנוסח השונים, אולם אין הדברים מוחלטים ועדיין נדרשת זהירות רבה.⁴⁶

יש להודות שאם נתעלם מן הממצאים מן הקבוצה השנייה ונביא בחשבון גם את כתבי היד השונים המביאים זעיר שם זעיר שם את הנוסחים המצופים, הרי שרשימת ההבראזמים בתרגומי המגילות תצטמצם במידה ניכרת. עם זאת חשוב להדגיש כי הצטברות משמעותית של עדויות מן הסוג השני, כפי שניכר בבדיקתנו, איננה נטולת חשיבות כלל ועיקר. גם אם בחלק מן המקרים באמת נוכל לפטור את הצורות העבריות כשרבובי העתקה ארעיים, הסתכלות כוללת תוכל ללמד על מגמה הולכת וגוברת להתקרבות אל העברית ולהתרופפות כושר ההבחנה בין שתי הלשונות. מצבם הגרוע של חלק מכתבי היד לתרגומי הכתובים איננו יכול להסביר לבדו את היקף מעורבותה של הלשון העברית. עצם העובדה שמציאות דומה מתגלה במגוון רחב של חיבורים המקיימים ביניהם קווי שיתוף נוספים מרמזת שטשטוש הגבולין החלקי בין הלשונות עומד ביסוד לשון התקופה,⁴⁷ והוא למעשה עוד אחד מסימני ההיכר של רובד זה.⁴⁸

46. מעניינים ביותר המקרים שבהם ניתן היה לתת את הדעת למהלכיהם של מעתיקים המנסים לטשטש את נוכחות העברית בתרגום. לרוב נוטים החוקרים להבליט את השפעתם המזיקה של המעתיקים ואת כוונתם בדיאלקט הספציפי היוצא תחת ידם, אך באותה עת יש להדגיש גם את נטייתם לחיקון הטקסט העומד לפנייהם מתוך הכרה בעצמאותה של הארמית מן העברית. כפי שראינו, לא אחת לקחו המעתיקים חירות לעצמם והתאימו את הלשון הנתפסת בעיניהם כ"לא-ארמית" אל הלשון הנרמית כ"ארמית תקינה". עובדה זו מקשה כאשר נדרשים לקבוע אם הצורה העברית היא המקורית או שמא חלופתה הארמית המופיעה באפרט. ולהפך. גם במקרים מסוג זה ניתן היה להסתייע ביחסי התפוצה בקרב עדי הנוסח, אך מובן שהכרעה חד-משמעית אין בידינו. במהלך המאמר הצענו מספר דוגמות אפשריות לתופעה זו (לפירוט ראה דיון בגוף המאמר ובהערות): אבל <ברם, חר"ש <דר"י, יהתל <יתלעב, חמות <חמת/חממת, כלי <מאן, לדור (30 כ"י!) < למידר (חלק א הערה 13), קש"ר <קט"ר. ואמנם עדות נחרצת להשוואה המתמדת בין הארמית לעברית נמצאה במסגרת הדוגמות לחיקון היתר כשבראשם צורות לשון במסורת הניקוד התימנית, כגון כלי"ח, תולדתה, נזכרין.

47. השוואה עם הרשימות הרלות ונטולות החשיבות בספרו של שפרבר (תרגום ומקרא, עמ' 159–168, 224–233) הנוגעות להבראזים בעדי הנוסח השונים של תרגומי אונקלוס ויונתן לנביאים מוכיחה כי היקף התופעה בתרגומי הכתובים משמעותי הרבה יותר. הלכה למעשה מיעוט זניח מן החומר ששפרבר אסף מבטא הבראזים מהותי העונה לקריטריונים הנוקשים שנגקטו במחקר הנוכחי.

48. לדברים ברוח דומה ראה קאופמן, המיוחס ליונתן, עמ' 365.

אחרית דבר

התגברות השפעת העברית על תרגומי הכתובים היא עובדה ידועה ומוכרת היטב, אך טרם נתנו בה החוקרים סימנים חד־משמעיים. בפרקי המאמר הנוכחי נעשה צעד קטן בכיוון זה. במסגרת בדיקתנו הוחלט להתמקד בסימני השפעה עברית מִידית וישירה. סימנים אלה מבחינים את רובד התרגומים המאוחרים ממרבית ניבי הארמית האחרים, ועל כן הם הכשירים ביותר להעיד על מידת מעורבותה של העברית בלשון תרגומי המגילות. כאמור, מן הבדיקה ניתן ללמוד בלא היסוס על מציאות לשונית מורכבת שבה הולך וגדל המתח בין לשון התרגומים המאוחרים לבין הלשון העברית. המתח בין שתי הלשונות מתבטא בשני אופנים עיקריים: שאילת יסודות עבריים; טשטוש הבחנה בין צורות לשוניות קרובות.

אם כן, בשכבת הלשון הארמית היהודית התרגומית המאוחרת, שיש בה מן הארמית המערבית הארץ־ישראלית ומן הארמית המזרחית של התלמוד הבבלי, נמצא כי הולך וגובר גם הרכיב העברי. במסגרת הכוללת של מלאכת עירוב המקורות הספרותיים והלשוניים הייתה נכונה הארמית הספרותית בשלביה המאוחרים, ככל הנראה בעקבות התרופפות מסוימת של מסורות התרגום הקדמוניות, לקלוט גם אלמנטים לשוניים עבריים שאינם בשר מבשרה של הארמית. אמנם בדיקתנו התמקדה במבחר מצומצם של תרגומי כתובים, אך לא מן הנמנע שהמסקנות העולות ממנה נכונות גם ביחס לחיבורים ארמיים יהודיים מאוחרים נוספים, ולאור אופיים השמרני יחסית של חלק מתרגומי המגילות נראה שאפילו ביתר תוקף.

נספח: מיון הצורות העיקריות לפי מקורות ספרותיים⁴⁹

תר' אסתר II	תר' שה"ש	תר' קהלת	תר' איכה	תר' אסתר I	תר' רות
איזו	אבל	אבל	אֵל	טחול	אלומה/אולמה
אשתחרו	* אדבע	בתר כך	אפר	מירה	חמות
כשולי					
קדירה	אהבה	* גִּדְבְּרִין	אפר מקלה	מכאן ואילך	יותר/* יֵתֵר
את	אחות	גנות	בקרבי	ממשלה	כָּאן
ביתן	אילן סרק	גסות רוח	יבלין	עסיס	כוח
בן	בי כניסתא	* דר"ע	כוח	פחד	* עליכת
ברוש	* דהיר	* זלר"ל	כילותי	ריב	
דיצה	דלת עמא	חביון	מזימה	שלל	
זבחין	* דר"ע	הת"ל	מירה		
זהב	חביון	כוח	משנה		
חרר	חג"ר	כלי	ספ"ק		

49. הסימן * מציין שהצורה נידונה בסעיף תיקוני היתר.

ת' אסתר II	ת' שה"ש	ת' קהלת	ת' איכה
חסודא	חגוי	כנ"ס	עידית
טלה	חזיו	לאחאה	עינוי/עניי
יותר	חר"ט	לכ"ד	שס"ע
יין	חר"ש	*מאדנוון	
כוס	יערה	מידה	
כמו	כוח	*מת"ל	
לבנון	לבנון	עולי רגלין	
מידה	מילה	עו"ת	
נזכרין	משנה	פנאי	
ונתעבדין	מת"ק	רגעא	
*נזכרין	נר"ף	קילשון	
עו"ת	נמיכא	*קילטון	
על אחת כמה	עול	תקופה	
פר"י	עולשין		
צרה	פסל		
קדשי הקדשים	קש"ר		
רט"ט	שמות אבני		
ריב	החושן		
שלום	שריון		
שריון	תפוח		
ששון ושמחה	תקופה		
תולדות			
*תולדת			
תפוח			

קיצורים

מהדורות

אבודרהם, תרגום רות = א' אבודרהם, תרגום רות הארמי על-פי מסורת תימן: מהדורה

מדעית ועיונים בענפי המסירה, עבודת גמר, אוניברסיטת בן-גוריון, תשע"ב

ביטי, תרגום רות = D. R. G. Beattie, "The Targum of Ruth: A Preliminary Edition", *Targum and Scripture*, ed. P. V. M. Flesher, Leiden 2002, pp.

231–290

גרופפלד, תרגום אסתר הראשון = B. Grossfeld, *The First Targum to Esther according to the MS. Paris Hebrew 110 of the Bibliotheque Nationale*, New York 1983

גרופפלד, תרגום אסתר השני = B. Grossfeld, *The Targum Sheni to the Book*

- of Esther: A Critical Edition Based on MS. Sassoon 282 with Critical Apparatus*, New York 1994
- A. van der Heide, *The Yemenite Tradition of the Targum = תרגום איכה of Lamentations*, Leiden 1981
- P. de Lagarde, *Hagiographa Chaldaice*, Leipzig 1873 = תרגום כתובים לגר, לויזן, תרגום רות = É. Levine, *The Aramaic Version of Ruth*, Rome 1973
- R. H. Melamed, "The Targum to Canticles = תרגום שיר השירים according to Six Yemen Mss. Compared with the 'Textus Receptus'", *Jewish Quarterly Review* 12 (1921–1922), pp. 57–117
- P. S. Knobel, *Targum Qoheleth*, Ph.D. Diss., Yale University, 1976
- J. J. A. Sainz, *Edición crítica del Targum de = תרגום איכה Lamentaciones según la tradición textual occidental*, Ph.D. Diss., Universidad Complutense de Madrid, 1991
- D. M. Stec, *The Text of the Targum of Job: An Introduction = סטק, תרגום איוב and Critical Edition* (AGJU, 20), Leiden 1994
- C. A. Fontela, *El Targum al Cantar des los = תרגום שיר השירים Fontela* (edición crítica), Madrid 1987
- A. Sperber, *The Bible in Aramaic, IVa: The = תרגום כתובים Hagiographa*, Leiden 1968

ספרות

- אבוררהם, כינוי הנסתר = א' אבוררהם, "סיומת מיוחדת לכינוי הנסתר החבור (לצורות הריבוי) בתרגומי המגילות על פי מסורת תימן", מחקרים בלשון יד-טו (תשע"ג), עמ' 81–97
- אלבק, מבוא למשנה = ח' אלבק, מבוא למשנה, ירושלים תשי"ט
- P. S. Alexander, "The Textual Tradition of Targum = אלכסנדר, מסורת הטקסט Lamentations", *Abr-Nahrain* 24 (1986), pp. 1–26
- P. S. Alexander, *The Targum of Canticles Translated, = שיר השירים with a Critical introduction, Apparatus, and Notes* (The Aramaic Bible, 17a), London 2002
- P. S. Alexander, *The Targum of Lamentations = תרגום איכה Translated, with a Critical Introduction, Apparatus, and Notes* (The Aramaic Bible, 17b), London 2007
- J. Blau, *On Pseudo-Corrections in Some Semitic Languages, = בלאו, תיקוני יתר Jerusalem* 1970
- בן-חיים, עואנ"ש ג = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך שלישי, ספר שני: קול רינה ותפילה, ירושלים תשכ"ז

בסל, מילים עבריות וארמיות = א' בסל, "מילים עבריות וארמיות נוספות בתרגומי המקרא בערבית הביניימית של הנוצרים", מטוב יוסף: ספר היובל לכבוד יוסף טובי, בעריכת א' אטינגר וד' בר-מעוז, כרך שלישי, חיפה תשע"א, עמ' 95–119 בר-אשר, צורות נדירות = מ' בר-אשר, "צורות נדירות בלשון התנאים", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 83–102

ברויאר, הרכיב העברי = י' ברויאר, "הרכיב העברי בארמית של התלמוד הבבלי", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 23–80

J. Greenfield, "Three Related Roots: KMS, = כנ"ס–כנ"ש = KNS, and KNSh", *Studies in Hebrew and Jewish Languages, Presented to Shelomo Morag*, ed. M. Bar-Asher, Jerusalem 1996, pp. 33–39

G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch-Palästinischen Aramäisch*², דלמן, דקדוק = Leipzig 1905

דן, התרגום הארמי לתהלים = ב' דן, התרגום הארמי לתהלים: תיאור מורפולוגי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח

R. Hayward, "Profile Targum Esther Sheni", = היורד, אסתר השני: פרופיל = *Aramaic Studies* 9, 1 (2011), pp. 65–82

M. Wagner, *Die lexikalischen und grammatikalischen Aramaismen im alttestamentlichen Hebräisch*, Berlin 1966

ויס, התרגום לאיוב = ר' ויס, התרגום הארמי לספר איוב, תל אביב תשל"ט

חורגין, תרגום כתובים = פ' חורגין, תרגום כתובים, ניו יורק תש"ה

A. Tal, "In Search of Late Samaritan Aramaic", = טל, ארמית שומרונית מאוחרת = *Aramaic Studies* 7 (2009), pp. 163–188

טל, בין עברית לארמית = א' טל, "בין עברית לארמית ביצירת השומרונים", דברי האקדמיה הלאומית הישראלים למדעים ז (תשמ"ח), עמ' 239–255

טל, למעמדו של אונקלוס = א' טל, "למעמדו של אונקלוס בחיבורים של ימי הביניים כתובים ארמית", לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 261–278

טל, לשון התרגום = א' טל, לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל אביב תשל"ה

טל, מקומראן לשכם = א' טל, "מקומראן לשכם בנתיבים נעלמים", מגילות ז (תשס"ט), עמ' 227–235

טלשיר, שמות בע"ח = ד' טלשיר, שמות בעלי החיים בתרגום השומרוני, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א

טלשיר, שקיעי עברית = ד' טלשיר, "שקיעי עברית בארמית השומרונים", דברי הכינוס הראשון של החברה לחקר השומרונית, תל אביב תשנ"א, עמ' 1–6 [=הנ"ל,

שמות חיים: בעלי-חיים מקומות ואנשים, ירושלים תשע"ב, עמ' 184–190]

M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud = יאסטרוב, מילון = Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New York 1903

- יהלום וסוקולוף, שירת בני מערבא = י' יהלום ומ' סוקולוף, שירת בני מערבא: שירים ארמיים של יהודי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית, ירושלים תשנ"ט
- B. Jacob, "Das hebräische Sprachgut im Christlich-Palästinischen", *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 22 (1902), pp. 83–113
- G. Khan, *The Neo-Aramaic Dialect of Barwar*, vol. 1, Leiden = כאן, ברור 2008
- כשר, תוספתות = ר' כשר, תוספתות תרגום לנביאים, ירושלים תשנ"ו
- H. Mutzafi, *The Jewish Neo-Aramaic Dialect of Betanure (Province of Dihok)*, Wiesbaden 2008
- H. Mutzafi, "Etymological Notes on North-Eastern Neo-Aramaic", *Aramaic Studies* 3, 1 (2005), pp. 83–107
- מורשת, לקסיקון הפועל = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת גן תשמ"א
- מלמד, שיר השירים = ע"צ מלמד, "תרגום שיר השירים", תרביץ מ (תשל"א), עמ' 215–201
- L. Díez Merino, "La tradición yemeni de Targum de Hagiografos", *Estudios Biblicos* 42 (1984), pp. 269–313
- M. Neumark, *Lexikalische Untersuchungen zur Sprache der Jerusalemischen Pentateuch-Targume*, Berlin 1905
- T. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, trans. J. A. Crichton, London 1904
- M. A. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, 2nd edition with additions and corrections, Ramat Gan and Baltimore 2002
- M. A. Sokoloff, *Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan and Baltimore 2002
- M. A. Sokoloff, *A Syriac Lexicon: A Translation from the Latin, Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon Syriacum*, New Jersey 2009
- W. Smelik, "The Aramaic Dialect(s) of the Cairo Geniza Toldot Yeshu Fragments", *Aramaic Studies* 7, 1 (2009), pp. 39–73
- פלורנטין, בין מוקדם למאוחר = מ' פלורנטין, "בין מוקדם למאוחר: אמות מידה לבחינת זמנם של פיוטים ארמיים שומרוניים אנונימיים", לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 302–279
- פסברג, בירורים לקסיקליים = ש' פסברג, "בירורים לקסיקליים בארמית היהודים מארץ ישראל: כלום יש מעתק של אל"ף לעי"ן", מחקרים בשומרוניות, בעברית

- ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בר-אשר ומ' פלורנטיין, ירושלים תשס"ה, עמ' 243–256
- S. E. Fassberg, *A Grammar of The Palestinian Targum = פסברג, דקדוק Fragments from the Cairo Genizah* (Harvard Semitic Studies, 38), Atlanta, GA 1990
- S. E. Fassberg, "Hebraisms in the Aramaic Documents = פסברג, הבראזים from Qumran", *Studies in Qumran Aramaic* (ANSup, 3), ed. T. Muraoka, Leuven 1992, pp. 48–69
- קאופמן, המיוחס ליונתן = ש"א קאופמן, "התרגום המיוחס ליונתן והארמית היהודית הספרותית המאוחרת", עיוני מקרא ופרשנות ג (תשנ"ג): ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין, עמ' 363–382
- קוטשר, בבואה = י' קוטשר, "בבואה של הארמית בעברית", תרכ"ז לג (תשכ"ד), עמ' 118–130
- קוטשר, העברית ובנות לווייתה = י' קוטשר, "השפה העברית ובנות לווייתה במשך הדורות", מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים ואחרים, ירושלים תשל"ז, עמ' שה–שי
- E. M. Cook, *Rewriting the Bible: The Text and Language = קוק, המיוחס ליונתן of the Pseudo-Jonathan Targum*, Ph.D. Diss, University of California, Los Angeles 1986
- קימרון, נתפעל בינוני = א' קימרון, "נתפעל בינוני", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 144–157
- E. G. Clarke, "Reflections on the Preparation of = קלרק, הכנת מהדורה Critical Edition of the Targum of Koheleth", *Textus* 16 (1991), pp. 79–94
- C. Stadel, *Hebraismen in den aramäischen Texten = שטל, הבראזים בקומראן vom Toten Meer*, Heidelberg 2008
- שמידמן, "דהר" כלשון אור = א' שמידמן, "'דהרי דולקים' ו'דוהר העיניים': 'דהר' כלשון אור בפייטנות הקדומה", לשוננו עה, א (תשע"ג), עמ' 37–54
- A. Shinan, "The Aggadah of the Palestinian Targums = שנאן, האגדה of the Pentateuch and Rabbinic Aggadah: Some Methodological Consideration", *The Aramaic Bible: Targums in their Historical Context*, ed. D. R. G. Beattie and M. J. McNamara, Sheffield, 1994, pp. 203–217
- A. Sperber, *The Bible in Aramaic Based on Old = שפרבר, תרגום ומקרא Manuscripts and Printed Texts*, vol. IV B: *The Targum and the Hebrew Bible*, Leiden 1973

הניקוד הארץ-ישראלי כמשקף מסורת בין מסורות הלשון העברית

המבטא הספרדי, זה שאינו מבחין בהגייה בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול והמממש את הקמץ בהברה סגורה בלתי מוטעמת (קמץ קטן) כחולם, שורשיו עולים והולכים עד הניקוד העליון בקטעים ארץ-ישראליים שמוצאם בגניזה הקהירית. הקדומים שבהם אין להם אלא סימן אחד כנגד צירי וסגול, אף כי כל הקטעים כבר משתמשים בלא הבחנה בשני סימנים כנגד קמץ ופתח טברניים. כמו כן בא בניקודים אלו חולם כנגד קמץ טברני בהברות סגורות בלתי מוטעמות.

הידיעה הראשונה על "ניקוד ארץ ישראל" הגיעה אלינו בתוך פירוש על פרקי אבות הנמצא בתוך "מחזור ויטרי" – קובץ הלכי מימי הביניים. ר' יעקב בר' שמשון בן המאה השתים-עשרה דן בפירושו במאמר "משה קיבל תורה מסיני" (אבות א, א), ובין השאר הוא מביא את הדעה שגם טעמי המקרא נמסרו למשה בסיני:

אבל סימני הנגינות סופרים הם שתקנום, ולפיכך אין ניקוד טברני דומה לניקוד שלנו, ולא שניהם דומים לניקוד ארץ ישראל. ומפני שהטעמים והנגינות משתכחין, הוא שתקנום.¹

מן הדיון עולה באופן ברור שהמפרש מתכוון למערכת הסימנים של טעמי המקרא, שאכן נודעו לנו בשלוש שיטות סימון שונות – הטברנית, המקובלת, ושתי שיטות נוספות.² מכאן הוא למד שאי אפשר שמשה קיבל אותן מפי הגבורה, אף כי הוא קיבל את החלוקה התחבירית המדוקדקת של המקראות, שטעמי המקרא השונים נוצרו בדיעבד כדי לסמנה.

אשר לשיטות עצמן קצת מוזר שהוא קורא לאחת מהן טברנית ולאחרת ארץ-ישראלית, כאילו אין טבריה כלולה בתוך גבולות ארץ ישראל. חוקרים תמהו גם על ההתייחסות לניקוד הבבלי כ"ניקוד שלנו" בפיו של יהודי אשכנזי במאה השתים-עשרה,³ אם כי במקום אחר במחזור ויטרי אנו מוצאים כתוב: "עשה תלמוד ירושלמי

* אני מודה לד"ר אלכסיי (אליהו) יודיצקי מן האקדמיה ללשון העברית על שקרא את טיוטת המאמר והעיר לי הערות חשובות ומועילות.

1. הורוויץ, עמ' 462.

2. על השיטה הארץ-ישראלית של ההטעמה השווה רוול, ועל השיטה הבבלית ראה ייבין, עמ' 60, 39.

3. אלדר, עמ' 174–175, וכן אלוני, הניקוד שלנו.

עיקר ותלמוד שלנו טפלה".⁴ ומסתבר שיחד עם "תלמוד שלנו", שהגיע לאשכנז מבבל, הגיע לשם גם "ניקוד שלנו".⁵ ניקוד זה ידוע בעיקר מכתבי היד של יהודי תימן ומן המסורת של מבטאי העברית שבפיהם, והוא מוכר בשם "הניקוד הבבלי". בעלי המסורה שפעלו בטבריה במאה העשירית הנחילו לנו את הניקוד הטברני, וזה הניקוד התקני המשמש עד ימינו. לצדו נתגלתה בקטעים גנוזים שמוצאם מקהיר שיטת ניקוד נוספת המסומנת כמו השיטה הבבלי, מעל האותיות. היא מלווה בעיקר קטעי פיוט ארץ-ישראליים. שרידי הניקוד הזה מופיעים גם במגילת קלף של התרגום הארמי הארץ-ישראלי למקרא. ניקודים אחדים מן הסוג הזה יש גם בקטעי גניזה של משנה, תלמוד ומדרש.⁶ יותר ממחצית הקטעים החזו"ליים הללו הם פלימפססטים – קטעי קלף שנעשה בהם שימוש קודם שנשטפו ונמחקו על מנת לפנות מקום לכתיבה החדשה. הכתב התחתון של הקטעים הוא סורי-ארץ-ישראלי או יווני – ויש בזה כדי לשמש סימן היכר למוצא הארץ-ישראלי של חומר הכתיבה וכנראה גם של הכתב העליון על ניקודו העליון. השימוש בסימני ניקוד בקטעים אלו חסכני בדרך כלל, והוא מבקש למנוע מעידות בקריאה בעיקר במקומות המועדים לפורענות.

על מוצאו הארץ-ישראלי של הניקוד מצביעים בעיקר גם הפיוטים הארץ-ישראליים הקדומים המנוקדים בניקוד הזה וכן מגילת הקלף של התרגום הארץ-ישראלי המנוקדת בשיטה הזאת.⁷ קטעי מקרא המנוקדים בניקוד עליון דומה גם מוטעמים בשיטה מיוחדת במינה שאינה דומה לא לשיטת הטעמים הטברנית ולא לשיטה הבבלי, והיא כנראה השיטה המכונה בפירוש לפרקי אבות "ניקוד ארץ ישראל". כתבי היד הקדומים של הקטעים המקראיים כתובים בצורת מגילה ומועתקים בצדו האחד בלבד של הקלף שעליו הם כתובים. מקטעי המגילות נשתמרו בעיקר העתקות של ספר יחזקאל (P190) ותהלים (P300). העתקות מאוחרות יותר של ספר תהלים נשתמרו על גבי שרידי קודקסים (P310). שרידים דומים של קטעי קודקס נשתמרו בעיקר לספרים ירמיהו (P180) ודניאל (P360). ניקודים אחדים נמצאים בקטע מסורה לספר מלכים (P160) וכן בכתב יד ליהושע, שבו שימשו בניקוד הארץ-ישראלי שתי ידיים (P100).⁸

הממצאים המאוחרים ביותר נשתמרו כחלק של קטעי כתב סירוגין (P40). כתב הסירוגין משמש כעזר ממנוטכני למבקש לבצע באופן מדויק את הטקסט העיצורי שלנגד עיניו במגילת קלף ליטורגית. בביצוע הנכון של התנועות והטעמים הוא נעזר בכתב הסירוגין, המייצג כל מילה בפסוק בדרך כלל באמצעות הברה אחת, הבעייתית ביותר באותה מילה. המילה הראשונה בלבד בכל פסוק נמסרת באופן מלא

4. הורוויץ, עמ' 77.

5. על גלגוליהם של כתבי יד בבליים לאשכנז ראה סולוביצ'יק, עמ' 321 ואילך.

6. אלוני, קטעי גניזה, עמ' 2.

7. קליין, עמ' 173, 283–297.

8. לרשימה מלאה של קטעי המקרא הכוללת את כל הפרטים הביבליוגרפיים ראה קיאוה, עמ'

70–124.

על ניקודה, אבל המילים האחרות מיוצגות על ידי אותיות אחדות המסמנות הברות בעלות ייחוד בניקודן ובטעמן.⁹ הניקוד בכתב הסירוגין הוא המתקדם והמפותח ביותר בניקודים הארץ-ישראליים על פי דמיונו הבולט לניקוד הטברני המקובל. הוא מבחין למשל באופן סדיר בין הניקודים המקבילים לצירי ולסגול הטברניים וכן בין הניקודים המקבילים לפתח ולקמץ הטברניים ומשתמש בקמץ כנגד קמץ בהברה סגורה בלתי מוטעמת.

הניקודים הארץ-ישראליים של קטעי תהלים אינם מבחינים כלל בין פתח ובין קמץ, וכנגד קמץ בהברה סגורה בלתי מוטעמת הם מסמנים חולם דרך קבע. החולם משמש בכתבי היד האלה גם במצבים דומים שבהם בא קיבוץ טברני. כך במגילת תהלים כנגד קמץ טברני: חֲכֻמָּה (לז 30), אֲזֹנִים (מ 7) בְּאֶמְרָם (מב 11) וכן כנגד קיבוץ טברני: כָּלוּ (כט 9), בִּסְכָּה (לא 22), וּמִקְלָלִיו (לז 22), בְּתָמִי (מא 13). וכן הוא במגילת יחזקאל (טז 4): כָּלִית שְׂרָרֶךְ, רְחֻצָּת, הַמְלַחֶת¹⁰ וְהַחֲתֵל לֹא חֲתֵלֶת.¹¹ בקודקס תהלים עדיין משמש חולם כנגד קמץ טברני בהברה בלתי מוטעמת – עֶשְׂרוֹ (נב 9), שִׁפְךָ (סט 25) – אבל גם בקמץ: וּמִתְנִיָּהֶם (סט 24), בִּאֲהֲלֵיהֶם (סט 26) וכן בפתח המתחלף בקמץ: וְצִהְרֵיָם (נה 18).¹² בקטעי הקודקס לא נמצא החולם משמש כנגד קיבוץ בהברה סגורה בלתי מוטעמת. בכתב הסירוגין משמש קמץ ארץ-ישראלי דרך קבע כנגד כל קמץ טברני אף בהברה סגורה בלתי מוטעמת.

בשלב הראשוני שלו הניקוד הארץ-ישראלי מקיים מבטא מקביל לזה המשתקף בניקוד הבבלי, השומר על תנועה אחורית גבוהה כנגד קמץ טברני בהברה סגורה בלתי מוטעמת. המשך למבטא הארץ-ישראלי החלום של הקמץ בהברה סגורה בלתי מוטעמת ניתן למצוא בהגייה הקדם-אשכנזית כפי שהיא באה לידי ביטוי בניקודים הקרואים "ארץ-ישראליים-טברניים". ההגייה החלומה של הקמץ הקטן וחוסר ההבחנה בין פתח לקמץ ובין צירי לסגול הם מסימני ההיכר של המבטא הזה ומסימני המבטא הספרדי בימי הביניים ואף בימינו.¹³

מעניינת החסכנות הנוהגת בשימוש הסימנים הארץ-ישראליים. בדרך כלל אין משמשים בניקודים אלו יותר משישה סימנים – קו ניצב וקו שכוך כנגד קמץ ופתח, שתי נקודות ניצבות ושתי נקודות שכוכות כנגד חירק וקיבוץ/שורק,¹⁴ שלוש נקודות כנגד חולם ושתי נקודות הנוטות באלכסון ימינה כנגד צירי. זה המצב הבסיסי המקוים

9. השווה רש"י לגיטין ס ע"א: "הכא במאי עסקינן בסירוגין – תחילת המקרא היה כתוב תיבה שלימה ולבסוף ראשי תיבות".

10. סימן החולם מפותק, אבל בוודאי שאין לקרוא חירק כפי שקרא קאהלה, עמ' 70.

11. הרויאין, עמ' 171–172. בכתבי היד הקדומים משמש החולם באופן בלעדי.

12. סימן הפתח משמש בין היתר גם כנגד שווא טברני נע כמו מעל וי"ו של וצהרים.

13. אלדר, עמ' 42.

14. בקודקס תהלים באות תחת שתי נקודות שכוכות שלוש נקודות הפוכות לסימן החולם. מלבד כל אלה משמשים בכתבי היד הארץ-ישראליים סמ"ך קטנה מעל השי"ן על מנת לציין את שמאליותה ושי"ן קטנה המציינת את ימניותה.

בניקודים ארץ-ישראליים קדומים המלווים את פיוטי אלעזר בירבי קליר (המאה השביעית), בעל הנאולוגיזמים הרבים, שהמבצע את הטקסט התקשה בפיענוחו. כאן נתעורר, כנראה, הצורך הראשוני לסמן את התנועות. בפיוטי ייני (המאה השישית), שהצורך לנקדם התעורר בשלב מאוחר יותר, כבר משמש סימן נוסף – שתי נקודות הפונות באלכסון שמאלה כנגד שווא טברני נע. מסתבר שהמערכת בעלת ששת הסימנים לא נזקקה לסימן מיוחד לסימון השווא הנע והסתפקה לשם כך בסימן הפתח-קמץ. עם המעבר של מימוש השווא מתנועה קצרה קרמית נמוכה (a) לתנועה קצרה מרכזית בינונית-מונמכת (ə) נוצר כנראה הצורך בסימן חדש, שביעי.¹⁵

בניקודים ארץ-ישראליים של מקרא ותרגום ננקטה שיטה שונה לחלוטין. הנקדנים היו מודעים למרכוז ההולך וגובר של הביצועים המסומנים במקבילו של הצירי הטברני¹⁶ והיו סבורים שניתן להשתמש בסימן הזה כדי לציין באמצעותו את הביצוע הממוקד של השווא הנע. כך החלו להשתמש בנקודתיים הפונות ימינה הן כנגד צירי טברני הן כנגד שווא טברני נע. אבל מכיוון שגורם זה לא היה מספיק לסימון הביצוע הקדמי הגבוה יותר, נזקקה גם השיטה הזאת לסימן נוסף. כך ייחדה השיטה הזאת את הסימן החדש – נקודתיים הפונות שמאלה – לציין מקבילו של הצירי הטברני, וכך נכנס בעצם למערכת התנועות הסגול, בעל כוח ההבחנה הפונמית הנמוך. ויש לזכור שגם בניקוד הבבלי הוא אינו משמש כלל ונבלע בתוך תחומי ההגייה שבהם שולט הפתח.

בכתבי היד לתהלים, שבהם משמשים הפתח והקמץ בלא הבחנה, מסתמנת חוקיות מסוימת בתפוצת סימני הסגול והצירי. סימן הסגול הארץ-ישראלי יכול לשמש לא רק כנגד סגול טברני וכנגד שווא טברני נע, כי אם גם כנגד צירי טברני. כך נהגו שתי הנקודות הפונות ימינה בעבר, כשהמערכת הייתה משובשת, ולפיכך אין לתמוה שהן ממשיכות למלא את אותן התפקיד גם במערכת המשובעת. מצד שני אין סימן הצירי החדש משמש כנגד סגול טברני אלא בקטגוריות דקדוקיות מוגדרות – בדרך כלל אותן קטגוריות שבעבר הלא רחוק עדיין לא עברו לביצועים סגוליים, כמו למשל בהברות סגורות מוטעמות שבהן פעל החוק הנקרא על שם פיליפי, ומסתבר שהוא פעל בצורה מתונה יותר בהגייה שהניקוד הארץ-ישראלי משקף. הנה כמה דוגמות: א. במגילת יחזקאל, בצורה הפועלית וְדָבַר (יד 9: וְדָבַר) במקום שהסגול הטברני נחשב כמותנה בחוק המעתיקים המאוחר הנקרא על שם פיליפי.¹⁷

כך גם בכינוי השייכות לנסתרות: מְלִבְהָן (יג 17: מְלִבְהָן בצירי כמו בארמית), ואף לנוכחות: לִכְנָה (יג 18: לִכְנָה) וכן לנסתרים: לָהֶם (א 6). ב. בניקודי קודקס תהלים – לִפְנֵיהֶם, וּמִתְנִיֵּהֶם, בְּאֵלֵיהֶם (סט, 23, 24, 26). ואפילו

15. השווה מורג, עמ' 174. תודתי לפרופ' י' בלאו, שאתו דנתי בעניינים אלו ובקורבים להם.

16. השווה למשל בניקוד הטברני סימני הסגול בהברות סגורות מוטעמות: דָּבַר, גִּרְזָן וחבריהם.

17. השווה בלאו, הניקוד הבבלי.

בכתב הסירוגין המבחין בדרך כלל בין סגול לצירי בעקיבות גדולה מצאנו גם: ה' ה' (יש' נו 7: עלתיהם וזכיהם).

ג. בניקודו של מדרש ארץ-ישראלי – בתי'הן, עלי'הן.¹⁸ הכינוי הפרוד הם מסומן כידוע בצירי גם במסורת הטברנית, אבל בכל הכינויים החבורים לנסתרים משמש בה סגול. בניקוד הכבלי לעומת זאת בא פתח לא רק בכינוי הגוף החבורים כי אם גם בכינוי הגוף הפרוד הם. לעומת זאת במערכת הארץ-ישראלית נשתמר הצירי, כנראה, גם בכינויים החבורים.

ד. סיומת הפועל יתם בצורת עבר נוכחים: טח'תם, וכליתם (יח' יג 14).
ה. בקטע מדרש – שבעתם (שבעתם),¹⁹ וכך אף בכתב הסירוגין: ת' (יח' לו 11: וידעתם).
ו. צורה צרויה משמשת בכינויי השייכות החבורים לשמות בריבוי, כך לנוכח בקודקס תהלים: ח'ציר (לח 3), ומחשבות'ך (מ 6), חסיד'ך (נב 11), חלל'ך (סט 27). וכך לנסתרת בקודקס תהלים: שמ'ר'ה (עה 9). וכן גם בכתב יד של פיוט המשתמש בסימן המיוחד לסימן הצירי – איב'ה, ביכ'ר'ה, גר'נות'ה, דר'ה²⁰ – ובכתב יד של פיוט שאין בו סימן מיוחד לסימן הסגול: שוח'ר'ך, תוחל'ך.²¹ בכל המקרים אין תנועת העיצור האחרון מסומנת, ואפשר שהדבר מרמז למבטא על דרך הארמית,²² אף כי הניקוד בדרך כלל חלקי כל כך עד שקשה ללמוד בניקודים הארץ-ישראליים משהו מן ההעדר. מכל מקום גם בעברית הצירי במקום הזה מובן יותר מן הסגול, שתנועת הקמץ בהברה האחרונה השפיעה עליו לכאורה.²³ גם צורות ההפסק של כינויי השייכות לנוכח במגילת תהלים מצטרפות אולי לכאן, אף כי שם התנועה האחרונה מסומנת, כך: יד'ך (לב 4; לח 3), זעמ'ך (לח 4), נגד'ך (לט 6), נגע'ך (לט 11), וגם שלא בהפסק – ואור'ך (לב 8), חסד'ך (מ 11).

ז. בהברות החותמות של פועלי ל"י אנו מוצאים צירי ארץ-ישראלי בצורות רבות במגילת תהלים, כמו אור'ה (לב 5), ובקודקס תהלים: תהג'ה (עא 24) וכן בפיוטים: ישו'ה, יגא'ה, תרבה ותשג'ה, תלו'ה.²⁴ וכן בצורות הבינוני במגילת תהלים: צופ'ה (לז 32), ומלו'ה (לז 26), ומתע'ה (לז 35), ובקודקס תהלים: עול'ה (עד 23). בקטע מסורה לספר מלכים, הממעט בסימני ניקוד בדרך כלל, נמצא דרך קבע ש'תה (מל"א כ 12), והנ'שה (מל"ב ד 1), עשה (מל"ב ז 2). המילים זכו להינקד בגלל כתיבן החסר,

18. אלוני, קטעי גניזה, עמ' 195, 197.

19. שם, עמ' 198.

20. יהלום, ניקודי פיוטים, עמ' 64.

21. מורטון, עמ' יג.

22. בן-חיים, צורת הכינויים, עמ' 73–75, 83–87. לניקודי צירי בהברה זו השווה בניקוד המכונה ארץ-ישראלי-טברני אצל אלדר, עמ' 25. אבל שם מנוקדות הכ"ף והה"א הסופיות דרך קבע בקמץ.

23. בלאו, תורת ההגה והצורות, עמ' 281–282.

24. יהלום, ניקודי פיוטים, עמ' 46, 64.

וכולן סומנו בצירי. הניקוד בצירי ארץ-ישראל רג' ל גם בקטעי מדרש: רועה, מורה,²⁵ ובפיעל – מבזה, מכבה,²⁶ וכן עוד ממרא, תעשה.²⁷ ויש להזכיר בהקשר זה את ניקודי ארִיָה, עֲשֶׂה בניקוד הטברני, הנחשבות לצורות שהשפעת הארמית עליהן.²⁸

ח. עניין מיוחד יש בצורות הסגוליות – בדרך כלל נעתקה התנועה הראשית למקום השני בצורות הריבוי בלכר (קטלים), ואילו בניקוד הארץ-ישראלי התנועה הראשית באה במקום השני גם בצורות היחיד. מדובר בניקודים מן הדגם קָטַל. הניקודים האלה באים כמה פעמים בתהלים, הן במגילה הן בקודקס, במילים צָדַק (שלוש פעמים: מ 10, נא 21, נב 5), לִשְׁטָף (לב 6), כָּפַרְד (לב 9), הָבֵל (פעמיים: לט 6, 12), וגם בקודקס תהלים לברו: מִסְפָּר (סט 29), מִבְטָן (עא 5), פִּלָּא (עז 15), מִקְדָּם (עד 12), מִקְדָּם (עז 13). ובמגילת יחזקאל: וקָסָם (יג 23), וכן בצורת בינוני נקבה: מתבוססת (פעמיים: טז 6, 22). כן הדבר בצורות מקור בניקודי פיוטים: רָדַת, צָקַת.²⁹ בכל המקרים נדמה שהתנועה הקדמית המקורית של הדגם הסגולי עברה למקום השני בצורות היחיד, מעין מה שאנו מוצאים בצורות הרכים, וכך נוצרו צורות על דרך קָטַל הארמית.³⁰

ט. הצירי שמר כנראה על מעמדו גם בהברות סגורות לפני גרונית. כך נמצא בבניין נפעל במגילת תהלים: נָעַזַב (לו 25). ושרידים לכך יש אף בכתב הסירוגין: נָ (יש' מה 24: הנחרים, והשווה שה"ש א, ו: "בני אמי נָחֲרוּ בִי"),³¹ נָאֵס (יש' נו 1: נאספים)³² וכן בקטע של תלמוד ירושלמי: נָעַשָׂה.³³ גם בהעתקות של פיוט שעדיין אינן מכירות את הסגול כלל נתקיים הצירי במעמד זה: נָעַשָׂה, נָעֲשִׂיתָ, נָיִעְרַצְתָּה, נָעֲנָה.³⁴ וכך אף בבניין הפעיל: הָדַר (דה"א ו 16: העמיד). ובצורות העתיד של הבניין הקל נמצא במגילת יחזקאל: וְאֶעֱדֹךָ (טז 11), וְתֵעָדִי (טז 13; הסגול בא במקום צירי), ואף כי בכתב הסירוגין: תָּדַר (יש' סא 10: תַּעֲדָה). ומעין זה יש גם בתעתיקי אוריגנס בטור השני של המשושה iεξεβου (תה' פט 31: יַעֲזֹבוּ), וכן הנטייה הרגילה בעברית נוסח שומרון tēšši, yēšši (יַעֲשֶׂה, תַּעֲשֶׂה) וכן הלאה.³⁵ ועוד בניקודי פיוטים: תַּחֲנָה,³⁶ ובתעתיקי הטור השני ouïepoyou (תה' יח 46: וַיַּחֲרָגוּ). גם בסימון החטפים לא נראה שהשיטה הגיעה לקביעות של ממש. כך בניקוד

25. אלוני, קטעי גניזה, עמ' 134, 205.
26. שם, עמ' 203, 206.
27. שם, עמ' 74, 205, 148.
28. באואר-ליאנדר, עמ' 513, 625.
29. יהלום, ניקודי פיוטים, עמ' 64.
30. גם בעברית נוסח שומרון. בן-חיים (לשון תורה, עמ' 251) מוכן להניח שקיימות צורות סגוליות שמוצאן מכעין *שָׁמַשׁ, והשווה גם בניקוד בבלי, ייבין, עמ' 834.
31. השווה עוד ייבין, עמ' 718.
32. והשווה בניקוד הבבלי של פיוטים: נַעֲלָמִים (ייבין, עמ' 502).
33. אלוני, קטעי גניזה, עמ' 70. והשווה בניקוד הבבלי העתיק של הספרא: נַעֲשֹׂ (ייבין, עמ' 719).
34. יהלום, ניקודי פיוטים, עמ' 45, 68, 25.
35. והשווה לצורה וַחֲעֵלוּ (יח' לו, ג), וכן בן-חיים, לשון תורה, עמ' 125.
36. יהלום, פיוטי ינאי, עמ' 177.

דניאל, שאינו מבחין בין פתח לקמץ, נמצא חילוף מעין "המזן חִלְלִים" (יא 10). ניקוד השווא-סגול במילה חִלְלִים הוא כביכול הניקוד הכללי שאינו מבחין בביצוע המיוחד שלו במקום הזה. ובקודקס תהלים נמצא חִסְדִּיךְ (נב 11) לצד חִלְלִיךְ (סט 27), ואף בכתב הסירוגין: אָפֶא (יש' ס 7: אָפֶאָר) לצד: אָנֹ (יש' ס 22: אָחִישָׁנָה). עוד נמצא בקודקס תהלים: אֶהֱלֶה (סט 31), ובמגילת תהלים: ואֶבְקֶשׁוּהוּ (לז 31),³⁷ ובקודקס: ואֶחֱמִילךְ (נב 2) ואפילו: הָיִשׁ (נג 3).

בדרך מיוחדת בחרו בעלי הניקוד כאשר ביקשו לציין את ניקוד האותיות הגרוניות, אם הן חותמות הברה (בשווא נח) או פותחות הברה באחד החטפים. במקרה הראשון הם סימנו את האות התוכפת בדגש, גם אם היא איננה אחת מאותיות בג"ד כפ"ת, ובמקרה השני סימנו אותה בסימן הריפוי. בכל המקרים הביצוע של הגרונית הולם את הידוע מן הניקוד הטברני המסור: אֶשׁ (יש' סב 1: אֶחֶשָׁה), יֶשׁ (יש' סב 6: יֶחֶשׁוּ) לעומת: מֶשׁ (יש' נז 11: מֶחֶשָׁה), והשווה עוד תֶשׁ (יש' נח 1: תֶחֶשֶׁךְ), סֶ (יש' נד 2: תֶחֶשֶׁכִּי).³⁸

לפני בעיות מיוחדות עמדה שיטת הסימון שלא ייחדה סימן לשווא הטברני הנע ואשר נאלצה להשתמש בסימן הסגול הארץ-ישראלי גם כנגד השווא הנע. סימן הסגול לא יכול לעמוד בכל המטלות שהוטלו עליו. כך למשל הוא לא התאים לסימון שווא נע לפני יו"ד עיצורית המבוטא בביצוע קדמי גבוה. לא ייפלא אפוא שאת השווא הזה אנו מוצאים מסומן בחירק ארץ-ישראלי. במגילת תהלים אנו מוצאים לצד תֶהֱלֶתךָ (עא 14) בשווא ובחירק גם תֶהֱלֶתִי (שם 6), תֶהֱלֶתְךָ (שם 8) – בחירק אחד ועל גבי התי"ו. אבל מניקודים חלקיים כאלה קשה ללמוד הרבה, וכאן נחלץ לעזרתנו כתב הסירוגין, המשתמש בשני חירקים במילה וַיִּנְהֶם (יש' ה 30). הביצוע הנכון של וי"ו החיבור העסיק את בעל הסירוגין עד כי לפעמים הוא בחר לציין מכל המילה רק את הווי"ו ואת ניקודה ותו לא: לַמֶּשֶׁל וַיִּוֹשֶׁב (יש' ט 8), וַיִּבְשׁוּ (יש' מה 24), וַיַּעֲשֶׂהוּ (יש' מו 6), וַיַּעֲמֵד (יש' מו 7); ועוד במעמדים אחרים: לֹ (יש' ח 14: לְיוֹשֶׁב), מֹ (יש' מו 5: תִּדְמִינִי). לעתים קרובות נמצא ניקודים כאלה בכתב היד ליהושע בהקשר של סימון גבולות: וַיֵּצֵא (וַיֵּצֵא, טו 1; טז 6, 7), וכן ביד השנייה: יח 17; יח 27; יט 12; יט 13; יט 34).³⁹ סימון ביצועו של שווא לפני גרונית בתנועת הגרונית עולה פה ושם בכתב הסירוגין, אבל אינו שכיח: לַחֲבֹ (יר' כה 11: לְחֶרְבָה), וְרֹ (יש' י 13: וְאוֹרִיד), מֶאֱ (יש' ה 11: מְאֶחְרִי).⁴⁰

מאמצים מיוחדים עושה הניקוד הארץ-ישראלי לציין עיצוריותה של וי"ו. במגילת תהלים משמש סימן החולם הבא לפני וי"ו לציין עיצוריותה, וכאשר הווי"ו חלומה

37. והשווה בתעתיקי הטור השני של המשושה εελλελεχ (תה' לה 18: אֶהֱלֶךְ) ועוד. והשווה ייבין, עמ' 522.

38. השיטה זכתה להרחבה גדולה בניקוד הארץ-ישראלי-טברני. השווה אלדר, עמ' 125–143.

39. ניקודי חירק כנגד שווא טברני נע שלפני יו"ד עיצורית אנו עשויים למצוא בכתב יד אחד בלבד המייצג את מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית. השווה אלדר, עמ' 78–80.

40. על המבטא המסורתי של השווא השווה מורג, עמ' 160–166.

באים שני סימנים – אחד לפני הווי"ו ואחד לאחריה – הראשון לציון עיצוריותה והשני לציון התנועה המלווה אותה. כך למשל במילים קֹה (מ 2: קֹה), עֹנוֹתִי (מ 13: עֹנוֹתִי), פִּיֹּאן (לו 4: פִּיֹּאן), אֱלֹתִי (לח 6: אֱלֹתִי), שְׁוֹעֲתִי (ל 3: שְׁוֹעֲתִי).⁴¹ קודקס תהלים משתמש לאותה מטרה בסימן הרפה: מֹות (נה 5), עֹן על עֹנָם (סט 28: עֹן על עֹנָם). כתב הסירוגין מסמן באופן דומה יו"ד עיצורית, והוא מסתפק לעתים בציון היו"ד לבדה עם סימן הרפה כנגד המילה כולה: י (יש' מד 8: הִישׁ, ושם מה 9: הִיאמר), וכן גם: מִיֹּנִי הִי (יש' יב 3: מִמֵּעֵינִי הִישׁוּעָה). עיצוריותה של אל"ף, במיוחד כשהיא בין תנועות, מציינת באמצעות דגש. כך בפעלים מהשורש בו"א: בֹּא (יר' כז 18: בֹּאוּ), אֵ (יש' מג 6: הִבִּיאִי) וכנראה גם יִבֹּא (יר' כז 22: יִבֹּאוּ).⁴² בסופו של דבר אפשר לראות את המקור לניקוד המוכר, הטברני, בצירוף של שתי שיטות הניקוד הארץ-ישראליות המשובעות – זו המציינת בסימן השביעי את השווא הנע ומשמשת בעיקר בפיוט וזו המייחדת באמצעות הסימן הנוסף מקום למהות תנועת חדשה, מעין סגול, ומשמשת בעיקר במקראות.

קיצורים

אלדר = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א: ענייני הגייה וניקוד, ירושלים תשל"ט
אלוני, הניקוד שלנו = נ' אלוני, "איזהו ה'ניקוד שלנו' במחזור ויטרי?", בית מקרא יז (תשרי תשכ"ד), עמ' 135–145
אלוני, קטעי גניזה = נ' אלוני, קטעי גניזה של משנה, תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי, ירושלים תשל"ג
באואר–לאנדר H. Bauer and P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testament*, Hildesheim 1965
בלאו, תורת ההגה והצורות = י' בלאו, תורת ההגה והצורות של לשון המקרא, ירושלים תש"ע
בלאו, הניקוד הבבלי = י' בלאו, "על מוצאו של הניקוד הבבלי", לשוננו עב (תש"ע), עמ' 201–202
בן-חיים, לשון תורה = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון: על פי תעודות שבכתב ועדות שבעל פה, ה: לשון תורה, ירושלים תשל"ז
בן-חיים, צורת הכינויים = ז' בן-חיים, "צורת הכינויים החבורים ה, ת, ת־ה במסורתיה של הלשון העברית", ספר שמחה אסף, בעריכת מ"ד קאסוטו, י' קלוזנר וי' גוטמן, ירושלים תשי"ג, עמ' 66–99
הורוויץ = ש' הורוויץ, מחזור ויטרי לרבינו שמחה אחד מתלמידי רש"י, נירנברג תרפ"ב

41. בניקוד הבבלי משמש לאותה מטרה שורק. השווה ייבין, עמ' 267–268.

42. בטעות מסומן כאן דווקא בסימן הרפה.

- T. Harviainen, *On the Vocalism of the Closed Unstressed Syllables = הרויאנין*
A Study Based on the Evidence Provided by the Transcriptions of St.
Jerome and Palestinian Punctuations, Helsinki 1977
- J. Yahalom, *Palestinian Vocalised Piyyut Manuscripts = ניקודי פיוטים*
in the Cambridge Genizah Collection, Cambridge 1997
- יהלום, פיוטי ינני = י' יהלום, קטעי הגניזה של פיוטי ינני, ירושלים תשל"ח
 ייבין = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
 מורג = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג
- A. Murtonen, *Materials for a Non-Masoretic Hebrew Grammar = מורטונן*
Liturgical Texts and Psalm Fragments Provided with the So-Called
Palestinian Punctuation, Helsinki 1958
- סולוביצ'יק = ח' סולוביצ'יק, היין בימי הביניים – יין נסך: פרק בתולדות ההלכה
 באשכנז, ירושלים תשס"ח
- P. Kahle, *Masoreten des Westens*, I–II, Stuttgart 1927–1930 = קאהלה
- B. Chiesa, *L'Antico Testamento Ebraico second la tradizione = קיאזה*
palestinese, Torino 1978
- M. L. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the = קליין*
Pentateuch, I, Cincinnati 1986
- E. J. Revell, *Biblical Texts with Palestinian Pointing and their Accents, = רול*
 Missoula, Montana 1977

לכירור משמעותו של המונח "דילוג" בהעתקות פיוטים שבקטעי הגניזה

במאמר זה אנסה לברר את משמעות המונח דילוג, המופיע בהקשרים שונים בהעתקות פיוטים שבקטעי הגניזה. המונח נדיר יחסית – להלן רשומות 22 היקרויות בלבד – אך כפי שאנסה להוכיח, אפשר להגדירו גם על סמך בסיס הנתונים המוגבל הזה.¹

הגדרות קודמות

בעבר עסקו בסוגיה שניים מגדולי חוקרי הפיוט של המאה העשרים – מנחם זולאי ועזרא פליישר. כתב זולאי (בהערה למס' א' 3 להלן): "כתובת מצויה בכתבי הגניזה לרמז על צרוף חלקי פיוטים שונים (למשל בכ"י סי' 50 עמ' 25^b [=מס' ב'] וכן בכ"י סי' 55 [=מס' ב'] וביחוד במקום שחלקי שבעתא נצטרפו לסופה של קדושתא לתשלום שבע ברכות, כך בכ"י W.C. II 114 [=מס' א' 7] וכן בכ"י סי' 11 [=מס' א' 4].² ואילו פליישר הגדיר ככה (בהערה למס' א' 1): "המונח מציין בגניזה בדרך כלל תוספות לא אורגאניות לגופי קומפוזיציות, או חזרה אל תבניות היסוד של קומפוזיציה כלשהי, לאחר השמטות".³ לפנינו אפוא שלוש הצעות: א. המונח מציין השלמת קרובה – "במקום שחלקי שבעתא נצטרפו לסופה של קדושתא לתשלום שבע ברכות", כדברי זולאי, ו"תוספות לא אורגניות לגופי קומפוזיציות", כדברי פליישר.

1. באיסוף הנתונים נעזרתי בשני מאגרי מידע: "מאגרים" – מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית וקטלוג המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה שעל יד האקדמיה הישראלית הלאומית למדעים. בהזדמנות זו אני מבקש להודות לעמיתי בנימין לפלר [ז"ל] ואבי שמידמן, שקראו טיוטה ראשונה של המאמר והעירו לי הערות מועילות.
2. זולאי, מחקרי יניי, עמ' שלג הערה 2.
3. פליישר, בעיות יסוד, עמ' 449.
4. בתקופת הפיוט הקלסי הייתה הקרובה מסוג הקדושתא הקומפוזיציה הפייטנית הנפוצה ביותר. הקדושתא משולבת בדרך כלל בתפילת העמידה בשחרית של שבת או של חג, והיא מפייטת את שלוש הברכות הראשונות משבע ברכות העמידה בלי להגיע עד סוף הברכה השלישית. "השלמת קרובה" היא סדרת מחזרזות פיוט הנספחת אל הקדושתא, ותפקידה לפייט את סוף הברכה השלישית יחד עם ארבע ברכות העמידה האחרונות. הסברים לשאר המונחים הטכניים בחקר הפיוט הבאים במאמר זה יש אצל פליישר, שירת הקדוש, על פי המפתח.

לשוננו עה (תשע"ג), עמ' 435–447

ב. המונח מציין "צרוף חלקי פיוטים שונים", כדברי זולאי.
 ג. המונח מציין "חזרה אל תבניות היסוד של קומפוזיציה כלשהי, לאחר השמטות", כדברי פליישר.
 כפי שנראה הגדרה א נכונה, אלא שאפשר לכלול אותה בתוך משמעות רחבה יותר של המונח, ואילו הגדרות ב ו-ג מוטעות.

מיון לפי קטגוריות

המונח דילוג מופיע בקטעי הגניזה בתוך הקשרים המתמיינים לשלוש קטגוריות, ולמעשה שתי האחרונות הן תת-סוגים של קטגוריה אחת:
 א. בראש השלמת קרובה (כהגדרת זולאי ופליישר)
 ב. לפני חלקו האחרון של פיוט ד של הקדושתא
 ג. לפני חלקו האחרון של הסילוק, שהוא פיוט ח של הקדושתא
 אמנה כאן את כל ההיקריות לפי קטגוריות אלו:

א. בראש השלמת קרובה

1. אוקס' 41 Heb. d. 41 [=קט' נויבאואר מס' 2714], דף 43 (מס' א' 1–3 שאובים מאותו קובץ).⁵ השלמת הקרובה "זכור ימי הפורים" לקדושתא הקילירית "אזכיר סלה" לשבת זכור (פליישר, בעיות-יסוד, עמ' 449–450).

2. אוקס' 41 Heb. d. 41, דף 49. השלמת הקרובה "פרה אשר בצילה סתורה" לקדושתא הקילירית "אחת שאלתי" לשבת פרה (פליישר, בעיות-יסוד, עמ' 450–451). בייחוס אחרי הציון: "דילוג ר' אלעזר".

3. אוקס' 41 Heb. d. 41, דף 55. השלמת הקרובה "ראה ראיתי שושנה בין חוחים" לקדושתא הקילירית "אסירי פרך בהיאנקם" לשבת חמישית (פליישר, בעיות-יסוד, עמ' 451–452).

4. אדלר 2119.1. השלמת הקרובה "ויהי ארמון חמש מאות נמדד" לקדושתא לשבת איכה (זולאי, מחקרי יניי, עמ' שכו). הציון בא בארמית: דילוגא.

5. ט"ש 8H 22.10. השלמת קרובה לקדושתא הקילירית "אז מאז זמות" לשבת שקלים. להשלמת הקרובה משמשת השבעתא הקילירית "אשכול איורי", החל מהחטיבה השלישית, שתחילתה "דודי זכור לי" (אליצור, בתורה ושיר, עמ' 42–45).

6. מוצרי VIII 291.2 (ראה גם מס' 5 להלן). השלמת קרובה לקדושתא לשבועות. להשלמת הקרובה משמשת שבעתא קילירית לשבועות שהשתמרה רק החל ממחרזותה

5. טיבו הקודיקולוגי של הטומס הנדון מסובך למדי – דפיו הועתקו בידי שני מעתיקים. לתיאור ראשוני ראה גאולה, שבת חמישית, עמ' 97 בתוספת להערה 17.

השלישית (כלומר, רק כהשלמת קרובה, ולא כשבעתא עצמאית שלמה), שתחילתה "אומר עם כאז קשבו". אותה השלמת קרובה משמשת גם בכתבי יד ט"ש ס"ח 235.85, ט"ש ס"ח 276.181b, ובהם הכותרת הרשומה מעליה (במקביל לדילוג) היא "תמאם אלשבעה" (=סוף השבעה). בהקשר הנוכחי, המונח "שבעה" מציין מערכת המפייטת את שבע ברכות העמידה, כלומר הקדושתא יחד עם השלמת הקרובה.

7. וסטמינסטר קולג' Lit. II 114. השלמת הקרובה "אומר עם כאז קשבו" – ראה מס' 6 לעיל.

ב. לפני חלקו האחרון של פיוט ד

1. אוקס' Heb. f. 48, דף 25. בפיוט ד "המרומם על כל ברכה" מתוך הקדושתא לדב' לג, א מאת ינאי (זולאי, פיוטי ינאי, עמ' רנו). העתקת הפיוט כפי שהוא בא בכתב היד:

המרומם על כל ברכה / שם בפי עניו זאת הברכה
לכרך זרע ברוכי ברכה / אום הברוכה ומבורכה
ברכת אובר היתה ברכתו / ונשקלה כנגד זאת תורתו
לפני מותו / ואחרי מותו / לא קם כמותו

קראו כל אי על מיתתו // כי על הכל היתה עמ'תתו
רגשו עלינונים על איש עולה // ורעשו תחתונים על איש אום מעלה
שאנו שלשים / למנחילים שלשים // בני אבות שלשה / על מוצפן שלשה
דלוג

תורתו זכרו / וברכתו הזכירו // ובברכת זכרו / לברכה תזכרו
לפני חי וקיים מרום נורא וקדוש

על הפיוט הזה מעיר זולאי: "האותיות ק'ר'ש'ת' שבראשי הטורים [...] מעידות על קטע מפיוט אלפביתי שנספח כאן לפיוט אחר, ותבת 'דלוג' שלפני הבית האחרון מסייעת [...] אלא שמקומה הנכון הוא לפני הטור 'קראו כל'".⁶ וברור שמקרה כזה הוא שגרם לזולאי להסיק את המסקנה שהציון דילוג מציין "צרוף חלקי פיוטים שונים" (ראה לעיל). ואולם לדעתי, המעתיק אינו מציין הכלאת שני פיוטים שונים אלא את סוף הפיוט כפי שהוא מועתק אצלו. ראשית, על סמך הסידור הגרפי של טקסט הפיוט בכתב היד אין שום סיבה לחשוב שהמעתיק היה מודע לעובדה שמדובר במעשה מרכבה – הפיוט מועתק ברצף אחד, עד הציון דילוג עצמו. אדרבא, עקבות ההכלאה מטושטשות היטב על ידי החרוז – תו המשותף לטורים 3–5 של הקטע. אכן, זולאי עצמו מודה בחולשת טענתו בנקודה זו בכתבו: "אלא שמקומה הנכון הוא לפני הטור 'קראו כל'". שנית, מעתיק כתב היד הנדון העתיק גם את הקטע הרשום להלן, מס' 2ג. במקרה האחרון, כמוכח מהרבה מקבילות, ברור שמדובר בשימוש

6. זולאי, מחקרי ינאי, עמ' שלט הערה 1.

בציון דילוג בתוך טקסט אחיד ורצוף. ומכאן נובעת המסקנה שגם במקרה שלפנינו השתמש המעתיק בציון בתוך טקסט שמבחינתו היה רצוף ואחיד.

2. ט"ש H 11.47. בפיוט ד "מאורות גדולים" מתוך הקדושתא הקילירית "אור חמה ולבנה" (שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 130). סוף הפיוט כפי שהוא בא בכתב היד:

 שעות ועונות סדרתה
 עיתי רגלים ספרתה
 שבועות ויובלות ומחזורות מסרתה
 דילוג
 שקלתה ופילסתה
 וכלתה ומדרתה
 וחשבתה וחישבתה
 ותיקנתה וכיונתה
 ואיזנתה וחיקרתה
 חי וקיים מ' נ' וק'

לא רשומות מקבילות לפיוט זה בגניזה, אך היקפו ותבניתו מתאימים למה שידוע לנו על פיוטי ד קיליריים בכלל, ומשום כך אין סיבה מיוחדת לחשוש שהנוסח הבא כאן אינו רצוף.

3. אדלר 3853.3. בפיוט ד "בל תהי מצות סוכה בעיניך קלה" מתוך הקדושתא הקילירית "ארחץ בניקיון כפות" לסוכות (גולדשמידט, סוכות, עמ' 117). סוף הפיוט כפי שהוא בא בכתב היד:

 לוקח קללה
 [ב]להט יום הבא קלונם מקלה
 דילוג [חן] והוא יקשה
 וחוסיה משעשעה
 לסוככם מרעה
 אותם [..]
 [...]

פיוט זה מתועד היטב בגניזה ומחוצה לה, ומשום כך ברור שלפנינו טקסט רצוף. אחרי הציון דילוג בא כאן הציון לחן, ולפי זה נראה שקטע הפיוט המצוין כדילוג היה אמור להתבצע על פי לחן מסוים. ציון הלחן "והוא יקשה" רומז לחלק האחרון של פיוט ד: "מעט נתבע שליח להשתלח" מתוך הקדושתא הקילירית "אופן הפכפך"

לשביעי של פסח (הברמן, עתרת רננים, עמ' 133). מכאן משתמע בכירור שדרך ביצועו המוזיקלי של הקטע האחרון של פיוט ד "מעט נתבע שליח להשתלח" שימשה מופת לביצועו המקביל של הקטע המתחיל ב"וחוסיה משעשעה" שבפיוט ד הנדון כאן.

4. אדלר 2977.4. בפיוט ד "בלשון אשר הזכרת לזוכריך זכור" מתוך הקדושתא הקילירית "אזכיר סלה זכרון מעשים" לשבת זכור (בער, עבודת ישראל, עמ' 664). סוף הפיוט כפי שהוא בא בכתב היד:

חוק כי לא תשכח עדות זכור
ואומר אם אשכחך עתה לה זכור

דילוג

ותפקוד ותזכור

כאב צר לעכור

פיהו לסכור

לנוע כשיכור

ועוד בל תמכור

נקובי בן בכור

נכורי בלתך וכור

ופארך אזכור

וארצך לזכור

בפרשת זכור

חי וקיים

פיוט זה נפוץ מאוד, וברור שלפנינו טקסט רצוף.

5. ט"ש ס"ח 275.159. בפיוט ד "רבות עשית" מתוך הקדושתא הקילירית "אתית עת דודים" לשבת חודש (בער, עבודת ישראל, עמ' 696). סוף הפיוט כפי שהוא מופיע בכתב היד:

[והיום הורית לעם אשר בחרתה]

[לכן על כל חודש חודשו הגברתה]

דילוג

ספרו ביקרתה

קצבו ח[ק]רתה

ניזלו היקרתה

פלאו סקור[תה
מועדו ייקרתה
ובו [יקר]תה / ונתיקרתה
חי וקיים מרום נורא וקדוש

גם פיוט זה מתועד היטב. ההעתקה בכתב היד שלפנינו השתמרה רק החל מהציון דילוג עצמו, אך סביר להניח שבהעתקה המקורית בא לפניו החומר הצפוי לפי הרצף המוכר.

6. ט"ש ס"ח 276.36. בפיוט ד "היום שולש בדברים שלושה" מתוך הקדושתא הקילירית "אותות שלשה היום נשתלשו" (אליצור, אותות שלושה, עמ' 82). סוף הפיוט כפי שהוא בא בכתב היד:

הנכונים ומתקדשים לימים של[שה]
[לקבל כ]תב שלישים המשולשה
דילוג

ואותותיה כל אחד שלושה
לקדש ולברך אלוה [נ]עים קדושה
ביום השבת המבורכה וה[מ]קדשה
ובחנוכת משכן אוה[ל] המפולשה
וקידוש ראש חודש שלושה
בם ננעים לנערץ בקדושה
חי וקיים מרו' נור' וק'

פיוט זה מתועד במקור מקביל (ראה מהדורת אליצור), ולפי זה ברור שלפנינו טקסט רצוף.

7. ט"ש H 3.19. בפיוט ד "אנכי יצאתי לישעך" מתוך הקדושתא "ארתי שמי רום" לשבועות מאת שלמה סולימן (הכהן, שלמה סולימן, ב, עמ' 57–58; לייחוסו ראה שם, א, עמ' 40–41). העתקת סוף הפיוט כפי שהוא בא בכתב היד:

ולא תענה / עינינים שקרים מגידים כי עדי שקר בתיים מכחידים
ולא תחמוד / ותתאיו חוץ מתלמידים כי חמש עב'רות נמצא בחומדים
דילוג

לך הזהרתי כל הפקודים
הזהר בם כי לך מופקדים
מכל אומה ולשון נפקדים

לך נגלית בקולות וברקים המלופדים
וכל העם רואים את הקולות ואת הלפידים (שמ' כ 15)
חי וקיים וג'

גם על מקרה זה מצביע זולאי בהגדרו דילוג כרמז ל"צרוף חלקי פיוטים שונים" (ראה לעיל). ואמנם מבחינת התבנית המחרוזת האחרונה שונה מעיקר הפיוט, אך אחידותו האורגנית מוכחת מהעובדה שמטבע החתימה "יזכה לחיי עולם" (שאותיותיו מובלטות בהעתקה לעיל) חובק הן את עיקר הפיוט הן את מחרוזתו האחרונה (השווה מס' 9 להלן).

8. אדלר 2161.7. כמס' 7 לעיל.

9. ט"ש ס"ח 235.49. כמס' 7 לעיל. הציון דילוג בא כאן לפני הטור "לך הזהרתי כל הפקודים", אלא שבינו לבין הטור "כי חמש עבירות נמצא בחומדים" בא בכתב היד חומר נוסף (ראה הכהן, שלמה סולימן, ב, עמ' 58, טורים 79–82). טורים אלו זרים בעליל, כמוכח מהעובדה שהם קוטעים את מטבע החתימה.⁷

ראינו במס' 7–9 שהציון דילוג בא בעקיבות באותו מקום בהעתקות שונות של הפיוט הנדון. והנה בהעתקה נוספת של אותו הפיוט, כ"י הספרייה הבריטית BM 5557Z, דף 21, במקום המקביל בתוך הפיוט בא ציון אחר: יגיד אללחן (=ישנה את הלחן). מתקבולת הציונים דילוג ~ יגיד אללחן מתאשרת ההשערה שהבאתי לעיל (מס' 3), שבפרקטיקה הליטורגית המשתקפת בהעתקות הנדונות בסעיף זה (והבא אחריו) הקטע האחרון של פיוט ד המצוין כדילוג היה אמור להתבצע כיחידה בפני עצמה, על פי לחן מסוים.

10. הספרייה הבריטית Or. 5557R, דף 7–8. בפיוט ד "עד מתי תקוץ נפשנו" מתוך הקדושתא לצו (וי' ו 2) מאת יהודה (וין-בקום, יהודה, עמ' 41).⁸ העתקת סוף הפיוט כפי שהוא בא בכתב היד:

מידכם היתה זאת לכם
בהגישכם לחם מגואל על שלחן ארוחתכם
בכך געל קרבן וגם לטמא משוחכם
ולא אריח בריח ניחוחכם
דילוג

7. ראה הכהן, שלמה סולימן, א, עמ' 41. יש לציין בהקשר זה שהואיל והציון דילוג מופיע בנקודה זו בהעתקות הפיוט בין שהטורים הזרים באים לפניו (כמו במקרה שלפנינו) בין שלא (כמו במס' 7–8), ברור שאין קשר בינו לביניהם.
8. מדובר בקדושתאות שבמקורן נועדו למחזור הקריאה התלת-שנתי. ראה אליצור, חידושים, עמ' 181–182.

מתי תרפא משובותינו וג' (!)
 ותרצה הגשת עולותינו
 ולהביא ביכורי אדמתינו
 ותקבל ברצון מנחותינו
 ונשלמה פרים שפתינו (הושע יד 3)
 לפני חי וקיים מרו' נור' וקד'

ההעתקה בכתב היד הנדון רצופה, אך במהדורת ון־בקום מצוין חוסר טקסט בין הטור הבא לפני הציון דילוג ובין הטור הבא אחריו. לדעת המהדיר, הציון דילוג מורה על השמטת חומר מהרצף הטקסטואלי של הפיוט, כלומר דילוג במובן המילה בעברית בת ימינו. ואלה דבריו בביאור על אתר: "אחרי דילוג באה מחרוזת נוספת". ואמנם, פיוט ד זה קצר מהרגיל – הוא עומד על שלוש מחרוזות עיקריות בלבד, ואחריהן באה מחרוזת הסיום שתחילתה "מתי תרפא". שלא כמותו, פיוט ד מקבילים מעמידים ארבע מחרוזות עיקריות ומחרוזת סיום אחריהן ("עד מתי עזי פנים" [שם, עמ' 17–18], "עד מתי דירת משכן" [שם, עמ' 33–34], "עד מתי תהיה ארצנו" [שם, עמ' 87–88, והמשכו בתוך אליצור, חידושים, עמ' 183–184]) או חמש מחרוזות עיקריות ומחרוזת סיום ("עד מתי בטל התמיד" [ון־בקום, יהודה, עמ' 45–46], "עד מתי כל צר ואויב" [שם, עמ' 52–53]). עם זאת יש לזכור שפיוט ד של יהודה אינם בנויים על פי עיקרון תבניתי מארגן – כמו, למשל, סדר אקרוסטיכוני – המכתיב מספר מסוים של מחרוזות בתוך הפיוט. משום כך תיתכן בעליל הימצאותו של פיוט ד בהיקף מצומצם יותר מהמתועד בשאר הקורפוס, במיוחד אם נביא בחשבון את העובדה שאפילו במקרים השגרתיים הרשומים לעיל מספר המחרוזות בתוך הפיוט אינו אחיד. מלבד שיקול תבניתי זה יש להדגיש שעל סמך הנתונים המקובצים כאן אין סיבה לחשוב שהציון דילוג מציין השמטת חומר מרצף דברי הפיוט. על טענה זו אפשר להוסיף שמעתיק כתב היד הנדון העתיק גם את הקטע הרשום להלן, מס' 4ג, וגם בו אין סיבה כלשהי לחשוב שמדובר בהשמטת חומר מרצף הפיוט (ראה בדיון שם). מכאן נובעת המסקנה שגם במקרה שלפנינו השתמש המעתיק בציון בתוך טקסט שמבחינתו היה רצוף.

ג. לפני חלקו האחרון של סילוק

1. Schoyen 1865 = ששון 223 לשעבר, עמ' 10–11. בסילוק "מלך במשפט יעמיד ארץ" מתוך הקדושתא הקילירית "את חיל" לראש השנה (גולדשמידט, ר"ה, עמ' 80–86). העתקת סוף הסילוק כפי שהוא בא בכתב היד:

 בכתר ונזר בראשו להראות
 עשות כמו לטובה אות
 ביום תרועה מופת להראות

דילוג

ואז אלים ישלשו קדושות
 שתים לעם קדוש מתפרשות
 ואחת לאחד קדוש מקדישות
 וקדוש בכל מיני קדושות
 וקדוש באחת בשילוש קדושות
 ויערב מלמטה שלוש תקיעות
 כמו מלמעלה שלוש קדושות

סילוק זה מתועד היטב בגניזה ומחוצה לה, וברור שלפנינו טקסט רצוף.

2. ט"ש ס"ח 207.69. בסילוק הקילירי "כי מי ידע דיניך" ליום כיפור (עתיד להתפרסם במלואו במהדורת אליצור-רנד של פיוטי הקילירי ליו"כ). העתקת סוף הסילוק כפי שהוא בא בכתב היד:

 ובעת יד[ודו]ן מ[לא]כי מ[לכ]ין
 למול צבאות[ימו] הולכין

דילוג

ונחנן בבקשה
 ונרנן ברחישה
 [בקו]ל ובגיעישה (!)
 בטהרה ובקדושה
 [ש]מך אל רחום וחנון נקדישה
 [כש]רפי הקדש מעלה להפריש[ה]
 [שם] קדושה משולשה

סילוק זה מתועד היטב בגניזה, וברור שלפנינו טקסט רצוף.

3. הספרייה הבריטית Or. 5557G, דף 67. בסילוק הקילירי "כי מי ידע מחשבותיך" ליום כיפור (עתיד להתפרסם במהדורת אליצור-רנד של פיוטי הקילירי ליו"כ). העתקת סוף הסילוק כפי שהוא בא בכתב היד:

 וראשי גייסים גדולים ונכבדים
 ביראה ברדת כורעים ומודים

דילוג

ושיר כסא עם פצח תרשישים

בהישמע בינימו בפחד רועשים
 וזוה לזה שאלה דורשים
 וזה מזה להרשות חשים
 וזה לעומת זה להקדיש עשים
 וזה כנגד זה סלסול רוחשים
 וכולם בשיר נעימה אורשים
 ועירין וקדישין / מטהרים ומתקדשים
 ובשילוש קדושה מקדישים
 כנגד שילוש במטה מתחדשים
 כן במעלה שלוש קדושות מקדישים

כאן רצף הפיוט אמנם לקוי במקור שלנו. לפי המקור המקביל שבכ"י אוקס' Heb. d. 61, דף 27, בין טור שתחילתו "ביראה ברתת" לטור שתחילתו "ושיר כסא" באה פסקה שלמה בת 15 טורים הפותחת במילים "ושם משרתים כעין נחשת קלל נוצצים". אך במקור שלפנינו מושמטים קטעים לאורך כל הסילוק (בהם כמה טורים אחרי הטור שתחילתו "וכולם בשיר" המובא כאן), ואם נניח שהציון דילוג מורה על השמטה, קשה להסביר למה השתמש בו המעתיק דווקא כאן, בניגוד לשאר ההשמטות. משום כך גם במקרה שלפנינו מוטב להניח שהציון דילוג בא לציין את הקטע האחרון של הסילוק.

4. אוקס' Heb. f. 20 [=קט' נויבאואר מס' 2699], דף 55. בסילוק "כי ביום שמחתך" לשבועות (רבינוביץ, יניי, עמ' 297–299). העתקת סוף הסילוק כפי שהוא בא בכתב היד:

 אני אמית ואחיה
 מחצתי ואני ארפא
 אני אשחית ואמלט
 אני יי אלהיכם ואמלוך עליכם
 דילוג

וקיבלו עליהם באהבה וחיבה
 ובנקיות שלשו קדושה לאל נערץ בסוד קדושים

סילוק זה מתועד במקבילה מהגניזה בנוסח שונה במקצת מהנוסח שלנו (ראה מהדורת רבינוביץ). לפי השוואת הנוסח המודפס לנוסח המובא כאן מתברר שלא הושמט חומר לפני הציון דילוג.⁹

9. הנה נוסח מהדורת רבינוביץ במקום המקביל לקטע המובא לעיל: "אני אמית ואחיה / מחצתי ואני(ני) ארפא / אני אסב(ל) ואמלט / וקבלו יש(ראל) עליהם באהבה ובחבה / בוריות ובנקיות בטהרה(ה) ובקדושה / ושלשו קדושה לאל הנערץ בסוד קדושה".

5. מוצרי VIII 291.2. בסילוק "אתה הוא אדיר באדירים" לשבועות. העתקת סוף הסילוק כפי שהוא בא בכתב היד:

[לא תענה עד שקר פן אעצור שמים קראתה]
[לא תחמוך פן אעורר חיה רעה הערתה]

דילוג

וקיבלו עול מלכותך עליהם

ופצו נעשה ונשמע כולהם

והעריצו והקדישו לאלהיהם

כשרפי הקדש המשלשים קדושה לעושיהם

לסילוק זה ישנן מקבילות בגניזה המאשרות שלפנינו טקסט רצוף (ראה אוקס' Heb. f. 57, דף 81–82; ט"ש ס"ח 10H 5.1; ט"ש ס"ח 276.181b). המילה דילוג מטושטשת מאוד, אך הקריאה כמעט ודאית. עדות זו חשובה מאוד לענייננו, משום שבמקרה הנדון המונח דילוג משמש באותה ההעתקה לציון שתי תופעות: צירוף השלמת קרובה לסוף הקדושתא (מס' א 6 לעיל) וביצוע מיוחד של הקטע האחרון של הסילוק.

מסקנות

לאור הנתונים המובאים כאן עולות כמה מסקנות בדבר השימוש במונח דילוג בהעתקות פיוטים שבקטעי הגניזה. כפי שראינו, השימוש בו מתפצל לשתי קטגוריות עיקריות: ציון של צירוף השלמת קרובה לסוף קומפוזיציה פיוטית וציון הקטע האחרון של פיוט ד או סילוק. הקטגוריה הראשונה היא טקסטואלית/תבניתית – מדובר בציון הנוגע להרכב התבניתי של הקומפוזיציה שבתוך העתקתה הוא מופיע. לעומתה, הקטגוריה השנייה עניינה ביצוע מוזיקלי של הפיוט שבתוכו מופיע הציון. ראינו לעיל שבשני מקרים הציון דילוג מלווה בציון של לחן (מס' 3ב) או שהוא מקביל להוראה לשינוי הלחן הבאה בהעתקה מקבילה (מס' 7ב–9). וחשוב להדגיש בהקשר זה שלפי העדויות הנמצאות בידינו מיקום הציון דילוג בתוך הפיוט יציב, כלומר הביצוע המיוחד הנרמז על ידו מכון תמיד לאותו הקטע הבא בסוף הפיוט. העובדה הזאת נלמדת הן מהיקריות מס' 7ב–9, שבהן מדובר בהופעת הציון באותו המקום בשלוש העתקות מקבילות של אותו הפיוט, הן מהיקרות מס' 3ב, שבה מדובר בציון לחן המכוון לקטע מקביל בפיוט אחר, שהיקפו (כלומר מקום התחלתו) ידוע ומוסכם מראש. ולבסוף אציין שהשימוש במונח על שתי משמעויותיו מתועד בהעתקה אחת – מס' א 6 ורג' 5. מכאן מתברר שההבדל בין שתי הקטגוריות אינו עניין דיאכרוני – שתיהן מתועדות בו־זמנית.

אם ננסה להגדיר את המונח דילוג בדרך שתקיף את שתי קטגוריות השימוש הנדונות כאן, נראה שמשמעותו הבסיסית היא 'סוף'. במקרה הראשון מדובר בציון סוף קומפוזיציה (השלמת קרובה),¹⁰ ובמקרה השני – בסופו של פיוט (פיוט ד או סילוק). בהקשר מערכת המינוח המשמשת בהעתקות פיוטים שבכתבי יד מהגניזה, משמעות זו מזכירה את המונח סילוק, המציין את הפיוט האחרון של הקדושתא שלפני אמירת הקדושה עצמה.¹¹ הדמיון במשמעות נובע כנראה מקרבה סמנטית בין שני השורשים: דל"ג העברי, שעניינו קפיצה, וסל"ק הארמי, שעניינו עלייה.¹² ובתוך מערכת המינוח הנדונה ההקבלה הסמנטית מחזקת גם על ידי הקבלה מורפולוגית – שני המונחים שקולים במשקל קיטול.¹³

לבסוף, מעניין להסב את תשומת הלב לעובדה שקטגוריית השימוש השנייה משתפת יחד את פיוט ד ואת הסילוק – בפרקטיקה הליטורגית המשתקפת מהנתונים הרשומים לעיל שניהם אמורים כנראה להתבצע באופן דומה, בדילוג מוזיקלי בסופם. וכבר הצביעו חוקרים קודמים על התקבולת התבניתית הקיימת בין פיוט ד לבין הסילוק לפי המסורת הקלסית העיקרית.¹⁴ פליישר הרחיב את היריעה בעניין זה בנסותו להראות שבתקופה קדם-היסטורית כלשהי של התפתחות צורות הפיוט התקיימו שני דגמים של הקדושתא: הדגם הארוך, שבו אמירת הקדושה באה אחרי הסילוק, והדגם המקוצר, שבו אמירת הקדושה התבצעה אחרי פיוט ד.¹⁵ ודומה שהשימוש המשותף בציון דילוג בסופי הפיוטים האלה דווקא מעיד גם הוא על תקבולת מסוימת בין שני מרכיבי הקדושתא הקלסית האלה בעיני המעתיקים שהורישו לנו את הקטעים הנדונים כאן.

קיצורים

אליצור, אותות שלושה = ש' אליצור, "אותות שלושה" – קדושתא קלירית לשבת חנוכה וראש חודש", מחקרי ירושלים בספרות עברית ח (תשמ"ה), עמ' 71–89

10. השווה את הכותרת "תמאם אלשבעה" (=סוף השבעה), המשמשת במקביל לדילוג כציון השלמת קרובה, לעיל מס' 6א.
11. למעשה, בהרבה העתקות מהגניזה הסילוק הוא גם הפיוט האחרון של הקדושתא ממש. אך לפי המסורת הקלסית אמורים לבוא אחריו בתוך הרכב הקדושתא פיוטי הקדושה (פיוטי ט).
12. השווה את תרגום יונתן ל"אז ידלג כאיל" (יש' לה 6): "דמתכנשין וסלקן לארעהון הא כאילין קלילין".
13. לא למותר לציין גם ששני המונחים מתועדים בגניזה בצורה ארמית: סילוקא ודילוגא (ראה מס' 4א).
14. השווה: "הסילוק עשוי כדוגמת פיוט ד, כמעט תמיד במעין פרוזה מחורזת שאין לה אקרוסטיכון ושחריזתה אחידה או שהיא משתנת (!) בלא משטר קבוע" (פליישר, שירת-הקדוש, עמ' 150).
15. ראה פליישר, מרכיבי הקדושתא.

אליצור, בתודה ושיר = ש' אליצור, בתודה ושיר: שבעות לארבע הפרשיות לרבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשנ"א

אליצור, חידושים = ש' אליצור, "חידושים בחקר השירה והפיוט", אוסף הגניזה הקהירית בז'נבה: קטלוג ומחקרים, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תש"ע, עמ' 176–207

בער, עבודת ישראל = י' בער, סדר עבודת ישראל, הוצאת שוקן, תרצ"ז
גאולה, שבת חמישית = ע' גאולה, "קדושתא לשבת חמישית לר' אלעזר הקלירי",
גנזי קדם ה (תשס"ט), עמ' 65–97

גולדשמידט, סוכות = ד' גולדשמידט, מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה,
ירושלים תשמ"א
גולדשמידט, ר"ה = ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, א: ראש השנה, ירושלים
תש"ל

הברמן, עתרת רננים = א"מ הברמן, עתרת רננים: פיוטים ושירים לשבתות ולמועדים,
ירושלים תשכ"ז

הכהן, שלמה סולימן = ע' הכהן, "קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי
למועדי השנה", א–ב, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד

ון-בקום, יהודה = W. J. Van Bakkum, *Hebrew Poetry from Late Antiquity: Liturgical Poems of Yehudah*, Leiden, Boston and Köln 1998

זולאי, מחקרי יניי = מ' זולאי, "מחקרי יניי", ידיעות המכון לחקר השירה העברית
ב (תרצ"ו), עמ' ריג–שצא

זולאי, פיוטי יניי = מ' זולאי, פיוטי יניי, ברלין תחר"ץ
פליישר, בעיות-יסוד = ע' פליישר, "לפתרון של כמה בעיות-יסוד במבנה הקדושתא
הקלאסית", ספר זיכרון לחנוך ילון, בעריכת י' קוטשר, ש' ליברמן ומ"צ קרדי,
רמת-גן תשל"ד, עמ' 444–470

פליישר, מרכיבי הקדושתא = ע' פליישר, "עיונים באופיים הפרוזודי של אחדים
ממרכיבי הקדושתא", הספרות ג (תשל"ב), עמ' 568–585

פליישר, שירת-הקודש = ע' פליישר, שירת-הקודש העברית בימי-הביניים², ירושלים
תשס"ח

רבינוביץ, יניי = צ"מ רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי יניי לתורה ולמועדים, ב, ירושלים
תשמ"ז

שפיגל, אבות הפיוט = ש' שפיגל, אבות הפיוט: מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט
בארץ ישראל, ניו יורק וירושלים תשנ"ז

תפיסת השורש של רבנו תם

שיטת רבנו תם בזיהוי השורש ומשמעיו של הפועל הנוטה מיוחדת היא. שיטה זו, המוצגת במאמר זה, לא הוכרה עד היום במחקר. גם אילן אלדר לא עמד על שיטתו המדויקת של רבנו תם במאמר שפרסם לאחרונה על הנושא.¹ תחילה אציג את גישתי לביאור שיטת השורש של רבנו תם, ולאחר מכן אעמת אותה עם מסקנותיהם של חוקרים אשר דנו בנושא.

חיבור ההכרעות לרבנו תם

המקור להבנת משנתו הדקדוקית של רבנו תם (1100–1171) נמצא בחיבור ההכרעות שכתב כדי לפסוק בסדרת הוויכוחים שנתגלעה בין מנחם בן סרוק (910 לערך – 970 לערך) לדונש בן לברט (920 לערך – 990 לערך). מחברת מנחם היא המילון המקיף הראשון ללשון המקרא (העברית והארמית) שנכתב בעברית. על מילון זה כתב דונש מאה ושישים השגות² בסגנון חריף. לאחר כמאתיים שנה, בתגובה לוויכוח החריף ובמטרה להגן על מנחם, כתב רבי יעקב בן מאיר תם³ חיבור הכרעות שבו התייחס לכל אחת מנקודות הוויכוח והכריע כאחד הצדדים. ברוב המקרים הוא שלל את פירושו של דונש, ולפעמים הכרעתו הייתה שונה משניהם.⁴ את חיבור ההכרעות פרסם פיליפאווסקי בשנת 1855 על פי כ"י אוקספורד (MS Opp. 627). מאז נמצאו שלושה כתבי יד נוספים: וטיקן 402, פרמה 3508,

- * המאמר מבוסס על עבודת דוקטור שכתבתי בהנחיית פרופ' יוסף עופר: ג' לסר, "חיבור ההכרעות של רבנו תם בין מנחם בן סרוק לדונש בן לברט: ההדרת החיבור ובחינת שיטתו של רבנו תם בפירוש המקרא על פי חיבור זה", אוניברסיטת בר אילן, תשע"א.
1. לאחרונה פורסם מאמרו של אילן אלדר על תפיסת השורש של חכמי צרפת, ובו הוא עסק גם בתפיסתו של רבנו תם כפי שהיא מתגלה בחיבורו על הגזרות (אלדר, תפיסת השורש, עמ' 496–498). לדעתי תפיסתו של רבנו תם לא הוצגה שם באופן מרוקן, כפי שיפורט להלן.
 2. זה מספר ההשגות שהופיעו בכתב היד שהיה מונח לפני רבנו תם. על פי הצהרתו של דונש עצמו (מהדורת פיליפאווסקי, עמ' 37; מהדורת באדילוס, עמ' 62), הוא כתב מאתיים השגות, ולא כולן לפנינו.
 3. להלן ר"ת.
 4. מראי המקומות במאמר המפנים לדעותיהם של מנחם, דונש ור"ת מסתמכים על המהדורות האלה: מחברת מנחם – מהדורת באדילוס; תשובות דונש – מהדורת באדילוס; חיבור ההכרעות לרבנו תם – מהדורת פיליפאווסקי.

לשוננו עה (תשע"ג), עמ' 449–462

פירנצה 889. בהרבה מקרים כתבי היד הנוספים שופכים אור על אי-בהירויות שבמהדורת פיליפאוסקי.⁵

תולדות המחקר על שיטת השורש של רבנו תם

שיטתו הדקדוקית של ר"ת כמעט לא נידונה במחקר. נראה שהדבר נובע משני טעמים: (א) ר"ת לא כתב חיבור דקדוקי מסודר המציג את משנתו, כפי שעשו מדקדקי ימי הביניים האחרים; (ב) ר"ת לא נחשב לדקדקן אלא נחשב לאיש הלכה מובהק. הנה דעותיהם של החוקרים שדנו בנושא:

פוזננסקי⁶ סוקר את חיבור ההכרעות ומקדיש לנושא השורש משפטים ספורים בלבד:

הנה אחרי כי הריב בין מנחם לרונש התגלע על ענייני דקדוק ושורשים ימצאו בהכרח גם בהכרעות ר"ת דברים במקצוע זה כמו ע"ד התחלקות הפעלים ל"ב מחלקות, ע"ד פעלי פ"נ ופעלי ל"ה וע"ו וכפולים (והוא קוראם פעלים חטופי פה פעל של נון וכדומה).

מתוך דיון קצר זה נראה שפוזננסקי מייחס לר"ת את שיטת הגזרות המודרנית.⁷ לעומתו סבור אנגלנדר⁸ שאין הברל בין תפיסת השורש של ר"ת לזו של מנחם ורונש. אנגלנדר מוכיח את דעתו מתוך כמה דיונים בחיבור ההכרעות. אלדר,⁹ העוסק גם הוא בחיבור ההכרעות של ר"ת, טוען כדלקמן:

הדיון הדקדוקי המרכזי והחשוב ביותר מוקדש לחלוקת הפעלים לגזרות. מן הדיון הזה עולה כי תפיסת השורש של ר"ת היתה קרובה מאוד, אם כי לא זהה בפרטיה, לזו של אחיו, רשב"ם. ר"ת מחלק את כלל הפעלים לתשע גזרות, ואלו הן [...].

אלדר ממשיך ומציג, בלשונו של ר"ת, תשע גזרות מודרניות ועוד שלוש גזרות נוספות (מהסוג של אור, נְמוּג, רוּמָם) אשר לדעת אלדר אינן בגדר גזרות נפרדות. בסיכומו מבהיר אלדר: "שני נכדי רש"י הכירו בשלשיות הבסיסית של השורש ברוב גזרות הפועל בלא תלות בחיבוריו של חיוג" (עמ' 500).

5. כתבי היד אינם מנוקדים. ניקוד המסומן להלן במובאות הוא ניקוד עזר שהוספתי כדי להקל על הקורא.

6. עמ' lii.

7. מסקנה זו אינה מוחלטת, שכן הסברו של פוזננסקי חסר, והוא אינו דן בגזרות כרוגמת נְמוּג, רוּמָם, אשר ר"ת כללם בתוך יב המחלקות המייצגות את כלל הגזרות בשפה העברית.

8. ר"ת, עמ' 485–487.

9. אלדר, תפיסת השורש, עמ' 496–498; אלדר, ספרות הדקדוק, עמ' 10.

רבנו תם מקבל את שיטתו של מנחם בקביעת השורש

מתוך דיוניו של ר"ת בחיבור ההכרעות נראה בבירור שר"ת מקבל את שיטתו של מנחם בקביעת השורש. גם דונש מאמץ שיטת שורש זו.¹⁰ בעניין זה קיימת תמימות דעים עקרונית בין שלושת המתווכחים, אף שלפעמים אין הם מסכימים על מקרה פרטי כזה או אחר.

העיסוק המורפולוגי בקביעת השורש תופס מקום נכבד בחיבור ההכרעות של ר"ת. אלה המונחים הקשורים לשדה הסמנטי של מונח השורש, אשר ר"ת (כמו מנחם ודונש) משתמש בהם: שורש,¹¹ עיקר,¹² יסוד,¹³ אחרי,¹⁴ שניי,¹⁵ שלישי,¹⁶ רביעי.¹⁷ מנחם (עמ' 134) מגדיר את שיטתו לזיהוי השורש:

וכאלה הרבה אשר אינם יסוד במלים. וכה יוצאים מהם ומקצתם יורה על רובם: "להדף את כל אויבך" (דב' ו 19), "יהדפוהו מאור אל חשך" (איוב יח 18). ובאמרך: "עלה נדף" (וי' כו 36), "כהנדף עשן תנרף" (תה' סח 3) – יצא הה"א והובא הנו"ן תחתיו לחלף ענינם. ובאמרך: "בבן אמך תתן דופי" (שם נ 20) – יצאו שניהם ונשארה המלה על עקרה.

כלומר האותיות אשר אינן נופלות בנטיות השונות הן אותיות השורש. בדוגמה שמביא מנחם השורש הוא ד"ף. התוצאה של שיטה זו היא קיום שורשים בני אות אחת ובני שתי אותיות. שיטה זו באה לידי ביטוי במילון של מנחם.¹⁸ הנה כמה דוגמאות, מתוך רבות, המעידות בבירור כי ר"ת מאמץ שיטת שורש זו:

1. "ועל נִסְתָּם את ה' לאמר" (שמ' יז 7) – מדברי ר"ת בדיון: "ואין להכריע אם נו"ן נסתם" – עיקר, ישנה אם איננה" (עמ' 20). משמעות הספק של ר"ת היא זאת: אם הנו"ן שורשית – השורש הוא בן שתי אותיות (נ"ס). אם הנו"ן אינה שורשית – השורש הוא בן אות אחת ("ס").

10. למשל דיונים: נסתם (עמ' 34), הרה (עמ' 39), הזים (עמ' 40), אדרם (עמ' 45), יגון (עמ' 76), תת (עמ' 121).

11. למשל דיונים: פארור (עמ' 35), יגון (עמ' 55).

12. למשל דיונים: בנס (עמ' 9), נסתם (עמ' 20), פה (עמ' 25), ולמזח (עמ' 76), מסכן (עמ' 78), יצהר (עמ' 92).

13. למשל דיונים: נער (עמ' 25), יכרסמנה (עמ' 33), תקופת (עמ' 38, 41), אזיקים (עמ' 61), ולמזח (עמ' 76).

14. למשל דיונים: יגון (עמ' 55), תת (עמ' 96).

15. למשל דיונים: לבן (עמ' 15), בשסכם (עמ' 53), יגון (עמ' 55), צמתך (עמ' 90).

16. למשל דיונים: בשסכם (עמ' 53), יגון (עמ' 55), צמתך (עמ' 90).

17. למשל דיונים: בשסכם (עמ' 53), כדכד (עמ' 73).

18. למשל (עמ' 74–75): "ואלה מקצת המלים השניים: אץ, בר, גש, דש, הס, זע, חל [...] לא יסורו שניהם מהמלים כי יסוד המה. ואלה קצות האחריים: [...] הוגה [...] מורה [...] ונהה [...] והזה [...] להטות [...] והכית".

2. "למנצח על מות לָפֶן" (תה' ט 1) – מדברי ר"ת בדיון: "אך פתרון לָפֶן" לא כדברי מנחם, אשר כתב 'לכָן' – להבין, כמו 'לָגיד ביזרעאל' (מל"ב ט 15) אשר פתרונו להגיד. כי היה לו לכתוב הבי"ת רפה יען כי היא מן השניים. לאמור: לָכֵן כמו לָרִיב, לָשִׁיב, לָקִים" (עמ' 15).
3. "ונסו גָּזֶן ואנחה" (יש' לה 10) – מדברי ר"ת בדיון: "אשר אמר דונש 'ויגה' (איכה ג 33) מן האחרים, מי לא ידע כי 'ויגה' מן האחרים" (עמ' 55).
4. "מבעד לְצַמָּתָךְ" (שה"ש ד 3) – מדברי ר"ת בדיון: "אך ל'רַקְתוֹ" (שופ' ד 21) לא מצא לו דמות בתי"ו והעמידו מנחם על מחברת השניים" (עמ' 90).
5. "ביום תָּת יי" (יהו' י 12) – מדברי ר"ת בדיון: "תת ותן ענין אחד להם. וראה מנחם פתרונום אחד והזכירם להיות אחדים. ולא אמר על תן, כי אם על תת" (עמ' 96).¹⁹

פֶּעַל של שלב המעבר

שיטת קביעת השורש הראשוני, כפי שראינוה לעיל, יוצרת במרחב הסמנטי של השורש קבוצות אחדות בעלות משמעויות שונות.²⁰ כדי לזהות קבוצות אלו ולהבדיל ביניהן צועד ר"ת²¹ צעד אחד קדימה ומצביע על קיומה של "צורת יסוד" הנובעת מהשורש הראשוני ומעניקה את המשמעות המדויקת לפועל הנוטה.²² צורת יסוד זו, אשר ר"ת מרבה להשתמש בה בחיבורו, היא מעין שלב מעבר בין השורש הראשוני כפי שהוא בא לידי ביטוי בדרך כלל במילונו של מנחם ובין הפועל הנוטה. ר"ת מכנה את צורת היסוד – פֶּעַל. מונח זה מופיע תמיד בכל כתבי היד המונחים לפנינו (אוקספורד, פירנצה, פרמה, וטיקן) בצורת פֶּעַל ואף לא פעם אחת בצורת פועל בכתוב מלא. מכיוון שר"ת מגדיר את צורת היסוד במבנה מורפולוגי של נטיית הפועל בעבר נסתור יחיד (למשל: נָבַע, בָּעָה, שָׁחָה), נראה שגם פֶּעַל, הבלתי מנוקד בכתבי היד, יש להגותו פֶּעַל ולא פֶּעַל. אי לכך הגדרתי את צורת היסוד כ"פֶּעַל של שלב המעבר". אליבא דר"ת, פֶּעַל יכול להכיל בין שתיים לארבע אותיות, ובשורש הראשוני אפשר שיהיו בין אות אחת לארבע אותיות. הוא עשוי להכיל גם "אותיות משרתות",²³ הנוספות על אותיות השורש. הנה כמה דוגמאות:

1. עמ' 35: "את מי רְצוֹתִי" (שמ"א יב 3). מנחם (עמ' 345) צירף בקבוצה אחת,

19. ראה דיונים נוספים אשר גם בהם באה לידי ביטוי השיטה של שורש בן אות אחת או בן שתי אותיות: אנך (עמ' 12), יכול (עמ' 16), נפתי (עמ' 22), הדה (עמ' 23), נער (עמ' 24), בשסכס (עמ' 53), הצן (עמ' 59), הגה (עמ' 60) ועוד רבים.
20. הביטוי המובהק לכך הוא השיטה המילונית של מחברת מנחם.
21. מנחם ודונש אינם מזכירים שיטה זו.
22. לעתים גם לשם עצם.
23. שמלאכת"ו בינ"ה.

תחת השורש ר"צ, את רצותי עם פסוקים כדוגמת "ולא יוסיף לרצות עוד" (תה' עז 8), אשר בהם לשורש ר"צ משמעות של התרצות הבאה לאחר כעס. דונש (עמ' 56) טוען כי פירושו של מנחם לרצותי אינו מתאים להקשרו הענייני בפסוק, וכי לא ייתכן להשוות מבחינה דקדוקית בין רצותי הדגושה לרצון. ההסבר הנכון, לדעת דונש, עניינו רציצה במשמעות של שבר, כדוגמת הפסוקים שהביא מנחם בקבוצה השלישית (עמ' 346). ר"ת מסכים עם הערתו הלשונית (בלבד) של דונש ומוסיף עליה: "אך רצותי מן ר'צץ ולא מן ר'צה". לדעת ר"ת השורש של השתיים הוא אכן ר"צ, אך ההבדל ביניהן הוא ב"פעל של שלב המעבר". שלב המעבר בין השורש ר"צ ללרצות הוא רצה, ושלב המעבר בין השורש ר"צ לרצותי הוא רצץ.

2. עמ' 37: "ויהי לתקופת השנה" (דה"ב כד 23). מנחם (עמ' 401) צירף את "ויהי לתקופת השנה" לקבוצת השורש תק"ף ופירשו: "ענין חזק ואומץ". לעומתו סבור דונש (עמ' 61) כי שורש תקופה הנו ק"ף ומשמעו 'הקפה' בדומה ל"כי הקיפו ימי המשתה" (איוב א 5). בתחילת הדיון ר"ת מציג את פתורו של דונש על פי שיטת הפעל: "פתרון התקופה לשון הקפה, רק 'כי הקיפו' שהוא הקפה מן פעל של שלש אותיות הוא – מן נקף. 'תקופה' – מן קף שהוא שתי אותיות, כמו: מן רם – תרומה, מן שָב – תשובה, מן נָף – תנופה. כמו כן מן קף – תקופה". מניתוח דברי ר"ת עולה כי אם נניח שתקופה עניינה הקפה (כדונש), שתי המילים תקופה והקיפו הן בעלות שורש זהה – ק"ף. ואולם הן נבדלות זו מזו בפעל של שלב המעבר מהשורש אל הנטייה הסופית. הפעל של תקופה הוא קף, ואילו הפעל של הקיפו הוא נקף.²⁴

3. עמ' 53: "יען בושסכם על דל" (עמ' ה 11). מנחם (עמ' 91) פירש את בושסכם (תחת השורש בש"ס) כמשסה, היינו ביזה. דונש (עמ' 74) שולל פירוש זה, משום שלשיטתו שני המונחים אינם מאותו השורש: "ומשסה מן הפעלים הוא שניי ו'בושסכם' הוא שלישי. ואיך יתכן להיות מגזרתו, והוא רחוק מיסודתו". כלומר, שורש משסה הוא ש"ס ושורש בושסכם הוא בש"ס. על כן מפרש דונש את בושסכם כ"רומס ורופס". ר"ת מקבל את הערתו המורפולוגית של דונש ומנסה להסביר את מנחם:

דמה מנחם דומה לדומה – "בשס" ל"שס". גם פעל שלו "בושס" הוא. כאשר יאמר מן רומם – רוממתי, שובב – שובבתי, לרוממכם, לשובבכם, רוממכם, שובבכם. כן יאמר בושס, בושסתי, לבושסכם, בושסכם. כי אם היה מן בָשס, היה בָשְסכם כמו "אָכְלכם" (בר' ג 5) – מן אָכל, "אָמַרְכם" (יר' כג 38) – מן אָמר.

24. כאשר הפעל הוא בן שלוש אותיות עם נו"ן תחילית, יבוא בנטייה דגש תמורת הנו"ן. אפשר לומר שיש כאן התקרבות של ר"ת לגזרת פ"נ. ראה גם להלן בסעיף 6 הדיון בויצה. בהמשך הדיון מכריע ר"ת כמנחם ומסביר את הקשר הסמנטי שבין תקופה לתוקף.

בניסיון להצדיק את עריכתו הלקסיקוגרפית של מנחם, ר"ת דן גם בפעל של בושסכם ומוכית, בשיטה של השוואת משקלים, כי הוא בּוּשֶׁס ולא בּוּשֶׁס.²⁵

4. עמ' 78: "מַעְטָה לטבח" (יח' כא 20). מנחם (עמ' 279) פירש את מַעְטָה (בקבוצת השורש ע"ט) כ"עניין מחשבה". דונש (עמ' 100) פירשו: "עטופה" כמו "עֵטָה אור כשלמה" (תה' קד 2). ר"ת סבור עקרונית כמנחם, אם כי בשינוי קל: עֵטָה היא עֶצָה בארמית ומַעְטָה היא פועל הנגזר משם העצם ומשמעו 'מַעְצָה' (=מקבלת עצה). לפיכך משמעות הביטוי תהיה: החרב מיועדת לטבח באויב על פי עצתו של האל. בתוך הדיון מתאים ר"ת להבחנה הסמנטית שבין מַעְטָה לעֵטָה גם הבחנה מורפולוגית: "וחרב המעוטה [...] ולא הוא מן 'עֵטָה' כעוטה אורים [...] כי 'מעוטה' מן 'עֵט'". לאמור: מַעְטָה – שורשה ע"ט, הפעל שלה עֵט, ומשמעה 'עצה'; עֵטָה – שורשה ע"ט, הפעל שלה עֵטָה, ומשמעה עטוף.

5. עמ' 54: "הַגִּידוּ וְנִגְדְּנוּ" (יר' כ 10). מנחם (עמ' 100) צירף תחת השורש ג"ד את "ויתגדרו כמשפטים" (מל"א יח 28) עם "הגידו ונגידנו" ופירשם כ'השחתה'. דונש (עמ' 175) שולל קשר זה ומפרש, על פי ההקשר, את נגידנו כ'אמירה'. ר"ת מכריע כדונש ומבהיר: "לו מצאנו גדידה מן 'נָגַד', יתכן פתרון מנחם וכן 'לחלק יגיד רעים' (איוב יז 5)". לא מצאנו במקרא פועל המבוסס על הפעל נָגַד שהוא בעל משמעות של התגודדות.²⁶ לו היינו מוצאים פועל כזה, אפשר היה לומר שנגידנו ויגיד (איוב יז 5) עניינם התגודדות.

במקרה אחד בלבד, מתוך מאה ושישים דיונים, מציג רבנו תם שלב נוסף ברמת ההבחנה שבין שתי נטיות בעלות שורש ראשוני זהה ובעלות פֶּעַל שונה:

6. עמ' 55: "ונסו יגון ואנחה" (יש' לה 10). מנחם (עמ' 75) צירף בקבוצה אחת, אשר בה הוא מדגים מילים ששורשן הוא "ג", את יגון עם 'וַיִּגֶה בני איש' (איכה ג 33). בלשונו של מנחם: "ואלה קצות האחדים [...] [של] ג". דונש (עמ' 76) חולק על מנחם ומוכיח על פי שיטת השוואת משקלים²⁷ כי שורש יגון הוא ג"ן: "ולכן נאמר כי 'ויגה בני איש' ו'יגון' הם שני יסודים ופתרונם אחד. 'ויגה' – מן האחדים, ו'יגון' – מן השניים". ר"ת מכריע כמנחם ושולל את קביעתו של דונש ששורשה של

25. צורת הפעל של ירום היא רם. אולם לפי ר"ת צורת הפעל של רוממתי איננה רם אלא רומם. לפי הרקדוק המודרני, צורת רוממתי קשורה לבניין פיעל, ועל כן צורת קל-עבר-נסתר שלה היא רם. אך אין זו תפיסתו של ר"ת. הוא רואה את רוממתי כצורה נוספת של "משקל קל", ואת צורת הפעל שלה – כרומם. כאן יש להעיר שר"ת איננו משתמש בביטוי "בניין קל" אלא בביטוי "משקל קל", המנוגד ל"משקל חזק". ראה למשל דיונים: נער (עמ' 24), חלמות (עמ' 61), ויחגרו (עמ' 62) ועוד.

26. פֶּעַל כדוגמת נָגַד, מתנהג כצורת פ"נ ומכתיב דגש חזק בגימ'ל, ובכל ענייני התגודדות שבמקרא לא נמצא פועל עם דגש חזק בגימ'ל.

27. להבנת השיטה ראה דיונו של דונש על אתר.

יגון הוא ג"ן, גם כן על פי שיטה של השוואת משקלים. ר"ת מבהיר כי ההבדל בין השתיים הוא בצורת הפעל: "רק יגון" – מן יגה, ייגה – מן הגה. דוגמה זו מלמדת שצורת פעל אינה חייבת להיות צורה ממשית המופיעה במקרא. היא יכולה להיות צורה משוחזרת תאורטית כמו יגה. בהמשך הדיון, כאמור, ר"ת עולה שלב נוסף ברמת ההבחנה ונותן לפעל גם הגדרה משנית, מדויקת יותר: "אשר אמר דונש 'ייגה' [...]. רק מן האחרים של נו"ן הוא [...] ואשר כתב דונש 'יגון' [...]. כי מן האחרים גם הוא, אך מן האחרים של יו"ד". הנה טבלת עזר להבנת דברי ר"ת בעניין השורש הראשוני, פעל שלב המעבר וההגדרה המשנית לפעל של ויגה ושל יגון:

שורש ראשוני	פעל של שלב מעבר	הגדרה משנית לפעל	הסבר דברי ר"ת
ייגה ג	הגה	מן האחרים של נו"ן	הדגש בגימ"ל מראה על נו"ן בלועז: וינגה ²⁸
יגון ג	יגה	מן האחרים של יו"ד	היו"ד היא המאפיינת המשנית של השורש

תורת הפעל בלשון רבנו תם

בדוגמאות שהובאו לעיל ראינו כיצד ר"ת מבריל בדיוניו הפרשניים בין שורש, המקיף שדה סמנטי רחב, לבין פעל, המצטמצם למשמעות אחת בלבד. ר"ת רואה בפעל יסוד חשוב בתורת הלשון בגלל היותו כלי פרשני מהמעלה הראשונה.²⁹ מסיבה זו הוא מקצה במרכז חיבורו (עמ' 38–42) מקום נכבד להרצאה דקדוקית מלומדת בנושא הפעל. הנה ציטוטים (מתוך ההרצאה) המציגים את עיקרי תורתו:

ועתה אם אשר תשחר לבקר ולצהר אחר ה"פעלים", אז תבין הנפעלים ויגלו לך שערי לשון הקדש. כי אחר ה"פעלים" יסבו המלים (עמ' 38).

ביאור: זהו משפט הקדמה לחיבור הדקדוקי, והוא בא להבהיר את הצורך בידעת הפעל של צורת הפועל הנוטה כדי להבין את משמעו.

כי שנים עשר "פעלים" הם ראשי "פעלים" ומתוכם משתנים עיניינים כמעט (עמ' 38).

28. ר"ת מודע לצורת ההפעל הוגה ולנטיות אחרות של השורש יג"ה שאין בהן נו"ן, ולכן קבע את צורת המעבר הגה. ייתכן שר"ת לא זיהה את סיבת הדגש בנטייה ייגה (=צורה חסרה של ייגה – בניין פיעל) וחשב שיש כאן נו"ן בלועז שאיננה באה לידי ביטוי בצורה של הפעל.

29. ראה דיונים נוספים שבהם באה לידי ביטוי גישתו המורפולוגית של ר"ת בעניין פעל של שלב המעבר: יכול (עמ' 16), הדה (עמ' 23), איסירם (עמ' 34), מאירות (עמ' 45), תבעה (עמ' 50), הגה (עמ' 60), וכנה (עמ' 70), ולמזח (עמ' 76), ועללתי (עמ' 83), תולעת שני (עמ' 97).

ביאור: קיימות שתיים-עשרה צורות של "פעלים" שמהן נגזרות באופן ברור כל נטיות הפועל. ר"ת מפרט צורות אלו:

האחד: של שתי אותיות, כמו: אָץ, בָּא, גָּר, דָּש. השני: אור, בּוּש, טוּב – פֻּעַל של מלאפום. השלישי: אָבָה, בָּרָה, גָּלָה, דָּמָה, הָרָה – פֻּעַל של חטופי למ"ד פעל של ה"א. הרביעי: נָבַק, נָגַד, נָגַה, נָדַב, נָקַח – פֻּעַל של חטופי פ"ה פעל של נו"ן. החמישי: יָבֵשׁ, יָגַע, יָדַע, יָלַךְ – פֻּעַל של חטופי פ"ה פעל של יו"ד [...] השישי: יָדָה, יָנָה, יָרָה, יָנָה – פֻּעַל של חטופי למ"ד פ"ה פעל של יו"ד. השביעי: נָדָה, נָטָה, נָכָה – מחטופי פ"ה פעל של נו"ן. השמיני: פָּלַל, חָלַל, גָּלַל, סָכַב, שָׁמַם, דָּמַם, רָצַץ – פֻּעַל של חטופי למ"ד פעל של כפּל. התשיעי: נָמוּג, נָסוּג, נָכוֹן, נָלוֹן, נָבּוּל – פֻּעַל של חטופי פ"ה פעל של פתח³⁰ ומלאפום. העשירי: רוּמַם, שׁוּכַב, שׁוּטַט – פֻּעַל של ארבע אותיות יסוד, מלאפום ופתח. העשתי עשרה: אָמַר, בָּשָׂר, גָּבַר, דָּבַק, לָקַח, כָּמָה, גָּבָה, תָּמָה – פֻּעַל של שלש אותיות יסוד. השנים עשרה: מָהָמָה, שֶׁעָשַׁע, כָּרַסַם – פֻּעַל של ארבע אותיות יסוד.

הערות שונות לעניין הפעל בלשון רבנו תם

1. "שניים פעלים הם ופתרונם אחד"

ר"ת מצביע כמה פעמים על האפשרות שלפעלים שונים (הנובעים מאותו שורש) תהיה משמעות זהה. הנה דוגמאות אחדות:

תְּבַעָה (עמ' 50): "כי 'יביע' (קה' י 1) – מן 'נָבַע' [...] ו'תבעה' (יש' סד 1) ו'נבעה' (שם ל 13) – מן 'בָּעָה' [...] ואף כי 'נָבַע' ו'בָּעָה' שני פעלים, יכול להיות פתרונם אחד" (שורש משותף ב"ע).

יָבּוּל (עמ' 16): "ושני פעלים הם: 'נָבַל' ו'בָּלָה'. מן 'נָבַל' – 'לא יכול' (תה' א 3) ומן 'בָּלָה' – 'אחרי בלתי' (בר' יח 12) ופתרונם אחד" (שורש משותף ב"ל). הרצאה דקדוקית (עמ' 39): "וזאת תדע, כי תמצא במשמעות אחד כמה פעלים כיוצא באלה. כמו מן 'טוב' – יאמר 'טובו' (במ' כד 5), מן 'יָטַב' – 'הָיִטְבוּ' (רב' ה 25) [שורש משותף ט"ב] [...] וכן מן 'אור' – יאמר 'אורו עיני' (שמ"א יד 29), ומן 'אָר' – יאמר 'הָאִירוּ' (תה' עז 19) [שורש משותף א"ר] [...] כי גם תמצא: 'בָּזוּ', 'בָּזוּ', 'נָבְזוּ' – משמעות אחת לשלושה פעלים. מן 'בָּזוּ' – 'חש בז' (יש' ח 1), ומן 'בָּזוּ' – 'בזוז בזה' (יח' כט 19), ומן 'נָבְזוּ' – 'הבזו תבזו' (יש' כד 3) [שורש משותף ב"ז]."

בעניין זה ראו גם דיונים: נמגו (עמ' 19), מאירות (עמ' 45).

30. על פי כתב יד פרמה: קמץ.

2. "כמה משמעות לפעל אחד"

התופעה שהודגמה לעיל מתקיימת גם בצורה הפוכה: לפעמים לפעל אחד תהיה יותר ממשמעות אחת.

הרצאה דקדוקית (עמ' 40): "כי יאמר מן 'יָדָה' – 'הוֹדוּ' ('יש' יב 4 ועוד) [...] וכן יש 'יָדָה' [...] כי יאמר 'יָדוּ אליה' ('יר' נ 14) [...] אבל 'יָדוּ אבן ב' (איכה ג 53) – מן 'נָדָה'. כי הודעתך כי יש כמה פעלים [=יָדָה, נָדָה] למשמעות אחד ['הטלה'], וכן יש כמה משמעות ['הודיה', 'הטלה'] לפעל אחד ['יָדָה'. שורש משותף "ד""]".

3. פעל בן שתי אותיות עם נו"ן תחילית

הרצאה דקדוקית (עמ' 39): "ויש האומרים כי יש פעלים משתי אותיות חטופי פ"א פעל, כמו 'נָד', אשר אמר 'יָדוּד' (נח' ג 7) ולא יישר בעיני".

ביאור: יש האומרים כי הפעל נָד יכול להיות "חטוף פ"א פעל". כלומר, הפעל הוא בן שתי אותיות, ובכל זאת אחת מהן יכולה להישמש בנטייה וכן תיווצר הצורה יָדוּד (בהשמטת הנו"ן, בהדגשת הדל"ת ובהכפלתה). ואין הדבר נכון. נראה שבכוונת ר"ת לומר שבפעל בן שתי אותיות אין הנו"ן נושלת, ועל כן הנטייה של נָד תהיה יָנוּד (מל"א יד 15 ועוד) והפעל של יָדוּד הוא כנראה נָדָד.

הערות למאמרו של אלדר

א. אלדר (עמ' 497) רואה בתשע מתוך שתיים-עשרה הקבוצות אשר ר"ת מגדיר כל אחת מהן פעל, גזרות פועל מודרניות המצביעות על השורש. בסוף כל הגדרה שאלדר מצטט מלשון ר"ת הוא מוסיף בסוגריים את הגדרת הגזרה במינוח מודרני. למשל: "חטופי למד פעל", כגון אבה וגלה (גזרת ל"ה); "חטופי פה פעל של נון", כגון נגד ונרב (גזרת פ"נ); "חטופי פה פעל של יוד", כגון יבש, יגע וידע (גזרת פ"י). ואולם זו אינה כוונת רבנו תם כלל ועיקר, מהסיבות האלה: (1) מונח הפעל לפי ר"ת שונה במהותו ממונח השורש, כפי שהוכחתי לעיל וכפי שעולה מדיונים רבים בחיבור ההכרעות. (2) בכל ארבעת כתבי היד של החיבור מופיע המונח פעל בצורה זו (בכתיב חסר) ואף לא פעם אחת בצורה פועל (המצביעה על השורש), כפי שכותב אלדר מדי פעם (עמ' 497).

ב. ר"ת מגדיר את הקבוצה השתיים-עשרה: "מהמה, שעשע, כרסם – פעל של ארבע אותיות יסוד". אלדר מגדיר קבוצה זו בלשונו: "גזרת המרובעים" (עמ' 497). לדעתי הגדרה זו אינה הולמת את שיטתו של ר"ת. על פי שיטת ר"ת זו צורה של פועל בן ארבע אותיות (אשר במקרה זה נשארות כולן בנטיות השונות, ולכן ר"ת רואה בהן אותיות יסוד). לדידם של מנחם, דונש ור"ת השורש של ויתמהמה (בר' יט 16) הוא מ"ה (באדילוס, מחברת, עמ' 238), והשורש של ושעשע (יש' יא 8) הוא ש"ע

(באדילוס, מחברת, עמ' 365), ואם כך מהמה ושעשע אינם יכולים להיות מוגדרים כגזרת המרובעים. סיוע לדברים יש בהקדמתו של ר"ת לחיבורו הדקדוקי (עמ' 38):³¹

כי אחר ה"פעלים" יסבו המלים עד אשר יגדלו עד חמש אותיות ושמישים, כמו "התמהמה ותמהו" (יש' כט 9). לפי האומרים "התמהמהו" כמו "ותמהו" שאחריו – להיות "תִּמְהֶמָּה" פֶּעַל שלו, זולתי כי נכפל כמו: שחרחרת, סחרחר, ירקרק. אך אף אמנם נכון לפתרו מן "מִהְמָה" כמו "ויתמהמה" (בר' יט 16) מן "מִהְמָה", "ואשתעשע" (תה' קיט 47) מן 'שֶׁשֶׁשֶׁ'.

ר"ת דן בשתי אפשרויות להסבר הסמנטי של התמהמהו. לפי המפרשים שעניינו תימהון, יהיה הפֶּעַל שלו תִּמְהֶמָּה,³² ולפי המפרשים שעניינו איחור, יהיה הפֶּעַל שלו מִהְמָה כמו שֶׁשֶׁשֶׁ. המשפט של ר"ת "להיות 'תִּמְהֶמָּה' פֶּעַל שלו" מבחיר למעלה מכל ספק שאין הוא דן באותיות שורש כאשר הוא מדבר על תמהמה, מהמה, שעשע, וממילא אין זו גזרת מרובעים.

ג. אלדר מסביר את הראשונה שבשלוש הגזרות, אשר לדעתו אינן בגדר גזרות נפרדות (עמ' 497–498):

א. "פועל³³ של מלאפוס", כגון אור, בוש וטוב. לדעת רבנו תם, אילו פעלים אלו היו בעלי שתי אותיות שורש (היינו שייכים לגזרת ע"ו), "היה לו להיות בְּשׁוּ אָרוּ טָבוּ כמו מן שב קם רץ שָׁבוּ קָמוּ רָצוּ".³⁴ הצורות "אָרוּ עִינִי" (שמ"א יד, כט), "בָּשׁוּ כִי בִטָח" (איוב ו, כ), "מָה טָבוּ אֱהִלִּיךְ יַעֲקֹב" (במדבר כד, ה) גזורות אפוא מן השורשים אור, בוש, וטו"ב ולא מן א"ר, ב"ש וט"ב [...]. ניתן אפוא לקבוע כי רבנו תם מחשיב את הפעלים אור, בוש, וטוב לפעלים שלשיים שאות השורש המצעית שלהם היא וי"ו. מאחר שהוי"ו הזאת אינה נשמטת בצורות הנטויות השונות, הפעלים הללו, לשיטתו של רבנו תם, הריהם פעלים שלמים (ולא פעלים חטופים).

מסקנה זו אינה נכונה. על פי העולה משיטת השורש של ר"ת בחיבור ההכרעות, כך יש להסביר את דברי ר"ת (עמ' 39, קבוצה שנייה): השורש של הצורות אור, בוש, טוב הוא א"ר, ב"ש, ט"ב, וגם הצורות שָׁבוּ, קָמוּ, רָצוּ, הן בעלות שורש בן שתי אותיות: ש"ב, ק"ם, ר"ץ. ההבדל בין שתי הקבוצות הוא בפֶּעַל שלהם ולא בשורש: הפֶּעַל של אָרוּ, בָּשׁוּ, טָבוּ הוא אור, בוש, טוב, ואילו הפֶּעַל של שָׁבוּ, קָמוּ, רָצוּ הוא

31. בציטוט המובא כאן יש כמה אי־התאמות עם מהדורת פיליפאווסקי, והן נובעות מטעויות דפוס במהדורה. הציטוט מובא מתוך כ"י אוקספורד, שעל פיו ההדיר פיליפאווסקי את החיבור.

32. והשורש המוכפל יהיה תמ"ה. ראה באדילוס, מחברת, עמ' 399.

33. כך מצטט אלדר, אף שגרסת כל כתבי היד: פעל (ג"ל).

34. פיליפאווסקי, דונש ור"ת, עמ' 39 (ג"ל).

שָׁב, קָם, רָץ. אֵילוּ הִפְעֵל שֶׁל אָרוּ, בָּשׁוּ, טָבוּ הֵיךְ בֵּן שְׁתֵּי אוֹתִיּוֹת, הִיךְ צָרִיךְ לוֹמַר אָרוּ, בָּשׁוּ, טָבוּ. כֵּן הִדְבֵּר גַּם בְּמַחֲבֶרֶת, אֲשֶׁר ר"ת מֵאֵמֶץ אֶת שִׁטַּת הַשּׁוֹרְשִׁים שֶׁלָּהּ: שׁוֹרֵשׁ אוֹר (תה' קלט 11) הוּא א"ר (עמ' 58), שׁוֹרֵשׁ וּבָשׁוּ (מי' ג' 7) הוּא ב"ש (עמ' 91), וּשׁוֹרֵשׁ טוֹכְתִי (תה' טז 2) הוּא ט"ב (עמ' 97).³⁵ תֵּנָּה דִּמְסִייעַ לְהַסְבִּיר נִמְצָא בְּהַמְשָׁךְ דִּיוְנוּ שֶׁל ר"ת בְּסוּג זֶה שֶׁל פֶּעַל:

וְזֹאת תִּדְעַ כִּי תִמְצָא בְּמִשְׁמַעוֹת אֶחָד כְּמָה פְּעִלִים כִּיּוּצָא בְּאַלְהָ. כְּמוֹ מִן "טוֹב" – יֵאֵמֶר "טוֹבוֹ" (בִּמ' כד 5), מִן "יָטַב" – "הֵיטִיבוֹ" (דב' ה 25) אוֹ יָטְבוּ [...] כִּי גַם תִּמְצָא: "בָּזוּ", "נָבְזוּ", "נָבְזוּ" – מִשְׁמַעוֹת אֶחָד לְשִׁלּוּשָׁה פְּעִלִים. מִן "בָּזוּ" – "חָשׁ בּוֹ" (יש' ח 1), וּמִן "בָּזוּ" – "וּבָזוּ בֹזֵה" (יח' כט 19), וּמִן "נָבְזוּ" – "הִבְזוּ תְבוּז" (יש' כד 3).

שׁוֹב עוֹלָה בְּבִירוֹר עֲקָרוֹן הַהִפְרָדָה שֶׁל ר"ת בֵּין הַשּׁוֹרֵשׁ שְׁאוֹתִיּוֹתָיו אֵינֶן נוֹשְׁלוֹת בְּנִטְיָה לְבִין הִפְעֵל שֶׁחֲלַק מֵאוֹתִיּוֹתָיו עֲשׂוּי לְנִשְׁוֹל: קִיִּים שׁוֹרֵשׁ רֵאשׁוֹנִי אֶחָד – ב"ז (בִּאֲדִילוּס, מַחֲבֶרֶת, עמ' 82) – אֲשֶׁר תַּחֲתִי כִינֶס מִנְחָם פְּסוּקִים כְּדוֹגְמָת: "חָשׁ בּוֹ" (יש' ח 1), "בָּזוּ אִישׁ לוֹ" (בִּמ' לא 53), "נִבְזָה בְּעִינָיו" (תה' טו 4). מִשּׁוֹרֵשׁ זֶה, בֵּן שְׁתֵּי הַאוֹתִיּוֹת, נְגֻזִים שְׁלֹשָׁה סוּגֵי פֶּעַל: בָּזוּ, נָבְזוּ, וּמִשְׁמַעִם בְּמִקְרָה זֶה זֶהָ. אֵילוּ עֲמָדוֹ דְּבָרֵי אֶלְדֵּר, שֶׁפֶּעַל מִשְׁמַעוֹ 'פּוֹעֵל' הַמְזוּהָה עִם גְּזֵרֶת שׁוֹרֵשׁ מוֹדֵרֵנִית, נִמְצָא שְׁאֵלִיבָא דְר"ת פֶּעַם הַשּׁוֹרֵשׁ שֶׁל בָּזוּ הוּא ב"ז וּפֶעַם – ב"ז. פֶּעַם הַשּׁוֹרֵשׁ שֶׁל נִבְזָה הוּא ב"ז וּפֶעַם – נב"ז. וְכֵן לְגַבִּי הַשּׁוֹרֵשׁ הָרֵאשׁוֹנִי ט"ב: פֶּעַם הַשּׁוֹרֵשׁ שֶׁל טוֹבוּ הוּא ט"ב וּפֶעַם הוּא טו"ב, פֶּעַם הַשּׁוֹרֵשׁ שֶׁל הֵיטִיבוּ הוּא ט"ב וּפֶעַם – יט"ב.

ד. אֶלְדֵּר מִסְבִּיר אֶת הַשְּׁנִיָּה מִשְׁלוֹשׁ הַגְּזֵרֹת, אֲשֶׁר לְדַעְתּוֹ אֵינֶן בְּגֵדֵר גְּזֵרֹת נִפְרָדוֹת (עמ' 497):

ב. "פּוֹעֵל"³⁷ שֶׁל חֲטוּפֵי פֶה פֶּעַל שֶׁל פֶּתַח³⁸ [=קִמְצָן הַהִגּוּי כִּפְתָּח] וּמֵלֶאפּוֹם, כְּגוֹן נִמּוֹג, נְסוֹג וְנָבֹן. קָרוֹב לְשַׁעַר שְׁבַפְעִלִים אֵלֶּה וּבְדוּמִיָּהּ הֵנִיחַ רַבְּנֵנוּ תֵּם אֶת הָאִפְשָׁרוֹת שֶׁל פּוֹעֵל מִשְׁנֵי שׁוֹרְשִׁים, כְּלוֹמֵר נִמּוֹג מִן נִמ"ג וּמִן מו"ג.

לְדַעְתִּי אֵין כָּל בְּסִיס לְהַשְׁעֵרָה כְּזֹאת. בְּדִיוֹן נִמּוֹג (עמ' 19) מְגִיב ר"ת לְדְבָרֵי דוֹנֵשׁ: "בּוֹשְׁתִי מְדַבְרִיךְ דּוֹנֵשׁ הַחֲכָם. כִּי אַחֲרֵי אֲשֶׁר אֶתָּה מִפְּרֵשׁ לְשׁוֹנִי מְגִיגָה וְנִמְגִּיגָה אֶחָד, אֵיךְ מֵלֶאך לְבַךְ לְפִרְשָׁם כּוֹלֵם הִנֵּעָה? כִּי הִיתְכֵּן לְפִרְשָׁם כָּלֵם זוֹלְתִי לְשׁוֹן הַמִּסָּה?". בִּיאֹר: שְׁלוֹשֶׁת הַמִּתְדִּינִים (מִנְחָם, דּוֹנֵשׁ וּר"ת) מִסְכִּימִים כִּי הֵן הַשּׁוֹרֵשׁ שֶׁל מִילַת וְתִמְנִיגָה (יש' סד 6) וְדוּמוֹתֶיהָ הֵן הַשּׁוֹרֵשׁ שֶׁל מִילַת נִמְגוּ (שִׁמ' טו 15) וְדוּמוֹתֶיהָ הוּא

35. עַל פִּי מֵהִדְרֹת פִּילִיפּאוֹוֹסְקִי. כְּמֵהִדְרֹת בִּאֲדִילוּס (עמ' 195) מוֹפִיעַ הַשּׁוֹרֵשׁ טו"ב, וְנִרְאָה כִּי טַעוֹת דְּפוּס הֵיךְ, שֶׁכֵּן כָּל הַפְּעִלִים מְגֻזֵּר ע"י מוֹפִיעִים בְּמַחֲבֶרֶת תַּחַת שׁוֹרֵשׁ בֵּן שְׁתֵּי אוֹתִיּוֹת.

36. אֶת הִפְעֵל נָבְזוּ מֵיִחַס ר"ת לְפִסּוֹק "וְהִבְזוּ תְבוּז" (יש' כד 3) אֲשֶׁר מִנְחָם לֹא הִבְיָאוּ בְּמַחֲבֶרֶתוֹ.

37. בְּכָל כְּתָבִי הִיד: פֶּעַל (ג"ל).

38. בְּכָתֵב יד פֶּרְמָה הַגֵּרָסָה הִיא קִמְצָן. לְפִי גֵרָסָה זוֹ אֵין צוֹרֵךְ בְּבִיאֹר שְׁבַסוּגֵרִים (ג"ל).

מ"ג. הוויכוח עניינו סמנטי – על משמעות השורש: מנחם (עמ' 236) מפרשו במשמע 'המסה', ודונש (עמ' 32) מפרשו במשמע 'הנעה'. ר"ת מכריע כמנחם. מדברי ר"ת בדיון עולה כי לשורש מ"ג שני סוגי פֿעל: האחד מִג והשני נִמוֹג. ר"ת אינו מכיר בשורשי ע"ו (כפי שראינו לעיל), ועל כן ברור שאין הוא סבור שנמוג הוא פועל משני שורשים: נמ"ג ומו"ג.

ה. אלדר מסביר את הגזרה השלישית משלוש הגזרות, אשר לדעתו אינן בגדר גזרות נפרדות (עמ' 498):

ג. "פעל של ארבע אותיות יסוד מלאפום ופתח", כגון רוֹמֶם, עוֹלֵל, סוֹבֵב, שוֹמֵם ושׁוֹטֵט [...] הריהו מחשיב את הצורות סוֹבֵבוּ ושׁוֹטְטוּ ודומיהן כגזרות משורש רִבְעִי.

שורש רִבְעִי מסוג רומ"ם, עול"ל ודומיהם אינו מוכר אצל שלושת המתדיינים. על פי שיטתו של ר"ת, זו צורה של פֿעל בן ארבע אותיות, ובמקרה זה נשארות כולן בנטיות השונות.³⁹ ולכן מגדירן רבנו תם כאותיות יסוד. פֿעל זה גזור משורש בן שתי אותיות: ר"ם,⁴⁰ ע"ל,⁴¹ ס"ב,⁴² ש"ם,⁴³ ש"ט.⁴⁴

סיכום

מדיונים רבים בחיבור ההכרעות עולה בבירור שיטת ר"ת בעניין זיהוי השורש ומשמעיו. לדידו של ר"ת השורש הראשוני והבסיסי מורכב מהאותיות שאינן נושלות בנטיות השונות, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בשיטת השורשים של מנחם (ודונש). שיטה זו נותנת מקום לקיום שורשים אחדים ושניים. חידושו של ר"ת הוא בשיטתו הבאה לפתור את בעיית זיהוי המשמעים השונים של השורש. לשם כך מגדיר ר"ת "צורת יסוד" – מבנה מורפולוגי של נטיית פועל בעבר נסתר יחיד, הנקראת פֿעל. צורה זו היא מעין שלב מעבר בין השורש הראשוני – כפי שהוא בא לידי ביטוי בדרך כלל במילונו של מנחם – ובין הפועל הנוטה, והיא המעניקה את המשמעות המדויקת לפועל. ר"ת מגדיר שתיים-עשרה קבוצות שונות של סוגי פֿעל, אשר לדידו הן כלי

39. ר"ת אינו רואה את היחס בין רומם ובין רם כיחס בין בניין פיעל ובניין פעל, כגון לימד/למד; חיבר/חבר. הסיבה לכך היא, כנראה, שהצורה רומם אינה דגושה ואינה יוצרת רושם של בניין כבד.

40. באדילוס, מחברת, שורש ר"ם, עמ' 344: "מרוממותיך נפצו גוים" (יש' לג 3).

41. שם, שורש ע"ל, עמ' 281: "עולל יעוללו כגפן שארית ישראל" (יר' ו 9).

42. שם, שורש ס"ב, עמ' 261: "סובב סובב הולך הרוח" (קה' א 6).

43. שם, שורש ש"ם, עמ' 364: "כאשר שממו עליך רבים" (יש' נב 14).

44. שם, שורש ש"ט, עמ' 362: "שוטטו בחוצות ירושלם" (יר' ה 1).

פרשני ראשון במעלה לניתוח משמעי הפעלים שבמקרא והבנתם. מבחינת הקרבה לתפיסת השורש המודרני, כפי שהגדירה יהודה חיוג,⁴⁵ ר"ת נמצא קרוב אליה יותר ממנחם ודונש.⁴⁶

קיצורים

אלדר, חיוג' = א' אלדר, "משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג' הספרדי", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 169–181
אלדר, ספרות הדקדוק = א' אלדר, "ספרות הדקדוק של יהדות אשכנז", מסורות ה-ו (תשנ"א), עמ' 1–34
אלדר, תפיסת השורש = א' אלדר, "תפיסת השורש של חכמי צרפת הראשונים", לשוננו עב (תש"ע), עמ' 487–502
H. Englander, "Grammatical Elements and Terminology = מונחים in Rashi's Biblical Commentaries", *Hebrew Union College Annual* 11 (1936), pp. 367–389
H. Englander, "Rabbeni Jacob Ben Meir Tam as Grammarian", = אנגלנדר, ר"ת, *Hebrew Union College Annual* 15 (1940), pp. 485–495
H. Englander, "Rashi's View of the Weak Roots", *Hebrew Union College Annual* 7 (1930), pp. 399–437
באדילוס, מחברת = א"ס באדילוס (מהדיר), מחברת מנחם בן סרוק, גרנדה 1986
באדילוס, תשובות דונש = א"ס באדילוס (מהדיר), תשובות דונש בן לברט, גרנדה 1980

45. חיוג'; לניתוח וביאורים לשיטת חיוג' ראה גולדנברג, עמ' 288–289; סיון, עמ' 116–126; אלדר, חיוג', עמ' 171–181; אלדר, תפיסת השורש, עמ' 492.
46. חשוב להבין את תפיסת השורש של ר"ת על רקע תורת השורש של חכמים ומדקדקים נוספים בימי הביניים. על שיטתו של רס"ג ראה את דברי אלוני במהדורת האגרון, עמ' 45–51; א' גולדנברג, "עיונים באגרון לרב סעדיה גאון", לשוננו לו (תשל"ג), עמ' 117–136, 275–290; לח (תשל"ד), עמ' 78–90; א' דותן (מהדיר), ספר צחות לשון העברים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 127–146. על שיטתם של מנחם ודונש ראה מורג, עמ' 9–12; יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 227; מרדלר, הפירוש הדקדוקי, עמ' 249; גמליאל, תפיסת השורש, עמ' 105–108. על גישתו של רש"י ראה פיליפאוסקי, מחברת, עמ' ד; אנגלנדר, שורש; אנגלנדר, מונחים; מלמד, עמ' 405; גרוסמן, עמ' 564; מרדלר, הפירוש הדקדוקי, עמ' 249; גמליאל, חשיבתו הבלשנית; גמליאל, תפיסת השורש; אלדר, תפיסת השורש. רוב החוקרים סבורים שרש"י אוהז בשיטתם של מנחם ודונש. לעומתם, סבור גמליאל ששיטת רש"י דומה לשיטת חיוג'. אשר לרשב"ם, נראה לי שיש בשיטתו יסודות דומים לשיטת ר"ת (עיי' דייקות). מכל מקום, הנושא טעון בדיקה נוספת. ראה יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 227–240; מרדלר, ספר דקדוק, עמ' 89–93; מרדלר, הפירוש הדקדוקי, עמ' 248–249; מרדלר, רשב"ם והדקדוק, עמ' 277–303, במיוחד עמ' 281; אלדר, תפיסת השורש, עמ' 492–495.

גולדנברג = ג' גולדנברג, "על השוכן החלק והשורש העברי", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 281–292

גמליאל, חשיבתו הבלשנית = ח' גמליאל, "חשיבתו הבלשנית של רש"י", רש"י דמותו ויצירתו, א, בעריכת א' גרוסמן וש' יפת, עמ' 123–138
גמליאל, תפיסת השורש = ח' גמליאל, "תפיסת השורש של רש"י", לשוננו עא (תשס"ט), עמ' 105–129

גרוסמן = א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים³, ירושלים תשס"א
דייקות = ר' מרדלר (מהדירה), דייקות מרבנו שמואל, ירושלים תש"ס
האגרון = נ' אלוני (מהדיר), האגרון לרב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ט
חיג' = יהודה אבן חיג', "ספר אותיות הנח והמשך", שלשה ספרי דקדוק, מהדורת י"ב נוט, לונדון וברלין תר"ל
יפת, רשב"ם לאיוב = ש' יפת, פירוש רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) לספר איוב, ירושלים תש"ס

מורג = ש' מורג, "המורשת הלשונית העברית של קהילות ספרד", פעמים 56 (תשנ"ג), עמ' 4–19

מלמד = ע"צ מלמד, מפרשי המקרא דרכיהם ושיטותיהם, א–ב, ירושלים תשל"ח
מרדלר, הפירוש הדקדוקי = ר' מרדלר, "דייקות מרבנו שמואל; פירוש הדקדוקי של רשב"ם לתנ"ך ותורתו הפרשנית", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יד (תשס"ד), עמ' 241–255

מרדלר, ספר דקדוק = ר' מרדלר, "דייקות מרבנו שמואל בן מאיר (רשב"ם): דיון בספר הדקדוק ומסקנות", עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה
מרדלר, רשב"ם והדקדוק = ר' מרדלר, "רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) והדקדוק העברי: תפיסתו הדקדוקית בענייני תורת ההגה ותורת הצורות, מעמדו בחכמת הלשון ודמותו כמדקדק", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד
סיון = D. Sivan, "Biblical Hebrew Roots and Quiescents According to Judah Hayyuj's Grammatical Works", *Hebrew Union College Annual* 60 (1989), pp. 115–127

פוזננסקי = ש"א פוזננסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ירושלים תשכ"ה (ורשא 1913)

פיליפאווסקי, דונש ור"ת = צ' פיליפאווסקי (מהדיר), תשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבנו יעקב תם, ירושלים תשמ"ז (לונדון ועדינבורג 1855)
פיליפאווסקי, מחברת = צ' פיליפאווסקי (מהדיר), מחברת מנחם, ירושלים תשמ"ז (לונדון ועדינבורג 1854)

גמל נמרי – עלייתו ונפילתו בעברית

במאמר זה אני מבקשת להציץ על אופן התגבשות המינוח העברי בתחום שמות בעלי החיים בתקופת תחילת הריכוז העברי ועד לאחר קום המדינה. לדוגמה בחרתי במושג יוצא דופן שגם שמותיו מיוחדים – ה־giraffe.

לשם כך סקרתי את השמות שהציעו ספרי זואולוגיה מן המאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה ומראשית המאה העשרים ואת השמות שהציעו מילונים (עבריים ודו-לשוניים) שהתפרסמו במחצית הראשונה של המאה העשרים. כן כחנתי את השמות ששימשו בספרות שראתה אור באותה התקופה (ספרות עברית ומתורגמת) ואת השמות ששימשו בעיתונים "דבר" ו"על המשמר" עד לשנות החמישים של המאה העשרים. ככל הנוגע לשאלת קיומו של מונח בלשון נתתי יתרון לעדותם של ספרי הטבע על פני עדותם של המילונים, כיוון שבראש מעייניהם של המילונאים עומד המונח, ואילו עיקר עניינם של בעלי ספרי הטבע במושג גופו ורק אחר כך במונח. שימושה של מילה בספרות מוציא אותה מגדר ערך ברשימות המילון או ספר הטבע ומחיה אותה כמילה בלשון. ואולם עדות זו מוגבלת, כיוון שאפשר שהשימוש בספרות מעיד על לשון הספרות לבדה ולא על הנוהג בלשון החיה. להופעתו של מונח בלשון העיתונות ניתן משקל מיוחד, שכן בעיתון נכללים טקסטים מסוגות שונות ומאת כותבים שונים. קשה לקבוע בביטחון איזה מן השמות המחדשים שימש בתקופת תחיית העברית. ייתכן שכמה מונחים שימשו את הדוברים על פי הצורך וההקשר (ואפשר ששם אחד היה שגור יותר מן האחרים). כיוון שמילה חיה בלשון היא מילה החוזרת בטקסטים "טבעיים" (ספרי טבע, ספרות יפה ועיתונות) בזמנים ובמקומות שונים, צירוף העדויות מספרי הטבע, מן הספרות ומן העיתונות עשוי ללמד איזה שם היה המקובל בעברית.

בחיפוש אחר מונחים לציין בהם את בעלי החיים שהיו עד אז אנונימיים בעברית נקטו המחדשים ארבע דרכים: אימוץ מילים לועזיות, תרגום שאילה מלשון זרה, החייאת מילים מן המקורות וחידושי מילים. כמה שמות התחרו ביניהם על השם העברי ל־giraffe, ובהם תרגומי השאילה גמל ליש, נמר גמל ונמר, השמות המקראיים זֶמֶר ותחש והשמות הלועזיים ג'ירף וג'ירפה. במאמר נידונים השמות

* המאמר הוא עיבוד והרחבה של סעיף אחד מתוך עבודת התזה "תחדשים במילונים הראשונים של יהודה גרובוסקי ואליעזר בן-יהודה: שמות היונקים", שכתבתי בהדרכתו של פרופ' דוד טלשיר. אני מודה לפרופ' טלשיר מקרב לב על ההנחיה, על ההערות המועילות ועל שעודד אותי לפרסם את המאמר.

המחודשים שהציעו ספרי הטבע לפי הסדר הזה: תרגומי השאילה – תחילה, לאחר מכן השמות המקראיים, ולבסוף – השמות הלועזיים. התקבלותן של הצעות השם נבחנת על פי מידת הישנותן במילונים ובספרי הטבע ולאור הופעתן בספרות היפה ובעיתונות.¹

השמות המחודשים

גמל ליש

ברוך לינדא, ראשון מחברי ספרי הזואולוגיה בזמן החדש, מכנה בספרו "ראשית למורים" (1788) את החיה ארוכת הצוואר השוכנת באפריקה בשם **גמל ליש**, צירוף שהוא כבואה של השם הגרמני הקדום² Kamelparder ושל השם המדעי Giraffa camelopardalis. והוא מסביר: "גמל-ליש בעבור היותו דומה לראשון בתמונתו ולשני בצבעו".³ לינדא הוא היחיד מבעלי ספרי הטבע המכנה את הנמר (Panthera pardus; Leopard) "ליש",⁴ ועל כן הוא גם היחיד המכנה את הג'ירפה "גמל ליש".

נמר גמל

המילונים וספרי הזואולוגיה שנכתבו לאחר מכן מעידים על עוד כמה הגוונים לתרגום השאילה הזה. בכולם מחליף **נמר** את **ליש**, שהציע לינדא, והם נבדלים זה מזה במכנה התחבירי או בניקוד. יוסף שיינהאק, בספרו "תולדות הארץ" (1841), קורא לג'ירפה **נמר הגמל**,⁵ וכך גם ש"י אברמוביץ, הוא מנדלי מוכר ספרים, בתרגום ספר הזואולוגיה של ה"א לניץ" (1862) – **נמר הגמל**,⁶ וכמוהם אף יהודה גרזובסקי (גור) בתרגום החלק הראשון של "מחיי הטבע" (1900) מאת פ' ברנדל.⁷ מכאן ואילך "מתקנים" המילונים את ניקוד הנסמך בהתאם: **נמר הגמל** או **נמר הגמל**.⁸

1. ההרגשות הבאות להלן במובאות בכל המאמר הן שלי.
2. השם הזה מופיע במילונים מן המאה התשע-עשרה, למשל דיאז, 1853, עמ' 165: Kameelparder; גרים וגרים, 1873, טור 96: Kamelpard jetzt Kamelparder.
3. לינדא, תקמ"ט, יד ע"ב.
4. שם, יג ע"ב.
5. שיינהאק, תר"א, עמ' פה.
6. אברמוביץ, תרכ"ב, עמ' 415.
7. גרזובסקי, תרנ"ט, עמ' 95. במילונו משנת תרס"א הולך גרזובסקי אחר מנדלי ומנקד **נמר הגמל**.
8. **נמר הגמל**: שולבוים, 1904; כהנא, תרס"ח; ולדשטין, תרע"ט; הנ"ל, תר"ף; לזר וטורטשינר, 1927; אבן-שמואל, תרפ"ט; אלמאליח, תרצ"ג; גרוסמן וסגל, תרצ"ח; זגורודסקי, תרצ"ט-תש"א; אלמאליח, תש"י-תשי"ז. **נמר הגמל**: גרזובסקי וילין, תרע"ט; ארנולד-קלנר וגרוס, תרפ"ד; גרזובסקי וילין, תרפ"ז; גרזובסקי, תרצ"ה-תרצ"ז; הנ"ל, תש"ו. לבר מולדשטין (תרע"ט) ומלזר וטורטשינר (1927) כל המילונים מציעים חלופות נוספות על "נמר הגמל". ולדשטין (תר"ף) מציע בצד **נמר הגמל** גם את הצורה **גמל נמר**, ושני מילונים – שטינברג (תרס"ד) ובן-יהודה וגרזובסקי (תרס"ח) – מציעים את השם **נמר הגמל**.

גמל נמרי

הצירוף גמל נמרי מופיע לראשונה בשנת 1915 בספר "תורת החי", הספר הראשון להוראת הטבע בלשון העברית, שכתב ישראל אהרני.⁹ שם זה נזכר בצד הצעות שם אחרות בכמה מספרי הטבע¹⁰ ובכמה מן המילונים¹¹ שראו אור לאחר מכן. אהרני חידש את הצירוף גמל נמרי מתוך שהוא מתאים את יסודות השם המדעי לרוח העברית. הצירוף נמר גמל, שהוצע בספרי הטבע ובמילונים, הוא כבואה של השם המדעי ושל השם העתיק בגרמנית, כלומר תרגום לעברית בהיפוך סדר המילים כמתבקש. ואולם בצירופים עבריים מחזיקה המילה הראשונה את עיקר המשמעות, וכיוון שג'ירפה, עיקרה גמל ולא נמר (כדברי לינדא: "בעבור היותו דומה לראשון בתמונתו ולשני בצבעו"), הולם יותר את העברית צירוף הפותח במילה גמל. אהרני לא הסתפק בהיפוך סדר המילים ושינה גם את המבנה – מצירוף סמיכות לצירוף של שם ותואר – וטבע את המונח גמל נמרי, כלומר גמל מנומר.¹²

זמר

היו שזיהו את הג'ירפה עם זמר המקראי, החיה השביעית במגילת החיות הטהורות: "אֵיל וצִבִּי וְיַחְמֹר וְאֶקָּו וְדִישָׁן וְתֹאֵל וְזֶמֶר" (דב' יד 5). השם זמר נקרה רק פעם אחת במקרא, והוצעו לו פירושים מפירושים שונים. מנחם דור מציין בספרו "החי בימי המקרא, המשנה והתלמוד" כי אונקלוס, התרגום הארמי העתיק, הוא היחיד המזהה נכון את כל שש החיות הנזכרות לפני הזמר, ויש להניח שבשם דיצא – המתרגם את זמר – הוא מתכוון לבעל חיים מדלג. דור מניח שהכוונה לזופל (Alcelaphus buselaphus), החיה מעלת הגרה היחידה שהייתה בארץ לבד מן השש שנמנו לפניו. תנועותיה מתאפיינות בריצת דילוג, ולכן הולם אותה לדבריו השם "דיצא". ייתכן שתפוצתו המצומצמת של מין זה – אזור ים המלח והערבה ואולי גם החוף החולי – מסבירה את הופעתו אחרון ברשימה. תרגום יונתן לתורה הולך בעקבות אונקלוס ומתרגם "דיצין" בלשון ריבוי. התרגום השומרוני (על פי כ"י J) מעתיק כצורתו את השם "זמר" (zāmār). תרגום השבעים (kamēlopárdalis), הוולגטה (camelopardalis) ורס"ג (زرافة, זראפה) מתרגמים כאן "ג'ירפה".¹³ יהוסף שווארץ, מראשוני חוקרי ארץ ישראל בעת החדשה, ייחד בספרו "תבואות הארץ", שראה אור לראשונה בשנת 1845, פרק ששמו "חיתו הארץ" לתיאור בעלי

9. אהרני, תרע"ה, עמ' 54.

10. שפר, תרפ"ב, עמ' 72; מרגולין, תש"ח, עמ' 411.

11. גרובסקי וילין, תרע"ט; ארנולד-קלנר וגרוס, תרפ"ד; גרובסקי וילין, תרפ"ז; אבן-שמואל, תרפ"ט; גרובסקי, תרצ"ה-תרצ"ז; גרוסמן וסגל, תרצ"ח; שרפשטיין, תרצ"ט; זגורודסקי, תרצ"ט-תש"א; גרובסקי, תש"ז; אלמאליח, תש"י-תשי"ז.

12. כבר בתרגום הסורי של ההקסאפלה, הסידרה-הקסאפלה, תורגם זמר (דב' יד 5) על פי הצירוף היווני, אך כמובן בהקדמת הגמל לנמר: גמלִנְמָרָא; ראה טלשיר, תשמ"א, עמ' 310.

13. דור, תשנ"ז, עמ' 40.

החיים בארץ ישראל בימיו. וכך הוא כותב: "זמר מתרגם רסעה"ג וכן בתרגום הפרסי אלזראפה ר"ל גיראפפע ואין נמצא בארץ כ"א (כי אם) בחלק אפריקא הדרומי ובארץ אמעריקא".¹⁴ במהדורת 1900 נוספה הערה, וזו לשונה: "ואעיד עדות נאמנה שבשנת תרי"ד ראיתי כמה 'גיראפפי' חיים אשר באו דרך ארץ מצרים. והיה לאל ידי לעיין ולהסתכל בהם לחקור ולדרוש באיכותם ובמהותם זמן מה. ומצאתי וראיתי שאמת וצדק שחיה טהורה מעלת גרה ומפרסת פרסה היא. וכל סמני טהרה בה. לכן נכון ואמת ויציב לתרגם זמר בשם גיראפפע".¹⁵

זמר במובן 'ג'ירף' מופיע לכאורה בשירו של יעקב אורלנד "היו לילות": "הוא הִיה אֶז פֶּהִיר וְגִבּוֹהַ פְּזֹמֵר". ומהו "גבּוֹהַ כּוֹמֵר"? אם לא גבוה כג'ירף? ובכן, אף על פי שזמר במובן 'ג'ירף' הולם היטב את ההקשר דרש יעקב אורלנד (לאחר לכתו גם בתו) את זמר כאן במובן אחר. באתר "זמרשת" מובאים דבריו של ד"ר אבשלום קור, המספר שטלפן ליעקב אורלנד בשנת 1986 ושאל אותו למה התכוון כשכתב "גבּוֹהַ כּוֹמֵר". אורלנד ענה מיד: "זה לא ג'ירפה" והוסיף שכמשורר חש שהזמר הוא דבר שמרומם. באתר "סיפורו של שיר" מסופר כי שמרית אור, בתו של אורלנד, פנתה למפעיל האתר וביקשה להעמיד דברים על דיוקם ולתקן את הטעון תיקון בסיפורו של השיר הזה. לדבריה, בניגוד לכתוב באתר, התיאור "גבּוֹהַ כּוֹמֵר" אינו מכוון לג'ירף, אלא למי שיש בו יותר מן הרוח ופחות מן הגשמיות. כלומר זמר בא כאן במובן 'שיר'. ואמנם, אליהו הכהן מציין בדבריו על אורלנד: "כמעט בכל שיריו, המולחנים ושאינם מולחנים, משובצים ביטויי זמר", והוא מצטט לדוגמה: "כתבנו, ארצי, על דרכיך בדם, עוד נכתוב עליהן גם בזמר". ועוד מציין הכהן: "אורלנד היה מן הראשונים שהשתמשו במושג שיר-זמר כתרגום ל-song, כדי להבדילו משיר (poem)".¹⁶

תחש

שם מקראי נוסף שיוחס לג'ירפה הוא תחש,¹⁷ הנזכר כמה פעמים בתורה בהקשר של כיסוי המשכן וכליו. בהוראות בניית המשכן נאמר כך: "וְעָשִׂיתָ מִכָּסֶּה לְאֹהֶל עֶרְתְּ אֵילָם מְאָדָּמִים וּמִכָּסֶּה עֶרְתְּ תַּחָּשִׁים מְלֻמָּעָה" (שם' כו 14). בעניין התחש הזה מסכימים חז"ל שמדובר במין בעל חיים, ובדבר טיבו נאמר: "תחש שהיה בימי משה בריה בפני עצמה היה, ולא הכריעו בה חכמים אם מין חיה הוא אם מין בהמה הוא, וקרן אחת היתה לו במצחו, ולפי שעה נזדמן לו למשה, ועשה ממנו משכן ונגנז" (שבת כח ע"ב).

פרשני המקרא חלוקים בשאלת טיבו של התחש. יש הגורסים כדעת חז"ל כי הוא חיה, ויש הגורסים כי זהו סוג של עיבוד עור או צבע העור. רש"י (בעקבות חז"ל)

14. שווארץ, תר"ס, עמ' שסו.

15. שם, הערה 1.

16. אורלנד, 1985, עמ' 7.

17. על הצעת הזהוי הזאת ועל המובאה מכתב העת "כוכבי יצחק" המובאת במאמרו של א' חמאמי (חמאמי, תש"ס) למדתי מתוך המאמר "ג'ירף גבוה כּוֹמֵר" (עציון, תש"ע).

מפרש בשמות כה 5: "מין חיה, ולא היתה אלא לשעה והרבה גוונים היו לה, לכן מתרגם [אונקלוס] סֶגְוֹנָא, שָׁשׁ ומתפאר בגווינין שלו". רס"ג מתרגם הן את תחש הן את תחשים (בכל ההיקריות בתורה) במילה "דארש".¹⁸ יצחק אבישור דן במילה זו ומביא כמה פירושים אפשריים: עור מעובד, חיית ים, עור שחור.¹⁹ יהודה רצהבי מונה אותה ברשימת מילים פרסיות הבאות בתרגומו של רס"ג, במוכן 'עור שחור'.²⁰ בכתב העת "כוכבי יצחק", במאמר ששמו "שם תחש", מזוהה הג'רפה של ימינו (הנקראת כאן גמל נמר) עם תחש המקראי, ובצד הזיהוי מוצע מדרש שם:

ואומר אני, שהוא [התחש] החיה הנקראת גמל נמר Kameloparder, ובלשון ערבי זוראפ"ה Giraffe שמה, אשר הוראתו בלשון ערבי יפה ונאה על שם אורה [!] היפה ומלא טלאים כנמר [...] והחיה הזאת משונה בתוארה ובדמותה ובקומתה מכל חיות הארץ: בראשה וצוארה דומה לגמל, ובעורה דומה לנמר (פארדעל) [...] והיא חיה טהורה המעלת גרה ומפרסת פרסה שתי פרסות, השוכנת באפריקא, ומעורה עוד היום יעשו אוהלים וכלים לתת בהם מים ומנעלים. והחיה הזאת יש לה תכונה מיוחדת אשר לא נמצא בכל חיות היבשה, כי כאלם לא תפתח פיה גם כי יגרל כאבה עד מאוד, ועל זה יעידו הציידים, גם אחרי אשר חבלוה בכלי נשק ודמה יצוק ארצה לא השמיעה קולה. ועל התכונה הזאת נקראת בלשון עבר תחש מלשון חשה.²¹

השם תחש מופיע פעם אחת במוכן הזה בעיתון "דבר", במאמר הביקורת על ההצגה "נח" שהעלה תאטרון הבימה בשנת 1948.²² כך נכתב שם על החיות המשתתפות: "משעשעות מאוד החיות: הדוב, האריה, הקוף, הפרה, הזאב, הכבש והז'ירף (תחש!)". יפים צבעיהם ונאות תנועותיהן. בגללן יתחבב המחזה ביחוד על הצופים הצעירים".²³ במחזה המקורי אין ג'ירף. הג'ירף נוסף בעיבוד של המחזה ל"הבימה" והחליף את הנמר, שהיה במקור. בעותק של המחזה, הכולל את הערות הבמאי בכתב יד, בא בהתחלה פירוט הדמויות. השם נמר שהיה מודפס (כנראה לפי התרגום של הורוביץ) נמחק, ובמקומו נכתב בכתב יד ג'ירף. זהו השם המופיע בהערות הבימוי ובגוף הטקסט. מכאן עולה שהשם תחש שבסוגריים בא מבית מדרשו של כותב המאמר החתום בשם "צופה".

18. תרגום חמשה חומשי תורה בלשון ערבית לסעדיה גאון בן יוסף הפיומי, הוציאו לאור וביארו בהערות עבריות נפתלי המכונה יוסף דירינבורג, פריס תרנ"ג.
19. אבישור, תשס"ח, עמ' 227–230.
20. רצהבי, תשמ"ו, עמ' 150.
21. האנאק, 1852, עמ' 42.
22. מחזה מאת אנדרה אוביי בתרגום יעקב הורוביץ ובבימוי שמעון פרנקל.
23. "נח" ב'הבימה'", דבר, 9.4.1948.

ג'ירף וג'ירפה

בין השמות שהתחרו ביניהם על המונח מתבלטים שני השמות הלועזיים ג'ירף וג'ירפה. הראשון משקף את ההגייה באנגלית ובצרפתית, והשני משקף את השם המדעי ואת השם בערבית, בגרמנית וברוסית (בשתיים האחרונות בסופית -ה).

הצורה ג'ירף (גימ"ל בצירי) מופיעה בספר טבע לראשונה בשנת 1922, בספרו של ליפה שפר "תורת בעלי החיים" (בצד השם הלועזי בא בסוגריים השם הגמל הנמרי).²⁴ כעבור כשלושים שנה צצה הצורה ז'יראף בספרו של שמעון בודנהיימר, "החי בארצות המקרא", בתרגומם של א' ביליק ומ' חרטינר.²⁵ גם במילונים שראו אור במחצית הראשונה של המאה העשרים באה הצורה ג'ירף בהגיונים שונים.²⁶ הצורה ג'ירפה, העולה מן השם המדעי, מופיעה גם היא לראשונה בשנת 1922, בספר "בעלי החיים" מאת איסר יוסף אינהורן.²⁷ היא חוזרת כעבור עשרים וחמש שנים בספר "זואולוגיה" מאת יהושע מרגולין (כאן בצד גמל נמרי)²⁸ ובשתי המהדורות שבאו לאחר מכן.²⁹ במקצת המילונים מופיעה הצורה ז'רפה, שהיא השתקפות של הצורה הערבית زرافة.³⁰

הוועדה למונחי זואולוגיה באקדמיה ללשון העברית קבעה את המונח ג'ירף (בניגוד להגייה הרווחת – ג'ירף) ברשימת בעלי החיים מן הנכר. הרשימה אושרה בשנת תשל"ב.

לסיכום גלגוליו של השם עד כאן, ספרי הטבע מן המאה התשע-עשרה מציעים את תרגום השאילה נמר גמל כשמו של ה-giraffe, למעט שווארץ, המחיה את השם המקראי זמר. אהרני, מחבר ספר הטבע העברי הראשון, משכלל את תרגום השאילה ומתאימו לרוח העברית בצרפו את הצירוף גמל נמרי. שניים מבעלי ספרי הטבע (שפר ומרגולין) מאמצים את חידושו של אהרני לחלופת שם שנייה בצד השם הלועזי. ביתר ספרי הטבע באים השמות הלועזיים ג'ירף וג'ירפה.

עד כאן תיארתי את ריבוי השמות כפי שהוא משתקף במילונים ובספרי הטבע שראו אור משלהי המאה השמונה-עשרה ועד לאמצע המאה העשרים. ואולם מה היה המצב בלשון החיה? איזו מן הצורות נהגה בעברית המתחדשת בדיבור?

24. שפר, תרפ"ב, עמ' 72.

25. בודנהיימר, תש"י, עמ' 340.

26. הצורה ג'ירף (גימ"ל בצירי וללא גרש) באה לראשונה במילונו של בן-יהודה (תרס"ב), והיא מופיעה שוב במילונם המשותף של בן-יהודה וגרובסקי (תרס"ח). במילונו של יהודה אבן-שמואל קופמן (תרפ"ט) באה לראשונה הצורה ג'ירף (בגימ"ל חרוקה). צורת ג'ירף (בגרש וצירי) באה לראשונה בחלק המילואים (נוספות) למילונם של גרובסקי וקלזנר משנת תרס"ד (שהוא מהדורה שנייה "מוגהת ומתוקנת עם נוספות מלים חדשות" למילונם משנת תרס"א), והצורה ג'ירף (בגרש וחיריק) באה במילונו של כהנא (תרס"ח).

27. אינהורן, תרפ"ב, עמ' 53.

28. מרגולין, תש"ח, עמ' 411.

29. מרגולין, תשי"ט, עמ' 454; פישלזון, תשמ"ג, עמ' 352.

30. שולכובים, 1904; קלזנר, תרע"ט.

אינהורן קורא ל- giraffe ג'ירפה בספר הטבע שכתב בשנת 1922, והוא מעיר: "צבע פרותה כתם-חורור טלוא בכתמים כהים, המזכיר את צבע הנמר, ע"כ היתה מכנה לפניו 'נמר-גמל'".³¹ כלומר, לפי עדותו של אינהורן כבר בשנת 1922 הייתה צורת תרגום השאילה נמר גמל ארכאית ולא נהגה בדיבור. אף על פי כן מצאתי את הצירוף הזה (בהגוונים השונים שלו) משמש בספרות ובעיתונות במחצית הראשונה של המאה העשרים. נשאלת השאלה אם יש בשימושים האלה כדי ללמד על לשון הדיבור של התקופה, או שאין כאן אלא עדות לשימוש ספרותי מקובל. תחילה אביא כמה דוגמאות להיקרות תרגום השאילה בספרות העברית והמתורגמת שראתה אור במחצית הראשונה של המאה העשרים, ולאחר מכן אציג את הממצאים מן העיתונים "דבר" ו"על המשמר".

היקריות בספרות

בסיפור "עגלה ערופה" מאת דוד פרישמן, שהתפרסם בשנת 1923, מזדמן הצירוף נמר הגמל:

בין השביות האלה אשר נותרו היתה גם נערה בת ארבע-עשרה שנה, לבנת-עור עד להפליא, עודה כמעט ילדה, ושמה חגלה. שערות ראשה היו ארכות מאד [...] ואולם צווארה היה כצוואר נמר-הגמל, אך זקוף מאד, וכל הרואה אותו עמד רגע תחתיו ויבט.³²

אברהם סולודר, בתרגום משנת 1929 לספר "דוליטל הרופא ומאורעותיו" מאת יו לופטינג, נוקט לשון רבים של הצירוף גמל-נמר: גמל-הנמרים.³³ אביגדור המאירי מעמיד בספרו "חכמת הבהמות", שראה אור בשנת 1933, על ריבוי השמות והזיהויים שהוצעו לחיה זו:

נמר-הגמל, הידוע גם בשם גמל-הנמר, אינו בעצם לא נמר ולא גמל, אלא — — זמר! ונקרא שמו זמר, על שום שהוא האלם היחיד שבחיות, הרוצה לזמר ואפילו להוציא הגה אינו יכול. ומטעם זה קרוי גם בשם נמר — על-שום שצבע את עצמו בטלאים כנמר ואינו יכול לטרוף, ואת צווארו האריך כגמל — ואי-אפשר לרכב עליו, יען כי גבו עשוי מדרון.³⁴

משה יחיאל בר-און, בתרגום "הדואר של דוליטל הדוקטור" מאת יו לופטינג, שראה אור בשנת 1945, נוקט את הצירוף גמל נמרי: "היצור הגמלוני, שבני פנטיפו קראו

31. אינהורן, תרפ"ב, עמ' 53.

32. פרישמן, תרפ"ג, עמ' קר. פרישמן עצמו נפטר בשנת 1922, מכאן שהסיפור נכתב קודם לכן.

33. סולודר, תרפ"ט, עמ' פ.

34. המאירי, 1933, עמ' 82.

לו דרקון, זחל ועלה על שפת הים ועמד במלוא קומתו ובמלוא תמהוניותו. לכאורה נראה כי צור-כלאים משנה, מעין תנין וגמל נמרי.³⁵ וכרכים: "על פני מדרוני הגבעות דלי יערות ראה גמל נמרים ארפי-צואר, כשהם מכרסמים מן העצים".³⁶ בספר "גן גורים" מאת רפאל ספורטה, שראה אור בשנת 1958, מופיע גמל נמר בצד גירף, וניכר כי תרגום השאילה בא כאן לשם הגיוון ולטובת החרוז:

מִי בִשְׁעָר?
מִי בִשְׁעַר הַשּׁוּמָר?
דּוֹד גִּירָף, גָּמֶל-נֶמֶר.
דּוֹד גִּירָף –
פֶּה מִתְחִיל, שֶׁם נֶגְמַר...
מֶנֶמֶר...
כָּתָם-כָּתָם, חוּם-זָהָב...³⁷

באחת התמונות בספר הדיקטי "תמונות מספרות: ספר לילדים בגיל 3–5", שראה אור בשנת 1967, מצוירת ג'ירפה בתוך כלוב בגן חיות. וכך מתוארת התמונה: "הילדים עומדים ומסתכלים מבעד לסורג, הגמל הנמרי והקופים נמצאים בכלוב".³⁸ העובדה שצירופי תרגום השאילה באים בספרות מעידה שהיה להם קיום מחוץ לספרי הטבע ולמילונים. קשה לדעת אם שימשו גם כדיבור או שנתקבעו כחלופה ספרותית לשמות הלוועזיים ג'ירף וג'ירפה. עם זאת ריבוי ההגוונים של תרגום השאילה (וכהם נמר הגמל, נמר הגמל, נמר הגמל, גמל הנמר וגמל נמרי), הבאים גם במילונים ובספרי הטבע וגם בספרות, מעלה את האפשרות שאף לא אחד מהם היה שגור, שכן קשה לשער שלמושג מתחום הראליה (אותו ג'ירף) יישמשו מונחים רבים כל כך.

היקריות בעיתונות³⁹

בעיתון "דבר"

צירופי תרגום השאילה נקרים כמה פעמים בעיתון "דבר" בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים בטקסטים מסוגות שונות. בשנת 1930 התפרסם בעיתון "דבר" שיר סטירי מאת דוד שמעונוביץ (לימים שמעוני), ושמו "איך בא לעולם הגמל הנמרי". הנה קטע ממנו:

35. בר-און, 1945, עמ' 56.
36. שם, עמ' 60.
37. ספורטה, 1958.
38. נפתלי ומלומד, 1967, עמ' 57.
39. את שימושי השמות השונים בעיתונים חיפשתי באתר "עיתונות יהודית היסטורית", שבו סרוקים העיתונים "דבר" ו"על המשמר" (jpress.org.il).

אך יש עוד אלוהים בחלד
 וככה חרץ משפט הבורח:
 יען כי באחיק מאסת
 ואת התמימים
 רמסת,
 והתרפסת
 לפני האלימים –
 בעורו של נמר עורך עתה יומר,
 אך גופך, גופו של גמל, יישמר
 וככה תיקרא: 'הגמל-הנמר',
 ואולם באמת: לא נמר ולא גמל.⁴⁰

השיר, כפי שמעיד שמו, מספר כיצד בא לעולם הגמל הנמרי – הן בעל החיים הן השם. כלומר זהו מדרש שם וצורה מחורז המתחקה אחר מקורותיו של אותו יצור כלאיים לכאורה – תערובת של גמל ונמר. יש לשים לב שאפילו במסגרת המצומצמת של השיר באות שתי חלופות שם: גמל נמרי (בכותרת), הגמל הנמר (בגוף השיר, אולי לצורך החרוז).

במאמר "שרידי תרבות מלפני מיליון שנה", שתורגם מן העיתון "ניו יורק טיימס" והתפרסם בעיתון "דבר" בשנת 1936, נזכר הצירוף נמר גמל, והוא מבואר בסוגריים בעזרת השם הלועזי ג'יראף: "מני אז מצאנו כלים מלאכותיים בצירוף עם שרידי עצמות מאובנים של נמר גמל (ג'יראף) קדמון, צבי, סוס ושור".⁴¹ נראה כי השם הלועזי "ג'יראף" הוא השם המוכר, והוא בא כאן כדי לבאר את הצירוף המיוחד של "נמר גמל".⁴²

דבורה אילון (סרני) ייחדה ב־1938 את אחד ממדורי "מעולם החי והדומם" לתיאור הגמל הנמרי והלכותיו, וכך נפתחים הדברים: "בערבות אפריקה, דרומית למדבר סהרה שוכן החי הגבוה ביותר על כדור הארץ. חי זה הוא הגמל-הנמרי (ג'יראפה). קוראים לו כך בגלל ראשו הדומה לראש גמל ועורו המנומר".⁴³ הכותרת נוקטת פעם אחת גם לשון רבים: הגמלים-הנמרים.

כמו בדוגמה שלעיל גם כאן הטקסט הוא טקסט מדעי פופולרי שנכתב בשלהי שנות השלושים, ואף כאן מבאר השם הלועזי (במקרה הזה: ג'יראפה) את הצירוף העברי, ללמדנו שהשם הלועזי הוא השגור יותר.

40. ד' שמעונוביץ, "איך בא לעולם הגמל הנמרי", דבר, 7.2.1930.

41. "שרידי תרבות מלפני מיליון שנה", דבר, 20.1.1936.

42. בחינה של כמה משפטים שבהם באים סוגריים במאמר זה העלתה כי הכותב מעמיד בסוגריים את ביאור המילה הלועזית הסמוכה לפנייהם, לדוגמה: "לאוסף הפאליאונטולוגי שלנו (פאליאונטולוגיה – תורת האבנים [=מאובנים])".

43. ד' אילון (סרני), "מעולם החי והדומם: הגבוה שבין בעלי החיים", דבר, 19.10.1938.

בשנת 1947 סיפר אברהם רגלסון ברשימתו "אשיחה" על שיט בספינת תיירים קטנה סביב האי מנהטן. הוא מתאר את שראו עיניו וכותב כך: "כמו נמרי-גמל מכונאיים ישאו מרימי משא קיטוריים את צוואריהם הארוכים משני צדי הנהר, מהם אדומים, מהם שחורים".⁴⁴ רגלסון מדמה את העגורנים שבצדי הנהר לג'ירפים מכניים הנושאים את צוואריהם אל על.

ואולם שש שנים לאחר מכן, בשנת 1953, נקט רגלסון בדימוי דומה את המילה הלועזית ג'יראף לתיאור דברים שראה בסיום בנגב הנכבד (הפעם ב"על המשמר"): "פועלים, חבושי כאנדאנות לראשם, שקודים כנמלים על ערימות אבן וחצץ, ועל מכשירים ומיתקנים שונים. ערב-כלים כזה לא ראיתי מימי. כאן נוגס מישהו אבן בפטיש. [...] ובעוד מקום, מנוף מרים צוואר כג'יראף-של-ברזל ענקי".⁴⁵ באותן שנים נזכר בעל החיים הזה בעיתון "דבר" גם בשם הלועזי. השם הלועזי נקרה פעם אחת בשנות השלושים של המאה העשרים (נוסף על ההיקרויות בסוגריים שנידונו לעיל), והוא חוזר בשלהי שנות הארבעים, כאמור, בצד צירופי תרגום השאילה.

בשנת 1934 דן מ' נרקיס במדור "ספרים, מאספים מחברות" בספר שראה אור ב-1933, העוסק בתנ"ך מצויר מהמאה השלוש-עשרה, "ובו סדרת-חיות שלמה, כפי שהיא מקובלת ב'בסטיריוס' של החוג הנכרי", שהוא לפי נרקיס "מעין 'פרק שירה' שלנו, שבו כל חיה ועוף וכל הברואה כולה, משבחים את הבורא, אחד אחד ושכחו שלו". על התנ"ך המצויר הוא אומר: "ציורי-החיות עשויים בריאליות רבה, היינו: שהמצייר ראה לפניו דוגמאות המופיעות ב'בסטיאר'ים. לרוב מופיעים האריה, הצב, הפנתר, הדוב, הכלב, חזיר הבר (?)", הארנבת, הג'ירפה".⁴⁶ בשנת 1946 התפרסמה ב"דבר" ידיעה קצרה המספרת על משלוח חיות גדול ויקר ערך העושה את דרכו לגן החיות בתל אביב:

משלוח גדול המכיל 19 ארגזים, של חיות נדירות ויקרות ערך כבר נמצא ברכבת המצרית בדרכו לארץ-ישראל ועומד להגיע לתל אביב תוך ימים אחדים. בין החיות העומדות להתקבל, בולטות במיוחד שלש ג'ירפות, שבקשר לרכישתן השקיעה אגודת חובבי גן החיות עמל רב וכסף תועפות.⁴⁷

בדצמבר 1947, שלושה שבועות לאחר החלטת עצרת האומות המאוחדות, סיפר ג' שופמן על ביקור בגן החיות: "השבילים מטואטאים ומרובצים. רוח חגיגית. במזל המדינה שרוי גן-החיות אף הוא". הוא ממשיך ומתאר את הג'ירפות: "גבוהות-גבוהות שתי הג'ירפות", ולאחר מכן – את בנות היענה: "עיניהם [של העופות הללו] נעצמות

44. א' רגלסון, "אשיחה: כבודה של ניו-יורק (ב)", דבר, 7.2.1947.

45. א' רגלסון, "אוצרות במדבר", על המשמר, 15.2.1953.

46. מ' נרקיס, "ספרים, מאספים מחברות", דבר, 22.6.1934.

47. "תל אביב", דבר, 7.4.1946.

לרגעים מלמטה מתוך הרהורים עמוקים כביכול, והן תמימות ונאצלות כעיני הג'ירפה, וכמוהן הן מביטות מעולמות אחרים".⁴⁸

בשנת 1948 התפרסם ב"דבר" מאמר ביקורת על ההצגה "נח" שהוצגה בתאטרון הבימה. במאמר נזכרו החיות המשתתפות, ובהן הזיירף (שמה של הדמות בהצגה).⁴⁹ באותה שנה (1948) התפרסם ב"דבר" הסיפור "כאפיקים בנגב" שכתב אליעזר שמאלי בתקופת מבצעי הלחימה במלחמת העצמאות ובהשראתם. הנה קטע מתוכו:

הזוכרת את, אמא? בגן קראו לי מוטלה, ובבית הספר – מוטקה... אך החבריא כאן מכנים אותי בשם מוטי [...] מה זאת, אמא? שוב הייתי למוטלה קטן, והשכבת אותי במיטת הילדים הקטנה? הרי מוטי אני, מוטי המ"כ שבגדוד "הבוקעים". מוטי הגדול והארוך, המכונה בכל רחבי הנגב בשם ג'ירפה, מעמק יזרעאל [...] אחות, הגידי נא למ"מ שלי שלא יעיר אותי משנתי הפעם ויניח לי לנמנם קימעה אחרי שלושה חרשי מתיחות ונדודים. צ'זבאטים אני מספר לך? מוטי ג'ירפה משקר? !שאלי את פי החבריא – ותיווכחי, שאני מדבר אמת.⁵⁰

בסיפור הזה מכונה מוטי – ג'ירפה. זהו שם החיבה שנתנו לו חבריו הלוחמים. השימוש הזה, המשקף פן בלשון החיה (כינויי חיבה), מעיד לדעתי על השם שנהג בלשון הדיבור בשלהי שנות הארבעים של המאה העשרים.

למן שנות החמישים נזכר בעל החיים הזה בעיתון "דבר" במונחים הלועזיים ג'ירף וג'ירפה (או ז'ירפה).⁵¹

48. ג' שופמן, "בין חיות ועופות", דבר, 19.12.1947.

49. "נח" ב'הבימה', דבר, 9.4.1948.

50. א' שמאלי, "כאפיקים בנגב", דבר, 10.12.1948.

51. למשל, ג'יר(א)ף: ב' גלאי, "לורד פונטלורי הקטן", 5.8.1955; א"ל, "מדע וטכניקה: הג'יראף אינו סובל מלחץ דם גבוה", 14.9.1955; "איך לדבר בחברה", 27.12.1957; "סירת השעשועים", 8.2.1957; "פיזור ערפילים", 8.10.1968. ג'יר(א)פה: ר' בונדי, "יהיה טוב", 24.2.1956; "חדשות מעולם הרפואה: חקר לחץ-הדם הגבוה", 4.6.1959; ש' גבאי, "הכנסיה בעזה היא בית-כנסת קדם", 24.8.1967; ח' זמר, "הבעיה: מה אנו רוצים?", 8.4.1969. ז'יראפה: מ' בר-זוהר, "משחקים ללא הסבר", 19.2.1960; "הז'ירפה ישנה 20 דקות בלבד", 3.9.1962; "בשולי דברים: הסברה", 19.7.1965. ג'יר(א)פים: סופרנו, "זוג ג'ירפים – מתנה לגן החיות בת"א", 11.7.1957; "חיות הג'וינגל באו העירה", 28.2.1958. ג'יר(א)פות: "גור הנמרים חש עצמו כטוב", 14.7.1954; מ' עמיהב, "דוגמאות צעצועים ישראליים נשלחו ל-14 מדינות", 23.9.1954; ד' שחם, "תער הגלבים", 3.12.1954; "משלוח מיוחד של חיות בא מקאניה", 7.2.1958; "אפריקה הקטנה", 22.4.1960; "ממצאים פריהיסטוריים בחפירות עמק-הירדן", 25.10.1963; י' מרקוס, "דברים בגו: איך מקדמים קאטאסטרופה על גלגלים", 30.12.1963.

בעיתון "על המשמר"

ב"על המשמר" הוסיפו לשמש צירופי תרגום השאלה (בצד הצורות הלועזיות) גם בראשית שנות החמישים של המאה העשרים.⁵² הנה כמה דוגמאות:
בשנת 1945 נוקט דוב שליונסקי את הצירופים נמר-גמל וגמל-נמר בטקסט אחד במדור "שיחות במדע":

לפי דעתו של [הזואולוג האנגלי] מייבארט אי-אפשר להסביר, בעזרת שיטת הברירה הטבעית, את בניין גופה של חיה נעימה יותר, נמר-גמל ארוך-הצוואר [...] הרי באותם הזמנים שאבי גמל-הנמר ארוך הצוואר – שצווארו היה אז רק קצת יותר ארוך מאשר אצל חיות אחרות – לא יכול היה להגיע לצמרת העץ – כלום יכלו העלים המעטים של הענפים הנמוכים להציל את החיה מרעב?⁵³

בשנת 1950 נוקט שבתי קפלן את הצירוף גמל-נמר בתיאור ביקורו בקריית המדע ברחובות:

בהיכנסך אל גן-האקלום מלווה אותך הרגשה כאילו נכנסת אל נופו של ג'ונגל באזור הטרופי [...] כאן העצים כאילו פורצים כל חוק, שולחים גזעיהם על פני מרומי-שמים, כאותו גמל-נמר ארוך-הצוואר, ולא במאונך אלא דווקא באלכסון כרוצים להטיל כבדם על זולתם.⁵⁴

בשנת 1952 נוקט נחום זכאי את הצורה גמל-נמר בדיווח על מפעל ייבוש החולה:

היורד לעמק-הירדן ליד גשר בנות-יעקב, ייתקל במחפרים המפוזרים משני עברי הכביש, כשתרניהם כמו מופשלים על שכמם, או צונחים כלפי מטה, כצווארי גמל-נמר שעה שהם תרים אחרי מרעה.⁵⁵

בשנת 1955 נדונה במדור "בחוט ואלחוט" השאלה אם יש לג'ירף קול.⁵⁶ בטקסט, החתום בראשי התיבות יו"פ, משמשים בערכוביה השם "המעוברת" גמל נמרי והשם הלועזי ג'ראף. בהיקרות הראשונה בא הצירוף גמל נמרי, והוא מבואר בסוגריים בשם ג'ראף. השם גמל נמרי משמש גם בשתי היקרויות הבאות אחר כך (פעם אחת בצורת הרבים גמלים-נמריים), ומכאן ואילך משמש השם הלועזי ג'ראף (סה"כ 7 פעמים).

52. העלאת עיתוני "על המשמר" לאתר "עיתונות יהודית היסטורית" טרם הושלמה. לפיכך המידע המוצג כאן חלקי בלבד.

53. ד' שליונסקי, "שיחות במדע: הולדתה וסופה של החיה המפלצת", על המשמר, 4.3.1945.

54. ש' קפלן, "בקריית המדע ברחובות", על המשמר, 21.5.1950.

55. נ' זכאי, "עובדי מפעל החולה עורכים כליהם – לקראת המשכת המפעל", על המשמר, 31.3.1952.

56. יו"פ, "בחוט ואלחוט: לג'ראף יש קול?", על המשמר, 11.3.1955. בכותרת הידיעה, שנוספה ככל הנראה בידי עורך, מופיעה הצורה ג'ראף, ולעומת זאת בגוף הטקסט מופיעה הצורה ג'ראף.

קו התפר בשימושי השמות

מן ההיקריות ב"דבר" עולה כי שנות הארבעים של המאה העשרים (וליתר דיוק: שלהי שנות הארבעים) היו קו התפר בשימושי השמות – עד אז נקרו צירופי תרגום השאילה (אולי בניסיון להטמיע את החידוש), ומשנות החמישים ואילך משמשים השמות הלועזיים (אולי כיוון שהחידוש לא נתקבל). בשנות הארבעים ניכרת חפיפה מסוימת, ואפשר למצוא בטקסטים שנכתבו בשנים האלה הן את צירופי תרגום השאילה הצירויים הן את השמות הלועזיים. אפשר שהכפילות הזאת נולדה מן הניסיון להטמיע את החידוש, ואפשר שכבר אז החלה הבחנה משלבית בין שני סוגי השמות (השמות הלועזיים במשלב הדיבור ותרגומי השאילה במשלב הספרותי). ההיקריות מדגימות את ההבחנה הזאת: רגלסון נוקט את הצירוף נמרי גמל לתיאור מראה העגורנים שעל שפת הנהר כרימוי ההולם משלב ספרותי (ואולם כמה שנים לאחר מכן, בראשית שנות החמישים, הוא נוקט את המילה ג'יראף בדימוי דומה). לעומת זאת בריווח הענייני על משלוח החיות לגן החיות בא השם הלועזי ג'ירפות. אפשר שהסוגה היא שהכריעה כאן, ואפשר שצורת הריבוי הכתיבה זאת. גם בתיאור ביקור בגן החיות משמש השם הלועזי ג'ירפה (ביחיד וברבים). במאמר הביקורת על ההצגה "נח" בא השם ז'ירף – שמה של הדמות בהצגה, ובסיפורו של שמאלי מכונה מוטי בפי חבריו הלוחמים – ג'ירפה, והשימוש וההקשר מרמזים שהמילה משתייכת למשלב של לשון הדיבור.

במהדורה הראשונה לספרו של מרגולין "זואולוגיה", שראתה אור בשלהי שנות הארבעים (1947), מופיעה בראש הדיון על ה- giraffe הכותרת הזאת: "ג'ירפה או גמל נמרי",⁵⁷ ואילו במהדורות האחרות של הספר (1959; 1982) נשמט הצירוף העברי מן הכותרת. העדות הזאת מחזקת לדעתי את הטענה שבשנות הארבעים של המאה העשרים שימשו אלה בצד אלה צירופי תרגום השאילה והשמות הלועזיים, וכי השנים האלה מסמנות את קו התפר בשימושי השמות.

עדות לנוהג בשנות הארבעים של המאה העשרים מצאתי בתערוכה "זכרונות מגן החיות" שהוצגה במוזאון ארץ-ישראל בתל אביב (מאוקטובר 2009 ועד אפריל 2010). ברוח החלטת חבר השופטים בתחרות למתן שמות לבעלי חיים מתאריך 29 באוגוסט 1947 נכתב כי הוחלט, על סמך הצעות הילדים, לקרוא "את הג'יראף הזכר בשם: 'עוג', את הג'יראף נקבה בשם: 'רמה'". כלומר בשנת 1947 משמש בטקסט טבעי השם ג'יראף (בין שנהגה ג'יראף ובין שנהגה ג'ראף) לשני המינים, זכר ונקבה. לעומת זאת בלוח גזירה מעשה ידיו של פרץ הרשקוביץ מאותן השנים (שנות הארבעים של המאה העשרים), שהוצג גם הוא בתערוכה, נקרא הג'ירף גמל נמר. לדעתי עדות זו תומכת בהשערה שהשמות השונים שימשו במשלבים שונים, לכל הפחות בשנות הארבעים של המאה העשרים. גמל נמר הצירוי שימש בלשון הספרות, ובמקרה

57. מרגולין, תש"ח, עמ' 411.

הזה בכיתוב המלווה משחק ילדים, ואילו השם הלועזי ג'ראף שימש בלשון הדיבור, ובמקרה הזה בדוח המסכם את ישיבת חבר השופטים לקביעת שמות פרטיים לחיות.

סיכום

נראה אפוא שצירופי תרגום השאילה (נמר גמל, גמל נמר, גמל נמרי), ששימשו בלשון הכתובה (ולא ברור אם שימשו אי פעם בדיבור), נדחו מפני החלופות הלועזיות (ג'ירף, ג'ירפה) לכל המאוחר בשנות החמישים של המאה העשרים, ומאז הם צצים ומופיעים מדי פעם בלשון הספרות. תהליך דומה התרחש באנגלית ובגרמנית. השימוש בצירוף מילים מקשה את גזירת צורת הרבים, ויתר על כן העובדה שהוצעו לצירוף הזה הגוונים שונים פתחה פתח לצורות ריבוי שונות ומשונות: גְּמֵלֵי-הַנְּמָרִים, הגמלים-הנמרים, גְּמֵלֵי-נְמָרִים, נמרי-גמל, גְּמֵלֵי נמר, גמלים-נמריים. ובספר הטבע של מרגולין (תש"ח) הכותרת היא "ג'ירפה או גמל נמרי", ואולם בגוף הדברים נדרש מרגולין ללשון רבים ונוקט את השם הלועזי בלבד – ג'ירפות. אפשר שהקושי בגזירת צורת רבים תרם גם הוא להיחלשות האחיזה של צירופי תרגום השאילה ולהתבססות מעמדן של הצורות הלועזיות. כיום משמשים שני השמות הלועזיים, ג'ירף וג'ירפה. קיום שתי הצורות אפשר לדוברים לקיים הבחנה מלאכותית במין: ג'ירף לזכר, וג'ירפה – לנקבה.⁵⁸ בפועל לא נוצלה אפשרות זו להבחנה בין המינים, וכדרכה של שפה חיה נראה שצורה אחת – ג'ירף – הולכת ומפנה את מקומה לצורה אחרת – ג'ירפה.

קיצורים

אבישור, תשס"ח = י' אבישור, "מילים זרות ונדירות בתרגום רס"ג לתורה", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, בעריכת אהרן ממז, שמואל פסברג ויוחנן ברויאר, ג, ירושלים תשס"ח, עמ' 227–243

אבן-שמואל, תרפ"ט = י' אבן-שמואל (קופמן) ואחרים, מלון אנגלי-עברי, תל אביב תרפ"ט

אברמוביץ, תרכ"ב = ש"י אַבְרָמֶוִיץ (מנדלי מו"ס), ספר תולדת הטבע (נעתק לשפת עבר מספרו של לֶנֶץ), א: היונקים, לייפציג תרכ"ב

58. הבחנה כזאת מצאתי למשל בכתבה משנת 1958: "מה עושים כאשר הג'יראפה זקוקה לכן זוג? זאת היתה הבעיה שניצבה בכל חריפותה לפני מנהל גן-החיות התל אביבי, ברוך גופר, אחרי מות הג'יראף היחיד ממין זכר אשר בגן". ועוד באותה כתבה: "אולם עתה אך החלו תלאותיהם של הג'יראף ובת-זוגו הג'יראפה, שנועדה אף היא לגן-החיות התל אביבי" ("חיות הג'ונגל באו העירה", דבר, 1958.2.28); וכן ביריעה משנת 1966: "כן הגיע לגן החיות בתל אביב ג'ירף זכר, חבר לג'ירפה הנקבה" ("זוג קרנפים הגיע לגן-החיות בת"א", דבר, 1966.10.2).

אהרני, תרע"ה = י' אהרני, תורת החי: ספר למוד לבתי-ספר עממיים, א: בעלי חוליות, יפו תרע"ה

אורלנר, 1985 = י' אורלנר, היו לילות: שירי הזמר של יעקב אורלנר, תל אביב 1985
אינהורן, תרפ"ב = א"י אינהורן, בעלי-החיים: (זואולוגיה) לבתי ספר ולמתלמידים,
א: היונקים, ורשה תרפ"ב

אלמאליח, תרצ"ג = א' אלמאליח, מלון חדש ושלם צרפתי-עברי, ירושלים תרצ"ג
אלמאליח, תשי"ז-תשי"ז = א' אלמאליח, מלון חדש ושלם עברי-צרפתי, תל אביב
תשי"ז-תשי"ז

ארנולד-קלנר וגרוס, תרפ"ד = פ' ארנולד-קלנר ומ"ד גרוס, המלון השלם: עברי-
אנגלי, לונדון תרפ"ד

בודנהיימר, תשי"ז = ש' בודנהיימר, החי בארצות המקרא, א, תרגמו א' ביליק ומ'
חרטינר, ירושלים תשי"ז

בן-יהודה, תרס"ב = א' בן-יהודה, מלון עברי, וילנה תרס"ב
בן-יהודה וגרזובסקי, תרס"ח = א' בן-יהודה וי' גרזובסקי, מלון (מלא ושלם) רוסי-
עברי-אשכנזי, ורשה תרס"ח

בר-און, 1945 = י' לופטינג, הדאר של דוליטל הרופא, תרגם מ"י בר-און, תל אביב
1945

גרוסמן וסגל, תרצ"ח = ר' גרוסמן (אבינעם) ומ"צ סגל, מלון עברי-אנגלי שלם,
תל אביב תרצ"ח

גרזובסקי, תרנ"ט = פ' ברנרל, מחיי הטבע: ספורים על אודות בעלי החיים והליכות
חיהם, א, תרגם י' גרזובסקי, ורשה תרנ"ט

גרזובסקי, תרצ"ה-תרצ"ז = י' גרזובסקי, מלון השפה העברית, תל אביב תרצ"ה-תרצ"ז
גרזובסקי, תשי"ז = י' גרזובסקי, מלון עברי, תל אביב תשי"ז

גרזובסקי וילין, תרע"ט = י' גרזובסקי וד' ילין, המלון העברי, יפו תרע"ט
גרזובסקי וילין, תרפ"ז = י' גרזובסקי וד' ילין, המלון העברי², תל אביב תרפ"ז

גרזובסקי וקלזנר, תרס"א = י' גרזובסקי וי' קלזנר, מלון של כיס, א: מעברית
לרוסית ואשכנזית, ורשה תרס"א

גרזובסקי וקלזנר, תרס"ד = י' גרזובסקי וי' קלזנר, מלון של כיס, א: מעברית
לרוסית ואשכנזית², ורשה תרס"ד

גרים וגרים, J. Grimm and W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, V, = 1873
Leipzig 1873

דור, תשנ"ז = מ' דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל אביב תשנ"ז
דיאז, F. Diez, *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*, = 1853
Bonn 1853

האנאק, 1852 = ה' האנאק, "שם תחש", כוכבי יצחק, 16, וינה 1852

המאירי, 1933 = א' המאירי, חכמת הבהמות, תל אביב 1933

ולרשטיין, תרע"ט = א"ש ולרשטיין, מלון אנגלי-עברי, יפו תרע"ט

ולדשטיין, תר"ף = א"ש ולדשטיין, מלון עברי-אנגלי, יפו תר"ף
 זגורודסקי, תרצ"ט-תש"א = מ' זגורודסקי, מלון כל-בו לחקלאות, תל אביב תרצ"ט-
 תש"א
 חמאמי, תש"ס = א' חמאמי, "הג'יראף - כשרותו לאכילה", תחומין כ (תש"ס),
 עמ' 89-93
 טלשיר, תשמ"א = ד' טלשיר, שמות בעלי החיים בתרגום הארמי של השומרונים,
 עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א
 כהנא, תרס"ח = א' כהנא, מלון רוסי-עברי שלם, קייב תרס"ח
 לזר וטורטשינר, S. M. Laser and H. Torczyner, *Deutsch-hebräisches* = 1927
Wörterbuch, Berlin and Wien 1927
 לינדא, תקמ"ט = ב"ב לינדא, ראשית למודים, א, ברלין תקמ"ט
 מרגולין, תש"ח = י' מרגולין, זואולוגיה, ב: בעלי-חוליות, תל אביב תש"ח
 מרגולין, תשי"ט = י' מרגולין, זואולוגיה² (מהדורה חדשה מעובדת ע"י ח' מירום
 ומ' דור), ב: בעלי-חוליות, תל אביב תשי"ט
 נפתלי ומלומד, 1967 = נ' נפתלי ונ' מלומד, תמונות מספרות: ספר לילדים בגיל
 3-5, תל אביב 1967
 סולודר, תרפ"ט = י' לופטינג, דוליטל הרופא ומאורעותיו, תרגם א' סולודר, ירושלים
 תרפ"ט
 ספורטה, 1958 = ר' ספורטה, גן גורים, תל אביב 1958
 עציון, תש"ע = י' עציון, "ג'ירף גבוה כזמר", מעמקים: כתב עת וירטואלי לספרות
 ואמנות 34 (אלול תש"ע)
 פישלזון, תשמ"ג = ל' פישלזון, זואולוגיה³ (על פי יהושע מרגולין), ג: עופות
 ויונקים, תל אביב תשמ"ג
 פרישמן, תרפ"ג = ד' פרישמן, במדבר: מעשיות ביבוליות ספורים ואגדות, ברלין תרפ"ג
 קלוזנר, תרע"ט = י' קלוזנר, מלות-הדבור, אודיסה תרע"ט
 רצהבי, תשמ"ו = י' רצהבי, אוצר הלשון הערבית בתפסיר ר' סעדיה גאון, רמת גן
 תשמ"ו
 שווארץ, תר"ס = י' שווארץ, ספר תבואות הארץ³, ירושלים תר"ס
 שולבוים, M. Schulbaum, *Neues, vollständiges deutsch-hebräisches* = 1904
*Handwörterbuch*², Lemberg 1904
 שטינברג, תרס"ד = י' שטינברג, אוצר מלים חדש רוסי-עברי, וילנה תרס"ד
 שיינהאק, תר"א = י' שיינהאק, תולדות הארץ, א: תולדות החיים, ורשה תר"א
 שפר, תרפ"ב = ל' שפר, תורת בעלי-החיים: (זואולוגיה) ספר למוד לבתי-ספר
 עממיים ותיכונים, א: מחלקת היונקים, ורשה תרפ"ב
 שרפשטיין, תרצ"ט = צ' שרפשטיין, אוצר המלים והניבים, תל אביב תרצ"ט

הכינוי החוזר בעברית: ההיבט הסינכרוני וההיבט הדיאכרוני

1. מבוא

הרפלקסיביות היא קטגוריה דקדוקית אוניברסלית, אך הדרכים שנוקטות לשונות העולם להבעתה רבות-פנים ומגוונות. המבנים הרפלקסיביים זכו לדיון בספרות המחקר,¹ ואין כמעט ספר דקדוק שאין בו התייחסות לדרכי הבעת רפלקסיביות. בשנים האחרונות נתפרסמו מחקרים טיפולוגיים אשר עיקר עניינם ההיבט האוניברסלי של דרכי ההתמסדות הדקדוקית (גרמטיקליזציה) של מבנים עם כינוי חוזר. ואולם במחקרים אלו נדירה התייחסות למקורותיהם הדיאכרוניים של הכינויים החוזרים ולדרך היווצרותם. מן ההיבט הדיאכרוני העברית ואחיותיה מאפשרות להתחקות אחר מסלול ההתמסדות הדקדוקית של הכינויים החוזרים ביתר קלות מלשונות אירופה, שכן תהליך זה לא הרחיק לכת בהן כמו בלשונות אירופה, ועדיין ניתן להתחקות אחר שלבי התהוותם ומקורותיהם.

התהוותם של הכינויים החוזרים בעברית היא דוגמה מובהקת למעבר ממילה לקסיקלית (מילת תוכן) למילה דקדוקית (מילת תפקוד). תהליך זה נותן את אותותיו לא רק במסמן אלא אף במסומן. כפי שנראה, בתהליך זה בולטים במיוחד שלושה מנגנונים השזורים זה בזה ופועלים בצורה הדרגתית: (א) שחיקה סמנטית המתבטאת באבדן המשמעות היסודית של לקסמת-האם.² פירוש הדבר הוא שהכינוי אינו מאזכר עוד ישות רפרנציאלית; (ב) התרחבות ההקשר והתכללותו (generalization) – לקסמת-האם של הכינוי החוזר משמשת בהקשרים חדשים, אך היקרותה בהקשרים אלו צפויה ושכיחה; (ג) דה-קטגוריזציה, כלומר מעבר מקטגוריה לשונית אחת לאחרת בעקבות אבדן התכונות הצורניות-תחביריות היסודיות של דגם הנטייה של קטגוריית-האם של שם העצם.³

כאן המקום להדגיש כי תהליך ההתמסדות הדקדוקית מתרחש בתוך המבנה השלם וביחידת השיח הרחבה ולא בפריט הבודד, אך מתוך רצון לפשט את הדיון לא אבחנו את יחידת השיח הרחבה, וההתייחסות למבנה השלם של המשפט תהיה כללית מאוד.

1. לסקירה כללית על המבנים הרפלקסיביים בעברית עיין הלוי, ערך "רפלקסיב". במסגרת הבלשנות הגנרטיבית ראוי לציין בעיקר את מחקרה של סילוני, 2008; דורון ורפפורט, 2009.
2. ראה היינה ורה, 1984, עמ' 36; הלוי, תשמ"ט, עמ' 152–159.
3. דה-קטגוריזציה נחשבת לאחר מחמשת העקרונות המהותיים של תהליך ההתמסדות הדקדוקית. ראה הופר, 1991, עמ' 22, 30.

להלן אדון במקורותיהם הדיאכרוניים של הכינויים החוזרים ובדרכי התהוותם ואתאר את התהליכים הקוגניטיביים והלשוניים העומדים ביסוד המעבר משם עצם המציין איבר גוף ליסוד דקדוקי במעמד של כינוי חוזר. כמו כן אדון בהתנהגותם התחבירית של כינויים אלו – תפקודיהם השונים והתפוצה המשלימה בין דרך הקידוד עם פועל יוצא וכינוי חוזר (הדרך התחבירית המורכבת) ובין דרך הקידוד המורפולוגית בהתפעל ובמספר מוגבל של לקסמות בנפעל.⁴

2. מהו מבנה רפלקסיבי עם כינוי חוזר?

מבנה רפלקסיבי עם פועל יוצא וכינוי חוזר הוא מבנה שנושאו ומושאו מייצגים ישות אחת או קבוצת ישויות מאותו סוג, כלומר זהו מבנה של שני ארגומנטים המייצגים ישות אחת. במבנה כזה המושא אינו מייצג פעול (פציינט) אמתי, שכן אין מאחוריו משתתף אחר מנוגד. בין שני קוֹ-ארגומנטים אלו קיימת תלות סמנטית-תחבירית פנימית. עם זאת במקרים מסוימים ניתן למצוא גם מצבים של חוסר זהות רפרנציאלית בין שני הארגומנטים. למשל:

1. היצ'קוק אהב את עצמו בסרט הזה.⁵

כלומר היצ'קוק אהב את הדמות שהוא גילם בסרט ולא את הרפרנט של עצמו כפי שהוא במציאות.

2. יצחק רבין לא אהב את עצמו במוזאון השעווה.

כלומר לא אהב את הפסל של דמותו.

3. אתגר קרת יקרא את עצמו בקרוב בקוריאנית.

כלומר הוא יקרא את ספריו.

הכינוי החוזר מאזכר בדרך כלל פועל (אגנט) בעל תכונות מובהקות של חי־יוזם. אולם הוא עשוי גם להיות כינוי אנפורי למשתתף בלתי אגנטי, למשל:

4. זו השקעה כלכלית המצדיקה את עצמה.

בניגוד ליחסי פועל-פעול (אגנט-פציינט) מובהקים במבנה זה אין בהכרח גרימה לשינוי מצבו של הפעול. למשל:

5. הנואם לא הפסיק להלל ולשבח את עצמו.

מן הראוי לציין כי המבנה עם פועל יוצא וכינוי חוזר אינו המבנה הרגיל (או בררת המחדל) לקידוד פעלים רפלקסיביים טבעיים (שהמשמעות הרפלקסיבית טבועה בהם

4. הדוגמאות שאין מראה מקום בצדן הן שלי.

5. דוגמה זו מביא פוקונייה, 1994, עמ' 36.

סמנטית), כגון פעלים המציניים פעולות שהאדם עושה כדי לטפח את גופו: "סירק את עצמו", "רחץ את עצמו", "גילח את עצמו". הטעם לכך הוא שבמבנה זה יש הדגשה של הכינוי החוזר, והדגשה זו צריך שתהיה לה הצדקה בהקשר. ואכן, פעלים רפלקסיביים טבעיים מקודדים בעברית החדשה באופן כמעט בלעדי בכניין התפעל.

3. קידוד בדרך מורפולוגית לעומת קידוד בדרך תחבירית

העברית נוקטת שתי דרכים לקידוד פעולה רפלקסיבית: (א) קידוד בכניין נפעל (שכיח בלשון המקרא) והתפעל⁶ (רגיל בעברית חדשה). בקידוד זה הפועל מציין פעולה יזומה שהפועל מבצע על עצמו.⁷ המשמעות החוזרת של בניינים אלו (במיוחד של התפעל) מוגבלת ללקסמות מסוימות ולהקשרים מיוחדים (בדרך כלל הקשרים של טיפוח הגוף); (ב) מבנה תחבירי מורכב (פריפרסטי) הכולל פועל יוצא ומושא שהוא כינוי חוזר לנושא.

בלשון המקרא שכיחה דרך הקידוד הראשונה, בעיקר בכניין נפעל, ואין בה שימוש ממוסד בכינוי חוזר. הגוף ואיבריו משמשים בלשון המקרא בצירופים שונים. בצירופים הקשורים בשמירת חייו של אדם או רצון לנטילתם וכן במעשים שבנפש (בדרך כלל מעשים הנוגעים למוסר ולצדק), יש שימוש בנפש בכינוי חבור, אך עדיין לא בתפקיד של כינוי חוזר אלא כשם עצם שהשקיפות הסמנטית מהדהדת בו. למשל:

6. וישאל את נפשו למות (מל"א יט 4; יונה ד 8).
7. אם אינך ממלט את נפשך הלילה (שמ"א יט 11).
8. למה אתם עשים רעה גדולה אל נפשיכם (יר' מד 7).
9. חרה אפו על צדקו נפשו מאלהים (איוב לב 2).

נפש בצורתה החבורה עדיין אינה במעמד של כינוי חוזר, כלומר אינה יסוד המתבקש ממבנהו התחבירי של המשפט. ההוכחה לכך – היא יכולה להיקרות גם אחרי פעלים עומדים, כגון אחרי פעלים בנפעל, למשל:

10. ונשמרתם מאד לנפשיכם (דב' ד 15).
11. ויאמר המלט על נפשך (בר' יט 17).

6. במקרים נדירים מופיעות במקרא ובמשנה היקרויות של פועל במשמעות רפלקסיבית בכניין קל או פיעל ללא כינוי חוזר. למשל: "ויקם דוד מהארץ וירחץ [=התרחץ] ויסך" (שמ"ב יב 20); "גילח [=התגלח] או שגילחוהו קרובים" (נזיר ד, ו).
7. משמעותם היסודית של בניינים אלו היא המשמעות התיכונה (middle), המתקשרת עם היבט "התהוותי" (אינכואטיבי) של הפעולה, ולא המשמעות הרפלקסיבית, כפי שנטען לעתים בספרות (למשל גזניוס–קאוטש, 1910, עמ' 137, 149–150; ולטקה ואור'קונור, 1990, עמ' 380, 424). כלומר הפועל בבניינים האלה מציין באופן טיפוסי פעולה המחוללת שינוי במצבו של המשתתף בלי שהפועל מגדיר אם היא מתרחשת בעקבות תהליך פנימי או בעקבות פעולה של משתתף חיצוני אחר. למשל "החבל נחתך", "התינוקת התעוררה".

למן התקופה הבתר־מקראית ובעיקר בלשון חכמים משמש כינוי חוזר שמוצאו מהשם עצם. זהו הכינוי החוזר שנתמסד במערכת הדקדוקית של העברית. בעברית החדשה משמשות שתי הדרכים בתפוצה משלימה, כפי שאדגים להלן. הקידוד בבניין נפעל אינו נפוץ. תוספת של כינוי חוזר לבניין זה וגם לבניין התפעל אפשרית במקרים נדירים ורק כשהכינוי בתפקיד אדוורביאלי, למשל:

12. אדם בתוך עצמו נסגר (שלוש חנוך).

עצם בכינוי חבור נתמסדה במערכת הדקדוקית של העברית ככינוי חוזר בעקבות שינויים שהתחוללו בלשון חכמים במערכת הבניינים, בעיקר בבנייני נפעל והתפעל/נתפעל שנתקבעו במשמעות של סביל במקום המשמעות התיכונה והחוזרת־הרדית שאפיין אותם בלשון המקרא.⁸ בעקבות שינויים מערכתיים אלו התעורר צורך במבנים חלופיים להבעת פעולה חוזרת ופעולה הרדית. מצב זה הוליד שינויים טיפולוגיים, ואלה מוצאים את ביטויים בשימוש גובר במבנים מורכבים (פריפרסטיים) הן להבעת זמנים ואספקטים הן להבעת משמעות חוזרת־הרדית. שכיחות היקרותו של הכינוי החוזר והציפייה להיקרותו בהקשרים של פעולות שהפועל מבצע על עצמו גבוהות אפוא בלשון חכמים. להלן כמה דוגמות בולטות להבדל בין קידוד בנפעל בלשון המקרא לעומת קידוד בדרך התחבירית המורכבת (עם כינוי חוזר) בלשון חכמים:⁹

13. נחבא :: החביא עצמו.

14. נשמר :: משמר עצמו.

15. היבדל(ו) :: בדול עצמך!

דוגמות להתפעל במקרא לעומת מבנה עם כינוי חוזר בלשון חכמים:¹⁰

16. התייהרו :: עשו עצמיכם גרים/יהודים.

17. והתקדשת(ם) :: קדש עצמך!

18. הטהר :: (ל)טהר עצמו.

כן הדבר בהבעת פעולה הרדית. בלשון המקרא הנטייה היא לקידוד בנפעל, ואילו בלשון חכמים שכיח מבנה מורכב עם כינוי הדדי דו־איברי (בדרך כלל "זה את זה"), למשל:¹¹

19. נועצו (יחדיו) :: נטלו עצה זה בזה/מזה.

20. ויינצו שניהם (יחדיו) :: מתנצין זה עם זה.

8. אמנם התזוזה של בניין נפעל למשמעות של סביל החלה כבר בלשון המקרא, אך היא הגיעה לידי התמסדות במערכת הלשון רק בלשון חכמים.

9. עיין בנודיד, 1971, עמ' 486–487.

10. שם.

11. עיין שם, עמ' 588; הלוי, תשע"א; הלוי, ערך "הרדיים".

בלשון המקרא ניכר השימוש המטפורי החי בשמות איברי גוף לפי התקשרותם הטבעית לתוכן הפועל במקום שבלשון חכמים כבר ממוסדת המשמעות הדקדוקית של הכינוי החוזר שמקורו בשם עצם. דוגמות:¹²

21. מנע רגלו / הוקיר רגליו מ... :: מנע עצמו מלילך.

22. חשך פיו/שפתי :: מנע עצמו מן ה + {רחמים, תפילה}.

23. היה שפל בעיניו :: מיעט עצמו.

24. אמר בלבו :: אמר בעצמו.

25. כיסה את בשרו :: כיסה את עצמו.

26. שם נפשו בכפו :: סיכן בעצמו.

עם זאת בד בבד עם התמסדות עצם ככינוי חוזר ניתן למצוא בלשון חכמים עדויות בשולי המערכת גם לשימוש במילות יחס חבורות המשמשות במקום כינוי חוזר, למשל:

27. גוללו אצלו (עירובין י, ג) [=גולל (מגלגל) אותו אל עצמו].

28. האשה מתקדשת בה (קידושין ב, א) [=אישה יכולה להתקדש בעצמה].

29. העולה מאליו¹³ (ערלה א, ב) [=זה שעולה מעצמו].

ויש אף עדויות לשימוש בל' היחס ככינוי ספק חוזר ספק תועלתי (בנפקטיבי), למשל:¹⁴

30. אם אין אני לי מי לי (אבות א, יד).

לרשות דובר העברית החדשה עומדים, כידוע, מבנים משכבות הלשון ההיסטוריות השונות. מצב זה מוליד בדרך כלל צורך בבידול משמעות, על פי העיקרון של "צורה אחת – משמעות אחת". ואכן, במקרים רבים ניכרים גוני משמעות שונים או אף בידול משמעות של ממש בין הקידוד בנפעל והתפעל ובין הקידוד במבנה התחבירי עם כינוי חוזר. למשל:

31. בשארית כוחותיה גררה עצמה משם :: בשארית כוחותיה נגררה משם (לא במשמעות של סביל).

32. אתה חייב לשנות את עצמך :: אתה חייב להשתנות.

12. ראה בנרדיר, 1971, עמ' 880.

13. בעברית החדשה השימוש במילת היחס המורכבת מאליו נתקבע בעיקר בצירוף מובן מאליו.

14. הכינוי החבור של ל' היחס במשמעות רפלקסיבית-בנפקטיבית משמש גם בלשון המקרא, בעיקר בצורת ציווי של פועלי תנועה, למשל: "ברח לך" (בר' כז 43), אך גם עם פעלים אחרים ובצורות אחרות, למשל: "ודמה לך" (שה"ש ח 14), "נגזרנו לנו" (יח' לו 11). בעברית חדשה למ"ד ככינוי חבור משמשת גם בתפקיד רפלקסיבי-פוסטיבי, בעיקר עם שמות משייכים טבעיים או כאלה הנתפסים בעיני הדובר כמשייכים, למשל: "אכלתי לי את הלב", "קרעתי לי את המכנסים". שימושיה של הצורה החבורה עם ל' היחס התרחבו בעברית למשמעויות פרגמטיות מגוונות, והיא עשויה להיקרות אף לאחר פעלים בהתפעל, למשל: "מעבר לשולחן השתפלה לה הכרס המפונקת" (א"ב יהושע, השיבה מהדור, תל אביב 1994, עמ' 197). עיין הלוי, תשס"ד; הלוי, 2007.

דוגמה לבירור משמעות שתוצאתו פוליסמיה:

33. הוא מכר את עצמו לעבדות :: הוא התמכר לשוקולד.

על פי קני המידה שהעמידו הופר ותומפסון (1980) לקביעת דרגת טרנזיטיביות, המבנה עם פועל יוצא וכינוי חוזר משקף דרגה בינונית של טרנזיטיביות, כלומר הוא מייצג מקרה ביניים בין טרנזיטיביות לאי־טרנזיטיביות. זאת לעומת המבנים בנפעל והתפעל, הקרובים לקוטב הבלתי טרנזיטיבי.

במבנים הרפלקסיביים בנפעל והתפעל מופיעים בדרך כלל פעלים שהמשמעות החוזרת היא חלק ממשמעותם הטבעית, לא כן במבנה של פועל יוצא וכינוי חוזר. כמו כן בהשוואה למבנים בבניינים הרפלקסיביים המבנה התחבירי עם כינוי חוזר מסומן בהתכוונות מצד הפועל, כגון השתנה לעומת שינה את עצמו. הפעולות המובעות במבנה הנידון מציינות באופן טיפוסי פעולות פנימיות, כגון דיכור אל עצמו, הרשה לעצמו, צחק לעצמו, האמין בעצמו, בטוח בעצמו, או פעולות שיש בהן משום פיצול אישיותו של הפועל, כגון מצא את עצמו, עשה את עצמו, הפתיע את עצמו. המבנה הנידון עשוי גם למלא תפקידים פרגמטיים, כגון בפעולות דיכור של הבעת ספק והשתוממות. למשל:¹⁵

34. אני שואל את עצמי אם זה מעשה גבורה אמתי.

ועוד זאת: צירוף של פועל יוצא וכינוי חוזר עשוי לעבור תהליך של מילון (לקסיקליזציה) ולצידן משמעות מילונית או משמעות פרגמטית חדשה. למשל:

35. המנהל החדש הציג את עצמו בפני העובדים [=מסר פרטים על עצמו לפני אנשים שאינם מכירים אותו].

36. אתה צריך יותר לדאוג לעצמך [=לטפל בעצמך ולטפח את עצמך].

37. המרואיינת התעללה על עצמה ולא הגיבה לדברי הביקורת [=בחרה להתנהג באצילות מעל ומעבר לרגיל אצלה].

4. תפקידיו של הכינוי החוזר

הכינוי החוזר משמש גם בתפקידים שאינם מחויבים מן המבנה התחבירי. אציין להלן שלושה תפקידים בולטים של הכינוי החוזר הבלתי דקדוקי.

א. כינוי מדגיש

בעקבות שחיקתו הסמנטית משמש השם עצם (וגם גוף בהקשרים מוגבלים) ככינוי

15. השווה לשימוש בכינוי החוזר בצרפתית, למשל: Je me demande si c'est un bon film se poser une question. ובאנגלית מקבילתו תהיה I wonder whether I ask myself if ולא:

שתפקידו להדגיש את זהות המתואר. בתפקיד זה מופיעה **עצם** בלשון המקרא כשם נסמך ולא ככינוי חבר, למשל:

38. כמעשה לבנת הספיר ו**כעצם השמים** לטהר (שמ' כד 10).

39. זה ימות **בעצם תמו** (איוב כא 23).

40. **בעצם היום הזה** נמול אברהם וישמעאל בנו (בר' יז 26).

41. ולחם קלי וכרמל לא תאכלו **עד עצם היום הזה** (וי' כג 14).

כגלגול של ביטוי מדגיש מופיעה **עצם** בעברית החדשה גם במובן של 'תמצית', 'סוד', כגון "עדיין לא הגענו **לעצם העניין**". בלשון חכמים, ובעקבותיה בעברית החדשה, **עצם** מופיעה גם בצורה חבורה במשמעות של 'הוא ולא אחר', כלומר כביטוי המדגיש ומצמצם את תחולת השם המתואר (שהשומע מתחמו ביחס לשמות קרובים בהקשר). למשל:

42. הפרי **עצמו** אסור (שביעית ח, ז).

43. האשה **עצמה** מביאה את גיטה (גטין ב, ז).

בצורה חבורה מופיעה **עצם** גם בצירוף ככבודו ו**בעצמו**, למשל בהגדה של פסח:

44. ולא על ידי שרף, ולא על ידי שליח, אלא הקדוש ברוך הוא ככבודו ו**בעצמו**.

במשמעות של 'אפילו הוא', 'גם הוא', למשל, בעברית חדשה:

45. המורה **עצמו** לא ידע את התשובה.

בעברית חדשה הביטוי כשלעצמו מאזכר שם בלתי אגנטי בלבד, למשל:

46. הלשון דלה, אך הסיפור כשלעצמו מעניין.

בשימוש דומה, אם כי בצירופים מוגבלים יותר, משמש גוף. למשל, בלשון חכמים במשמעות של 'הדבר עצמו':

47. גופה של מנחה (ספרא כה, ב)

ובמשמעות 'העיקר', 'החלק החשוב ביותר':

48. זה גופו של פרוזובול (שביעית י, ד).

בעברית החדשה הצורה הנטויה לגופו מציינת 'בנפרד, באופן פרטני', 'לעצמו':

49. צריך לבדוק כל מקרה לגופו.

בעברית החדשה (על דרך לשון ימי הביניים) מופיעה בהצטרפויות מוגבלות מסוימות צורת **עיצום** + כינוי חבר במבנה של סמיכות כפולה, למשל: **בעיצומו של** + {יום, תהליך}. בלשון הרבנית משתמשים **בעיצומו של** כצורה מקבילה לצירוף המקראי

של **עצם** בסמיכות מיודעת. למשל את דברי רבי "על כל עבירות שבתורה בין עשה תשובה בין לא עשה תשובה יום הכפורים מכפר" (בבלי, יומא פה ע"ב) מפרשים: "עיצומו של יום מכפר", כלומר עצם מהותו של יום הכפורים מכפר.

ב. כינוי חוזר בתפקיד מאיך

בניגוד לכינוי המדגיש, שהוא יסוד אדנומינלי, כאשר **עצם** בכינוי חבור ממלאת תפקיד אדוורביאלי הכינוי החבור חוזר לפועל, אולם הביטוי חל על המשפט כולו. בתפקידו זה הוא מאיך את תכונתה של הפעולה. להלן כמה דוגמות למשמעויות הנפוצות – 'לברד', 'בלי עזרה מבחוץ', 'ככוחות עצמו':

50. בניתי את הבית בעצמי.

הביטוי "בינו לבין עצמו" משמש בלשון חכמים במשמע 'ביחידות', 'כשהוא לבדו', למשל:

51. וכשהוא מתפלל בינו לבין עצמו, אומר, אלהי אבות ישראל. וכשהוא בבית הכנסת, אומר אלהי אבותיכם (ביכורים א, ד)

ובעברית חדשה משמעו 'עם עצמו בלבד', למשל:

52. בחלום החולם מקיים דיאלוג בינו לבין עצמו.

על דעת עצמו משמעו בעברית החדשה 'באופן עצמאי', 'בלי לשתף אחרים', למשל:

53. פעל על דעת עצמו.

בשם עצמו משמש בעברית החדשה במשמעות של 'פעולה הנעשית מטעם עצמו בלבד', למשל:

54. אני מדבר רק בשם עצמי.

בתפקיד אדוורביאלי מופיע הכינוי החוזר גם במשמעויות 'נבדל', 'עצמאי', למשל:

55. זהו סיפור שהתפתח למחזה בפני עצמו.

56. יש לו חיים משל עצמו.

בצירופים בתבנית "פועל יוצא + את עצמו לדעת" הביטוי הרפלקסיבי הוא חלק מביטוי אדוורביאלי בהוראת 'עד בלי די', 'באינטנסיביות קיצונית'. קבוצת הבחירה של הערך הפועלי המצטרף לביטוי את עצמו לדעת, בעיקר בלשון התקשורת הכתובה והמשודרת של ימינו, היא קבוצה דינמית פתוחה. הצירופים בתבנית זו נתרחו בדרך של היקש לביטוי המשנאי איבר עצמו לדעת אך השתחררו בהדרגה מהזיקה הסינטגמטית לפועל איבר. למשל:

57. אתמול בהופעה הוא שר את עצמו לדעת (מרשתת, 4 בדצמבר 2006).

58. ביהמ"ש העליון מבזה את עצמו לרעת (מרשתת, יולי 2009).
59. ישראל הפריטה את עצמה לרעת וכמו בג'ונגל רק החזק שורד (גלובס, 19 בספטמבר 2011).
60. הורות שמדברת את עצמה לרעת, מול הורות פעילה ומעשית (הארץ, 4 בינואר 2012).
61. הבכיר הביטחוני לשעבר ממשיך לפטפט את עצמו לרעת (מרשתת, 23 באוקטובר 2011).

ג. כינוי לוגופורי

עצמו ממלא גם תפקיד של מאזכר אנפורי בשיח. המאזכר שעליו נסב הכינוי הוא משתתף ידוע בשיח אך אינו בהכרח הנושא המידי בפסוקית הנתונה. לכן נהוג לכנותו בספרות המחקר בשם "כינוי לוגופורי"¹⁶, ובבלשנות הגנרטיבית – "כינוי חוזר רחוק-טווח" (long-distance reflexive), כלומר כינוי שאינו כבול לקטגוריה שוררת (משעבדת) מסוימת במשפט. למשל:

62. יוצעו למכירה יצירות שונות של האמן כולל דיוקן של עצמו.

בתפקידו זה ככינוי שמימושו תלוי בצרכים סמנטיים ופרגמטיים של השיח (ולא של המשפט) שימושו של הכינוי החוזר רבים ומגוונים, אך מפאת קוצר היריעה לא ארחיב עליהם את הדיון כאן.

5. ההתמסדות הרקוקית של הכינויים החוזרים

הגורם הבסיסי העומד מאחורי קידוד כינויים באמצעות שם הגוף ואיבריו הוא ללא ספק שקיפותם הסמנטית של שמות אלו והעובדה שאלה שמות ראשוניים פשוטים וקלים להמשגה ועל כן נוחים למינוח מושגים מופשטים מורכבים. ההמשגה הלשונית ביסודה היא אנתרופוצנטרית – בכל מקום שאפשר אנו משתמשים בקטגוריות אנושיות כדי לתאר קטגוריות לא-אנושיות. הלשון היא אמצעי עיקרי להמשגת העולם החווייתי החוץ-לשוני, וגופו של אדם, שהוא חווייתו הקרובה ביותר, הוא מטבע הדברים המושא הקרוב ביותר להמשגה. ברוב לשונות העולם שמות איברי הגוף מומשגים וממולנים ומשמשים בתפקידים דקדוקיים שונים, למשל בעברית – מילות יחס ומילות קשר (לפני, בפני, לפי, על ידי, לגבי, על אף וכיו"ב).¹⁷ כינויים שמקורם בשם הגוף ואיבריו הם המקור העיקרי ברוב לשונות העולם לכינויים חוזרים. גם בלשונות השמיות זהו המקור לכינויים חוזרים.¹⁸

16. עיין ריינהרט ורולן, 1993, עמ' 673.

17. ראה הלוי, תשמ"ט, עמ' 155–156.

18. כמו בעברית מקראית גם בסורית, בגעז ובערבית קלסית משתמשים בנפש בצורה חבורה ככינוי חוזר, ובערבית מרוקאית – בראש. עיין רובין, 2005, עמ' 19–20. בארמית בבליית משתמשים

ואולם למעשה רק מספר מוגבל של שמות איברי גוף מתאים מבחינה מושגית לשמש מקור לכינויים חוזרים. אלה הם בדרך כלל שמות האיברים המייצגים בדרך מטונימית את האדם כשלם, כגון **גוף**, **נפש**, **ראש**, **עצם/גרם**, ולא איברים בעלי בולטות סמנטית נמוכה כגון **אצבע**, **ציפורן**, **ריסים** וכיו"ב.

המורפולוגיה היא כידוע הצד השמרני ביותר בלשון. השינוי הקוגניטיבי של מושג והמעבר הסמנטי המטפורי או המטונימי המתרחש בעקבותיו הם תהליכים הבאים בדרך כלל קודם לשינוי הצורני.¹⁹

המעבר המושגי משמות הגוף ואיבריו לכינוי חוזר עשוי להתרחש בשלושה שלבים עיקריים:²⁰

א. השם של איבר הגוף מתפקד כמושא עם כינוי חבור המתאים לנושא המשפט, אך הוא עדיין קרוב מאוד למשמעותו המילולית. למשל **נפש** עם כינוי חבור משמשת בלשון המקרא בעיקר בהקשרים של שמירת חייו של אדם או הצלתם או לחלופין בהקשרים של רצון להמיתו וכן בהקשרים של רדיפת צדק ושמירה על מצוות האל, שהן פעולות הנתפסות כפעולות הנוגעות לנפש (דוגמות 6–11 לעיל).²¹

בעברית המקראית ובעברית הבתר־מקראית, כגון בספר חכמת בן סירא, **עצם** מופיעה עם כינוי חבור החוזר לנושא, אך משמעותה המטפורית של הגוף כולו או הישות כמכלול עדיין חיה, והיא שומרת על כמה מן התכונות הצורניות־תחביריות של דגם הנטייה של שם העצם, כגון צורת הרבים שעדיין אינה מנוטרלת. למשל:

63. כל **עצמותי** תאמרנה ה' מי כמוך (תה' לה 10).

64. אשת חן מושב בעלה וחכמתה תדשן **עצמותיו** (בן סירא לו ז).

ב. שלב הביניים או שלב הדמדומים שבו שתי המשמעויות, היסודית והממולנת (המטפורית או המטונימית), מתקיימות זו לצד זו בלי הבחנה חדר־משמעית ביניהן. למשל:

65. האוהב את אשתו **כגופו** והמכבדה יותר **מגופו** (כבלי, יבמות סב ע"ב).

מדוגמה זו ניתן להיווכח כי הגבול בין **גופו** במשמעות המילולית ובין משמעותו המטונימית – 'הוא (האדם) עצמו' – עדיין אינו חדר־משמעי במצב לשון זה.

ב**נפש** ובגוף לכינוי חוזר ובארמית ארץ־ישראלית – בגרם. גם באמהרית משמשים הגוף ואיבריו במשמעות דומה (בעיקר נפש וראש, ובתפקידים מיוחדים – גם בטן, לב ומעיים). ראה על כך אצל גולדנברג, 1998 [1991], עמ' 384–390.

19. ראה בנידון למשל היינה, 1994.

20. בלשונות אחרות עיין שלט, 2000, עמ' 114–115.

21. בעברית חדשה שאל את **נפשו** משמעו 'רצה', 'התאוה', למשל: "אחת שאלה נפשו ועליה התפלל בכל לבר" (ח"נ ביאליק, "יום ששי הקצר", כתבים גנוזים, תל אביב תשכ"ה, פרק ז). על דרך לשון המקרא משמשים בעברית החדשה צירופים כבולים שונים עם **נפש** ככינוי חבור, וברובם השימוש המטפורי שקוף, אך לקסמה זו אינה מתפקדת ככינוי חוזר "אמתי". למשל: שם **נפשו** בכפו, נקעה **נפשו**, נמלט **על נפשו**, עזב אותו ל**נפשו**.

וכך גם במבעים שלהלן עם **נפש ועצם**:

66. הרחק ממדון **נפשך** (בן סירא כח, יט).
 67. אחי אתם **עצמי ובשרי** אתם (שמ"ב יט 13).

כלומר 'אתם חלק ממני בשלמותי', לעומת המשמעות כפשוטה המשתמעת מדברי אדם על האישה שנבראה מצלעו: "זאת הפעם **עצם מעצמי ובשר מבשרי**" (בר' ב 23).
 ג. כינוי תחבירי חוזר, למשל:

68. אין אדם משים את **עצמו** רשע (בבלי, יבמות כה ע"ב).
 69. צחקתי **לעצמי** ולא אמרתי מילה.

כיוצא בזה המעבר המושגי והסמנטי מ**נפש**, **גוף** וגרם למשמעות דקדוקית מופשטת של כינוי חוזר בארמית לסוגיה.

ברם שלושה שלבים אלו אינם מחויבי המציאות לא מן הבחינה הדיאכרונית ולא מן הבחינה הסינכרונית. יש לשונות שאיבדו את שלב א, כלומר הלקסמה אינה קיימת עוד בלשון במשמעותה היסודית הפשוטה, ויש לשונות שהגרמטיקליזציה לא התקדמה בהן לשלב ג. למשל, כפי שנראה להלן, בלשון המקרא **עצם** התפתחה משם **עצם** מוחשי ליסוד מדגיש, אולם הגרמטיקליזציה לא התקדמה לשלב ג (של כינוי דקדוקי חוזר) כפי שאירע בלשון המשנה. בדומה לכך **נפש** (נפש) בערבית קלסית הגיעה לשלב של כינוי מדגיש אך לא המשיכה להתפתח לכינוי חוזר. התפתחות מעין זו אירעה רק בערבית הסטנדרטית המודרנית.

זאת ועוד: ההתמסדות הדקדוקית אינה רק תולדה של תהליכים פנימיים משותפים ללשונות ממוצא דומה. התפתחות הכינויים החוזרים בלשונות השמיות עשויה להעיד כי קשרים גנטיים בין לשונות עשויים למלא תפקיד משני בלבד בתהליך ההתמסדות הדקדוקית. השפעה אזורית מחמת קשרים בין לשונות במגע עשויה לעתים למלא תפקיד משמעותי יותר, דהיינו היא עשויה לגרום לדוברים לא רק לשאול צורה לקסיקלית אלא אף להעתיק באופן קוגניטיבי מושג שלם. למשל, השימוש בלשון המשנה **בעצם** השפיע ככל הנראה על הארמית הארץ-ישראלית, המשתמשת בגרם בצורה חבורה כחיקוי לשימוש המשנאי **בעצם**.²² למשל:

70. מחלפה שיטתיה דר' שמעון בן לקיש תמן הוא אומר ספיקן בטל ברוכ ובכא בשם גרמיה והכא בשם קפרא (ירושלמי, תרומות ז, ה [מד ע"ד]).

22. עיין דלמן, 1960, עמ' 115–116; סגל, 1936, עמ' 63; יונה אבן ג'נאח (ספר השרשים, ערך "הגמל והרש והמם") מציע לפרש את גרם המקראי כגון בביטוי "גרם המעלות" (מל"ב ט 13) כיסוד מגביר המקביל לשימוש **בעצם** המשנאי, כלומר במוכח של 'המעלות עצמן'. במשמעותו המילולית מופיע גרם לצד **עצם** בלשון המקראית המאוחרת, למשל "עצמי, אֶפְיָי נֶחֱשָׁה; גְרָמִי, כְּמִטִּיל בְּיָדִי" (איוב מ 18). בעברית החדשה גרם משמש על דרך לשון הכינויים בעיקר לציון העצמים בשמים.

לחלופין השימוש בגוף בארמית, בעיקר ככינוי מדגיש כגון "הא גופא קשיא" (=זו עצמה קשה), השפיע ללא ספק על השימוש בו בלשון חכמים, ובעקבותיה אף בעברית החדשה.

קשה לשחזר כינוי חוזר משותף ללשונות השמיות. לקסמות שונות משמשות בהן כמקור לכינוי החוזר. יתרה מזו, לא מן הנמנע שבשמית הקדומה לא היה קיים כלל כינוי חוזר.²³ אך אף שאין בידינו עדויות סדירות, ניתן להניח לפחות ארבעה שלבים בתהליך ההדגש-קטגוריזציה של **עצם** ככינוי חוזר:

א. במשמעות המילולית, כחלק המייצג את השלם, **עצם** מופיעה עם כינוי חבור המתאים במין ובמספר לנושא. היא נוטה במין ובמספר ואין הגבלה על מקומה ומעמדה במשפט. למשל:

71. **עצמיו** אפיקי נחשה (איוב מ 18).

סביר להניח כי השימוש ב**עצם** היה שכיח במיוחד בתיאור בעלי חיים.²⁴ ב. חלה היחלשות מסוימת של דפוס הנטייה – צורת הרבים מנוטרלת. למשל:

72. אולם שלח נא ירך וגע אל **עצמו** ואל בשרו (איוב ב 5).

ג. השחיקה הסמנטית והשחיקה הדקדוקית נמצאות בשלב מתקדם – משמעותה של **עצם** מופשטת, דפוס הנטייה מנוטרל והמבנה התחבירי מוגבל. **עצם** מופיעה בנסמך יחיד בסמיכות מיודעת ובתפקיד של ביטוי מדגיש. למשל: "בעצם היום הזה" (בר' ז 13 ובעוד מקומות), "כעצם השמים" (שם' כד 10), "בעצם תמו" (איוב כא 23); בלשון ימי הביניים, בעיקר בספרות ההיגיון והפילוסופיה, משמעותה התכללה והיא משמשת לציון אובייקט בעולם המוחשי או המופשט. למשל "הנפש **עצם** פשוט רוחני" (ר' בחיי בן יוסף אבן פקודה, חובות הלכות, אהבת ה', פתיחה). בעברית חדשה חלה התפתחות נוספת – **עצם** משמשת לא רק כביטוי שמני מדגיש אלא גם כמילת הסגר (קרי מתאר משפט) במובן של 'לאמתו של דבר', 'למעשה'. למשל:

73. **בעצם** התחרטתי. אני מעוניין לחדש את המינוי.

ד. שחיקת המשמעות ושכיחות ההיקרות של **עצם** כביטוי מדגיש²⁵ הביאו להפיכתה לכינוי אנפורי מדגיש של אחד המשתתפים במשפט, כפי שאפשר לראות בדוגמות 42 ו-43 לעיל מלשון המשנה. מכאן קצרה הדרך להתמסדותו של הכינוי ככינוי החוזר (רפלקסיבי או לוגופורי) במערכת הדקדוק של לשון המשנה ובעקבותיה במערכת הדקדוק של העברית החדשה.

23. ראה רובין, 2005, עמ' 19.

24. עיין סגל, 1936, עמ' 63.

25. שכיחות היקרותו של יסוד לשוני ידועה כגורם המדרבן היווצרותו של מבנה לשוני חדש. עיין בייבי והופר, 2001.

עולה מכאן כי השימוש בעצם בתפקיד של ביטוי מדגיש או מסייג הוא השלב העיקרי המבשר את היווצרותו של הכינוי החוזר בעברית. תופעה זו של שימוש בגוף ושמות איבריו כמקור אטימולוגי לביטויים מדגשים ולכינויים חוזרים ידועה היטב בלשונות העולם. יש לשונות שבהן המעבר משם הגוף או מאיבר גוף לכינוי חוזר התרחש ישירות, ללא שלבי ביניים. אך יש גם לשונות ששם הגוף או אחד מאיבריו שימש בהן ביטוי מדגיש (כגון self באנגלית) קודם להתמסדותו ככינוי חוזר. בדרך כלל המשמעות המדגישה ממשיכה להתקיים בלשון לצד המשמעויות הבלתי מילוליות האחרות של הגוף או של שם איבר הגוף.²⁶

6. סיכום ומסקנות

ניסיתי לשחזר מסלול התפתחות אפשרי של הכינוי החוזר בעברית, אף שהעדויות הדיאכרוניות להתפתחותו למן לשון המקרא ועד ימינו אינן סדירות. ראינו כי הכינוי החוזר בעברית הוא פירוש מחדש וניתוח מחדש של השם המוחשי עצם. כיוצא בזה הכינויים החוזרים שמקורם בגוף או בנפש. הראיתי כי הכינוי החוזר בעברית נוצר בעקבות מעבר ממשמעות מוחשית למשמעות מופשטת אגב שחיקה סמנטית, אבדן תכונות היסוד הצורניות-תחביריות של דפוס הנטייה והתרחבות ההקשרים שבהם הוא משמש. כאן המקום לציין כי בהשוואה לרבות מלשונות אירופה תהליך ההתמסדות הדקדוקית של הכינוי החוזר בעברית שקוף יותר, והוא לא הסתיים בהתאבנות והיעלמות המשמעות היסודית. היפוכו של דבר, שתי המשמעויות – המילולית-היסודית והדקדוקית המופשטת – עשויות לשמש בו־זמנית, ורק ההקשר הרחב מעמיד אותן על דיוקן.

הטענה המרכזית שהוצגה במאמר הייתה כי השלב המידי המבשר את ההתמסדות הדקדוקית של עצם ככינוי חוזר הוא השימוש בו כביטוי מדגיש בלשון המקרא ומאוחר יותר גם בלשון המשנה. באופן כללי ניתן לסכם את תהליך התמסדותו הדקדוקית של הכינוי החוזר בעברית שמקורו בשם המוחשי עצם כך:

ש"ע מוחשי (איבר בגוף) < ש"ע במשמעות מושאלת (לשון המקרא: הגוף כולו; לשון ימה"ב: אוכייקט בעולם) < ביטוי מדגיש בצורת נסמך יחיד (לשון המקרא) < ביטוי מדגיש עצמאי ביחיד + כינוי חבור המתאים במין ובמספר לאחר המשתתפים במשפט (לשון המשנה) < כינוי חוזר דקדוקי סדיר (לשון המשנה ועברית חדשה).

26. למשל באנגלית: The President himself will be present :: The President will not speak .of himself.

קיצורים

- J. L. Bybee and P. J. Hopper, "Introduction to Frequency = 2001, בייבי והופר, and the Emergence of Linguistic Structure", *Frequency and the Emergence of Linguistic Structure* (Typological Studies in Language 45), ed. J. L. Bybee and P. J. Hopper, Amsterdam 2001, pp. 1–20
- בן סירה = ספר חכמת בן סירה השלם, ערוך בידי מ"צ סגל, ירושלים תרצ"ג
- בנרוד, 1971 = א' בנרוד, לשון מקרא ולשון חכמים, ב, תל אביב 1971
- G. Goldenberg, "'Oneself', 'One's Own' and 'One' = [1991] 1998, גולדנברג, 'Another' in Amharic", *Studies in Semitic Linguistics*, Jerusalem 1998, pp. 384–402 (reprint: *Semitic Studies in Honor of Wolf Leslau*, ed. A. S. Kayne, I, Wiesbaden 1991, pp. 531–549)
- E. Kautzsch (ed.), *Gesenius' Hebrew Grammar*², = 1910, גזניוס–קאוטש, trans. A. E. Cowley, Oxford 1910
- E. Doron and M. Rappaport-Hovav, "A Unified = 2009, דורון ורפפורט, Approach to Reflexivization in Semitic and Romance", *Brill's Annual of Afroasiatic Languages and Linguistics* 1 (2009), pp. 75–105
- G. Dalman, *Grammatik des judisch-palästinischen Aramäisch*, = 1960, דלמן, Darmstadt 1960
- P. J. Hopper, "On Some Principles of Grammaticalization", = 1991, הופר, *Approaches to Grammaticalization*, ed. E. C. Traugott and B. Heine, I, Amsterdam 1991, pp. 17–35
- P. J. Hopper and S. A. Thompson, "Transitivity in = 1980, הופר ותומפסון, Grammar and Discourse", *Language* 56 (1980), pp. 251–299
- B. Heine, "Areal Influence on Grammaticalization", *Language* = 1994, היינה, *Contact and Language Conflict*, ed. M. Pütz, Amsterdam and Philadelphia 1994
- B. Heine and M. Reh, *Grammaticalization and Reanalysis* = 1984, היינה ורה, *in African Languages*, Hamburg 1984
- הלוי, תשמ"ט = ר' הלוי-נמירובסקי, בין התחביר ללקסיקון, ירושלים תשמ"ט
- הלוי, תשס"ד = ר' הלוי, "שותק לו האדון": תפקודו של המבנה 'פועל + ל + כינוי קראגנטי' בעברית של ימינו", לשוננו סה (תשס"ד), עמ' 113–142
- R. Halevy, "The Subject Co-referential *l*-Pronoun in Hebrew", = 2007, הלוי, *Studies in Semitic and General Linguistics in Honor of Gideon Goldenberg*, ed. T. Bar and E. Cohen, Münster 2007, pp. 299–321
- הלוי, תשע"א = ר' הלוי, "מבני הדריית בעברית בין התחביר ללקסיקון", לשוננו עג (תשע"א), עמ' 401–422

- R. Halevy, "Reciprocals", *Encyclopedia for Hebrew Language and Linguistics*, Boston and Leiden 2013
- R. Halevy, "Reflexive", *Encyclopedia for Hebrew Language and Linguistics*, Boston and Leiden 2013
- B. K. Waltke and M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake, Indiana 1990
- סגל, 1936 = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב 1936
- סילוני, 2008 = ט' סילוני, "על בניין התפעל", בלשנות עברית תאורטית, בעריכת ג' חטב, ירושלים 2008, עמ' 111–137
- ספר השרשים = ר' יונה בן ג'נאח, ספר השרשים, עם תוספות, מפתחות והשלמות של ב"ז באכער, ברלין תרנ"ז
- G. Fauconnier, *Mental Spaces*, Cambridge 1994 = 1994
- A. D. Rubin, *Studies in Semitic Grammaticalization*, Winona Lake, Indiana 2005
- T. Reinhart and E. Reuland, "Reflexivity", *Linguistic Inquiry* 24 (1993), pp. 657–720
- M. Schladt, "The Typology and Grammaticalization of Reflexives", *Reflexives: Form and Function*, ed. Z. Frajzyngier and T. S. Curl, Amsterdam and Philadelphia 2000

מן העבודה במילון ההיסטורי

אהרן ברבריאן

לתולדותיה של משפחת מילות תענועים

א

לאחרונה העמידה שולמית אליצור על מציאותה של מילה לא רגילה בפיוטים, תרקים, בשבעתא לטל של פינחס:

וזאת הוֹרִיד מְשָׁמִי תְרָקִים
הַדֶּרֶת תְּאוּמִי חֻקִּיקִים.

לדבריה מילה זו מתארת בדרך כלשהי את השמים, וייסודה בפועל תרקיץ באיוב לז' 18: "תרקיץ עמו לשחקים חזקים כראי מוצק". היא הסבירה שהשינוי בשורש (רקע > תרק) נוצר בהשפעת שם העצם היווני – תרקה – במשמע 'שריון', ששימש, בשל דמיון בצליל, בדרשה על הפסוק הנזכר בבראשית רבה יב, יג: "'חזקים כראי מוצק' נראים כמין תרקה". לדעתה, התהליך לא נעצר כאן. שם העצם העברי החדש תרקים הוליד פועל חדש ומוזר – נתרכים – הבא בפיוט של פייטן לא ידוע ושמו מנחם:

אִיתָךְ מִי הִרְקִיעַ שְׁחָקִים [...]
בְּכָל שְׁעָה וְשְׁעָה נִיתְרָקִים.¹

מעניין לציין שכבר בשנת 1935 שיער י"נ אפשטיין את קיומה של המילה תרקים פְּנוּסָה הנכון של הירושלמי במאמר של ר' חננא המובא במסכת ברכות א, א (ב ע"ד):

תרקיץ עמו לשחקים חזקים כראי מוצק. תרקיץ מלמד שהן עשויים כטס. יכול שאינן בריאין, ת"ל חזקים. יכול שהן נתרפים ת"ל כראי מוצק. בכל שעה ושעה נראין מוצקים.

1. ש' אליצור, "מלשוננו של ר' פינחס הכהן", אקדם: ידיעון האקדמיה ללשון העברית 17 (אדר תשס"א), עמ' 6. היא מסייגת את דבריה ואומרת: "יש להזהיר שלא כל צורת נתרכים ודומותיה המובאות בפיוטים (כנתרקו או מתריקים) חייבות להיגזר מתרכים". אליצור חזרה על עיקר דבריה אלה בספרה – פיוטי ר' פינחס, ירושלים תשס"ד, עמ' 180, 276. הפיוט של מנחם נרפס בידי ע' פליישר, בין ארעי לקבע בתפילת הרבים בארץ-ישראל הקדומה, ספר הזיכרון לרב ניסים, סדר חמישי, ירושלים תשמ"ה, עמ' כה-כו.

אפשטיין העיר כי נוסחו המקורי של כ"י ליידן במקום זה הוא "נראין כנרתקים". מגיהו של כ"י ליידן מחק בקו את המילה האחרונה ותלה מעליה את המילה מוצקים. אפשטיין ראה בנוסחו המקורי של כ"י ליידן "שריד של הנוסח הנכון אלא שנשתבש, וצ"ל: כמין תרקים, כעין נוסח ב"ר פי"ב י"ג, תיאודור, 112: 'נראים כמין תרקה'".²

ב

גילוי המילה תרקים בשבעתא של פינחס מאמת כביכול את השערתו של אפשטיין, וראויה לציון העובדה שגם אפשטיין וגם אליצור קושרים אותה למילה תרקה המופיעה באותו מאמר בבראשית רבה, אם כי הם חלוקים בגוני פירושה. לדעת אפשטיין, זו מילה יוונית שפירושה הוא מין מגדל ומצודה "מוצקים" וחזקים.³ ואולם עוד בשנת 1943 זכתה השערתו של אפשטיין לביקורת נוקבת מידי הרב מרדכי יהודה לייב זק"ש.⁴ ראשית, טען זק"ש, אפשטיין מערב מין בשאינו מינו. המאמר בבראשית רבה הוא מאמר של ר"ש בן לקיש שמקורו בירושלמי, בסמוך לאחר מאמרו של ר' חננא, ואם כן, אין לתקן את גרסת מאמרו של ר' חננא על פיו. שנית, הגרסה המקורית בכ"י ליידן אינה צריכה תיקון כלל, שכן היא מתאשרת מניסוחו של יוצר לשמחת תורה שפייט הפייטן הקדמון אמתי על פי מאמרו הנ"ל של ר' חננא: "אשנבי שחקים נראים כנרתקים וכראי מוצקים". פירוש נרתקים לדעת זק"ש הוא – קשורים בשלשלאות. בכתבי היד ובדפוס הפיוט "אשנבי שחקים" אכן בדרך כלל מנוקדת המילה כנרתקים בחיריק תחת הנו"ן, כפי שהבין אותה זק"ש. כך

2. י"נ אפשטיין, "מדקדוקי ירושלמי", תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 38 מס' 24. על כ"י ליידן ראה את דברי אפשטיין בחלקו הראשון של המאמר, תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 257.
3. למעשה, אין הבדל בנקודת המוצא האטימולוגית בין פירושיהם. שניהם רואים בצורה תרקה השתקפות של צורת הרבים היוונית של המילה θωρακείον. ראה ערך זה אצל H. G. Liddell and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, revised by H. S. Jones, Oxford 1940. ניתנות שתי משמעויות עיקריות: I. breastwork, parapet; II. Cuirass. אפשטיין העדיף את המשמעות הראשונה (מתרגם שם לגרמנית bollwerk). אליצור העדיפה את המשמעות השנייה והלכה בזה בעקבות תיאודור בפירושו. ראה מדרש בראשית רבה, מהדורת תיאודור-אלבק, ירושלים תשכ"ה, עמ' 112 במדור הפירושים והערה 1, אלא שבמאמר ב"אקס" נפלה טעות הגהה. הטעות באה על תיקונה בספרה (ראה לעיל הערה 1). על תרקה ראה א' טל, "תרקה", עיונים בספרות חז"ל, במקרא ובתולדות ישראל מוקדש לפרופ' עזרא ציון מלמד, בעריכת י"ד גילת, ח"י לוינ' וצ"מ רבינוביץ, רמת גן תשמ"ב. כמו תיאודור לפניו ואליצור אחריו הוא קושר את תרקה עם תירקי הזהב (ירושלמי, חגיגה עז ע"ד). הוא מסתייג מהיסוסי של תיאודור הבאים לידי ביטוי בהצעת פירוש חלופית – שבו, כלומר כתיב אחר לטריא שבתרגום אונקלוס לשמות כח 19; לט 12.
4. בספרו, דקדוקי סופרים לתלמוד ירושלמי, ירושלים תש"ג, עמ' ח הערה 2.

ניקד גם וולף היידנהיים במחזור שהוציא לאור בשנת 1832, אלא שפירושו מנוגד לכאורה לניקוד שנקט:

אשנבי שחקים, חלוני השמים, ל' בעד אשנבי נשקפתי (משלי ו' ז'), והם נראים כנרתקים למאורות שמהם יצאו ואליהם ישובו וכדאי' בירושלמי שס"ה חלונות ברא הקב"ה שישתמש בהן העולם קפ"ב במזרח וקפ"ב במערב וא' באמצעו של רקיע שממנו יצא מתחלת מעשה בראשית ועל דרך זה כל מהלך שלהם, והלשון מורגל בפי רז"ל לומר הקב"ה מוציא חמה מנרתקה.⁵

יש להניח שהניקוד משקף את המצב במקורות שעמדו לנגד עיניו של היידנהיים כבואו להוציא את מהדורתו, אבל ייתכן שהוא לא תפס ניקוד זה כצורת בינוני של נתק אלא כצורת שם עצם ממש.⁶

אף בנימין קלאר ניקד כך במהדורתו שראתה אור שנה לאחר פרסומו של זק"ש,⁷ אבל בהערות העלה את האפשרות שצריך לנקד נִרְתָּקִים,⁸ וזאת על פי עדות מפורשת הבאה בכ"י שוקן 73 דף 184 ע"א, שהביא במדור חילופי הנוסחאות.⁹ כבר אברהם ברבי עזריאל הביא עדות דומה בפירוש הפיוטים שלו: "כת' המפרש ראיתי כת' במחזורים אשנבי שחקים כנרתקי'".¹⁰ המפרש הוא ר' יוסף קרא.¹¹ יונה דוד ויונה פרנקל כבר ניקדו נִרְתָּקִים.¹²

5. ראה ו' היידנהיים, מחזור לשמיני עצרת ולשמחת תורה לבני פולין פיהם ומערהין, רעדעלהיים תקצ"ב, דף עו. וראה עוד להלן בפנים.

6. יושם לב שבסידור רס"ג (כ"י אוקספורד 1096, 197 ב) מנוקד שם העצם נתק כך:

בְּהֶם אֲרֻבוֹת נִתְק וַיִּמַּח הַמוֹנֶם וַיִּמְחֶמֶה
הַצִּפִּין תְּמִים בְּנִרְתָּק כִּי נִמְצָא כֵּן מִנְהֶם.

המילה בפיוט של רס"ג משמשת כשם נרדף למילה תיבה. הכוונה לתיבת נוח. ראה סידור רס"ג, מהדורת י' דודסון, ש' אסף וי' יואלי, ירושלים תש"א, עמ' רפב. בנדפס הנר"ן במילה בנרתק דגושה. הדגש איננו בכתב היד.

7. ב' קלאר, מגילת אחימעץ, ירושלים תש"ד, ילקוט הפיוטים, עמ' צג.

8. שם, הערות וביאורים, עמ' קצ.

9. שם, עמ' קלג.

10. עריגת הבושם, מהדורת א"א אורבך, ב, ירושלים תש"ז, עמ' 194. למקום זה הפנה את תשומת הלב א"מ הברמן: ב' קלאר, מגילת אחימעץ, מהדורה שנייה מחודשת תשל"ד, הערות וביאורים, עמ' 164.

11. בשל יוקרתו כפרש פיוטים נתכנה "המפרש" סתם. על כך עיין במבואו של אורבך לספר עריגת הבושם, חלק רביעי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 13. על דרכו בפירוש הפיוטים עיין שם, עמ' 13–23 וכן א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 34.

12. י' דוד, שירי אמתי, ירושלים תשל"ה, עמ' 113. פרנקל פירש את הפיוט בתוך ד' גולדשמידט, מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה, ירושלים תשמ"א, עמ' 362.

דוד כתב בפירושו: "נראים כנרתקים – למאורות. ויש מפרשים כנרנים מהם יוצאים הברקים". פרנקל הצביע על מדרש תהלים יט, יא כמקור לדברי הפייטן: "לשמש שם אהל בהם, השמש נתון בתוך התיק". אמנם יש קשר ענייני בין מאמר זה ודומיו לדברי הפייטן, אבל אין הוא מקורם הישיר. המקור הישיר הוא אכן מאמרו של ר' חננא, כפי שכבר הציע זק"ש, אלא שגם בירושלמי צריך לקרוא כנרתקים ולפרש בהתאם לכך. הנוסח "נראים כנרתקים" נעלם מן הירושלמי משום שלא הובן. המילה נרתק (בלשוננו נרתיק) היא מילה יוונית שפירושה תיק או נדן. ומה לתיק או לנדן ולשחקים? ! לכאורה אין קשר, ואולם אם ננסה להבין ביטויים מעין "הקב"ה מוציא חמה מנרתיקה" (כבפירושו של היידנהיים), הרווחים בבבלי ובמדרשים ואף בספרותנו החדשה תתברר התמונה המצטיירת במאמרו של ר' חננא.

ג

למעשה אבותינו דימו את הרקיע לכיפה בעלת מערכת פתחים ותאים, מכלים או חדרים המכילים את גרמי השמים, את המשקעים ואת תופעות הטבע האחרות הקשורות בהם. הקב"ה מוציא רוח מאוצרותיו (ירמיהו י 13, נא 16; תהלים קלה 7) ומטה נבלי שמים כדי להשקות את האדמה (איוב לח 37), והם מדומים לכלי צבא (בן סירא מג, ח). הוא עושה ארוכות בשמים (מלכים ב ז 2) ופותח אותן ברצותו לענוש (בראשית ז 11) או ברצותו להושיע (מלאכי ג 10). לשמש שם אהל בשמים (תהלים יט 5) – לפי חז"ל יש לשמש תיק או נרתיק, כמו שכבר ראינו. ובברכת יוצר לשבת אומרים: "הכל יודוך [...] האל הפותח בכל יום דלתות שערי מזרח, ובוקע חלוני רקיע. מוציא חמה ממקומה ולבנה ממכון שבתה". שלוש מאות שישים וחמישה חלונות ברא הקב"ה בשמים (ירושלמי, ראש השנה ב, ה [נח ע"א]), ודרכם יוצאת ונכנסת החמה בכל יום על פי סדר ומשטר קבוע. יש חלונות שיש להם שמות קבועים כגון חלון נגה או חלון תעלומה ואף חלון חדר שבו רוח סופה יוצאת (פדר"א פרק ו).¹³ לא ייפלא אפוא שאמתי יוצר את הדימוי "אשנבי שחקים נראים כנרתקים". דימוי זה יובן טוב יותר אם נביא בחשבון שביוונית הרומית-ביזנטית המילה נרתק משמשת גם במשמעות 'סָטוּ'. משמעות זאת מתועדת לראשונה בשנת 270 לספירה.¹⁴

13. לענייננו כאן ולשאר עניינים הנוגעים למראה השמים ולמבנה שלהם כתודעתם של אבותינו, שאף הם נידונים במאמר זה, עיין גב"ע צרפתי, "הקוסמוגרפיה התלמודית", תרכ"ח (תשכ"ו), עמ' 137–148.

14. E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, Cambridge Mass. 1914. הערך במעמור 777. הדוגמה הראשונה מופיעה אצל Gregorius Thaumaturgus בשנת 270: $\nu\alpha\rho\theta\eta\chi, \kappa\alpha\omicron\varsigma$ – Narthex, ante-temple, the court of exterior portico of a greek church corresponding to the ancient $\pi\rho\acute{o}\nu\alpha\omicron\varsigma$.

ד

קריאה כזאת ופירוש ברוח זה לנוסח המקורי של הירושלמי כבר הציע למעשה יעקב מאן שלוש שנים קודם לפרסומו של זק"ש, אלא שזק"ש לא הכיר את פרסומו של מאן. מאן עצמו לא ידע על נוסחו המקורי של הירושלמי בכ"י לידן, אף שאפשטיין דן בו עוד בשנת 1935. הצעתו של מאן כוונה למקבילה ממדרש שמצא בגניזה, וזה לשונה:

תרקיע עמו לשחקים מלמד שהן עו(י)שוין בנים(!). יכול שאינן בריאין, ת"ל חזקים יכול שהן תרפים(!), ת"ל כראי מוצק, בכל שעה ושעה הן נראין כנתרקין.

מאן פרסם קטע משובש זה וזיהה את מקורו בירושלמי, ואף שלא הכיר את הנוסח המקורי שבכ"י לידן הציע לתקן **נתרקין** ל**נרתקין** (במובן תיק), על פי המובא בפירוש לבראשית רבה בכתב יד שציטט תיאודור במהדורתו, עמ' 111 הערה 3: "ועל זאת יסד הפייט 'בלי טורף (נ"א תורף) ורפיון נראין כנרתקון'".¹⁵

הגרסה כ**נתרקין** ב**מקבילה** עתירת השיבושים שפרסם מאן מלמדת שהפועל **נרתקים** באותו פיוט של מנחם אינו תולדה של שם העצם **תרקים** המופיע בפיוט של פינחס, שכן הפיוט של מנחם מיוסד אף הוא על מאמרו של ר' חננא, כפי שאפשר להיווכח בקלות מן הנוסח המקורי בכ"י לידן של הירושלמי: בכל שעה ושעה נראין כנרתקים.

איתך מי הרקיע שחקים [...]

בכל שעה ושעה נרתקים.

שם העצם **תרקים** אף הוא שיבוש של השם **נרתקים**, לאו דווקא מן המוזרים ביותר, שכן כפי שראינו את קיומו צפה אפשטיין. וכן שם העצם **תרקיה** איננו מקורו של שם העצם **תרקים**, אלא להפך, בתהליך של שיבוש מעין זה: **נרתקים** <**נרתקים** <**נרתקים** <**נרתקים** <**תרקים** <**תרקיה** <**תרקיה**. שם העצם **נרתק** זכה לצורות רבות ומשונות בהרבה, כגון **נשתיק**, **נאושתיק**, **שתיקה** ועוד, עד שהיה מי שביקש לשייך אותן לערכים מילוניים נפרדים.¹⁶

ה

החילוף **נרתקים/נרתקים** אופייני להעתקת מילים זרות בכתבי היד, דוגמת החילוף **ארדיכל/אדריכל**. משעה שמעתיקים אינם מבינים עוד מילים זרות הנקרות בדרכם

15. J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, I, Cincinnati 1940, נוסח חדש של מדרש על התורה, עמ' לה–לח.

16. ראה עדויות כאלה ב"מאגרים" – מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, ערך **נרתק**, ועיין במילונים לתלמודים ולמדרשים של לוי ושל יסטרוב, המביאים לצד הערך **נרתק** או **נרתק** גם ערך **נשתיק** או **נשתק**. חלוקה זו לשני ערכים עתיקת יומין היא. לידתה במילון הערוך של ר' נתן בן יחיאל מרומא (הערוך, פיזור רע"ז וד"צ ברלין תרפ"ז). ראה שם ערכים **נרתק**, **נשתק**. אין לחלוקה זו כל הצדקה.

הם עלולים לשנותן עד לבלי הכר. לעתים הם "מקריבים" אותן להבנתנו באמצעות ניקוד או תוספת אמות קריאה. כך נוצר פועל עברי משם עצם יווני, כפי שכבר ראינו בהעתקת פיוט של אמתי: "אשנבי שחקים נראים פְּנִתְקִים", ובפיוט של מנחם בשיכול אותיות ובתוספת אם קריאה – נִיתְרָקִים. על צד האמת, "הפועל" נִיתְרָקִים בהקשר דומה כבר זכה לערך מילוני. טור-סיני במילון בן-יהודה ערך תְּרָק הביא טור מן היוצר של שלמה הבבלי "אומץ דר חזקים":

גבוהים הרקיע ונטם ומראם תמיד נתרקים.

בהערה 3 שם הסביר: "כנראה במק' נתארקים הפכו לארקא, לארץ". אין צריך לומר שהסבר זה אינו מניח את הדעת, אבל צריך להעיר שזהו נוסח מן הפחות משובחים לטור זה. נוסח טוב יותר הביא פליישר במהדורתו:

גבוהים ריקע כָּטֶס, ומראם תמיד נִתְרָקִים.

טור זה מבוסס על מאמרו של רבי חננא בירושלמי. אף פליישר הפנה למקור זה באשר למשפט הראשון – "גבוהים ריקע כָּטֶס". המשפט השני זכה להסבר המסורתי: "נרתקים: כאילו הם נקשרים, נכבלים בחזקה", בלא ציון מקורו.¹⁷

שוב אנו עדים לחילוף נרתקים/נרתקים באותו טקסט ולתפיסת המילה כפועל בשתי גרסאותיה. ואולם המשפט "ומראם תמיד נרתקים" הוא ניסוח מרוכז של המקור בירושלמי: "בכל שעה ושעה נראין כנרתקים". שלמה הבבלי עיכר את מקורו כמשפט שמני, המלמד שהמילה נרתקים היא שם עצם.

שלמה הבבלי הוא הפייט אשר על פי ציטוט מיצירתו בפירושו לבראשית רבה קבע מאן כי המילה כנרתקין במקבילה שפרסם היא שיבוש של המילה נרתק, והנה שוב הציטוט:

בלי טורף (נ"א תורף) ורפיון נראין כנרתקון.

הפרשן מצטט משני פיוטים שונים של שלמה הבבלי ברצף אחד. שתי המילים האחרונות "נראין כנרתקון" הן נוסח משובש לחלק השני של הטור מן היוצר "אומץ דר חזקים" שנידון זה עתה. שלוש המילים הראשונות "בלי טורף ורפיון" באות בסדר העבודה שלו, "אדרת תלבושת".¹⁸

ו

המילה כנרתקים אינה יכולה להיות פועל מסיבות נוספות: ראשית, התחביר מסייע להנחה שהמילה כנרתקים היא שם עצם, שכן ההשלמה הרגילה לביטוי נראה כ היא שם עצם, וביטוי כזה יוצר בדרך כלל דימוי.

17. ראה ע' פליישר, פיוטי שלמה הבבלי, ירושלים תשל"ג, עמ' 224.

18. שם, עמ' 157.

שנית, הבחינה הספרותית מלמדת שמאמרו של ר' חננא אכן בנוי על שלושה דימויים לשמים. שלושתם מדמים את השמים לכלים: (א) עשויון כטס, (ב) כראי מוצק, (ג) נראין כנרתקים.

שלישית, הבחינה המורפולוגית מלמדת שהשורש רת"ק במשמעות 'קשר' אינו מצוי למעשה בבניין נפעל בספרות העתיקה. הקרי ירתק בקהלת יב 6 נשנה בחיבור העוסק במסורה.¹⁹ צורות בינוני אף הן חסרות, אלא אם כן מנתחים את המילה כנרתקים בירושלמי, במקבילות שבמדרש ובפיוטים שמפייטים את מאמרו של ר' חננא כצורת נפעל.²⁰ כיצד אפוא אפשר להניח שחכמים בחרו להשתמש בצורה לא מקובלת, ולכן גם לא בהכרח מובנת, בדימוי שצריך לשמש אילוסטרציה? ואם כן, מדוע לא השתמשו אחרים בצורת הנפעל שנים רבות אחר כך? לראשונה מופיעה הצורה נרתקים בהקשר שונה בפיוט של אדונים בר נסים

19. הטקסט הועתק גם בספר עדת דבורים לרבי יוסף קוסטנדיני בדיון על הטעמים: "שני לו רתק. בשפה ולשון ירתק. לא במהרה וינתק". ראה את עבודת הדוקטור של רפאל פרץ, "ספר עדת דבורים לר' יוסף קוסטנדיני", א, אוניברסיטת ז'ן מולן, תשר"ם (1984), עמ' 64 [ב] 64 ב.
20. גם אם המילה אינה מופיעה בפיוט המפייט את מאמרו של רבי חננא, היא קשורה לתיאור השמים. כך למשל באופן של שמואל ברבי הושענא לפרשת החודש המתחיל "שני המאורות הגדולים":

לבנה מתחדשת בחזקים נרתקים
לעשרים ותשעה ימים ושתיים עשרה שעות זקוקים
ושבע מאות ותשעים ושלושה חלקים.

ראה י' דודון, גנוי שכטר, ג, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 114. וכן S. Schechter, *Saadyana: Geniza*.
Fragments of Writings of R. Saadya Gaon and Others, Cambridge 1903, p. 140. שכטר העתיק את הפיוט מכתב יד אחר ולא הצליח לקרוא את המילה הנדונה. באופן אחר של שמואל לפרשת בהעלותך המתחיל במילים "אלף אלפים וריכי רבבות" כתוב: "טיכס בחוג רביעי למאור גדול נרתק". החריזה מחייבת לקרוא נרתק. מילות החזרו הן להפתק, ולשחק, ויבתק. הפיוט טרם נדפס. מקורו בכ"י Cambridge Add 3383. בסדר העבודה הקדום "אז באין כול" כתב הפייטן:

ציווי דרש מי לבנה עשה
יש בית נרתק ונבנה לעצמו.

המהדיר ניקד נרתק ופירש בהתאם לכך. ואולם יש כאן צירוף של סמיכות נרדפים: בית נרתק. והכוונה למקום ברקיע שהלבנה יוצאת ממנו וחוזרת אליו. ראה י' יהלום, אז באין כול: סדר העבודה הארץ-ישראלי הקדום ליום הכיפורים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 115. ועיין פדר"א פרק ז. בפיוט למילה המתחיל "אלהים ברא עולם בנאמו" כתוב באות ב:

בהכינו מזלות שנים עשר ברקיעים
נרתקים קבועים

נוהלים בהלו אור שמש גאוונו.

אף כאן מדובר באותם נרתקים הקבועים ברקיע. ראה ד"ס ששון, "לקורות היהודים בתימן", הצופה לחכמת ישראל טו (תרצ"א), עמ' 2; הנ"ל, מעט דבש, אוקספורד תרפ"ח, עמ' נ.

הלוי שחי בפאס במאה העשירית או האחת-עשרה. אבל כאן היא מופיעה כצורה מלאכותית, שכן הפייטן משתמש ברצף של פעלים בנפעל ומנצל כל אות שנייה בפעלים הבאים בראש הטורים לצורך חתימת שמו. לולי מגבלה צורנית זו שקיבל עליו, אפשר שהפייטן לא היה משתמש בצורה זו.²¹ ככל הידוע לי, המחבר שעשה שימוש חופשי בצורה זו לראשונה הוא מנחם בן מכיר, שחי ופעל ברגנסבורג ובבוהמיה בסוף המאה האחת-עשרה. בזולת שלו הפותח "אחור וקדם צרת"²² הוא כותב:

מְשׁוּכֵי בְּחִבָּלִים לְאֶסְרָם. נִרְתָּקִים בְּעִבְתוֹת שְׁזוֹרָם.

ז

בשנת 1949 הוסיף ליברמן שתי עדויות חדשות המאששות את הנוסח "נראין כנרתקים" שבכ"י ליידין של הירושלמי. האחת – מקבילה המובאת בילקוט המכירי, השנייה – פירוש מכ"י קדום המצטט את הירושלמי. הוא הכיר בנוסח כ"י ליידין המקורי כנוסח שאי אפשר לבטל אותו והניח כי המגיה תיקן את הנוסח על פי כ"י רומי. בניגוד לקודמיו, הוא כבר הכיר את פירוש ערוגת הבושם לפיוט של אמתי שנתפרסם בינתיים בדפוס. ואולם אף על פי שעדי הנוסח המצוטטים בערוגת הבושם משמו של ר' יוסף קרא מאשרים את פירושו של מאן, העדיף ליברמן את הפירוש המסורתי: "ויש כאן כנראה רמז לישע' מ' יט: בזהב ירקעני ורתקות כסף וגו'; והוא רקע, והוא רתק, הוא רתק."²³

המקבילות שגילו מאן וליברמן מאשרות את גרסת כ"י ליידין המקורית. כמו כן, כל הפייטנים המפייטים את מאמרו של ר' חננא אף הם מאשרים גרסה כזאת. לעומת זאת הצירוף "נראין מוצקים" אינו קיים בפיוט או במדרשים או בכל סוג ספרותי קדום אחר, מלבד בירושלמי בכתבי יד מאוחרים ובדפוסים, הנובעים כפי הנראה מכ"י רומי. מסקנה: הצירוף "נראין מוצקים" הוא תיקון מאוחר. הנוסח "נראין כנרתקים" איננו סתם מסורת אחרת, אלא הנוסח הקדום והיחיד שיצא מפיו של בעל המאמר. הנוסח "נראין מוצקים" לא ייתכן כלל שיצא מפיו של ר' חננא, שכן אין הוא מחדש דבר. לא זו בלבד שרבי חננא בא לדרוש את הפסוק "תרקיע עמו לשחקים חזקים כראי מוצק" (איוב לז 18), אלא שהוא מציין תכונה זו של השמים גם בדימוי השני: "תלמוד לומר כראי מוצק". לא סביר שישוּב לציין תכונה זאת גם במשפט "נראין מוצקים". כיצד אפוא בא לעולם נוסח מוזר זה, ומדוע?

21. ראה ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 61.

22. ראה אוצר התפלות, ב, ווילנא 1914, עמ' 316.

23. ראה ש' ליברמן, "שוב על כת"י ליידין של הירושלמי", תרביץ כ (תש"ט), עמ' 109–110.

ח

כזכור, זק"ש ביקר את הצעתו של אפשטיין לתיקון נוסח מאמרו של ר' חננא, לא רק משום שהנוסח כנרתקים מתאשר מפיוטו של אמת'י אלא גם משום שאפשטיין ביקש לתקן את הנוסח על פי מאמר של ר"ש בן לקיש המובא בבראשית רבה ואשר מקומו בירושלמי בסמוך לאחר מאמרו של ר' חננא.

זיהוי מוטעה זה לא היה נחלתו של אפשטיין בלבד, אלא נחלתם של מסרנים ופרשנים לפניו ושל חוקרים שבאו אחריו כאחד. הוא נבע מן העובדה ששני המאמרים דרשו אותו פסוק: "תרקיע עמו לשחקים חזקים כראי מוצק" (איוב לז 18). המשפט המסכם בשניהם זהה כמעט לחלוטין ונבדל בסימומו בלבד:

ר' חננא: בכל שעה ושעה נראין כנרתקים (מוצקים).

ר"ש בן לקיש: בכל שעה ושעה הן נראין כשעת יציקתן.

ר"ש בן לקיש (נוסח בראשית רבה): נראים כמין תרקיה.²⁴

כיצד נתחלף הנוסח "כשעת יציקתן" בנוסח "כמין תרקיה"? בגלל הדמיון הרב בסיומי מאמריהם של רבי חננא ושל בן לקיש וסמיכותם החליפו מעתיקים ביניהם (מאמרו של רבי חננא אינו מובא בבראשית רבה במקום זה). "כמין תרקיה" הוא שיבוש נוסח של כנרתקים (כנרתקים < כנרתקים < כמין תרקיה < כמין תרקיה).²⁵

מעתיק שלא הבין עוד את המילה כנרתקים עלול היה "לתקן" אותה על פי המאמר המקביל של ר"ש בן לקיש שהיה מוכן הרבה יותר. כך נוצר בירושלמי הסיום "נראין מוצקים" במאמרו של ר' חננא. אף מעתיק שלא ביקש "לתקן" את הטקסט היה עלול להחליף בין שני הסיומים בשל הדמיון הרב ביניהם, והדבר אכן קרה במאמר של ר"ש בן לקיש.

המעין בשינויי הנוסח במהדורת תיאודור ייוכח שהנוסחים המקבילים מוזרים עוד יותר: תרקיהם... תרקיתם... נרתקיתם... תרקיתן. הם נוצרו בדרך של קונטמינציה של המילים המסיימות את המאמרים המקבילים כנרתקים/יציקתן. ועוד ארחיב בעניין זה בהמשך.

ט

לא ייפלא אפוא שהנוסח "כמין תרקיא" נקלט בדפוסים, והוא שלט כפי הנראה גם במהדורות כ"י קדומות, שכן ר' נתן בן יחיאל מרומא הביאו במילונם בערך בלס (מהדורא קמא) וזיהה אותו עם המילה טרקיא הבאה בתרגומים ארמיים למקרא. כתרגום לאבנים היקרות שבו ואחלמה. מעתה נקלטה מילה זו בתודעת המלומדים.

24. ראה הטבלה בנספח.

25. ראה לעיל סעיף ד.

מכאן ואילך חדר הנוסח "כמין תרקיא" גם לירושלמי. מכל מקום, רבי נתן בן יחיאל לא הכיר נוסח כזה בתלמוד, כי אילו הכיר היה מצטט במילונו את הירושלמי, שבו הרבה להשתמש. לעומתו, ר' שלמה סיריליו (פעל במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה) הביא נוסח זה בפירושו לירושלמי וזיהה את התרקיה עם אבן הטורקיו. במהדורה סינופטית של הירושלמי ימצא המעיין שני כתבי יד, כ"י פריז וכ"י לונדון, המביאים את הנוסח "כמין תרקיא".²⁶

המקבילה למאמרו של בן לקיש שבבראשית רבה, שעל פיה ביקש אפשטיין לתקן את מאמרו של ר' חננא בנוסחו המקורי של כ"י לייזן של הירושלמי, זו לשונה:

ר' יצחק ור' שמעון בן לקיש. ר' יצחק אמר בשר ודם מותח אהל. אננקי על ידי שהות הוא רפי קימאה, ברם הכא התרקיע עמו שחקים, ואין תאמר שהן רפין. תל' לו' חזקים, ריש לקיש אמר בשר ודם מוסך בולס. אננקי על ידי שהות הוא מעלה חלודה. ברם הכא חזקים כראי מוצק נראים כמין תרקיה.

אמנם יש בנוסח זה גרסאות טובות. המילה היוונית אננקי, שפירושה 'בהכרח', נשרה מנוסח הירושלמי, ואילו מילה יוונית אחרת – בולס – "תוקנה" בנוסח הירושלמי (ולא רק בו) לכלים, נוסח לא מתאים מבחינה תחבירית.

ואולם הנוסח שבבראשית רבה לוקה בליקוי חמור הרבה יותר. בירושלמי ובמקבילות שפרסמו מאן וליכרמן מופיעים בזה אחר זה מאמרו של ר' חננא ומאמריהם של ר' יוחנן ושל בן לקיש, ואילו בבראשית רבה נשמט למעשה מאמרו של ר' חננא. להשמטה זו משמעות עקרונית, שכן מאמריהם של ר' יוחנן ושל ר"ש בן לקיש מתייחסים למאמרו של ר' חננא ובאים לחדש. בניגוד לר' חננא המדמה את השמים לטס, לראי ולנרתקים, ר' יוחנן מביא דימוי ידוע אחר – הדימוי לאוהל, שבהכרח מלמד שהשמים מתרפים, שכן אוהל צריך לשוב ולמתוח לעתים קרובות, והוא מקשה ממנו על הדימוי "לשחקים חזקים כראי מוצק", המלמד את ההפך מזה. מתוך בן לקיש: אין להקיש ממעשי אדם בשר ודם על מעשי האל. כפי שאוהל מעשה אדם מתרפה, כך גם בולס שיוצק אדם עשוי להעלות חלודה, ואולם ראי שהאל יוצק (=השמים) לא יתיישן, אלא בכל עת ייראה חדש כבשעת יציקתו.

נוסח בראשית רבה איננו רק חסר, הוא אף מבוזבז ומעורב. ראשית, ר' יוחנן הוחלף בר' יצחק. שנית, המשפט המסיים את מאמרו של ר' יוחנן בירושלמי – "ברם הכא וימתחם כאוהל לשבת, וכתוב חזקים" – הומד במשפט "ברם הכא התרקיע עמו לשחקים, ואין תאמר שהן רפין תל' לו' חזקים". משפט זה שייך למעשה למאמרו של ר' חננא. שלישית, וחמור מכול, מילות הסיום "נראין כמין תרקיה" אינן אלא נוסח משובש של סיום מאמרו של ר' חננא: "נראין כנרתקים".

26. ראה פ' שפר וה"י בקר, סינופסיס לתלמוד הירושלמי, א, חלק 1–2, טובינגן 1991, עמ' 13.

העובדה שמדובר כאן בקונטמינציה של שני טקסטים מוכחת כזכור גם מעיון בחילופי הנוסח המובאים במהדורת תיאודור, עמ' 112. תמורת "כמין תרקיה" מופיעים שינויים אלו: כמין תרקיא, תרקהם, תרקיתם, נרתקיתם, תרקתן. בכ"י לונדון, שהוא נוסח היסוד של המהדורה, נוספה הגרסה "בשעת יציקתן", ובמקבילה שהובאה בילקוט שמעוני (דפוס ונציה שכ"ו) הובא נוסח מורכב: "כבשעת יציקתן נראין כמין תרקיא".

המצב דומה גם בשני כתבי יד של פירוש לבראשית רבה, ואילו בפירוש הנדפס בדפוס ראשון הנוסח הוא "נראין כבשעת יציקת". עקבות הקונטמינציה משתקפות בצורה הבהירה ביותר בגרסה נרתקיתם המופיעה בכ"י פריז 149. גרסה זו מורכבת בכירור מן המילים נרתקים + יציקתם.

י

קונטמינציה זו של שני הטקסטים התרחשה מוקדם למדי, אולי עוד במאה העשירית. מכל מקום נוסח כזה נדפס כציטוט מבראשית רבה במילוננו של ר' נתן בן יחיאל מרומא (1035–1110), הערוך, בדפוס הראשון השלם שבידינו שראה אור בפזארו בשנת רע"ז (1517) בערך אננקי. עם סיום הציטוט מדברי בן לקיש: "חזקים כראי מוצק נראין כמין תרקיא" באה ההערה "וכן ישנו בריש ברכות ירושלמי". המילה תרקיא לא הופיעה כפי הנראה בנוסח הירושלמי הנזכר, שכן היא נידונה בערך בלס²⁷ כקשר לציטוט חלקי של אותו מקום מבראשית רבה, והפעם לא נזכרת מקבילה בירושלמי:

בילוס מראה של זכוכית והוא תרקיאי האמור בבר' לעניין בולס אננקי וי"א תרקיא הוא זוהר והוא תרגום לשם שבו ואחלמה וי"מ בולוס גל.

פירושו של הערוך למילה תרקיאי – מראָה של זכוכית – נעשה לפירוש הכמעט בלעדי²⁸ בזכות תפוצתו והשפעתו העצומה של מילון זה עוד לפני תקופת הדפוס, וביתר שאת לאחר המצאתו. הצורה תרקיאי/ה נפוצה יותר מצורות אחרות בזכות הדמיון שלה למילה טרקיאי, המופיעה בתרגומים ארמיים למקרא בתרגום ללשם, שבו ואחלמה. דמיון זה נתמך גם בדמיון החומרי בין זכוכית לאבנים טובות.

27. בערוך לא זכתה המילה תרקיאי לערך משלה. במילונים המקצועיים היא מופיעה כהפניה לערך טרקיאי, וכמו בערוך היא נכתבת תמיד באל"ף. לוי במילוננו מפרש טורקיו. דלמן אף הוא מפנה לערך טרקיאי במשמעות טורקיו. גם יסטורב מפנה לערך טרקיאי (שם של אבן יקרה), אבל הוא מביא גם את הערך תרקיע במשמעות מתכת רקועה.

28. תפיסת השמים כמראה של זכוכית חדרה גם לפירושים לספר איוב. בפירושים "אוהב משפט" לר"ש צמח דוראן ו"משפט צדק" לעובדיה ספורנו הובאו שתי האפשרויות בפירוש הפסוק "תרקיע עמו לשחקים חזקים כראי מוצק": מראה של נחושת או של זכוכית. שני הפירושים נדפסו יחד (ונציה שמ"ט). ראה שם, דף קעו.

ברור שאי אפשר להציע פירוש נכון למילה שהיא תוצר של מסירה משובשת. זו גם הסיבה לריבוי הצעות הפירוש המובאות כבר בערוך ושנולדו לאחר מכן בהגותם של פרשנים ראשונים וחוקרים אחרונים.

עם זאת ראוי להתעכב על פירושו של הערוך. פירוש זה לא יכול להיות נכון גם אילו למילה תרקיית היה קיום של ממש. פירושו של ר' נתן בן יחיאל הוא פירוש אנכרוניסטי. הוא ראה את עולם של חז"ל בעיניו של איש ימי הביניים, וכיוון שבימיו רוב המראות מראות זכוכית היו, סבר שר"ש בן לקיש מתאר את השמים כמראה של זכוכית במילים בולס ותרקיית. ואולם אין הדבר סביר. בעולם היווני-רומי, שהוא גם עולם החומרי של חכמי ארץ ישראל הקדומים, השתמשו בדרך כלל במראות עשויות מתכת מלוטשת, לרוב ברונזה, שהכילה כמות גדולה של ברזל.²⁹ ר' נתן הביא את המילה תרקיית בערך בלס משום שסבר שעניינו של בלס הוא זכוכית או מראה של זכוכית, אבל כאמור הדבר לא ייתכן בהקשר הנידון, משום שאותו חומר או חפץ אשר אליו מכוונת המילה בולס – מחלד. וכך גם בדפוס פזארו: "אלה תולדות השמים בשר ודם מוסך בולס אננקי על ידי שהות הוא מעלה חלודה".

לפיכך הצירוף "מוסך בולס" פירושו הוא, כנראה, יוצק גוש מתכת בתבנית כלשהי. אפשר שמדובר במראה, שכן במזרח הקדום המראות על כל חלקיהן נוצקו כמקשה אחת.

מכל מקום, כוונת הדברים לומר שחפץ מתכת שאדם יוצק עתיד להחלד עם הזמן. סיום מאמרו של ר"ש בן לקיש כפי שהוא בא בנוסח שהיה לפני ר' נתן בן יחיאל וברוב הנוסחאות של בראשית רבה חסר משמעות בהקשר זה, וכפי שכבר הראיתי זה הנוסח הנכון והמתאים להקשר: "ברם הכא כראי מוצק בכל שעה ושעה הן נראין כשעת יציקתן", כלומר ראי שהאל יוצק, שלא כמעשה אנוש, נראה חדש תמיד כבשעה שנוצר.

ראיה נוספת שזה הנוסח הנכון ואין בלתו באה שוב מהפיוט, והיא כפולת פנים. ראשית, הצירוף "נראים כמין תרקה" אינו מצוי בפיוט הקדום כלל, ואפילו המילה תרקה/א לבדה אינה מצויה. העדר זה רב־משקל הוא, שכן הפייטנים מרבים להשתמש דווקא במילים נדירות. לעומת זאת פייטנים המפייטים את מאמרו של ר"ש בן לקיש שבים ו"מאשרים" את הנוסח "נראין כשעת יציקתן". כך, למשל, כותב שמואל ברבי הושענא:

כשעת יציקתן בכל שעה נראים שמים

לא מעלים חלודה שכטסה עשויים שמים

ויקרא אלהים לרקיע שמים (כ"י אנטונין 164, יוצר לפרשת בראשית, לא נדפס).

29. ראה י' כרמל, "מראה", האנציקלופדיה העברית, כד, עמודות 356–357 והספרות הרשומה שם.

נספח

<p>נוסח בראשית רבה מהדורת תיאודור, עמ' 111–112</p>	<p>נוסח כ"י ליידן לירושלמי על פי מהדורת האקדמיה ללשון, מסכת ברכות א, א (ב ע"ג–ע"ד)</p>
	<p>תני בשם ר' יהושע עוביו שלרקייע כשתי אצבעיים. מילתיה דר' חנינא פליגא דא[מר] ר' אחא בשם ר' חננא תרקייע עמו לשחקים חזקים כראי מוצק. [תרקייע] מלמד שהן עשויין כטס. יכול שאינן בריאין ת"ל חזקים. יכול שהן נתרפין ת"ל כראי מוצק. בכל שעה ושעה נראין (כנרתקים) [מוצקים].</p>
<p>ר' יצחק ור' שמעון בן לקיש. ר' יצחק אמר בשר ודם מותח אהל אננקי על ידי שהות הוא רפי קימאה, ברם הכא התרקייע עמו לשחקים, ואין תאמר שהן רפין תל' לו' חזקים, ריש לקיש אמר בשר ודם מוסך כולס אננקי על ידי שהות הוא מעלה חלודה ברם הכא חזקים כראי מוצק נראים כמין תרקייה.</p>	<p>ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש. ר' יוחנן [אמר] בנוהג שבעולם אדם מותח אוהל על ידי שהו(ת) [א] (קימעא מת)רפה. ברם הכא וימתחם כאהל לשבת. וכת' חזקים. ר' שמעון בן לקיש אמ' בנוהג שבעולם אדם נוסך כל(ו)ים על ידי שהות הוא מעלה חלודה ברם הכא כראי מוצק (בש) בכל שעה ושעה הן נראין כשעת יציקתן.</p>

ספרים שנתקבלו במערכת

בלשנות עברית: כתב־עת לבלשנות עברית תיאורית, חישובית ויישומית, כרך 67, בעריכת זהר לבנת ותמר סוברן, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשע"ג, 132 + viii עמודים

היסטוריה: כתב עת של החברה ההיסטורית הישראלית, גיליון 26, בעריכת שולמית וולקוב ואחרים, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים תש"ע, 98 + vi עמודים מור, גלילה, כיצד מתארים: עיוני תחביר ומשמעות בעברית בת־ימינו, מוסד ביאליק, ירושלים תשע"ג, 262 עמודים

מחקרים בלשון, כרך יד–טו, בעריכת אהרן ממן ושמואל פסברג, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשע"ג, 316 + xiv עמודים

מילון משווה למרכיב העברי בלשונות היהודים: על יסוד האוסף של פרופ' שלמה מורג ז"ל (עדה ולשון: פרסומי המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל, כרך לא), בעריכת אהרן ממן, המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל והוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשע"ג, 604 עמודים

ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל, כרך עו, ב, בעריכת אלברט באומגרטן, מיכאל טוך ועזרא מנדלסון, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים תשע"א, 259 + xv עמודים שטארדל, כריסטיאן, תחביר הצורות של הארמית השומרונית, מוסד ביאליק, ירושלים תשע"ג, 238 עמודים

תרביץ: רבעון למדעי היהדות, קובץ מאמרים מוגש לפרופסור יעקב זוסמן, כרך פא, בעריכת חוה טורניאנסקי, ישראל י' יובל ומנחם כהנא, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשע"ג, 470 + xiv עמודים

Joosten, Jan, *The Verbal System of Biblical Hebrew: A New Synthesis Elaborated on the Basis of Classical Prose* (Jerusalem Biblical Studies, Vol. 10), Simor Ltd, Jerusalem 2012, 514 pp.

Journal of the Royal Asiatic Society, Vol. 20, 4, Cambridge University Press, London 2010, 210 pp.

Liber Annuus: Annual of the Studim Biblicum Franciscanum (Jerusalem, 62), ed. L. Daniel Chrupcała, Brepols publishers, Jerusalem 2013, 658 pp.

Maarav: A Journal for the Study of the Northwest Semitic Languages and Literatures, Vol. 16, 2, Western Academic Press, Rolling Hills Estates, CA 2011, 210 pp.

Studia Orientalia, Vol. 111, ed. Lotta Aunio, Finnish Oriental Society, Helsinki 2011, 482 pp.

Summaries

Moshe Bar-Asher

Vocalized Forms in MS Kaufmann of the Mishnah

MS Kaufmann of the Mishnah (K) is vocalized according to the Tiberian tradition of Hebrew vocalization. The premise that the *pataḥ-qamaṣ* / *qamaṣ-pataḥ* and *segol-ṣere* / *ṣere-segol* alternations evidence identical pronunciation of each pair of vowels by the vocalizer is only partially correct. Rather, the appearance of *segol* in the definite article preceding the letter *het* vocalized with *qamaṣ* (with a negligible number of exceptions), as in *הַחֵטְא*, *הַחֵטֶה*, shows that the vocalizer applied the rules of the Tiberian tradition. Hence, when *segol* and *ṣere* alternate systematically, this does not reflect a free alternation but rather a definite linguistic tradition.

Another linguistic tradition reflected in K is the vocalization of the consonant preceding *het* with *ṣere* due to compensatory lengthening. Two nouns in K are systematically vocalized thus: *פִּתָּהּ* (5x) and *גִּתָּהּ* (10x). Furthermore, the fact that three out of five times *פִּתָּהּ* is written *plene* – *פִּיחָהּ*, *פִּיחָהּ* – indicates that this word at least was also vocalized with *ṣere* in the scribe's tradition. The *plene* spelling of the vowel [e:] in an open syllable with *yod* indicates *ṣere* in the orthographic tradition of K and other ancient, reliable manuscripts. This indicates that, in K, according to the tradition of the vocalizer at least, and in all likelihood according to the scribe's tradition as well, there was a distinct linguistic tradition that differed from both the Tiberian and Babylonian vocalization systems regarding the pronunciation of the vowel before a *het* vocalized with *qamaṣ*, at least for the two words treated here.

Mordechay Mishor

**The Vocalization of אָרַע Imperfect
in MS Erfurt of the Tosefta**

The partially vocalized word יֶאֱרַע in MS Erfurt of Tosefta is to be understood as standing for יֶאֱרַע, the *nif'al* imperfect of אָרַע. This vocalization may allude to a deviation from the version appearing in the *vorlage* of MS Erfurt, presumably יֶעֱרַע or יֶרַע/יֶרַע.

Esther Haber

**בית דינו של רבן גמליאל and בית דין של כהנים:
Unbound Genitive Constructions and Double
Genitive Constructions in Mishnaic Hebrew**

This article examines how unbound genitive constructions and double genitive constructions, which first appeared in written Hebrew during the mishnaic period, became embedded in mishnaic Hebrew. A survey of all occurrences of the unbound genitive construction and the double genitive construction in the Mishnah reveals that the two constructions serve different roles: whereas the unbound genitive construction appears as an unmarked construction used primarily in inanimate genitive constructions, the double genitive construction was incorporated into mishnaic Hebrew as a marked, deliberately chosen, construction emphasizing the governed noun, usually a person, or an inanimate object considered spiritually and socially significant.

Ohad Abudraham

**The Hebrew Component in the Aramaic Lexicon
of the Targumim of the Five Scrolls
(Part 2)**

Part one of this paper surveyed the abundant evidence of the Hebrew influence on the lexicon of the Targumim of the Five Scrolls. The scores of Hebrew elements were assembled and divided into groups and subgroups (e.g., examples of elements whose phonological and morphological structure attest their Hebrew origin). Its second part continues from this point. It looks at pseudo-corrections attributed to artificial Hebrew influence and concludes with a consideration of interpolated Hebrew phrases and constructions. The results of the study as a whole clearly demonstrate that Hebrew was a significant factor in the lexicon of the Targumim of the Five Scrolls. At the same time, it must be noted that this high frequency of Hebrew elements in the Aramaic lexicon is particularly characteristic of the Targum Sheni to the book of Esther and, to a certain extent, the Targum of Canticles.

Joseph Yahalom

**The Palestinian Vocalization
in Hebrew Language Traditions**

This article examines the supralinear Palestinian vocalization as reflected in Palestinian texts from the Cairo Geniza, noting that it sheds light on the origins of the Sephardic pronunciation, which does not distinguish between *qamaṣ* and *pataḥ* or *ṣere* and *segol*, and in which *qamaṣ* is realized as *holem* in a closed unstressed syllable. The earliest such texts have a single sign for both *ṣere* and *segol*, but all the segments use two different signs interchangeably for Tiberian *qamaṣ* and *pataḥ*. In the Palestinian vocalization *holem* appears in unstressed closed syllables where the Tiberian system has *qamaṣ* and the Babylonian system has *qibbuṣ*.

The earliest extant report about a ‘Palestinian vocalization’ is found in a commentary on Tractate *Avot* of the Mishna in *Maḥzor Vitry*, a medieval collection of Jewish law. In his commentary on *m. Avot* 1:1 the twelfth-century scholar Rabbi Ya‘akov b. Shimshon notes the existence of three systems of cantillation accents: the accepted Tiberian system and two others, the Babylonian and the Palestinian.

Initially the Palestinian vocalization represented a pronunciation similar to that reflected in the Babylonian vocalization, which preserves a high back vowel in a closed unstressed syllable, where the Tiberian system has *qamaṣ*. The Palestinian pronunciation of *qamaṣ* as *ḥolem* in closed unstressed syllables survived in the pre-Ashkenazi pronunciation as reflected in the vocalizations denoted Palestinian-Tiberian. This pronunciation of *ḥolem* and the lack of *pataḥ/qamaṣ* and *ṣere/segol* distinctions are among the hallmarks of this pronunciation, and that of the medieval and also current Sephardic pronunciation. The combination of the two seven-sign Palestinian vocalization systems, the one in which the seventh sign marks mobile *šewa* and is used mainly in liturgical poetry, and the one in which the additional sign distinguishes a new vocalic *segol*-like quality and is used mainly in biblical texts, can be considered to have ultimately given rise to the familiar Tiberian vocalization.

Michael Rand

דילוג Towards a Clarification of the Term in Genizah Piyyut Manuscripts

This article examines the uses of the term *dillug* in *piyyut* manuscripts from the Cairo Genizah. This term appears in two contexts. The first is as a header for *qerovah*-supplements (השלמת קרובה). The second has two subdivisions: *dillug* is used to mark the last stanza of a *piyyut* 4 (פיט 4) of a *qedushta*, and also to mark the concluding stanza of the *silluq* of a *qedushta*. Based on these occurrences, the author suggests that in Genizah *piyyut* manuscripts *dillug* is a technical term that means ‘end’, and that, furthermore, as a technical term, it morphologically and semantically parallels the term *silluq*. Finally, on the basis of the evidence reviewed

for both instances of the second category, it appears that the term *dillug* has musical implications: the textual units so marked were apparently intended to be performed musically as distinct units.

Gedalia Lasser

Rabbenu Tam's Theory of Hebrew Roots

Rabbenu Tam's unique method of identifying Hebrew roots has not been previously identified in academic research. An understanding of Rabbenu Tam's grammatical theory is facilitated by a consideration of the resolution treatise he authored with the aim of resolving a series of grammatical disputes, which took place between Menaḥem ben Saruq and Dunash ben Labrat some two centuries earlier. According to Rabbenu Tam, the basic root is composed of the letters which are not dropped in the various conjugations (as in Menaḥem's and Dunash's system). Pursuant to this theory, even one- or two-letter roots exist. Rabbenu Tam's innovation is the solution he provides for the problem of identifying the various meanings of these one- or two-letter roots. For this purpose, Rabbenu Tam identifies a 'basic form' in the morphological structure of the conjugation of a verb in the first-person-singular past tense, which he terms *pa'al*. This form, which constitutes a transitional stage between the conjugated verb and its initial root, provides the precise meaning of the verb.

Maya Castro

The Rise and Fall of the Hebrew Term גמל נמרי

This study examines how the Hebrew term for 'giraffe' was finalized using the foreign word ג'ירפה. It reviews the names that appeared in zoology books from the nineteenth and early-twentieth centuries, Hebrew dictionaries from the first half of the twentieth century, and the contemporary literature and press. Several competing terms served as the Hebrew giraffe, including the loan translations גמל ליש, גמל, נמר גמל, and גמל נמרי; the biblical terms זָמֶר and תַּחַשׁ; and the foreign words ג'ירף and ג'ירפה. It is difficult to determine

precisely which terms were in use during the period when modern Hebrew was being revived. The study indicates that even though the loan-translation combinations appeared in written language until the late 1940s, and later only in literary use, the foreign words were more widely used from the 1930s at least. Ultimately, the loan-translation combinations were rejected in favor of the foreign-word alternatives, probably no later than the 1950s.

Rivka Halevy

The Hebrew Reflexive Pronoun: A Synchronic and Diachronic Perspective

Hebrew employs two strategies for encoding reflexivity: (1) morphological – by using the verb patterns *nif'al* (frequent in biblical Hebrew) and *hitpa'el* (common in modern Hebrew); and (2) syntactic – by using a periphrastic construction comprised of a transitive verb and the inflected noun עצם 'bone' which is grammaticalized in mishnaic Hebrew as the canonical reflexive pronoun, agreeing in person and number with the subject of the verb.

This paper's focus is on the origin of reflexive marker עצם 'bone' + pronominal possessive modifier. The syntactic behavior of the grammaticalized construction of transitive verb + reflexive pronoun and its complementary distribution with the morphological encoding by using special verb patterns, predominantly *hitpa'el*, are also considered. The goal of the paper is twofold: (1) to trace the development of the grammatical category 'reflexive marker' in Hebrew with some occasional references to related Semitic languages, and (2) to describe the underlying cognitive and linguistic processes that lead from body-part term to reflexive pronoun.

It is argued here that the evolution of עצם 'bone' (and also גוף 'body' and נפש 'soul' and additional body-part terms in other Semitic languages) into reflexive markers is more transparent in Semitic than in the majority of Indo-European languages. Essentially, the article claims that the source of the grammaticalized reflexive marker in question lies in its nonlexical emphatic function, as evidenced in biblical Hebrew, e.g., בעצם היום הזה 'on this very day'.

Aaron Berberian**A Contribution to the History of a Ghost Word Family**

This study addresses the question of the proposed existence of the word תרקים in the Palestinian Talmud (*Ber.* 1:1 [2d]), as suggested by J. N. Epstein. Although later discovered independently by Shulamit Elizur in a piyyut by Pinḥas, a thorough examination of various texts makes it clear that תרקים is simply one of many distorted forms of the well-known Greek word Νάρθηξ ('casket', 'sheath') used in postbiblical Hebrew.

English summaries edited by Dena Ordan